ISSN 2616-406X

Національний університет «Одеська юридична академія»
Південно-український центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований в 1997 р.

Випуск 73

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

ISSN 2616-406X

National University "Odesa Law Academy"
South-Ukrainian Centre of Gender Problems

ACTUAL PROBLEMS OF POLITICS

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

Founded in 1997

Issue 73

Publishing house
«Helvetica»
2024

DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024

Засновники:
Національний університет «Одеська юридична академія»,
Південно-український центр гендерних проблем

Головний редактор:
Кормич Людмила Іванівна, доктор історичних наук, професор, академік УАПН,
завідувач кафедри політичних теорій, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, Заслужений діяч науки і техніки України, Researcher ID D-8560-2019, orcid.org/0000-0002-6417-8620.
Виконавчий редактор:
Краснопольська Тетяна Миколаївна, кандидат політичних наук, доцент,
Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-5936-5889.
Голова редакційної ради:
Ківалов Сергій Васильович, доктор юридичних наук, професор, Президент Національного університету «Одеська юридична академія», академік НАПрН України, академік НАПН України, Заслужений юрист України, Одеса, Україна, ResearcherID AAG-7107-2019, orcid.org/0000-0002-4651-1805.

Члени редакційної колегії:
Аверочкіна Тетяна Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії кафедри морського та митного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, ResearcherID - L-6668-2018, orcid.org/0000-0003-0652-7658;
Афанасьєва Мар'яна Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, Заслужений юрист України, ResearcherID - F-1141-2019, orcid.org/0000-0003-0497-6759;
Вітман Костянтин Миколайович, доктор політичних наук, професор, Директор центру підготовки магістрів публічної служби та професійних суддів Національного університету «Одеська юридична академія», Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, Заслужений працівник освіти України, orcid.org/0000-0003-3586-9614;
Коваль Ігор Миколайович, доктор політичних наук, професор, академік УАПН, секретар Одеської міської ради, Одеса, Україна, Заслужений діяч науки і техніки України, orcid.org/0000-0002-3192-5044;
Кормич Борис Анатолійович, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри морського та митного права Національного університету «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, Заслужений юрист України, Researcher ID K-5883-2018, orcid.org/0000-0001-5948-5944;
Мамонтова Елла Вікторівна, доктор політичних наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна;
Наумкіна Світлана Михайлівна, доктор політичних наук, професор, академік УАПН, завідувач кафедри політичних наук і права Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, Одеса, Україна, orcid.org/0000-0002-2268-5181;
Сіленко Алла Олексіївна, доктор політичних наук, професор, академік УАПН, професор кафедри філософії, історії та політології, Одеський національний економічний університет, orcid.org/0000-0001-9420-0019;
Федотов Олексій Павлович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри морського та митного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-7659-3023;
Харитонов Євген Олегович, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, Заслужений діяч науки і техніки України, orcid.org/0000-0001-5521-0839;
Щедрова Галина Петрівна, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент УАПН, завідувач кафедри політології та міжнародних відносин,
Університет ім. Альфреда Нобеля, Дніпро, Україна, orcid.org/0000-0003-1884-0799;
Arkadiusz Adamczyk, габілітований доктор гуманітарних наук, професор,
Університет імені Яна Кохановського в Кельце, Польща, orcid.org/0000-0003-0561-0230;
Dudinsky Vladislav, доктор філософії, професор, Пряшівський університет у Пряшеві, Словацька Республіка;
Mirica Stefania-Cristina, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія.

Збірник «Актуальні проблеми політики» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі політичних та юридичних наук (052 «Політологія», 081 «Право») на підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1).

Збірник входить до наукометричних баз: Index Copernicus (Республіка Польща); Google Scholar; Scientific Periodicals in National Library of Ukraine Vernadsky, Scientific Periodicals of Ukraine; eNUOLAIR – репозаритарій Національного університету «Одеська юридична академія».

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Зареєстровано Нацрадою України з питань телебачення і радіомовлення, Рішення від 27.07.2023 № 614, Ідентифікатор R30-01103

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2024
© Південно-український центр гендерних проблем, 2024

Founders:
National University "Odesa Law Academy",
South-Ukrainian Centre of Gender Problems

Editor-In-Chief:
Kormych Liudmyla, Doctor of History, Professor, Academician of UAPS, Head of Department of Political Theories, National University "Odessa Law Academy", Researcher ID D-8560-2019, orcid.org/0000-0002-6417-8620.

Assistant Editor:

Krasnopolskaya Tatyana, PhD in Political Science, Docent, Associate Professor of Department of Political Theories, National University "Odessa Law Academy", orcid.org/0000-0001-5936-5889.

Head of Editorial Council:
Kivalov Sergiy, Doctor of Law, Professor, Academician of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, President of National University "Odessa Law Academy", ResearcherID - AAG-7107-2019, orcid.org/0000-0002-4651-1805.

Editorial Board Members:
Averochkina Tetyana, Doctor of Law, Senior Research Worker, Professor, Head of the Laboratory, Department of Maritime and Customs Law, National University "Odessa Law Academy", ResearcherID L-6668-2018, orcid.org/0000-0003-0652-7658;

Afanasieva Mariana, Doctor of Law, Professor, Depratment of Constitutional Law, National University "Odessa Law Academy", ResearcherID - F-1141-2019, orcid.org/0000-0003-0497-6759;

Witman Konstantin, Doctor of Political Science, Professor, Professor of the Department, Dean of the Graduate School of Public Service, National University "Odessa Law Academy" orcid.org/0000-0003-3586-9614;

Koval Ihor, Doctor of Political Sciences, Professor, Academician of UAPS, Secretary at Odesa City Council, orcid.org/0000-0002-3192-5044;

Kormych Borys, Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Maritime and Customs Law of National University "Odessa Law Academy", Researcher ID K-5883-2018, orcid.org/0000-0001-5948-5944;

Mamontova Ella, Doctor of Political Sciences, Professor, Professor of Department of Political Theories of National University "Odessa Law Academy";

Naumkina Svitlana, Doctor of Political Sciences, Professor, Academician of UAPS, Head of Department of Political Sciences and Law, K.D. Ushynskii South-Ukrainian National Pedagogical University orcid.org/0000-0002-2268-5181;

Silenko Alla, Doctor of Political Sciences, Professor, Academician of UAPS, Professor at the Department of Philosophy, History and Political Science, Odesa National Economic University, orcid.org/0000-0001-9420-0019;

Fedotov Oleksii, Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Maritime and Customs Law of National University "Odessa Law Academy", orcid.org/0000-0001-7659-3023;

Kharytonov Evhen, Doctor of Law, Professor, Head of Department of Civil Law, National University "Odessa Law Academy", orcid.org/0000-0001-5521-0839;

Shchedrova Halina, Doctor of Political Sciences, Professor, Head of Department of Political Science and International Relations, Alfred Nobel University (Dnipro), orcid.org/0000-0003-1884-0799;

Arkadiusz Adamczyk, Doctor Hab. (Social Sciences), Professor, Jan Kochanowski University, Kielce, Poland, orcid.org/0000-0003-0561-0230;

Dudinsky Vladislav, PhD, Professor, University of Presov, Slovak Republic;

Mirica Stefania-Cristina, PhD, "Dunarea de Jos" University of Galati, Romania;

"Actual problems of politics" is included in the List of scientific professional publications of Ukraine of category "B" in the field of political and legal sciences (052 "Political Science", 081 "Law") based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 409 of 17.03.2020 (Annex 1).
Is included in the: Index Copernicus (Poland); Google Scholar; ScientificPeriodicals in National Library of Ukraine Vernadskyi, Scientific Periodicals of Ukraine; eNUOLAIR – the repository of the National University "Odesa Law Academy".

The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

Registered by the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Decision of 27/07/2023 No. 614, Identifier R30-01103

© National University "Odesa Law Academy", 2024
© South-Ukrainian Centre of Gender Problems, 2024

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

УДК 328.185+328.188.5(4-191.2+4-11)
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.1

Л. І. Кормич
orcid.org/0000-0002-6417-8620
доктор історичних наук, професор,
завідуюча кафедрою політичних теорій
Національного університету «Одеська юридична академія»

Т. М. Краснопольська
orcid.org/0000-0001-5936-5889
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних теорій
Національного університету «Одеська юридична академія»

Ю. В. Завгородня
orcid.org/0000-0003-3500-8638
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних теорій
Національного університету «Одеська юридична академія»

КОНСТРУКТИВІЗМ ТА ДЕСТРУКТИВНІСТЬ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН У СХІДНІЙ ТА ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ В УСВІДОМЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Вступ. Країни Східно-Центральної Європи в рамках переходу до демократичного політичного режиму впровадили ряд аналогічних змін у політичній системі, але рівень політичного та економічного розвитку в них має різні показники. Причиною такого політичного становища є специфічні параметри кожної країни та її громадян. Перетворення у політиці – явище нестабільне та неоднозначне в практичному розвитку, однак прогнозоване в наукових дослідженнях, що може ставати зразком для інших держав, які перебувають у перехідному стані.

Позитивні перетворення в політичних процесах створюють картину для наслідування, прийнятну модель, яка перевіряється часом, науковим аналізом та визнанням населення. В історії людства існують зразкові форми позитивних перетворень в розвинутих країнах світу, які на сучасному етапі є прикладом та заохочують до змін країни, які лише стали на шлях демократичних реформ. Зразкові форми перетворень не варто ототожнювати з ідеальними, оскільки будь-яка людська форма політико-економічної взаємодії може мати і, як правило, має проблемні сторони.

Для прикладу, демократична форма правління у США є зразковою для багатьох країн. Однак, в сучасних умовах бачимо, що існують проблеми взаємодії між Президентом та органами управління і законотворчості, коли виникають публічні конфлікти інтересів та взаємне не порозуміння. Результатом цього стало проведення процедури імпічменту Президента США, яка показує, що демократії притаманні процедури, які можуть мати як позитивний, так і негативний характер для різних політичних суб'єктів. Тому, під поняттям «зразкові форми»

маємо на увазі ті інститути та форми управління суспільством, які дають кращі результати та забезпечують ефективну співпрацю інститутів влади та суспільства.

Прагнучи до кращого, а інколи до ідеального, що часто виступає ідеалізованим, суспільство може приймати рішення, які призводять не до розвитку системи влади і управління суспільством, а до руйнації влади і самого суспільства, як цілісної системи. Процеси, які було важко трактувати, під час наукового аналізу дій людей та їх психоемоційного стану пояснювались термінами «деструкція», «деструктивність», що у сучасному науковому обігу використовуються і в політиці, і в психології, і в медицині.

В політичній площині, деструкція – це наслідок побутового трактування політичних процесів, оскільки, мета окремих політичних лідерів – це швидкі зміни, без аналізу методів, за допомогою яких вони здійснюються.

Деструкція в науковому обігу характеризується як руйнування нормальної структури будь-чого. Зазвичай, тлумачні словники під цією дефініцією розуміють деструктивний розклад порід на складові частини, що викликається процесами вивітрювання.

Разом із цим, існує думка про те, що деструктивність – це скоординоване руйнування (Vahabi, 2009), яке по своїй природі походить від самої людини та спрямоване назовні – на об'єкти, чи всередину – на самого себе. За З. Фрейдом деструктивність притаманна усім людським істотам, а відмінність стосується, головним чином, її предметів: люди або сам носій деструктивності. Е. Фромм вважає, що немає глибокої деструктивності по відношенню до інших у тих, у кого мало ворожості по відношенню до самих себе. Отже, деструкція характеризується як явище руйнації будь-чого, а деструктивність – це ті негативні дії, впливи на інших суб'єктів чи об'єкти, які призводять до негативних наслідків.

Враховуючи існуючу характеристику витоків розуміння деструктивності та завдань авторського колективу можна застосувати її до оцінки сучасних політичних процесів у Східній та Центрально-Східній Європі. В даному контексті ***метою*** нашого дослідження є концептуалізація парадигм змін у політичних процесах Східної та Центрально-Східної Європи в аспекті аналізу деструктивних політичних практик та практичної цінності досвіду їх подолання європейськими країнами для сучасних державотворчих реалій України.

1. Теоретичний огляд деструктивних процесів

Політична діяльність транзитивних країн спрямована на один спільний ідеал – демократію, як беззаперечну владу народу через представницькі органи. Однак, процес досягнення цього ідеалу в різних країнах має різні результати, що ставить ряд питань до політичної еліти, відповідальної за зміни в політичних та управлінських процесах.

Суб'єкти владних повноважень у демократичному політичному процесі це фактично обрані або наймані представники народу, які зобов'язані діяти в інтересах усього населення. Нажаль, нерідко існує розмежування дій політиків на такі вектори як: для населення та для себе. І український політикум доволі часто це демонструє. Тому в свідомості населення зароджується недовіра до влади, що, в свою чергу, породжує відсутність взаємодії між органами влади і громадськими організаціями, неконструктивне суперництво. Процес політичної деструктивності, передусім, проявляється в таких політичних суспільствах, які не мають чіткого плану реалізації своїх політичних стратегій, не створюють чітких меж відповідальності органів влади у співпраці між собою та перед населенням. Тобто, мова, насамперед, йде про перехідні суспільства, держави, що перебувають у трансформаційному політичному процесі.

В рамках геополітичної характеристики прояву деструктивності в сучасних політичних перетвореннях значну увагу варто приділити саме Україні, яка знаходиться в транзитному стані та є яскравим прикладом кардинальних перетворень за останні роки. При цьому важливий порівняльний аналіз з іншими країнами Східної та Центрально-Східної Європи, які мають певні особливості становлення демократії, економічного розвитку, підвищення рівня та якості життя населення. Їх досвід сприятиме запобіганню деструктивності в політичних процесах, що є небезпечним та неочікуваним в кінцевому результаті. Варто відзначити, що деструкція часто є наслідком політичних подій, які провокують психологічні зміни у свідомості частини громадян. Окрім цього, конфліктогенна ситуація у суспільстві нерідко стає показ-

ником і результатом економічних та соціальних перетворень з неоднозначними наслідками для різних страт населення.

Враховуючи існуючі тлумачення та сутнісні характеристики деструктивних змін варто провести науковий аналіз поглядів щодо деструктивності у вітчизняних політичних процесах та процесах Східної та Центрально-Східної Європи.

У вітчизняній політичній науці конфліктній взаємодії приділяється значна увага, а деструктивні політичні процеси стали об'єктом сучасних наукових досліджень. Так, на думку О.М. Сахань, деструктивність в українському суспільстві є наслідком політичної кризи. Але при цьому автор наголошує на історичних коренях даного явища, підкреслюючи, що деструкція пронизує усі сфери суспільного життя, формується і підсилюється протягом усієї історії людства на планеті в ході соціально-політичного розвитку і проявляється у політичних процесах. Українське суспільство у внутрішній взаємодії є досить різновекторним та конфліктним по своїм змістом, тому деструкція стала політичною технологією, що створює наслідки, які поглиблюють політичну кризу та впливають на усі сфери життєдіяльності (Sakhan, 2011).

Безумовно, слід погодитись з тим, що політичний конфлікт по своїй суті може мати негативні наслідки та прояви у деструктивних процесах. І це не завжди обумовлено об'єктивними чинниками, а може підсилюватись і суб'єктивними факторами. Так, дуже часто дискредитація політичної влади, а відтоді і її діяльності, відбувається на тлі неетичної поведінки або аморальних висловлювань представників влади, що визиває бурхливу негативну суспільну реакцію (Deutsch 2010). Саме таку ситуацію створили, наприклад, окремі представники владної політичної сили в Верховній Раді України в червні 2020 року. Результатом подібних дій стають падіння рівня довіри та підтримки реформ з боку суспільства, що є загрозливим і деструктивним процесом. Відсутність за таких умов відповідної суспільним очікуванням реакції владної верхівки, її небажання вирішувати конфлікти, а лише намагання замовчати та уникнути їх, додатково стимулює деструктивні прояви.

Окрім деструкції через політичні конфлікти вітчизняні науковці звертають увагу на деструктивні політичні технології, зокрема, в українській передвиборній практиці. Найбільш вживаними можна назвати такі як: техніка маніпулювання соціологічними даними, невиправдане застосування у ЗМІ методу історичних аналогій, метод «закидання брудом», залякування уявною можливістю громадянської війни (Shveda & Lysenko, 2010).

Разом з тим, сучасна війна Росії проти України, демонструє якісну інформаційну маніпуляцію країни агресора на власних громадян, які в більшій кількості підтримують усі політичні злочини політично-військового керівництва РФ, а тому відсутні будь-які протести щодо військової агресії на території України. Разом з тим, виникає питання інформаційної безпеки в Україні, адже підрив внутрішньо-політичних процесів зароджується з різновекторних поглядів громадян.

На сьогодні деструкція у політичній науці головним чином розглядається з точки зору окремих політичних процесів, що створює уявлення лише про конкретні випадки прояву деструктивних процесів (окремі політичні події чи окремі політичні явища). Така наукова тенденція не дає змоги оцінити масштаби впливу цього негативного явища на усі суспільні процеси, які відбуваються під впливом суб'єктивної волі політичної еліти.

Але для чіткого структурування сучасних політичних перетворень варто розуміти причини і наслідки політичної деструкції в цілому. Адже у суспільстві, в якому під час перетворень розвиваються деструктивні процеси, актуалізується правовий та політичний нігілізм, а зміни можуть продукувати руйнацію, а не утверджувати нові прогресивні моделі.

Для розвитку суспільства та держави зміни у політичних процесах є невід'ємною необхідністю, але перетворення мають відповідати певним критеріям, щоб бути ефективними та не набути ознак деструктивності. Зокрема, якість перетворень буде залежати від усвідомлення мети змін громадянами, ступеню громадської згуртованості, здатності подолання негативних проявів, пошуком шляхів загальнодержавної консолідації. Окрім того, автор визначає рівні, на яких може проявлятись деструктивність під час політичних перетворень, а саме: особистісний рівень, рівень малих груп, соціальний рівень, політичний рівень, цивілізаційний рівень (Shaihorodskyi, 2018).

Залежно від рівня, на якому відбувається деструктивний процес, можна розуміти масштаби впливу та обирати стратегію дій для подолання його негативних наслідків. Шлях протидії чи подолання суспільного невдоволення має являти собою певну систему взаємопов'язаних дій, а саме: врахування особливостей групи осіб, яких потрібно переконати; повне інформування про процес, який має відбуватися; демонстрація перших позитивних результатів для цієї групи та суспільства в цілому із зазначенням термінів.

В українському суспільстві переконати населення у тому, що політичний курс буде мати позитивні результати досить важко, адже розчарувань у політичних рішеннях в новітній історії було більше, ніж позитивних змін. А тому, громадяни, цілком обґрунтовано, намагалися радикально змінити систему влади шляхом майданів та революцій, незвичних політичних вподобань електорату. Разом з тим, війна доповнила картину внутрішньополітичної турбулентності щодо окремих ідеологічних та політичних питань. Витоки проблеми виникають у свідомості та вчинках на індивідуальному рівні політичних діячів, у яких обіцянки розходяться зі справами, а національна ідентичність втрачає значимість в геополітичному вирі глобалізаційних процесів. Навіть найбільш прогресивні політичні лідери провадять політику реформаторських дій відповідно до міжнародних практик найрозвиненіших країн світу, навіть в умовах війни продовжуються процеси стратегічно запланованого реформування життєво-важливих галузей суспільства, але щоб досягнути високого рівня розвитку варто відкрити світу власну специфіку, яка буде можлива після досягнення миру та заохочувати інвесторів, волонтерів, туристів, науковців до спільної діяльності на відновлення української держави в матеріальному та духовному аспектах.

2. Методологія

Під час дослідження обраної тематики було використано такі методи дослідження як: статистичний метод, компаративістський метод та прогностичний метод. Статистичні дані є важливою складовою для формування громадської думки та розуміння деструктивних та конструктивних процесів, їх впливу на суспільно-політичні процеси в Україні та країнах Східної та Центрально-Східної Європи. Компаративістський метод сприяв узагальненню сприйняття політичних змін в окремих країнах Європи. Прогностичний метод допоміг формуванню узагальнення, щодо ролі змін в політичних процесах окремих країн Східної та Центрально-Східної Європи в сприйнятті українського суспільства до повномасштабного вторгнення та в умовах дворічного стримування агресора.

3. Сучасні політичні перетворення в Україні: статистичні данні

Процес перетворення – це не завжди процес виключно позитивних стрімких, різких та кардинальних змін, адже політична система в умовах перенапруження ресурсів здатна виснажуватись, коли може відбутись регрес. Тому процес перетворень повинен бути підйомом в координатах системи дій, від яких не буде виснажуватись ні населення, ні економіка, ні держава. Чітко розраховані і послідовні дії повинні протистояти деструкції.

У політичному просторі деструктивна поведінка виглядає як діяльність, спрямована на руйнацію структури політичної системи чи суспільної системи з метою задоволення власних інтересів чи інтересів відповідних суб'єктів. Масштаби деструктивних процесів будуть відповідати рівню суспільної значущості, економічної необхідності та спроможності конкретних суб'єктів.

Науковці зазначають, що деструктивна поведінка може бути викликана зміною статусу індивіда у суспільстві. Якщо руйнується статус радикально і масштабно, то і спалах деструктивних процесів ймовірніше буде невідворотнім. Це питання пов'язане з оцінкою ефективності зміни еліти у політичних процесах. Під ефективністю мається на увазі корисність політичної еліти для населення, а отже її здатність працювати на попередження можливих руйнівних політичних дій, спрямованих на порушення норм та принципів функціонування суспільства.

В даному аспекті в рамках соціокультурної детермінації значної уваги заслуговує явище аномії. У тлумачному словнику термін «аномія» з давньогрецької перекладається як «беззаконня, відсутність норм». В політичному процесі аномія – це стан суспільства, у якому здійснюється руйнація суспільних цінностей, національних традицій, результати здійснюваних перетворень стають не актуальними для сучасних політичних процесів, а перспективні нові

фактично відсутні, їх стратегії не сформовані, а переважна більшість громадян перебуває в перманентному пасивному стані щодо політики. Саме це стає базою деструктивних політичних процесів, що за умови необхідності реальних реформ виступає гальмуючим чинником.

Наприклад, як свідчать дослідження Центру Разумкова у період з 2011 по 2018 роки відсоток українців, які вважали що події у державі розвиваються у неправильному напрямку переважно коливався у коридорі 71–78%, а відчуття правильного напрямку поділяли 11–13%. Єдине покращення цих показників припадало на період Революції гідності та безпосередньо після неї, коли вперше відсоток громадян, які вважали негативним напрямок розвитку подій впав менше половини до 48%, а позитивний розвиток відчувало до 34% громадян (Razumkov Centre, 2018).

Очевидно, що такі настрої населення вказують, що успіху будь-яких перетворень залежить від суспільного розуміння їх потреб. Тобто, суспільні зміни та їх сприйняття знаходяться в круговій причинно-наслідковій залежності. Таким чином, консолідація українського суспільства може буде ефективною та прогресивною у соціокультурному просторі, за умови її відповідності сучасним викликам та потребам. Адже прояв консолідації за довгі роки незалежності спостерігався в умовах перших місяців повномасштабного вторгнення агресора, проте затягування процесу війни, жертви, кібератаки, ідеологічні розбіжності в окремих питаннях, корупція в умовах війни знижують рівень суспільності єдності, що унеможливлює якісну боротьбу з агресором та можливість формування стратегії на довгі періоди, що в свою чергу знижує ефективність боротьби з ворогом на усіх напрямках.

Одним із ключових засобів консолідації суспільства задля позитивних перетворень може бути формування цілісної національної ідентичності, побудованої на широкому політичному діалозі між владою і суспільством. Але сьогодні владними інституціями докладається недостатньо зусиль для пошуку політичних технологій, які б забезпечили такий діалог (Denysiuk, 2023). Тому, існуючі потреби об'єднання суспільства супроводжуються новими викликами, які мають серйозний вплив на деструктивні явища та розшарування в суспільстві.

Ще одним аспектом проблеми є те що перед громадянським суспільством України постають серйозні питання раціоналізації власних вражень та почуттів, роботи із стереотипами і розвитку критичного мислення, які б не дозволили сповзання від імітаційної демократії до автократії. Саме тому необхідно звернути увагу на ціннісний зміст демократії, ліберальні настанови, звільнені від уже мало ефективних у історичному поступі нашарувань (Yenin, Korzhov & Vasylets, 2023).

4. Компаративістський аналіз країн Східної та Центрально-Східної Європи

Для з'ясування відповідності сучасним викликам та потребам варто оцінити специфіку перетворень країн Східної та Центрально-Східної Європи, оскільки саме ці країни мають історичну та територіальну спорідненість з Україною, найбільше можуть оцінити український стан, в умовах війни. Адже, процес позитивного перетворення в політичній системі однієї країни відіграє позитивну роль у розвитку та стає прикладом для інших споріднених країн. Але і деструктивні процеси можуть розвиватись та розповсюджуватись на інші політичні системи. Тому, партнери та сусіди України хоч частково, але мають бути зацікавленні в успішному розвитку української держави та у сприянні попередженню деструктивних елементів її суспільних змін.

Розглянемо прояви деструктивності на прикладі негативних змін в результаті існування різних форм неформальних деструктивних політичних практик, що мали чи мають місце в різних країнах; шляхи їх подолання, а також можливості використання такого досвіду в Україні.

Слід зазначити, що під неформальними політичними практиками розуміються постійно відтворювані стереотипні правила взаємодії суб'єктів політики, встановлені і підтримувані за допомогою соціокультурних регуляторів: цінностей, політичних орієнтацій, установок діяльності, а не формально-правових норм. Їх метою є отримання публічної влади та/або збільшення ресурсів влади суб'єкта політики. Вони компенсують неефективність формальних інститутів і практик суспільства, інтегрують узгоджений комунікативний простір. Такі

практики стають затребуваним політичним інструментом на стадії інституційної трансформації, під час кризи і руйнування старих інститутів. Наявність в суспільстві неформальних політичних практик свідчить про існування певних протиріч, при цьому суб'єкти політичного процесу не можуть через об'єктивні причини або не бажають йти демократичним шляхом.

Безумовно, неформальні політичні практики можуть мати як конструктивний, так і деструктивний характер. Але зупинимось саме на останніх. В політичній науці до переліку таких практик зазвичай відносять такі, як: корупція, клієнтелізм та патронаж, фаворитизм, непотизм та кронізм, клановість, місництво або регіоналізм, трайбалізм.

Одним з найбільш помітних проявів подібних практик є корупція. Тож розглянемо таку деструкцію більш детально. У щорічних рейтингах країн світу за індексом сприйняття корупції, що укладається організацією Transparency International з 1995 року, провідне місце серед країн Східної та Центрально-Східної Європи посідають країни Балтії. Так, Естонія належить до найменш корумпованих країн регіону, посідаючи 13 сходинку рейтингу у 2021, а Латвія – четверту (Transparency International, 2021).

За оцінкою посольства США в Латвії, країна зробила чимало для підвищення ефективності політико-правових та інституційних механізмів боротьби з корупцією, а саме, було вжито наступні заходи:

− під наглядом Міністерства юстиції Латвія відкрила Реєстр підприємств, що показує, хто отримує прибуток і значно впливає на кожну з компаній. Уряд також ухвалив цільові заходи і виключив з реєстру тисячі підставних компаній та затвердив закон, що забороняє банкам вести справи з підставними компаніями. Такі кроки підвищують прозорість боротьби з корупцією і ухиленням від сплати податків, а також зміцнюють довіру до бізнес-ринку Латвії;

− сейм посилив закони про боротьбу з відмиванням грошей, включаючи нові повноваження для більш оперативного застосування санкцій, зокрема, тих, які були прийняті Радою Безпеки ООН. Сейм також надав банківському регулятору Латвії, Комісії з фінансових ринків і ринків капіталу, більше повноважень з нагляду за банками;

− відділ фінансових розслідувань в даний час грає активнішу роль в розслідуваннях в рамках боротьби з відмиванням грошей. Нові поправки надали Відділу автономію, необхідну для виконання функцій основного органу Латвії з питань боротьби з відмиванням грошей (Carwile, 2019).

Оскільки для України корупція виступає фактором, що значно стримує суспільні зміни, то на нашу думку, подібні кроки стали б у нагоді при формуванні вітчизняної стратегії боротьби з корупцією та підвищенні рівня відторгнення суспільством даного явища.

З цього питання наведемо дані по країнам регіону Східної та Центрально-Східної Європи за 2015–2019 роки та проаналізуємо їх динаміку (див. табл. 1).

Таблиця 1

Індекс сприйняття корупції в країнах Східної та Центрально-Східної Європи

	2017	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Естонія	71	73	74	75	74	74	76
Литва	59	59	60	60	61	62	61
Польща	60	60	58	56	56	55	54
Латвія	58	58	56	57	59	59	60
Чехія	57	59	56	54	54	56	57
Словаччина	50	50	50	49	52	53	54
Білорусь	44	44	45	47	41	39	37
Угорщина	45	46	44	44	43	42	42
Румунія	48	47	44	44	45	46	46
Болгарія	43	42	43	44	42	43	45
Молдова	31	33	32	34	36	39	42
Україна	30	32	30	33	32	33	36

Найгірші результати в регіоні мала Україна – це 122 місце (із 180 можливих) з індексом 32 у 2018 році, проте спостерігається позитивна динаміка навіть в умовах повномасштабної війни, у 2023 році 104 місце з індексом 36. В свою чергу Білорусь та Польща стрімко знижують свої показники, що саме цікаво за останні два роки показники стрімко погіршились для Біло-

русії. Але і ряд інших країн регіону мають неналежні для розвинутих демократій показники. Зокрема, такі країни ЦСЄ як Угорщина, Болгарія і Румунія займають останні рядки рейтингу сприйняття корупції серед країн ЄС. Так, Румунія у 2017–2023 мала індекс від 44 до 48, Болгарія – 42–45. У 2021 році Румунія з індексом 45 посіла 66 місце в рейтингу, а Болгарія з індексом 42 – 78 місце в рейтингу, що не демонструє кардинально відчутної різниці з Україною, державою, яка виживає в стані війни, в той же час намагається проводити ряд заходів для подолання корупційних дій в політико-правових процесах держави.

Корупція в країнах європейського контингенту проявляється як на вищому рівні, так і на побутовому. Пояснюється вона, в першу чергу, порівняно низьким стосовно старих демократій рівнем життя, війною на території України та бажанням окремих політичних еліт отримати персоналізовану вигоду, економічною кризою, безробіттям, недоліками морально-етичного виховання, а також і недостатньо ефективними антикорупційними заходами.

Однак, слід зазначити, що зі вступом до ЄС ситуація в означених країнах покращилась. Цьому сприяло проведення необхідних реформ. Вони включають в себе: розширення механізму співпраці та контролю, який вже використовується в Болгарії, Румунії, ряді інших європейських країн; створення Бюро європейської державної прокуратури, яке допомагає роботі Бюро по боротьбі з шахрайством і встановлення загальної системи закупівель країн ЕС (European Parliament, 2016).

Як засвідчують дані щодо країн Східної та Центрально-Східної Європи, пострадянські держави, де тривалий час були відчутні впливи старої системи з вмонтованими корупційними схемами, демонструють найгірші показники стосовно корупції. Крім того, слід відзначити, що на пострадянському просторі поширення практик «м'якої» корупції має свою специфіку. Наприклад, в кранах Азії більш поширеними є колективні форми прояву (клановість та трайбалізм), а на європейській території індивідуальні – надання преференцій родичам та знайомим (клієнтелізм, фаворитизм, непотизм, кронізм). На нашу думку, це обумовлено ментальними особливостями. Наприклад, трайбалізм має прояви і в США, проте (у вигляді панування заможних прибережних еліт) (Chua, 2018).

В той же час, інститути патронажу спрямовані на досягнення приватних або групових цілей і завдань, патрон-клієнтські мережі використовуються для зловживання суспільними ресурсами (Roniger, 1994). Патрон-клієнтські відносини можуть поширюватись на чотирьох рівнях: міжособистісному персональному; груповому (найчастіше явище характерне для традиційних суспільств); на рівні держави в цілому (коли практики патронажу починають відігравати значну роль в системі розподілу ресурсів, ротації еліт і механізмів заміщення державних посад); наднаціональному (міжнародних організацій і міждержавних об'єднань) (Torsello, 2012). Як бачимо, найнебезпечнішими є третій та четвертий рівні.

Близькою до патронажу є практика фаворитизму, який характеризується призначенням наближених осіб на високі посади, незважаючи на кваліфікацію та рівень освіти (Khalid et al., 2020). Фаворитизм передбачає використання кар'єрного ліфта завдяки особистим контактам, він проникає на всі рівні та призводить до формування кругової поруки, коли кожен представник нижчої ланки управління є фаворитом свого начальника. Подібна практика стає основою для поширення «жорсткої» корупції, оскільки створює необхідні канали зв'язку.

Однією з форм фаворитизму є непотизм (від лат. nepos, nepotis – внук, племінник). Він передбачає призначення на посади родичів і близьких. Інша назва такої практики – кумівство, тобто система влади, побудована на спорідненості. Достатньо близькою за суттю до непотизму є практика кронізму, що передбачає систему влади, яка спирається на відносини між друзями. Такі практики отримали значного поширення в Україні в часи Президентів В. Ющенка та П. Порошенка та нікуди не зникли за президентства В. Зеленського. Поширення практики непотизму в Україні призводить до становлення кланових відносин. Однак, слід відзначити, що така тенденція притаманна більшості пострадянських країн.

В європейському регіоні такі практики також існують, проте в країнах Європи активно вживаються заходи для їх подолання, як на рівна держав, так і на рівні регіону. Так, Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи 2 квітня 2019 року було прийнято доповідь,

що вписується в комплексну стратегію боротьби з корупцією та заохочення публічної етики на місцевому і регіональному рівнях. Конгрес закликав місцеві і регіональні влади підвищити прозорість найму і просування по службі та наголосив, що урядам необхідно домагатися включення в національне законодавство положень, націлених на зниження ризику непотизму (CoE, 2019).

Таким чином, реальна протидія неформальним деструктивним політичним практикам полягає не стільки в посиленні кримінальної відповідальності, державного контролю, поліпшення роботи правоохоронних органів, скільки у використанні демократичних чинників, дотриманні принципів соціально орієнтованої правової держави, наявності необхідної політичної волі керівництва держави, розумінні вищими посадовими особами гострої необхідності подолання цього негативного соціально-політичного явища, створення морального простору для реалізації прав, свобод та інтересів громадян.

Висновки. Узагальнюючи науковий аналіз прояву деструктивних процесів при політичних перетвореннях у країнах Східної та Центрально-Східної Європи прослідковуємо шлях змін, який може бути зразком для українського суспільства. Адже, більшість країн досліджуваного регіону досягнули значно більших позитивних результатів у змінах політичної системи ніж Україна. Прогресивні громадяни української держави готові до перетворень в різних галузях суспільного життя, однак важливим елементом успіху таких перетворень є об'єктивна, повна поінформованість суспільства щодо політичних рішень та дій в напрямку модернізації та трансформації. Окрім того, ключовим елементом, який породжує негативне сприйняття змін, є корупція у різних формах прояву та існування. І її подолання є необхідною умовою реформаторської діяльності.

Слід визнати, що шлях змін передбачає прояв як позитивних так і негативних чинників. І важливим завданням політичної еліти є мінімізація негативних чинників.

Українське суспільство досить мінливе у своїх вподобаннях та часто піддається впливу недобросовісних політиків, внутрішніх та зовнішніх провокаторів, метою яких є дестабілізація політичної ситуації. Роль політичної еліти під час деструктивних процесів – це підтримка логічно важливого питання для держави, а не маніпулювання задля власних інтересів.

Сучасні політичні перетворення є основою прогресивних змін, однак некомпетентність та корумпованість створюють умови до масштабної деструкції на різних рівнях управлінських структур.

В цілому формування єдиної державної політики протидії деструктивним політичним практикам, крім наявності політичної волі і суспільної свідомості в питанні попередження порушень, вимагає належного ефективного законодавчого забезпечення та якісного впровадження.

Крім того, практика показала, що незважаючи на недостатню ефективність ряду заходів протидії проявам деструктивних політичних практик в державах-членах Європейського Союзу, членство країни в даному об'єднанні є явною перевагою в рішенні складних проблем. Так, старі країни-учасниці ЄС мають більш низькі корупційні показники і більш успішні практики подолання деструктивних проявів в суспільному житті. Тож реалізація євроінтеграційних прагнень України сприятиме розв'язанню актуальних питань політичних змін, сприятиме завершенню військової агресії варварського сусіда. Українське суспільство після повномасштабного вторгнення остаточно стало готове до перетворень суспільно-політичного устрою та вектору розвитку держави, що не викликає сумнівів. Разом з тим, реакція на військово-політичні процеси в Україні проходи різні стадії в європейському сприйнятті від захоплення та мужності, до байдужості, публічної стурбованості та бездіяльності. Система різноспрямованих оцінок та суджень наштовхують на думку, що демократія, її розвиток та удосконалення можливі лише в єдності народу в політичних переконаннях.

Усі процеси деструкції нівелюються перед справедливістю та правдою, які є джерелом влади народу. А тому, саме чесність кожного свідомого українця та європейця перед викликами, які спричинені війною допоможуть подолати усі перешкоди на шляху до вдосконалення.

Література

Carwile, John L. (2019). Anti-Corruption Day: Recognizing Latvia's Efforts to Fight Money Laundering. *U.S. Embassy in Latvia*, December 4. https://lv.usembassy.gov/starptautiska-pretkorupcijas-diena-novertejot-latvijas-centienus-cina-pret-naudas-atmazgasanu/

Chua A. (2018). The Destructive Dynamics of Political Tribalism. *The New York Times*, February 20. https://www.nytimes.com/2018/02/20/opinion/destructive-political-tribalism.html

CoE. (2019). Fighting nepotism through clear and transparent recruitment procedures. *Council of Europe*, April 2. https://www.coe.int/en/web/portal/-/fighting-nepotism-through-clear-and-transparent-recruitment-procedures.

Denysiuk A. (2023). National identity as a basis for the consolidation of Ukrainian society. *European Political and Law Discourse*, 2023, 10(5) DOI: https://doi.org/10.46340/eppd.2023.10.5.1 URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2023/2023-10-5/03.pdf

Deutsch M. (2010). Conflicts: Productive and Destructive. *Journal of Social Issues*, 25(1), 7–42. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1969.tb02576.x

DW. (2016). Choho naibilshe boiatsia ukraintsi. *DW*, October 5. https://www.dw.com/uk/найбільше-українці-бояться-не-війни-а-залежності-від-іноземних-кредитів-соцопитування/a-35961381

European Parliament. (2016). The Cost of Non-Europe in the area of Organized Crime and Corruption. *European Parliament*, March. http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/579319/EPRS_STU%282016%29579319_EN.pdf

Khalid A., Ahmed A., Abdalla Y., Anuar Sh. (2020). Destructive practices in public service: evidence from Sudan. *Journal of Critical Reviews*, 7(6). 591–594. https://www.jcreview.com/paper.php?slug=destructive-practices-in-public-service-evidence-from-sudan

Razumkov Centre. (2018). Electoral Sentiment Monitoring in Ukraine. *Razumkov Centre*, November 19. https://razumkov.org.ua/en/research-areas/surveys/electoral-sentiment-monitoring-in-ukraine

Roniger, L. (1994). Civil Society, Patronage and Democracy. *International journal of comparative sociology,* 35 (3-4). 207–220. https://doi.org/10.1163/002071594X00246

Sakhan O.M. (2011). Destruktyvnyi vektor politychnoi konfliktnosti v rozvytku suchasnoho ukrainskoho suspilstva. Ukrainskyi sotsium, 2. 149–160. https://doi.org/10.15407/socium2011.02.149

Shaihorodskyi Yu. (2018). Proiavy politychnoi destruktsii v umovakh demokratii. *Naukovi zapysky IPiEND im. I.F. Kurasa*, 3-4. 241–255. http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/shaihorodskyi_proiavy.pdf

Shveda Yu., Lysenko I. (2010). Destruktyvni vyborchi tekhnolohii v ukrainskii vyborchii praktytsi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*, 15. 117–120. https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/7978

Torsello D. (2012). Clientelism and Social Trust in Comparative Perspective: Particularism versus Universalism. *International Journal of Humanities and Social Science*, 2(23). 73–77. http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_2_No_23_December_2012/9.pdf

Transparency International. (n.d.). Home. *Transparency International*. https://www.transparency.org/en/

Vahabi M. (2009). An Introduction to Destructive Coordination. *American Journal of Economics and Sociology*, 2009, 68(2), 353–386. https://www.researchgate.net/publication/227727230_An_Introduction_to_Destructive_Coordination

Yenin M., Korzhov H., Vasylets O. (2023). Development of democracy in Ukraine: global challenges and need for institutional re-start. *Ideology and politics journal,* 1(23). 219–241 https://doi.org/10.36169/2227-6068.2023.01.00008

References

Carwile, John L. (2019). Anti-Corruption Day: Recognizing Latvia's Efforts to Fight Money Laundering. *U.S. Embassy in Latvia*, December 4. https://lv.usembassy.gov/starptautiska-pretkorupcijas-diena-novertejot-latvijas-centienus-cina-pret-naudas-atmazgasanu/

Chua A. (2018). The Destructive Dynamics of Political Tribalism. *The New York Times*, February 20. https://www.nytimes.com/2018/02/20/opinion/destructive-political-tribalism.html

CoE. (2019). Fighting nepotism through clear and transparent recruitment procedures. *Council of Europe*, April 2. https://www.coe.int/en/web/portal/-/fighting-nepotism-through-clear-and-transparent-recruitment-procedures.

Denysiuk A. (2023). National identity as a basis for the consolidation of Ukrainian society. *European Political and Law Discourse*, 2023, 10(5) DOI: https://doi.org/10.46340/eppd.2023.10.5.1 URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2023/2023-10-5/03.pdf

Deutsch M. (2010). Conflicts: Productive and Destructive. *Journal of Social Issues*, 25(1), 7–42. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1969.tb02576.x

DW. (2016). Choho naibilshe boiatsia ukraintsi. *DW*, October 5. https://www.dw.com/uk/найбільше-українці-бояться-не-війни-а-залежності-від-іноземних-кредитів-соцопитування/a-35961381

European Parliament. (2016). The Cost of Non-Europe in the area of Organized Crime and Corruption. *European Parliament*, March. http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/579319/EPRS_STU%282016%29579319_EN.pdf

Khalid A., Ahmed A., Abdalla Y., Anuar Sh. (2020). Destructive practices in public service: evidence from Sudan. *Journal of Critical Reviews*, 7(6). 591–594. https://www.jcreview.com/paper.php?slug=destructive-practices-in-public-service-evidence-from-sudan

Razumkov Centre. (2018). Electoral Sentiment Monitoring in Ukraine. *Razumkov Centre*, November 19. https://razumkov.org.ua/en/research-areas/surveys/electoral-sentiment-monitoring-in-ukraine

Roniger, L. (1994). Civil Society, Patronage and Democracy. *International journal of comparative sociology,* 35 (3-4). 207–220. https://doi.org/10.1163/002071594X00246

Sakhan O.M. (2011). Destruktyvnyi vektor politychnoi konfliktnosti v rozvytku suchasnoho ukrainskoho suspilstva. Ukrainskyi sotsium, 2. 149–160. https://doi.org/10.15407/socium2011.02.149

Shaihorodskyi Yu. (2018). Proiavy politychnoi destruktsii v umovakh demokratii. *Naukovi zapysky IPiEND im. I.F. Kurasa*, 3-4. 241–255. http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/shaihorodskyi_proiavy.pdf

Shveda Yu., Lysenko I. (2010). Destruktyvni vyborchi tekhnolohii v ukrainskii vyborchii praktytsi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*, 15. 117–120. https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/7978

Torsello D. (2012). Clientelism and Social Trust in Comparative Perspective: Particularism versus Universalism. *International Journal of Humanities and Social Science*, 2(23). 73–77. http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_2_No_23_December_2012/9.pdf

Transparency International. (n.d.). Home. *Transparency International*. https://www.transparency.org/en/

Vahabi M. (2009). An Introduction to Destructive Coordination. *American Journal of Economics and Sociology*, 2009, 68(2), 353–386. https://www.researchgate.net/publication/227727230_An_Introduction_to_Destructive_Coordination

Yenin M., Korzhov H., Vasylets O. (2023). Development of democracy in Ukraine: global challenges and need for institutional re-start. *Ideology and politics journal,* 1(23). 219–241 https://doi.org/10.36169/2227-6068.2023.01.00008

Анотація

Кормич Л. І., Краснопольська Т. М., Завгородня Ю. В. **Конструктивізм та деструктивність суспільних змін у Східній та Центрально-Східній Європі в усвідомленні українського соціуму. –** Стаття.

Стаття присвячена концептуалізації політичних змін, які відбулися та продовжують відбуватися у державах Східної та Центрально-Східної Європи. Адже, політичні процеси у сучасному форматі мають свої конструктивні та деструктивні особливості. Існують різні підходи до визначення вектору розвитку суспільства, форми правління, політичного режиму, а отже і виникають різні точки зору щодо їх реалізації. Сучасні можливості аналізу інформації дають змогу вдаватись до радикальних вчинків, експериментів з прийняття політичного рішення задля отримання бажаного результату. Прибічники радикальної модернізації нехтують інформацією про історичні приклади становлення та розвитку політичних партій, рухів, занепаду державності і циклічності політичних процесів. Це нерідко виправдовується тим, що основна рушійна сила політичної волі суспільства – це зміни швидкі, незворотні, якісно нові, економічно та політично ефективні. Але часто реальний зміст перетворень не співпадає з задекларованим. Тож проаналізуємо конструктивний та деструктивний аспекти суспільних трансформацій крізь призму сприйняття українським соціумом. При написанні статті авторським колективом використано дані соціологічних опитувань, з метою оцінки сприйняття населенням України реформаторських перетворень в сучасному політичному процесі станом на 2019–2024 роки. Здійснений порівняльний аналіз українських реалій з іншими країнами Східної та Центрально-Східної Європи, розвиток яких є історично дотичним до української держави та показує не лише позитивний досвід, а й можливі футурологічні прогнози для українського суспільства щодо протилежних моделей розвитку – від прогресивно розвинутої країни до руйнації територіальної цілісності та втрати державності.

Ключові слова: політичні зміни, суспільні перетворення, деструктивність, політичні конфлікти, деструктивні неформальні політичні практики, корупція, модернізація, Центрально-Східна Європа, Україна, російсько-українська війна.

Summary

Kormych L. I., Krasnopolska T. M., Zavhorodnia Yu. V. **Constructivism and destructiveness of social changes in Eastern and Central-Eastern Europe in the perception of Ukrainian society.** – Article.

The article is devoted to the conceptualization of political changes that have taken place and continue to take place in the states of Eastern and Central-Eastern Europe. After all, political processes in the modern format have their own constructive and destructive features. There are different approaches to defining the vector of society's development, the form of government, the political regime, and therefore there are different points of view regarding their implementation. Modern possibilities of information analysis make it possible to resort to radical actions, experiments on making a political decision in order to obtain the desired result. Proponents of radical modernization neglect information about historical examples of the formation and development of political parties, movements, the decline of statehood and cyclical political processes. This is often justified by the fact that the main driving force of the political will of society is rapid, irreversible, qualitatively new, economically and politically effective changes. But often the real content of transformations does not coincide with the declared one. So let's analyze the constructive and destructive aspects of social transformations through the prism of perception by Ukrainian society. When writing the article, the author's team used data from sociological surveys in order to assess the perception of the Ukrainian population of reformist transformations in the modern political process as of 2019–2024. A comparative analysis of Ukrainian realities with other countries of Eastern and Central-Eastern Europe, the development of which is historically tangential to the Ukrainian state, is carried out and shows not only positive experience, but also possible future forecasts for Ukrainian society regarding opposite development models – from a progressively developed country to the destruction of territorial integrity and loss of statehood.

Key words: political changes, social transformations, destructiveness, political conflicts, destructive informal political practices, corruption, modernization, Central-Eastern Europe, Ukraine, Russian-Ukrainian war.

УДК 323.2:911.6
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.2

В. А. Войтович
orcid.org/0009-0007-3533-8705
аспірант кафедри політології
Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРЕДМЕТНІ СФЕРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Постановка проблеми. Дослідження регіональних політичних процесів сьогодні є поширеною та динамічною проблематикою політичної науки, однак водночас і тією, яка немає визначеної концептуальної згоди з-поміж науковців. Акцентуючи увагу на важливості й актуальності вивчення політичних процесів на регіональному рівні, науковці виділяють щоразу нові своєрідні об'єкти, рівні та специфічні ознаки, за якими можна операціоналізувати порушену проблематику. Найперші напрацювання представників академічної спільноти переважно були спрямовані на якісний аналіз поведінкових закономірностей та економічного суперництва в контексті протікання політичних процесів в регіонах тієї чи іншої окремої країни. Водночас від моменту визнання пріоритетності порівняльного методологічного підходу в зрізі дослідження регіональних політичних процесів почало розвиватись розуміння, що виявлення подібностей та відмінностей між регіонами має неодмінно спиратись на аналізі багатьох причинно-наслідкових зв'язків та кореляційних аспектів і детермінант. Окрім того, концептуалізації регіональних політичних процесів сприяли численні емпіричні дослідження, які поступово доповнювали і збагачували теоретико-методологічний інструментарій регіональних студій. Відтак оскільки регіональний контекст політичних процесів є доволі унікальним, то актуальною є систематизація і концептуалізація різних апробованих методологічних підходів, зокрема задля визначення потенційних оптимальних дослідницьких критеріїв та стратегій емпіричного дослідження регіональних політичних процесів як у зарубіжних та українських контекстах, так і загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика регіонального політичного процесу є доволі розвиненою та представленою у політичній науці і суміжних дисциплінах, про що можна зробити висновок на тлі значного масиву наявних наукових доробків. Для прикладу, комплексно і систематично особливості сучасних політичних процесів на регіональному рівні досліджують такі вчені, як А. Ачар'я (2012), Т. Борзель (2011), Б. Гетне (2005), Ф. де Ломбард (2011) й інші. Також деталізований порівняльний аналіз особливостей процесу регіоналізації свого часу здійснив Ф. Сьодербаум (2011). Оцінка ж ефективності регіональних політик та діяльності регіональних владних інститутів представлена у фокусі досліджень Т. Ріса (2015), а розмаїті питання взаємовідносин регіонального та національного рівнів політики розкриває у своїх працях І. Калзада (2018). Врешті, регіональну інтеграцію та кооперацію вдало досліджує А. Паасі (2011), а окремі теоретичні аспекти регіональних політичних процесів, своєю чергою, розглядають Д. Ізсак (2017), О. Кузтал (2016), Дж. Томані (2009), а також такі українські вчені, як А. Кучуран (2014), А. Романюк (2018), Ю. Сліпецька (2010), Т. Стародуб (2012), М. Токар (2014) й деякі інші автори. Водночас у політичній науці й досі немає систематизованого бачення та структуризації предметних сфер дослідження та методологічних підходів до концептуалізації регіонального політичного процесу.

Враховуючи це, **мета дослідження** полягає у структуризації, систематизації і виокремленні основних методологічних підходів до концептуалізації регіональних політичних процесів, на підставі котрих можна сформувати цілісне теоретико-методологічне розуміння суті досліджуваного явища та виокремити тенденції і прикметні ознаки регіонального політичного процесу в контексті його взаємодії з (над)національним рівнем політики.

Виклад основного матеріалу. Починаючи із перших/ранніх досліджень регіональної проблематики, серед науковців склалося безліч думок щодо того, які взаємозалежності є про-

відними у концептуалізації регіональних процесів, адже за різними трактуваннями ними можуть бути політичні, соціальні, економічні, історичні, культурні та етнічні зв'язки. Проводячи дослідження за допомогою політичних категорій, акцент робиться на те, як політичні актори сприймають й інтерпретують регіональні процеси, який характер мають зв'язки національного рівня політичного процесу з місцевим/регіональним чи загалом субнаціональним рівнем. Загалом, розглядаючи політичні процеси у регіональному вимірі, можна виділити щонайменше основоположні чотири елементи, які притаманні таким процесам: спільна географія; регулярна інтенсивна взаємодія у багатьох вимірах; загальне позиціонування в рамках регіону; зовнішня співпраця. Також концептуально дуже важливим є розрізнення двох базових понять – «регіоналізм» і «регіоналізація». Регіоналізм позначає сукупність ідей, цінностей і цілей, які сприяють створенню, підтриманню чи модифікації певного регіону. Зазвичай це поняття асоціюється з чітко регламентованою офіційною політикою держави та часто несе за собою політико-інституційні зміни на регіональному рівні. Регіоналізація ж, своєю чергою, типово окреслюється як процес розвитку, консолідації і зміцнення зв'язків між регіонами. Причому така взаємодія може призвести до появи помітних регіональних акторів, мереж й організацій впливу саме на регіональному рівні. Безпосередньо регіоналізація може бути наслідком регіоналізму, але цікаво, що сам процес регіоналізації може зумовлюватись і за відсутності визначених регіоналістських проєктів (Soderbaum, Hettne 2000).

У своїй монографії шведський дослідник Ф. Сьодербаум зазначає, що сучасні регіональні процеси доволі тісно пов'язані із мінливістю глобальної політики, а плюралізм та багатовимірність регіональних політичних процесів породжують багато викликів для сучасної політики (Soderbaum, 2011). Як наслідок, сучасні дебати щодо ролі регіонів у політичних процесах сфокусовані головним чином на поступовій трансформації ролі самих регіонів у рамках однієї країни, зокрема через вплив безпекових і торгівельних чинників, які в умовах сьогодення почали відігравати чи не найважливішу роль у формуванні політики розвитку регіонів багатьох країн (найперше – європейських).

Працюючи в подібному науковому напрямі, Б. Гетне наголошує на тому, що регіональні процеси вартує розуміти, як із екзогенної точки зору (тенденції розвитку регіонів нав'язуються ззовні), так і з ендогенної перспективи (оскільки самобутність регіонів традиційно впливає на спрямування їхнього розвитку). Перша закономірність передусім пояснюється впливом глобалізаційних процесів, а друга безпосередньо пов'язана з формуванням так званих теорій територіальних ідентичностей. І дійсно, оскільки сучасні регіональні процеси характеризуються розширенням складу акторів, які діють на регіональній арені в кількох одночасно взаємопов'язаних вимірах – безпека, розвиток, торгівля, довкілля, ідентичність тощо. Відповідно, це впливає і на провідні напрями регіональних досліджень, з-поміж котрих регіональна безпека, регіональні підходи до управління, теорії регіонотворення, регіональні мережеві підходи тощо (Hettne, 2005).

Хороший висновок з цього приводу пропонує Дж. Томані, який вважає, що в сучасних дослідженнях регіон дійсно став центром уваги для культурної та політичної ідентифікації, зокрема за допомогою сформованих нових і складних інтерсуб'єктивних розумінь: 1) саме в регіонах творяться специфічні мережі соціальної взаємодії; 2) попри стандартизацію економічних та культурних процесів самобутність регіонів залишається на видноті в багатьох контекстах державного розвитку; 3) регіони – це соціальна структура, котра перебуває в постійній еволюції, розвитку і динаміці. Врахуючи вищенаведені особливості, цей науковець пропонує характеризувати регіон як картографічний, економічний, культурний, політичний і екологічний феномен. Пропонуємо детально розглянути трактування регіону передусім у політичному контексті, оскільки саме це має теоретико-методологічне відношення до регіонального політичного процесу.

Зростання ролі регіонів і їхня поступова інтеграція до загальносуспільних процесів сприяли тому, що регіони постали потужними осередками політичної мобілізації населення різних держав. Причому ціла низка факторів пояснюють таке твердження. По-перше, субнаціональні політичні ідентичності сприяли та сприяють оформленню регіону як виокремленого політичного простору. По-друге, регіональні політичні структури очевидно ближчі до гро-

мадянина, отже, покращують рівень демократичної відповідальності населення на місцях. По-третє, центральні органи влади часто є надмірно великими, щоби виконувати деякі локальні і регіональні (загалом субнаціональні) завдання, тоді як регіональний рівень часто є рівнем, на якому вдається ефективно впроваджувати різні політико-управлінські механізми. Уваги заслуговує і той факт, що сучасна регіональна політика, як правило, спирається на різні своєрідні явища чи феномени «коаліцій розвитку», які втілюються в регіональні інституції, котрі спроможні сприяти діалогу між локальними суб'єктами управління та громадськістю, зокрема для того, щоби продукувати якомога ефективніші заходи для місцевого розвитку (Tomaney, 2009).

Цікаво і те, що вже згаданий дослідник Ф. Сьодербаум (Soderbaum, 2015) наголошує, що починаючи із середини 2000-х років (і на момент дослідження), необхідно говорити про початок найновішої фази розвитку та концептуалізації регіоналізму, яку він окреслює як порівняльний регіоналізм. Початок цієї фази пов'язаний не лише з поглибленням і поширенням регіоналізму, а й зі змінами і якісним наповненням дослідницької методології. На думку автора, підтвердженням цього є поява багатьох конкуруючих концепцій, які по-новому інтерпретують регіональні процеси. Йдеться, для прикладу, про теорію «постгегемоністського регіоналізму» (Riggirozzi/Tussie, 2012, Telo 2013), «постнеоліберальний регіоналізм» (Riggirozzi, 2012), «диференційовану інтеграцію» (Leuffen, 2013), «регіональні світи» (Acharya, 2014), «конвергентні регіони» (Lenze/Schriver, 2014), «мережевий регіон» (Baldersheim, 2011) та подібні поняття і концепти (Soderbaum, 2015). Відтак, зважаючи на різноманітність підходів щодо визначення ролі регіональних процесів у сучасному світі, ми отримуємо ще валідне одне підтвердження про динамічність і мінливість регіональних процесів, їхню варіативність у порівнянні регіонів однієї чи кількох країн, вплив на регіональні процеси таких факторів, як конфлікт, війна і тероризм, економічні кризи, забезпечення національної безпеки, нестабільність/неефективність політичного функціонування багатьох держав тощо.

Ще однією ключовою ознакою новітнього типу регіоналізму є зростання розмаїття взаємодій між державними і недержавними акторами, інституціями і процесами взаємодіючих рівнів, починаючи з двостороннього і регіонального, міжрегіонального, загальнодержавного та глобального. Примітно, що в такому розумінні порівняльний регіоналізм фактично утверджує тезу про множинність способів регіонального управління, посилення потенціалу регіонів до творення мереж та розвитку взаємодій, причому як державних, так і недержавних акторів у регулюванні регіональних політик. Цікаво, що концепт Ф. Сьодербаума в плані визначення засадничих теоретико-методологічних і загалом дослідницьких понять характеризується усталеним підходом. Тому він сприяє тому, щоб між вченими не виникало безлічі протиріч і плутанини, як це було, приміром, у 1980-х і 1990-х роках. Порівняльний регіоналізм вирізняється також посиленим діалогом поміж дослідниками у контексті застосування на практиці саме оптимальних моделей взаємодії регіонального та національного рівнів врядування (Soderbaum, 2015). Окрім того, такий діалог відбувається і на рівні провідних шкіл/напрямів дослідження регіональних процесів у різних країнах. Що ж стосується описаних вище новітніх теоретичних підходів, то до такого діалогу найактивніше долучаються представники німецької, італійської і шведської шкіл дослідження регіоналізму.

З методологічної точки зору можна стверджувати про утвердження та закріплення компаративістського методу як ключового у проведенні регіональних досліджень у новітній фазі розвитку регіоналізму. Адже велика кількість сучасних досліджень побудована на прикладах і порівняннях. При цьому, основоположні індикатори, фактори й кластери, які беруться до порівняння, вирізняються своєю варіативністю і креативністю. Особливо цінним на цьому тлі постає те, що такі регіональні порівняльні дослідження поступово виходять за межі євроцентричного виміру, адже активно почали з'являтись дослідження регіональних процесів в Південній Америці, Близькому Сході, Африці, малодосліджених країнах Азії (Soderbaum, 2015). Проте треба чітко розуміти, що порівняльний дизайн у таких дослідженнях буде мати доволі різні характеристики, особливо коли порівняння відбувається у крос-національних чи крос-темпоральних змінних. Відтак, обираючи міри і показники для порівняння, важливо врахувати фактори подібності та відмінності, вибрати момент часу чи періоди, визначити

базове дослідницьке питання (для прикладу, чи право-популістські партії в Словаччині здобувають однакову електоральну підтримку на сході та заході країни), що допоможе якомога виразніше зберегти концептуальну ясність проведеного регіонального порівняльного дослідження.

Цікавою є ідея ще одного дослідника зі Швеції Р. Тавареса, який визначає появу феномена мікрорегіонів як тенденційне явище регіоналізації. Мікрорегіони – це політичні конструкції, які перебувають під національним рівнем управління і мають юридичну, політичну, економічну чи культурну унікальність. Мікрорегіони можуть існувати у різних формах – як етнічні регіони, економічні зони, «трикутники зростання», «коридори розвитку», адміністративні регіони, транскордонні райони зростання, просторові ініціативи розвитку тощо (Tavares, 2004). Хоч оцінці впливу мікрорегіонів у рамках національних регіонів поки присвячено ще мало досліджень, вже очевидно, що у багатьох країнах можна прослідкувати наявність однієї або декількох форм мікрорегіонального співробітництва.

Повертаючись до ширшої проблематики підходів досліджень, Т. Керналеген зауважує, що в науці в останні десятиліття відбулись помітні зміни у контексті застосовуваних концептів та підходів задля вивчення регіональних процесів, в тому числі політичних. Відповідно, науковиця пропонує власний і так званий «когнітивний підхід» до аналізу досліджуваної тематики. Ключовим у дослідженні регіональних процесів із використанням когнітивного підходу має стати постановка дослідницького питання, яке буде зосереджене на тому як, коли і чому люди інтерпретують свої соціальні і політичні взаємодії у регіональному вимірі. На думку Т. Керналеген, необхідно пройти кілька етапів дослідження регіонів у різних когнітивних вимірах. По-перше, потрібно оцінити модель відносин між національними та регіональними органами влади, щоби виокремити домінуючий (і можливий альтернативний) дискурс щодо реалізації регіональних інтересів та розвитку регіонів. Провівши таку оцінку, можна буде визначити рамки і характер когнітивного простору всередині держави в контексті позиціонування регіональних питань у владних взаємодіях. По-друге, важливо визначити, які є основні актори у когнітивному просторі держави, які ролі вони відіграють, наскільки суттєвим є їхній вплив на регіональну політику, які відкриті (та, якщо можливо визначити, приховані) мотиваційні чинники їхньої діяльності і чи використовують ці актори регіон як інструмент для досягнення своїх цілей. (Kernalegenn, 2021) Відповідно, вважаємо, що концепція Т. Керналеген порушує доволі актуальні питання, адже визначає регіони перш за все як соціальні конструкції, які мають свій акторний склад, провідний дискурс та певний рівень інституціоналізації і політичного функціонування. Модус «когнітивний» надає цьому підходу змогу вивчати особливі глибинні аспекти, котрі дозволяють всебічно проаналізувати регіональні політичні процеси.

Німецькі дослідники Н. Гордхард та О. Лембке зазначають, що регіональні процеси є невід'ємною частиною політичного простору тієї чи іншої країни, а отже й визначаються зовнішніми ефектами, так як і загальнонаціональні політичні процеси. Примітно, що автори наголошують на тому, що регіональні актори можуть сприймати чи не сприймати ці зовнішні ефекти, таким чином впливаючи на порядок денний регіональної політики. Відповідно, відрізняється також і сприйняття у тих акторів, які все-ж беруть до уваги зовнішні чинники. На це впливає декілька причин: по-перше, один фактор має різний вплив на різних за роллю акторів; по-друге, реакція на зовнішні фактори може мати доволі різне спрямування. Відтак, враховуючи динамічність та мінливість регіональних процесів, потрібно акцентувати увагу на орієнтації, принципи і програми, за якими діють регіональні актори (N. Godehardt, Oliver Lembcke, 2010).

Водночас, у своїй спільній статті Г. Маркс, Л. Хуге та А. Шекель зазначають, що магістральна увага в теорії пояснення регіональних процесів має приділятися субнаціональним регіонам як одиницям міжнаціональних порівнянь. Відповідно, на думку дослідників, базові теоретичні категорії потрібно визначати наступним чином: регіон – це певна територія, що має єдиний, безперервний та неподільний кордон; субнаціональний регіон – це прямий посередній рівень між національною та місцевою владою; регіональна влада – це сукупність відповідальних законодавчих та виконавчих органів влади для прийняття авторитетних рішень

(Marks, Hooghe, Schakel, 2008). Насправді, це доволі спрощене розуміння засадничих категорій без акцентування на багатьох змінних, що впливають на регіональні політичні процеси. Однак вважаємо, що для емпіричного дослідження така чітка теоретична визначеність буде тільки сприяти ефективній перевірці ключових гіпотез і міркувань.

У розвиток цієї ідеї той же А. Шекель у співавторстві з Ч. Джефрі в своїй іншій праці аналізують розвиток регіональних процесів саме в політичній науці. Так, на думку науковців, в політичних дослідженнях питання регіонального масштабу доволі часто ігноруються, бо більш важливим є національний рівень політики. Безпосередньо це впливає на виявлення та дослідження особливих форм відносин, які можуть існувати між регіональним і державним рівнем політики й урядування. Хоча також не вдається простежити логіку регіональної політичної динаміки, яка часто визначає закономірності та процеси, що відбуваються в масштабі держави в цілому. Інший аспект, на якому наголошують вчені, це припущення, що «нація» (форма політичної спільноти) і «держава» (форма колективної політичної організації) є суміжними поняттями. Насправді ж розбудова нації в межах однієї держави є складним і довготривалим процесом, який в регіональному зрізі часто досліджується на предмет можливих диференціацій та розбіжностей, які повинні бути взяті до уваги в контексті творення політик регіонального масштабу. Відтак, оцінюючи можливі варіації регіональної політики, можна простежити деструктивні, регресивні чи навпаки прогресивні і стимулюючі заходи, котрі сприятимуть регіональному розвитку, регіональному агрегуванню й артикуляції інтересів. Нарешті, третя група проблем, які, на думку науковців, впливають на якість проведення регіональних політичних досліджень, пов'язана із даними, а точніше із їхнім збором та інтерпретацією. Так, доволі поширені та генералізовані дані про окремі країни, зрідка підходять для дослідження питань регіонального масштабу (приміром, загальнонаціональні показники голосування мало показують про електоральні преференції виборців у регіонах; дані громадської думки, зібрані за загальною вибіркою по країни, не покажуть такої специфіки, яку можна було б виявити, проводячи опитування в окремо визначеному регіоні; середні економічні показники по регіонах можуть маскувати серйозні відмінності між регіонами) (Schakel, Jeffery, 2012). Однак у цьому контексті варто все-ж наголосити, що в останнє десятиліття у зв'язку з зростанням політичного значення регіонів почало з'являтись все більше і більше баз даних і порталів, на яких зібраний доволі широкий спектр інформації, за допомогою котрої можна проводити комплексні порівняння як за окремими випадками, так і в масштабних (регіональних чи навіть універсалістських/глобальних) контекстах.

Нарешті, розкриваючи питання концептуалізації регіональних політичних процесів, потрібно також наголосити, що дані процеси можуть мати доволі різні форми регіональної інтеграції у конкретному територіальному й географічному просторі. Відтак дослідники Т. Бехр і Ю. Йокела визначають п'ять рівнів глибини регіональної інтеграції: регіональний простір – визначається переважно як географічна одиниця, котра має обмеження у вигляді природніх і фізичних бар'єрів та визначена екологічними характеристиками й локальними людськими взаємодіями; регіональний комплекс – формується через збільшення стабільних соціальних контактів і взаємодій між окремим суспільними групами в рамках регіону; регіональне суспільство – формування регіону, що вирізняється появою низки інших (недержавних) акторів, які суттєво впливають на порядок денний розвитку регіону; регіональна спільнота – поява чіткої регіональної колективної ідентичності з інституціоналізованими чи неформальними політико-управлінськими можливостями; регіональна держава – створення регіональної держави із визначеними інститутами у результаті еволюції групи національних спільнот в нову форму політичного утворення (Behr, Jorela, 2011). Екстраполювавши таку типологію і логіку на сучасні кейси регіональних політичних процесів, можна сказати, що переважно поширеними є такі рівні глибини регіональної (політичної) інтеграції, як регіональний простір, регіональний комплекс та регіональна спільнота, а в контексті систематизації теоретико-методологічних напрацювань науковців, ця типологія і логіка розкриває особливості та можливі наслідки поглиблення регіональних процесів у політичному вимірі.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Загалом констатовано, що серед сучасних дослідників немає єдиного концептуаль-

ного підходу до трактування регіональної проблематики. Тому значний концептуальний плюралізм робить регіональні політичні процеси явищем, яке відносно важко вивчити поза рамками саме конкретних випадків. Тим паче, що сучасні наукові дебати щодо ролі регіонів у політичних процесах сфокусовані головним чином довкола поступової трансформації ролі регіонів у межах однієї країни. Водночас провідні регіональні дослідження чинно позначені такими пріоритетними напрямами, як субнаціональні політичні ідентичності, регіональна безпека, політико-інституційна та акторна взаємодія на місцевому рівні, регіональні мережі. Серед особливих авторських конструктів відзначаємо когнітивний підхід, який сконцентрований на вивченні соціальних взаємодії у регіональному вимірі.

Заслуговує на увагу також поширення серед вчених-регіоналістів ідей та теоретизувань стосовно початку найновішої фази регіоналізму, яку дослідники окреслюють як порівняльний регіоналізм. Підтвердженням цьому є поява багатьох конкуруючих концепцій, які по-новому інтерпретують регіональні процеси в контексті сучасних геополітичних реалій. З методологічного погляду новітній тип регіоналізму фактично утверджує тезу про закріплення порівняльного методу як ключового у реалізації регіональних досліджень. Також встановлено принципи формування порівняльного дизайну у регіональних дослідженнях, визначено базові теоретичні поняття та простежено активні спроби розвитку джерельних баз для проведення таких досліджень.

Відповідно, в цілому отримані теоретико-методологічні висновки можна і доречно використовувати у дослідженнях регіональних політичних процесів на прикладі окремих випадків, бінарних чи крос-національних порівнянь. Описані сучасні теоретико-методологічні підходи можуть також стати засадничими для формування і використання на практиці якісних/оптимальних моделей взаємодії регіонального та національного рівнів політики й урядування, вивчення впливу актуальних глобальних викликів на регіональний рівень політики тощо.

Література

Кучуран А. Історія дослідження політичної регіоналістики в Україні. Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини, 2014. №702–703. С. 181–184.

Романюк А. Формування регіонального формату політичного процесу: на прикладі Львівської. Івано-Франківської та Тернопільської областей. Актуальні проблеми політичної науки, № 4. 2018. С. 31–51.

Сліпецька Ю. Регіональні ідентичності як основа формування соціополітичного поділу. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : зб. наук. пр. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2010. № 4. С. 111–117.

Стародуб Т. Особливості становлення регіональної компаративістики як наукового напряму політичної регіоналістики. Політичний менеджмент, 2012. № 3. С. 22–30.

Токар М. Вивчення політичного образу регіону в теорії та практиці політичної регіоналістики. Актуальні проблеми гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2014. №9. С. 156–161.

Acharya A. Comparative Regionalism: A Field Whose Time has Come?. The International Spectator, 2012. №47. pp. 3–15.

Behr T., Jokela J. Regionalism & Global Governance: The Emerging Agenda. Notre Europe, 2011. 76 p.

Borzel T. Comparative Regionalism. A New Research Agenda. KFG Working Paper, 2011. №28. 39 p.

Calzada I. Political Regionalism: Devolution, Metropolitanisation, and the Right to Decide. Handbook on the Geographies of Regions and Territories. Edward Elgar Publishing, 2018. pp. 231-242.

De Lombaerde P. The Good, the Bad and the Ugly in Comparative Regionalism. Journal of Common Market Studies, 2011a. №49. pp. 675–681.

Godehardt N. and Lembcke O. Regionale Ordnungen in politischen Rumen. GIGA Research Programme: Power, Norms and Governance in International Relations, 2010. №124. 38 p.

Hettne B. Beyond the 'New Regionalism'. New Political Economy, 2005. №10. pp. 543–571.

Hettne B., Soderbaum F. Theorising the Rise of Regionness. New Political Economy, 2000. №5. pp. 457-474.

Izsak D. Varieties of Regionalisation: The Impact of Regionalism on Regionalisation of the Car Industry in the EU and NAFTA. Central European Doctoral Scholl of Political Science, 2017. URL: https://pds.ceu.edu/sites/pds.ceu.hu/files/attachment/event/972/shortintrovarietiesofregionalisation.pdf

Jeffery C. & Schakel A. Towards a Regional Political Science. Regional Studies, 2013. №47. pp.299-302 DOI: 10.1080/00343404.2012.746443

Kernalegenn T. The region as cognition: an alternative analysis of regionalism. Journal of Political Ideologies, 2021. 22 p. URL: https://doi.org/10.1080/13569317.2021.1885594

Kusztal A. Theoretical foundations of regional security in international relations – the overview. Scientific Journal of the Military University of Land Forces, 2017. №183. pp. 17-30.

Marks G., Hooghe L. and Schakel A. Measuring Regional Authority. Regional & Federal Studies, 2008. №18. pp.111 — 121. DOI: 10.1080/13597560801979464

Paasi A. The region, identity, and power. Procedia Social and Behavioral Sciences, 2011. № 14. pp. 9-16.

Risse T. The Diffusion of Regionalism, Regional Institutions, Regional Governance. Oxford Handbook of Comparative Regionalism, 2015. 22 p.

Rodrigo Tavares. The State of the Art of Regionalism. UNU-CRIS e-Working Papers, 2004. №10. pp. 1-29,

Soderbaum F. Comparative Regional Integration and Regionalism". The SAGE Handbook of Comparative Politics, 2009. pp. 477–496.

Soderbaum F. Early, Old, New and Comparative Regionalism. The Scholarly Development of the Field, 2015. №62, pp. 1-28.

Söderbaum F. Regionalism. 2011. URL: https://doi.org/10.1080/13569317.2021.1885594

Tomaney J. Region. Elsevier Ltd, 2009. pp. 136-150.

References

Kuchuran A. (2014) Istoriia doslidzhennia politychnoi rehionalistyky v Ukraini [History of the study of political regionalism in Ukraine]. Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istoriia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny, 2014. №702–703. S. 181–184. [in Ukrainian]

Romaniuk A. (2018) Formuvannia rehionalnoho formatu politychnoho protsesu: na prykladi Lvivskoi. Ivano-Frankivskoi ta Ternopilskoi oblastei [Formation of the regional format of the political process: on the example of Lviv. Ivano-Frankivsk and Ternopil regions]. Aktualni problemy politychnoi nauky, № 4. 2018. S. 31–51. [in Ukrainian]

Slipetska Yu. (2010) Rehionalni identychnosti yak osnova formuvannia sotsiopolitychnoho podilu [Regional identities as a basis for the formation of socio-political division]. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin : zb. nauk. pr. Nats. ped. un-tu im. M. P. Drahomanova, 2010. № 4. S. 111–117. [in Ukrainian]

Starodub T. (2012) Osoblyvosti stanovlennia rehionalnoi komparatyvistyky yak naukovoho napriamu politychnoi rehionalistyky [Peculiarities of the formation of regional comparativistics as a scientific direction of political regionalism]. Politychnyi menedzhment, 2012. № 3. S. 22–30. [in Ukrainian]

Tokar M. (2014) Vyvchennia politychnoho obrazu rehionu v teorii ta praktytsi politychnoi rehionalistyky [Study of the political image of the region in the theory and practice of political regionalism]. Aktualni problemy humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Drohobych, 2014. №9. S. 156–161. [in Ukrainian]

Acharya A. (2012) Comparative Regionalism: A Field Whose Time has Come?. The International Spectator, 2012. №47. pp. 3–15. [in English]

Behr T., Jokela J. (2011) Regionalism & Global Governance: The Emerging Agenda. Notre Europe, 2011. 76 p. [in English]

Borzel T. (2011) Comparative Regionalism. A New Research Agenda. KFG Working Paper, 2011. №28. 39 p. [in English]

Calzada I. (2018) Political Regionalism: Devolution, Metropolitanisation, and the Right to Decide. Handbook on the Geographies of Regions and Territories. Edward Elgar Publishing, 2018. pp. 231-242. [in English]

De Lombaerde P. (2011) The Good, the Bad and the Ugly in Comparative Regionalism. Journal of Common Market Studies, 2011. №49. pp. 675–681. [in English]

Godehardt N. and Lembcke O. (2010) Regionale Ordnungen in politischen Rumen. GIGA Research Programme: Power, Norms and Governance in International Relations, 2010. №124. 38 p. [in Dutch]

Hettne B. (2005) Beyond the 'New Regionalism'. New Political Economy, 2005. №10. pp. 543–571. [in English]

Hettne B., Soderbaum F. (2000) Theorising the Rise of Regionness. New Political Economy, 2000. №5. pp. 457-474. [in English]

Izsak D. (2017) Varieties of Regionalisation: The Impact of Regionalism on Regionalisation of the Car Industry in the EU and NAFTA. Central European Doctoral Scholl of Political Science, 2017. URL: https://pds.ceu.edu/sites/pds.ceu.hu/files/attachment/event/972/shortintrovarietiesofregionalisation.pdf [in English]

Jeffery C. & Schakel A. (2013) Towards a Regional Political Science. Regional Studies, 2013. №47. pp. 299-302 DOI: 10.1080/00343404.2012.746443 [in English]

Kernalegenn T. (2021) The region as cognition: an alternative analysis of regionalism. Journal of Political Ideologies, 2021. 22 p. URL: https://doi.org/10.1080/13569317.2021.1885594 [in English]

Kusztal A. (2017) Theoretical foundations of regional security in international relations – the overview. Scientific Journal of the Military University of Land Forces, 2017. №183. pp.17-30. [in English]

Marks G., Hooghe L. and Schakel A. (2008) Measuring Regional Authority. Regional & Federal Studies, 2008. №18. pp. 111 — 121. DOI: 10.1080/13597560801979464 [in English]

Paasi A. (2011) The region, identity, and power. Procedia Social and Behavioral Sciences, 2011. № 14. pp. 9-16. [in English]

Risse T. (2015) The Diffusion of Regionalism, Regional Institutions, Regional Governance. Oxford Handbook of Comparative Regionalism, 2015. 22 p. [in English]

Rodrigo Tavares. (2004) The State of the Art of Regionalism. UNU-CRIS e-Working Papers, 2004. №10. pp. 1-29. [in English]

Soderbaum F. (2009) Comparative Regional Integration and Regionalism". The SAGE Handbook of Comparative Politics, 2009. pp. 477–496. [in English]

Söderbaum F. (2011) Regionalism. 2011. URL: https://doi.org/10.1080/13569317.2021.1885594 [in English]

Soderbaum F. (2015) Early, Old, New and Comparative Regionalism. The Scholarly Development of the Field, 2015. №62, pp. 1-28. [in English]

Tomaney J. (2009) Region. Elsevier Ltd, 2009. pp. 136-150. [in English]

Анотація

Войтович В. А. **Предметні сфери дослідження та методологічні підходи до концептуалізації регіонального політичного процесу. –** Стаття.

У статті охоплено і проаналізовано сучасні дослідження регіонального політичного процесу у контексті виявлення та систематизації теоретико-методологічних підходів, якими можна послуговувати при вивченні політики на регіональному рівні. Визначено тенденційні напрями, за якими концептуалізується регіональна проблематика у політичній науці. Встановлено, що зростання ролі регіонів та їхня поступова інтеграція до загальносуспільних процесів сприяли тому, що регіони стали потужними осередками політичної мобілізації населення. Прослідковано зв'язок між поглибленням і поширенням регіоналізму зі змінами і якісним наповненням дослідницької методології у цій сфері. Охарактеризовано найновішу фазу явища регіоналізму, яку дослідники окреслюють як порівняльний регіоналізм, зокрема у контексті визначення параметрів концептуалізації регіонального політичного процесу. Підтверджено, що регіональні порівняльні дослідження поступово виходять за рамки євроцентричного виміру, оскільки останнім часом (останні десятиліття) активно почали з'являтись дослідження регіональних процесів у країнах Південної Америки, Близького Сходу, Африки, а також у малодосліджених країнах Азії. Визначено особливості порівняльного дизайну з приводу означеної тематики в сучасних політологічних дослідженнях. Зокрема, окреслено трактування і базові предметні сфери для застосування когнітивного підходу до аналізу питань регіональної політики й охарактеризовано появу феномена мікрорегіонів як тенденційного явища регіоналізації. Додатково виявлено, що регіональні процеси можуть мати доволі різні форми регіональної інтеграції у конкретному територіально-географічному просторі, на підставі чого описано п'ять рівнів «глибини» регіональної інтеграції. Встановлено, що модерні регіональні процеси характеризуються розширенням інтеграції на регіональній арені в кількох базових взаємопов'язаних вимірах – безпека, розвиток, торгівля, навколишнє середовище, ідентичність тощо. Аргументовано, що враховуючи динамічність і мінливість регіональних процесів, увагу потрібно акцентувати на орієнтації, принципи й програми, за якими діють регіональні актори.

Ключові слова: регіон, регіональний політичний процес, регіоналізація, порівняльна регіоналізація.

Summary

Voitovych V. A. **Subject areas of research and methodological approaches to the conceptualization of the regional political process. –** Article.

The article covers and analyzes contemporary research on the regional political process in the context of identifying and systematizing theoretical and methodological approaches used in the study of regional politics. Trends in how regional issues are conceptualized in Political Science are identified. It is noted that the increasing role of regions and their gradual integration into the societal processes has turned regions into powerful centers of political mobilization. The connection between the deepening and expansion of regionalism and changes in the qualitative research methodology in this field is traced. The latest phase of regionalism, characterized as comparative regionalism, is described, particularly in terms of defining the basic parameters for conceptualizing the regional political process. It is confirmed that regional comparative studies are gradually moving beyond a Eurocentric dimension, as there has been a growing number of studies on regional

processes in South America, the Middle East, Africa, and less researched Asian countries over the past decade. The features of a comparative design regarding this theme in contemporary Political Science research are outlined. Specifically, interpretations and primary subject areas for applying a cognitive approach to analyzing regional political issues are delineated, and the emergence of micro-regions as a trend in regionalization is characterized. Additionally, it is found that regional processes can take various forms of regional integration in specific territorial and geographical spaces, based on which five levels of «depth» of regional integration are described. It is recognized that modern regional processes are characterized by the expansion of integration in several basic interconnected dimensions on the regional stage – security, development, trade, environment, identity, etc. Thus, it is argued that considering the dynamic and changing nature of regional processes, attention should be focused on the orientations, principles, and programs under which regional actors operate.

Key words: region, regional political process, regionalization, comparative regionalization.

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.3

О. С. Волохов
orcid.org/0009-0007-7559-3567
кандидат юридичних наук, докторант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА» ТА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ

Ефективне законодавство є основою для успішного державного і суспільного життя країни, оскільки воно зумовлює позитивні перетворення в усіх сферах та спрямоване на формування активного діалогу між державою та суспільством. Особливої актуальності питання ефективності законодавства набуває в умовах отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС та необхідністю приведення законодавства України до європейських стандартів.

Крім цього, вирішення проблем забезпечення ефективності законодавства має певну специфіку в умовах воєнного стану, оскільки прийняті в умовах війни закони повинні одночасно відповідати нагальним потребам суспільства та забезпечення обороноздатності; мають сприяти подоланню негативних явищ у суспільному житті та обмежувати дискреційні повноваження державних органів за умови оперативного прийняття управлінських рішень.

Проблематика з'ясування сутності та змісту поняття «ефективність законодавства» отримала аналіз як у вітчизняній, так і у зарубіжній правовій доктрині. Питанням дослідження категорії «ефективність законодавства» свої праці присвятили: Грекул-Ковалик Н.М, Пархоменко Н.М., Рибак Н.В., Оніщенко Н.М., Гуменюк І.О., Биркович Т.І., Кабанець О.С., Тимченко Г.В., Кіндрат П.В., Корнієнко В.В., Дубина Н.А., Савінова Н.А., та інші.

Незважаючи на значну кількість наукових розробок, присвячених дослідженню ефективності законодавства, все ж таки ця проблематика потребує подальших досліджень. Це пов'язане передусім з якістю закону та його відповідністю сучасним реаліям життя, а також нормативним закріпленням правового моніторингу та правил нормотворчої техніки. Адже визначення процедури перегляду правових норм, які були вже прийняті і не відповідають існуючому стану розвитку суспільних відносин або ж суперечать іншим нормам права, є важливим завданням для правової науки.

Щодо власне визначення поняття «ефективність» в юриспруденції існує декілька підходів. Один із нормативно-правових актів, який містить визначення поняття «ефективність», є Закон України «Про державну службу», у статті 4 якого, ефективністю є раціональне і результативне використання ресурсів для досягнення цілей державної політики». (Закон України «Про державну службу», 2015).

Термін «ефективність» визначається в міжнародному стандарті ISO 9000 наступним чином: «Співвідношення між досягненим результатом і використаними ресурсами.(Основні положення та словник термінів iso 9000:2005, idt, 2008, с. 8). Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає поняття «ефективність», як «характеристику якого-небудь об'єкта (пристрою, процесу, заходу, виду діяльності), що відображає його суспільну користь, продуктивність та інші позитивні якості» (Бусел, 2005, с. 358).

Під юридичною ефективністю правових норм розуміють відповідність поведінки суб'єктів правовідносин вимогам, встановленим нормою права (Грекул-Ковалик, 2010). Зокрема, у суспільних науках ефективність розуміють як складне явище, що вимірюється співвідношеннями людських, організаційних, часових, науково-технічних, матеріальних ресурсів і отриманим результатом (Цветков, 1998, с. 130).

Отже, виходячи з вищенаведених визначень поняття «ефективність» можна констатувати, що ефективність законодавства тісно пов'язана з метою, досягненням певного результату, бажано корисного та є показником співвідношення очікуваного результату до заплановано-

го. Поширеним є також розуміння поняття «ефективність» як певної властивості будь-чого, що дозволяє отримати саме потрібні результати. З точки зору права, йдеться про властивість правових норм забезпечувати належну поведінку суб'єктів і коригувати розвиток суспільних процесів у напрямі, визначеному державою. (Гуменюк, 2008, с. 80).

Варто погодитися з науковими поглядами Рибак Н.В. щодо сутності поняття «ефективність»: по-перше, ефективність є характеристикою, тобто вона є певною особливістю, яка дозволяє відрізнити одне явище від іншого; по-друге, ефективність є виключно позитивною характеристикою, і не може позначати певні негативні якості пристрою, процесу, заходу, виду діяльності; по-третє, ефективність є зовнішнім вираженням суспільної корисності та продуктивності певного об'єкта (Рибак, 2019, с. 126).

Ефективність законодавства є показником розвитку правової системи держави, та її інститутів і безпосередньо пов'язана з дотриманням принципу верховенства права. Сутнісно термін «ефективність законодавства» часто ототожнюється із якістю, характеризує його форму та зміст, наявність юридичної сили, що обумовлює здатність законодавства регулювати суспільні відносини. Окрім того, ефективність законодавства є системним та складним за змістом поняттям, оскільки передбачає врахування умовних кількісних показників, таких як рівень чи ступінь досягнення певного балансу інтересів суб'єктів правовідносин для соціально-економічного прогресу. З цього приводу цікавою є думка Г.В. Тимченко, який стверджує, що ефективність законодавства – це рівень задоволення інтересів суб'єктів правових відносин відповідно до загальних принципів права та правової держави. Крім того, Г.В. Тимченко пропонує відмовитися від інстументалістського підходу до законодавства як до засобу управління суспільством, який був природнім для радянського періоду та розглядати законодавство як інструмент не лише державного управління суспільством, але й навпаки інструмент впливу громадянського суспільства на діяльність державних органів (Тимченко, 2014, с. 43). Таким чином ефективність законодавства передбачає забезпечення інтересів всіх суб'єктів правових відносин, що забезпечується шляхом взаємодії держави та суспільства з відповідним регулятором – законом.

У свою чергу Дубина Н.А. вважає, що на ефективність законодавства впливає врахування суспільної думки в законотворчому процесі. Цей феномен є дуже складним явищем, тому щодо нього існують протилежні точки зору. Багато хто вважає, що суспільна думка у створенні нормативних актів виступає обмежуючим фактором – беручи її до уваги, можна уникнути прийняття ряду необдуманих рішень, інші дотримуються такої позиції, при якій вона виступає безпосереднім джерелом прийняття норм права (Дубина, 2015, с. 24). На відміну від зарубіжної практики, в Україні відсутнє нормативно-правове забезпечення проведення процедур оцінювання ефективності законодавства, зокрема із залученням громадянського суспільства.

Важливу роль в забезпеченні ефективності законодавства відіграє його упорядкованість і якість, тобто дотримання правил нормотворчої техніки під час розроблення та формального закріплення норм права. Рівень нормотворчої техніки зазвичай залежить від кваліфікації суб'єктів законодавчого процесу, їх досвіду. Іншою проблемою є політична складова в роботі законодавчого органу та прийняття законів, які б забезпечували політичні інтереси для окремих їх авторів.

Як справедливо стверджує Н.М. Пархоменко, ефективність законодавства є однією з передумов ефективності правопорядку як двох взаємозалежних явищ. Однак досягти таких цілей можна лише за умови якісного законодавчого масиву. Тому найбільш конструктивним, з огляду на проблеми правореалізації та правового регулювання, є підхід, згідно з яким простежується сутнісна залежність ефективності законодавства від стану його упорядкованості (Пархоменко, 2023, с. 28).

Тому, ефективність законодавства залежить від рівня розвитку та упорядкованості ієрархічної системи законів та інших нормативно-правових актів, прийнятих з дотриманням правил нормотворчої техніки для забезпечення інтересів всіх суб'єктів правових відносин, динаміки соціально-економічного розвитку суспільства. При цьому врахування потреб держави та суспільства є однією з основних умов забезпечення ефективності законодавства.

Наприклад, норми трудового законодавства, зокрема положення Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21 березня 1991 року

№875-XII, містять норми щодо обов`язку представництв іноземних неурядових організацій дотримуватися нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю у розмірі 4 відсотки середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік.

Як наслідок, великі міжнародні організації та благодійні фонди не зацікавлені в офіційному працевлаштуванні своїх працівників в Україні, а в окремих ситуаціях вищевказані норми навіть підривають бажання міжнародних благодійників допомагати Україні на час ведення військових дій. Так, Рішенням Київського окружного адміністративного суду від 31.01.2024 року по справі № 320/20400/23 було стягнуто з Представництва Хало Траст в Україні на користь Київського міського відділення Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю адміністративно – господарських санкцій та пені в розмірі 4 845 426,94 грн. за порушення нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю. Водночас Представництво Хало Траст в Україні є неприбутковим міжнародним благодійним фондом, який працевлаштовує понад 400 волонтерів та фахівців з цивільного розмінування та надає благодійну допомогу Україні з 2014 року. Як бачимо, норми Закону №875-XII можуть фактично призупинити активну допомогу неурядових благодійних організацій в Україні, яка наразі є вкрай необхідною для нашої держави.

Іншою умовою ефективності законодавства є його узгодженість, впорядкованість та дотримання правил нормотворчої техніки під час його формування, що власне стосується якості законодавства. Адже якість законодавства вказує на характеристику позитивної результативності як формуючих його норм, так і особливостей їх реалізації та взаємодії в рамках однієї ієрархічної системи. Водночас ефективне законодавство не обов'язково складається лише з ефективних норм права. Адже передбачена законом можливість оцінити окремі норми права на предмет їх ефективності та за можливості не застосовувати їх до правовідносин (наприклад під час судового розгляду справи), або ж можливість виключення виявлених неефективних норм також може бути умовою ефективності законодавства.

Досить часто науковці вважають, що якість законодавства є ключовим та навіть більш важливим поняттям ніж ефективність. Так, досліджуючи якість норм права у своїй докторській дисертації, В. Косович вважає, що доцільно вести мову не стільки про ефективність, скільки про якість законодавства як сукупність його позитивних характеристик і можливостей позитивно впливати на суспільні відносини, на конкретних людей, їх групи та й, зрештою, суспільство загалом (Косович, 2015, с. 12). При цьому, якість законодавства є лише умовою досягнення його ефективності в площині дотримання вимог нормотворчої техніки, формування стійкої ієрархічної системи норм права, а отже вважаємо це поняття вужчим за змістом ніж поняття «ефективність законодавства», яке охоплює також питання реалізації норм права.

На думку автора, важливою умовою забезпечення ефективності законодавства, його оцінки є формування сучасної системи правового моніторингу. Така система має бути побудована враховуючи методологічні підходи до здійснення оцінки ефективності застосування законодавства Верховною Радою України. Адже відповідні моделі оцінки ефективності працюють у парламентів таких країн, як Бельгія, Естонія, Італія, Німеччина, Швеція та Шотландія. Запровадження оцінки ефективності застосування законодавства перетворює законодавчий процес на повний законодавчий цикл, де на першому етапі визначається потреба в законодавчому забезпеченні. Спочатку фіксується сам задум і бачення реалізації майбутнього закону. Такий підхід називаються «ex-ante оцінка», або Pre-Legislative Scrutiny. Водночас Post-Legislative Scrutiny (PLS) вже передбачає оцінку впливу законодавства: чи досягнуто, і якою мірою, політичні цілі, задля яких було ухвалено закон. Таким чином, оцінка ефективності застосування законодавства сприяє поліпшенню якості самого закону і спрямовується на задоволення суспільних потреб (Баранюк, 2020).

Парламентська оцінка ефективності застосування законодавства має також значення для політичного та демократичного розвитку, оскільки вона допомагає виявити популістські законопроекти на ранньому етапі, а також вказати на певні помилки уряду за результатами оцінки PLS.

Отже, ефективність законодавства визначається рівнем розвитку та упорядкованості ієрархічної системи законів та інших нормативно-правових актів, прийнятих з дотриманням правил нормотворчої техніки для забезпечення інтересів всіх суб'єктів правових відносин, соціально-економічного розвитку суспільства. Умовами забезпечення ефективності законодавства є відповідність сучасному стану розвитку суспільних відносин, якість законодавства, формування сучасної системи правового моніторингу. Наразі існує потреба в подальшому розвитку змісту поняття ефективності законодавства та його використанні не лише у доктринальній, але й у легальній площині, тобто необхідним є його нормативне закріплення. Адже це є необхідною умовою для формування сучасної системи правового моніторингу та оцінки ефективності застосування законодавства, яка відповідає міжнародним стандартам та зарубіжному досвіду.

Література

Великий тлумачний словник сучасної української мови /за заг. ред. В.Т. Бусел, Київ.: Ірпінь:, 2005. 1728 с.

Баранюк О. Методологічні підходи та рекомендації для Верховної Ради України щодо здійснення оцінки ефективності застосування законодавства URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/publications

Грекул-Ковалик Т.А. Види ефективності норм законодавства. «*Юридична лінія*». Матеріали міжнародної науково-практичної конференції юридичного та історичного спрямування. (м. Тернопіль, 06.02.2010) URL: https://www.lex-line.com.ua/?language=ru&go=full_article&id=712

Гуменюк І.О. Зміст поняття «ефективність» норм законодавства про соціальний захист. *Збірник наукових праць «Актуальні проблеми держави і права»*. 2008. № 39. с. 80-83.

ДСТУ ISO 9000:2007 Основні положення та словник термінів (ISO 9000:2005, IDT). (На заміну ДСТУ ISO 9000–200; чинний від 03.09.2007). Вид. офіц. Київ: Держспоживстандарт України. 2008. с. 8.

Дубина Н.А., Торута О.В. Проблеми ефективності законодавства України. *Збірник наукових праць «Право і безпека»*. № 2 (57), 2015 с. 23-37.

Кіндрат П. Концепція оцінювання ефективності законодавства в інформаційній сфері. *Підприємництво господарство і право*. № 7, 2017 с. 117-120.

Косович, В. М.. Загальнотеоретичні аспекти удосконалення нормативно-правових актів України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. 38 с.

Пархоменко Н. М. Упорядкування законодавства як спосіб підвищення його ефективності. *Альманах права*. № 14, 2023. с. 27-33.

Про державну службу: Закон України від від 10.12. 2015 № 889 – VIII № 4, ст.443 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19 (дата звернення: 19.03.2024)

Рибак Н.В. Поняття та сутність ефективності трудового законодавства. *Збірник наукових праць. «Актуальні проблеми права: теорія і практика»* № 2(38), 2019. С. 124-136.

Тимченко Г.В. Розмежування понять "ефективність законодавства" та "ефективне законодавство". *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, 2014. Вип. 9-2(1), С. 41-44.

Тлумачний термінологічний словник з конституційного права. / за заг. наук. ред. Л. Р. Наливайко. Київ : «Хай-Тек Пресс», 2016. 628 с.

Цветков В. В. Підвищення ефективності державного управління – важлива мета його реформування. *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи*. Київ, 1998. 364 с.

References

Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (2005) [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] by General. ed. V.T. Busel Kyiv.: Irpin. 1728 p [in Ukrainian]

Baraniuk O. Metodolohichni pidkhody ta rekomendatsii dlia Verkhovnoi Rady Ukrainy shchodo zdiisnennia otsinky efektyvnosti zastosuvannia zakonodavstva URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/publications

Hrekul-Kovalyk T.A.(2010) Vydy efektyvnosti norm zakonodavstva. «Iurydychna liniia». [Types of effectiveness of legislative norms.] «Legal line». Materials of the international scientific and practical conference of legal and historical direction. (Ternopil, February 6, 2010) URL: https://www.lex-line.com.ua/?language=ru&go=-full_article&id=712 [in Ukrainian]

Humeniuk I.O. (2008) Zmist poniattia «efektyvnist» norm zakonodavstva pro sotsialnyi zakhyst. [The content of the concept of "effectiveness" of the legislation on social protection] Zbirnyk naukovykh prats «Aktualni problemy derzhavy i prava». № 39. s.80-83 pp. 80-83 [in Ukrainian]

DSTU ISO 9000:2007 Osnovni polozhennia ta slovnyk terminiv (ISO 9000:2005, IDT).(2007) [Basic provisions and glossary of terms]. Kind. officer Kyiv: Derzhspozhivstandard of Ukraine, p.8 [in Ukrainian]

Dubyna N.A., Toruta O.V.(2015) Problemy efektyvnosti zakonodavstva Ukrainy. [Problems of effectiveness of Ukrainian legislation]. Collection of scientific works "Law and security". No. 2 (57), p. 23-37 [in Ukrainian]

Kindrat P. (2017) Kontseptsiia otsiniuvannia efektyvnosti zakonodavstva v informatsiinii sferi. [The concept of evaluating the effectiveness of legislation in the information sphere.] *Pidpryiemnytstvo hospodarstvo i pravo*. No. 7, 2017 p. 117-120 [in Ukrainian]

Parkhomenko N. M. (2023) Uporiadkuvannia zakonodavstva yak sposib pidvyshchennia yoho efektyvnosti.[Regulation of legislation as a way to increase its effectiveness] *Almanakh prava.* № 14, s. 27-33. [in Ukrainian]

Zakon Ukrainy (2015) «Pro derzhavnu sluzhbu» [About the civil service] No. 889 – VIII No. 4, Article 443 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19 (accessed: 19.03.2024) [in Ukrainian]

Rybak N.V. (2019) Poniattia ta sutnist efektyvnosti trudovoho zakonodavstva. [he concept and essence of the effectiveness of labor legislation.]. *Zbirnyk naukovykh prats. «Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka»* № 2(38), p. 124-136. [in Ukrainian]

Tymchenko H.V. Rozmezhuvannia poniat "efektyvnist zakonodavstva" ta "efektyvne zakonodavstvo". Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu, 2014. Vyp. 9-2(1), S. 41-44.

Nalyvaiko L.R. (2016) Tlumachnyi terminolohichnyi slovnyk z konstytutsiinoho prava. [Interpretive terminological dictionary of constitutional law.] Kyiv : «Khai-Tek Press», 628 p [in Ukrainian]

Tsvetkov V. V.(1998) Pidvyshchennia efektyvnosti derzhavnoho upravlinnia – vazhlyva meta yoho reformuvannia. [Increasing the efficiency of public administration is an important goal of its reform]. Reforming public administration in Ukraine: problems and prospects. Kyiv. 364 p [in Ukrainian]

Анотація

Волохов О. С. **До питання визначення поняття «ефективність законодавства» та його використання. –** Стаття.

У статті роглянуто та з'ясовано поняття «ефективності законодавства» на підставі наукових розробок присвячених даній дефініції Наведено приклади розуміння «ефективності законодавства» з різних точок зору та з різних наукових джерел. Констатовано, що проблема ефективності законодавства набуває актуального значення, в тому числі, в умовах воєнного стану, оскільки прийняті закони в умовах війни повинні відповідати нагальним потребам суспільства, а також відповідати вимогам забезпечення обороноздатності, сприяти подоланню негативних явищ у суспільному житті, та намагатися усунути більшість юридичних колізій.

Визначено, що на ефективність законодавства впливає суспільна думка у законодавчому процесі, відповідність змісту правових норм сучасним реаліям суспільного життя, якість нормотворчої діяльності.

Актуалізовано, що ефективність законодавства можна визначити як рівень розвитку та упорядкованості ієрархічної системи законів та інших нормативно-правових актів, прийнятих з дотриманням правил нормотворчої техніки для забезпечення інтересів всіх суб'єктів правових відносин для соціально-економічного розвитку суспільства.

Узагальнено, що умовами забезпечення ефективності законодавства є відповідність сучасному стану розвитку суспільних відносин, якість законодавства, формування сучасної системи правового моніторингу. Наразі існує потреба в подальшому.

Запропоновано розвивати зміст поняття ефективності законодавства для його використання не лише у доктринальній, але й у легальній площині, тобто необхідним є його нормативне закріплення. Адже це є необхідною умовою для формування сучасної системи правового моніторингу та оцінки ефективності застосування законодавства, яка відповідає міжнародним стандартам та зарубіжному досвіду.

Ключові слова: ефективність законодавства, правові норми, закон, законотворчість.

Summary

Volokhov O. S. **On the question of defining the concept "effectiveness of legislation" and its use. –** Article.

The article examines and clarifies the concept of "effectiveness of legislation" based on scientific developments devoted to this definition. Examples of understanding the "effectiveness of legislation" from different points of view and from various scientific sources are provided. It has been established that the problem of the effectiveness of legislation becomes relevant, including in the conditions of martial law, since the laws adopted in the conditions of war must meet the urgent needs of society, as well as meet the requirements of ensuring defense capability, contribute to overcoming negative phenomena in public life, and try to eliminate the majority legal conflicts.

It is indicated that the concept of "efficiency", despite the existence of definitions from various sources, still belongs to theoretical, evaluative categories.

It was determined that the effectiveness of legislation is influenced by public opinion in the legislative process, compliance of the content of legal norms with modern realities of social life, and the quality of rule-making activity.

It is updated that effective legislation is the result of complex mechanics in the conceptualization, design and writing of the law and cannot materialize unless it is a clear problem in the early stages of lawmaking. Efficiency is not an abstract concept. This is a feature of every legislative text and is determined by the purpose of the legislation, its content and legislative expression, its general structure, and actual results.

It is summarized that Effectiveness has a specific meaning that reflects the systemic coherence between the four main elements of legislation: objectives, content, context, and results. From this perspective, effective law is the result of complex mechanics in the conceptualization, design, and writing of law and cannot materialize unless it is clearly a problem in the early stages of lawmaking.

It is proposed to conduct social surveys regarding the expediency or effectiveness of this or that law, consider European practice and the toolkit for evaluating legislation's effectiveness, and actively establish partnership relations by involving public organizations to solve pressing problems of society.

Key words: effectiveness of legislation, legal norms, law, law-making.

УДК 342.7 (043.2)
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.4

О. І. Косілова
orcid.org/0000-0002-5574-3771
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Державного податкового університету

І. П. Федірко
orcid.org/0000-0003-4626-512X
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД

«Права не виникають з необхідністю із прав. Вони виникають
із міркувань, як досягнути цінностей життя»
Дж. Раз

Вступ. Права людини є універсальними за своєю природою. Ця універсальність виявляється в декількох аспектах. У трансцендентальному аспекті — це права, які кожна людина має саме як людина, незалежно від юридичного простору та історичного часу. Концепція універсальності прав людини займає чільне місце у світовій правовій та політичній культурі. Зародившись у західних країнах, вона знайшла своє закріплення у конституціях та основних законах демократичних держав, а ідея про невідчужуваність прав людини розповсюдилась серед більшості держав світу. Сьогодні важко знайти державу, яка би в тій чи іншій мірі не визнавала пріоритеність прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблеми знайшли своє відображення в працях сучасних науковців, зокрема: Т. Заворотченко, Е. Регушевського, О. Кушніренка, А. Колодія, І. Ієрусалімової, К. Слюсара, В. Маляренка., С. Крижанівського, В. Погорілка, П. Рабиновича, В. Буткевича, С. Федика, І. Бородіан, М. Орзіха, М. Антоновича, Я. Лазур, Ю. Размєтаєвої, У. Ільницької та інших. Питання міжнародних стандартів прав людини раніше були об'єктом досліджень таких вчених, як М. Новицького, В. Бурчи, М. Вітрука, Д. Гребенюка, А. Грабільникова, Л. Грудціна, І. Дробиша, А. Колодія, П. Рабінович, Т. Слінько, О. Наливайко. Універсальний характер прав і свобод досліджували С. Максимов, І. Фігорнюк, О. Миронюк, С. Кірсте, Дж. Раза та інші.

Метою статті є дослідження сутності та змісту універсальності політичних прав і свобод; визначення критеріїв їх універсальності; аналіз основних наукових методологічних підходів до визначення універсальності прав; визначення переліку основних універсальних політичних прав і свобод.

Виклад основного матеріалу. Універсальність прав людини означає, що держава бере на себе відповідальність перед своїм народом, світовим співтовариством за дотримання взятих за міжнародними договорами зобов'язань у сфері прав людини. Якщо ми говоримо про універсальність політичних прав і свобод, то слід відзначити той факт, що людина за своєю суттю є соціальною та політичною істотою. Про це у свій час говорив ще давньогрецький філософ Арістотель, так званою «політичною твариною». Тобто прагнення людини до участі у державних справах та політиці закладено у самій природі людини. Універсальність політичних прав також проявляється у їх закріпленні у міжнародно-правових договорах та конвенціях.

Універсальність прав людини полягає у: їх загальному характері; походженні від природи; наявність прав у людини не залежить від часу та місця; закріплюються виключно законодавством; людині від них неможливо відмовитися, тому дотримання цих прав вимагається від

кожного. Також, універсальність прав людини окреслюється фактом того, що вони спрямовані на закріплення значущості найважливіших цінностей людини (Фігорнюк І.О., 2023).

Глибокий зміст універсальності прав людини, який вимірюється правами кожного, а ядром світу права є система законодавчих актів, головне призначення яких полягає у забезпеченні соціальних, економічних, політичних, культурно-духовних умов для вільного розвитку особистості, захисті її природних, невідчужуваних прав від будь-якого протиправного посягання (Миронюк О., 2022).

Для визначення універсальності політичних прав важливо враховувати, чи можуть ці права бути захищеними і здійснюваними для всіх осіб, незалежно від їх місця проживання чи соціального статусу. Такі права мають бути відкритими для всіх і не повинні обмежуватися лише для окремих груп людей. Залежно від контексту, універсальність політичних прав може бути визначена шляхом порівняння законів та правових актів в різних країнах, дотримання міжнародних норм та стандартів, а також рівня захисту прав людини у конкретних суспільствах.

У науковій літературі існують різні підходи до визначення поняття «політичні права і свободи». Зважаючи на те, що метою статті визначено інші завдання, ніж конкретизація та аналіз наукових підходів до розуміння та визначення поняття, наведемо найбільш загальне та універсальне, на нашу думку, визначення. Отже, політичні права можна визначити як права, які гарантують індивідуальну свободу та участь в політичному житті суспільства та держави.

У сучасному розумінні до політичних прав відносять: а) право брати участь в управлінні державними справами державної влади); б) право брати участь у референдумах; в) право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування, їх посадових осіб; г) право на петиції, індивідуальні й колективні звернення до державних органів і їх посадових осіб; д) право на свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації; е) право на збори, мітинги, демонстрації, пікетування; є) право на участь в управлінні державними справами. Політичними правами також вважають право на плюралізм політичних думок та свободу слова (Гураль Л., 2016).

До них найчастіше відносять: право на свободу слова, зборів, асоціацій, виборче право, право на участь у державних справах та інші права, які є необхідними для забезпечення громадянських свобод і демократії.

Формування міжнародних стандартів політичних прав і свобод людини передбачає наявність однакових (уніфікованих) вимог для всіх держав та закріплення у їх внутрішньому законодавстві можливостей участі особи у політичному процесі та реалізації форм народовладдя; універсалізація виступає напрямом сучасної правової політики стосовно прав людини в міжнародному вимірі. Об'єктивною основою універсалізації прав людини виступає їх фактичне поширення, яке здійснюється у формі темпорального, когнітивного і функціонального поширення. Правові норми про політичні права людини стали виміром стану демократії, розвитку, прогресу держави. Політичні права і свободи закріплені у конституціях кожної сучасної демократичної держави.

Німецький філософ права С. Кірсте звертає увагу на те, що конституційні права як права позитивні мають подвійну легітимацію: матеріальну — через поняття природних прав людини, що знаходяться в їх основі, та процедурну — через їх демократичне визнання, в якому знаходить вияв політична автономія народу. Перша легітимація зумовлює універсальність прав людини, тоді як друга — накладає певні партикуляристські обмеження на цю універсальність через необхідність обов'язкового визнання прав людини певними соціальними спільнотами. Саме ігнорування цього обмеження може привести до так званого ціннісного імперіалізму стосовно інших суспільств, які мають власну концепцію того, що є для них благом (Кірсте С., 2012).

Проте головними є нормативні аспекти універсалізації прав людини, механізми їх поширення. С. Кірсте підкреслює, що всі люди, які обіймають відповідні посади, зобов'язані та мають природний дозвіл сприяти універсалізації прав людини. Однак працювати задля ідеї прав людини означає поважати їх під час такої спроби. Тому слушним є висновок дослідника про недопустимість силового нав'язування стандартів прав людини іншим народам: «…

не можна нав'язувати права людини народу, який шляхом вільного політичного самовизначення відхиляє ідею прав людини або, як мінімум, форму права людини, яку йому запропоновано. Ми можемо намагатися вести з ними дискусію, переконувати їх і допомагати представникам меншини, які вимагають поваги до своїх прав людини. Якщо існує автократичний режим, який гнобить народ, а громадяни обстоюють свої права, ми можемо допомогти їм до певної міри, в межах їхньої політичної автономії» (Кірсте С., 2012). Не можемо повною мірою погодитися з думкою дослідника, адже основною метою універсалізації прав і свобод, які є закріплені у нормах міжнародних договорів є якраз забезпечення рівності та доступності основних прав і свобод для кожної людини у світі, незалежно від місця її проживання.

Спробуємо визначити критерії універсальності політичних прав людини. Отже, політичні права і свободи будучи за своєю сутністю природними правами, таким що не потребують додаткової участі держави у їх забезпеченні, є негативними, а отже, є незалежними у просторі і часі. Реалізація політичних прав і свобод закріплюється в основному законі держави та законодавчих актах, які мають конституційне значення, а отже відповідають вимогам універсальності прав.

Дж. Раз зазначає, що додатковий вирішальний внесок прав людини у світовий порядок полягає в тому, що права індивідів посилюють тиск на держави, корпорації та міжнародні організації, які є найбільш сильними суб'єктами на міжнародній арені (Раз Дж., 2009).

Як зазначає С. Максимов, процесуальний аспект стосується інститутів, які мають легітимну владу розв'язувати спори стосовно меж прав і підтримувати їх дотримання. В ідеалі права людини мають здійснюватися без будь-якого інституційного втручання, проте вони здійснюються завдяки закону (Максимов С., 2012). Законодавче закріплення та реалізація політичних прав людини протистоїть концентрації влади в корпоративних руках. Таким чином, важливість політичних прав людини полягає в утвердженні цінності людини і перерозподілі влади від впливових суб'єктів до кожної людини і будь-якої групи та асоціації, що прагне захищати інтереси кожної людини.

Важливо наголосити на морально-ціннісному аспекті політичних прав, які за своєю сутністю базуються на праві на гідність, реалізуються завдяки принципам рівності та свободи. Права людини, й зокрема, політичні права і свободи виникають незалежно від юридичних установлень і лише визнаються в законодавстві (в широкому сенсі) як вираз моральної гідності людини. Вони спрямовані на утримання найважливіших цінностей людського життя й утвердження людини як найважливішої цінності. Участь людини в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади, наявність механізму правового регулювання та забезпечення прав і свобод, інститут відкликання з державних посад народних обранців свідчить про практичну та процесуальну реалізацію ціннісних ідеалів.

Щодо формування універсальних міжнародних стандартів політичних прав і свобод, слід зазначити що не має єдиного спеціалізованого міжнародного акту, спрямованого на їх визначення та закріплення, натомість містяться окремі статті щодо їх закріплення містяться у низці міжнародних договорів та конвенцій. Зокрема, основоположними діючими міжнародними правовими документами у сфері становлення та захисту прав людини та громадянина, та зокрема, у сфері політичних прав, є Загальна декларація прав людини і громадянина (1948 р.), Європейська конвенція з прав людини (1950 р.), Перший додатковий протокол до ЄСПЛ (1952 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.), Європейська конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей (1977 р.), Конвенція про статус апатридів (1954 р). та інші.

Україна як держава-засновниця ООН узяла на себе зобов'язання у галузі міжнародного співробітництва для сприяння підвищення загальної поваги й дотримання прав людини і основних свобод. Ціла низка міжнародно-правових актів стала базисом для Конституції України. Система прав і свобод людини і громадянина, зокрема політичних прав, гарантуються Конституцією України, розроблена з урахуванням міжнародних правових актів. Аналіз ста-

тей розділу ІІ Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», дозволяє дійти висновку, що Основний закон України закріпив основні міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини. В Україні вже створена значна нормативна база для забезпечення політичних прав і свобод людини і громадянина, що включає у себе такі нормативні акти: «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання» (2003 р.), «Про звернення громадян» (1996 р.), «Про громадські об'єднання» (2012 р.), «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (2010 р.), «Про політичні партії в Україні» (2001 р.), «Про доступ до публічної інформації» (2011 р.), «Про громадянство України» (2001 р.), «Виборчий кодекс України» (2019 р.), «Про громадянство України» (2001 р.) та інші, але вона ще не є достатньо повною та потребує доопрацювання і вдосконалення.

Універсальність політичних прав і свобод також проявляється у їх тісному взаємозв'язку з демократією, адже в демократичному суспільстві права і свободи людини визначають межі влади більшості. Політичні права та свободи обмежують державну владу та реалізуються через принцип конституційності. Універсальність політичних прав і свобод також проявляється у закріпленні конституцій держав світу подібного їх переліку. До універсальних політичних прав і свобод відносимо перш за все виборче право (суб'єктивне та об'єктивне), участь у державних справах, доступ до державної служби, свобода асоціацій та зібрань тощо.

Таким чином, сучасний дискурс з прав людини відбувається в контексті зародження глобального світового порядку на основі співставлення таких понять, як «універсальність» і «культурна різноманітність». Права людини виникають незалежно від юридичних установлень і лише визнаються в законодавстві (в широкому сенсі) як вираз моральної гідності людини. Вони спрямовані на утримання найважливіших цінностей людського життя й утвердження людини як найважливішої цінності. Це такі права, від яких людина не може відмовитися і дотримання яких може вимагати від кожного.

Отже, універсальними політичними правами є такі, що визнані міжнародними документами та міжнародним правом як обов'язкові для всіх країн-учасниць. Ось декілька критеріїв, за якими можна визначити універсальність прав людини:

Міжнародна нормативна база: Універсальні права людини мають бути закріплені в основних міжнародних документах, таких як Загальна Декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права тощо.

Загальна прийнятність: універсальні права повинні бути прийняті та визнані більшістю країн у світі, без дискримінації за ознаками релігії, культури, національності тощо.

Незмінність та недоторканність: універсальні права людини повинні бути незмінними та недоторканими, не підлягати вибірковому застосуванню або відмові з боку держави чи інших суб'єктів.

Широке використання та захист: універсальні права мають бути використані та захищені у всіх країнах, незалежно від їхнього політичного, економічного та культурного контексту.

Забезпечення доступу до прав та засобів правового захисту: універсальні права мають бути доступні для всіх людей, а також повинні бути забезпечені ефективні засоби правового захисту у випадку їх порушення.

Політичні права і свободи вважаються універсальними через наступні ключові чинники:

Природність і невід'ємність. Політичні права вважаються природними для людей, що означає, що вони маються просто через те, що ми є людьми. Цих прав не можна позбавити безпідставно. Такі права, як право на свободу слова та право на участь у виборах, вважаються не тільки необхідними, але і невід'ємними для гідного та повноцінного життя.

Принципи демократії та правової держави. Політичні права та свободи є ключовими складовими демократичного суспільства та правової держави. Забезпечення цих прав є необхідним для створення суспільства, де громадяни мають можливість впливати на прийняття рішень та контролювати владу.

Історичний контекст і досвід. Досвід показує, що країни, які дотримуються принципів політичних прав і свобод, мають більш стабільні та розвинені суспільства. Це стимулює інші країни дотримуватися або прогресувати у цьому напрямку.

Ці чинники сприяють універсальному характеру політичних прав і свобод, ставлячи їх в центр розвитку гуманітарних і політичних цінностей у сучасному світі.

Основні універсальні політичні права включають:

− Право на свободу слова та інформації: гарантує можливість вільно виражати свої думки, отримувати та розповсюджувати інформацію незалежно від державного втручання.

− Право на участь у виборчих процесах: гарантує можливість кожному громадянину брати участь у виборах та бути обраним на рівних умовах.

− Право на участь у політичному житті: гарантує можливість кожному громадянину брати участь у державному управлінні, формуванні політики своєї країни, включаючи право на об'єднання в політичні партії та організації.

Висновки. Універсальність політичних прав і свобод є важливою складовою для забезпечення демократії та громадянських прав. Ці права та свободи є необхідними для забезпечення рівних можливостей для всіх громадян.

До політичних прав дослідники найчастіше відносять право на свободу слова, право на свободу зборів та асоціацій, право на участь в управлінні державними справами, участь у всеукраїнському та місцевому референдумі, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; право доступу до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування; право петицій та звернень; право на проведення мітингів та демонстрацій.

Забезпечення реалізації політичних прав і свобод є важливим аспектом демократії, оскільки це дозволяє громадянам висловлювати свою думку, впливати на прийняття політичних рішень та контролювати дії уряду. Обмеження та порушення політичних прав та свобод є свідченням авторитарного та тоталітарного режиму держави (крім законодавчо визначених та нормативно закріплених випадків, в інтересах національної безпеки та громадського порядку).

Цінність політичних прав і свобод полягає у тому, що вони дозволяють громадянам бути активними учасниками суспільно-політичного життя та забезпечують захист їхніх індивідуальних прав. Ці права є основоположними для будь-якого суспільства, яке претендує на статус демократичного.

Згідно зі стандартами міжнародного права, політичні права і свободи мають бути універсальними, тобто доступними для всіх людей незалежно від їхньої раси, ідеології, віросповідання чи соціального статусу. Це означає, що всі громадяни повинні мати однакові можливості для вираження своєї волі та захисту своїх прав. Захист політичних прав і свобод важливий для забезпечення прозорої та справедливої влади, яка діє в інтересах громадян. Важливо, щоб держави та міжнародні організації забезпечували безперешкодну реалізацію та захист політичних права та свободи для всіх громадян, що сприятиме демократичному розвитку всього світового співтовариства.

Література

Фігорнюк І.О. Універсальність прав людини та їх відображення у правовому аспекті. 2023. Національний авіаційний університет. URL: https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/59601/1/%d1%84%d1%96%d0%b3%d0%be%d1%80%d0%bd%d1%8e%d0%ba.pdf

Миронюк О. Визнання універсальності прав людини: декларативні стандарти чи безумовність політики цивілізованої держави. Офіційний сайт юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. URL: https://law.chnu.edu.ua/vyznannia-universalnosti-prav-liudyny/

Гураль Л. Політичні права людини і громадянина в сучасній Україні. *Вісник Прикарпатського університету.* Політологія. 2016. Вип. 10. С. 125–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Polit_2016_10_22

Кірсте С. Транспозитивні основи позитивних прав людини. Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 2. С. 178–195.

Raz J. Individual Rights in the World Order / Joseph Raz // IVR 24th World Congress «Global Harmony and Rule of Law» (September 15–20, 2009, Beijing, China). Papers. Plenary Session. Beijing, 2009. P. 1–17.

Максимов С. Універсальність прав людини. Філософія права і загальна теорія права № 1/2013. С. 110-117 URL: file:///C:/Users/User/Downloads/183185-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-407359-1-10-20191111.pdf

References

Fihorniuk I.O. (2023). Universalnist prav liudyny ta yikh vidobrazhennia u pravovomu aspekti [Universality of human rights and their reflection in the legal aspect]. Natsionalnyi aviatsiinyi universytet. URL: https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/59601/1/%d1%84%d1%96%d0%b3%d0%be%d1%80%d0%bd%d1%8e%d0%ba.pdf [in Ukrainian].

Myroniuk O. (2022). Vyznannia universalnosti prav liudyny: deklaratyvni standarty chy bezumovnist polityky tsyvilizovanoi derzhavy [Recognition of the universality of human rights: declarative standards or the unconditionality of the policy of a civilized state]. Ofitsiinyi sait yurydychnoho fakultetu Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yuriia Fedkovycha.URL: https://law.chnu.edu.ua/vyznannia-universalnosti-prav-liudyny/[in Ukrainian].

Hural L. (2016). Politychni prava liudyny i hromadianyna v suchasnii Ukraini [Political rights of man and citizen in modern Ukraine]. Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Politolohiia. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Polit_2016_10_22Hural, Liubomyr. «Politychni prava liudyny i hromadianyna v suchasnii Ukraini» (2016). file:///C:/Users/User/Downloads/4175-% [in Ukrainian].

Kirste S. (2012). Transpozytyvni osnovy pozytyvnykh prav liudyny. [Transpositive foundations of positive human rights]. Filosofiia prava i zahalna teoriia prava [in Ukrainian].

Raz J. Individual Rights in the World Order / Joseph Raz // IVR 24th World Congress «Global Harmony and Rule of Law» (September 15–20, 2009, Beijing, China). Papers. Plenary Session. Beijing, 2009. P. 1–17 [in English].

Maksymov S. Universalnist prav liudyny. [Universality of human rights]. Filosofiia prava i zahalna teoriia prava № 1/2013. S. 110-117 URL: file:///C:/Users/User/Downloads/183185-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-407359-1-10-20191111.pdf [in Ukrainian].

Анотація

Косілова О. І., Федірко І. П. **Універсальність політичних прав і свобод. –** Стаття.

У статті проаналізовано суть політичних прав і свобод людини і громадянина на основі визначення їх універсальності як ключової характеристики, визначення природи універсальності політичних прав та їх нормативної та організаційно-правової закріпленості. Сучасний дискурс політичних прав людини відбувається в контексті зародження глобального світового порядку на основі співставлення таких понять, як «універсальність» і «універсальність та типологія правових систем», закріпленні нових форм реалізації політичних прав і свобод. Універсальність політичних прав і свобод проявляється в наявності універсальних міжнародних стандартів які забезпечують універсальне тлумачення та розуміння політичних прав і свобод у різних країнах світу, а також закріплення політичних прав і свобод у внутрішньому законодавстві держав та положень міжнародних договорів. Політичні права та свободи є важливими складовими суспільства, оскільки вони гарантують людям право виражати свою думку, брати участь у політичному житті та впливати на прийняття рішень. Ці права включають свободу слова, право на об'єднання та мирні збори, а також право на участь у виборах. Універсальність політичних прав і свобод означає, що вони мають бути гарантовані всіма країнами незалежно від їх політичної системи чи культурних особливостей. Це важливо для збереження демократії та захисту прав людини. Забезпечення цих прав сприяє підтримці принципів справедливості, рівності та розвитку громадянського суспільства. Особливо важливою є можливість вільного вираження своєї думки, незалежно від політичних переконань чи поглядів. Це сприяє демократії та розвитку суспільства, а також допомагає вирішувати проблеми шляхом відкритого обговорення та діалогу. Тому важливо захищати ці права і свободи для підтримки демократичних цінностей та розвитку суспільства.

Ключові слова: права людини, політичні права, універсальність прав, універсальність та типологія правових систем, демократія, рівність.

Summary

Kosilova O. I., Fedirko I. P. **Universality of political rights and freedoms. –** Article.

The article analyzes the essence of the political rights and freedoms of a person and a citizen based on the definition of their universality as a key characteristic, the definition of the nature of the universality of political rights and their normative and organizational-legal entrenchment. The modern discourse of political human rights takes place in the context of the emergence of a global world order based on the comparison of such concepts as "universality" and "universality and typology of legal systems", establishing new forms of realization of political rights and freedoms. The universality of political rights and freedoms is manifested in the presence of universal international standards that ensure universal interpretation and understanding of political rights and freedoms in different countries of the world, as well as the consolidation of political rights and freedoms in the domestic legislation of states and the provisions of international treaties. Political rights

and freedoms are important components of society because they guarantee people the right to express their opinions, participate in political life and influence decision-making. These rights include freedom of speech, the right to association and peaceful assembly, and the right to vote. The universality of political rights and freedoms means that they must be guaranteed by all countries, regardless of their political system or cultural characteristics. This is important for preserving democracy and protecting human rights. The provision of these rights contributes to the maintenance of the principles of justice, equality and the development of civil society. The ability to freely express one's opinion, regardless of political beliefs or views, is especially important. It promotes democracy and societal development, and helps solve problems through open discussion and dialogue. Therefore, it is important to protect these rights and freedoms in order to support democratic values and the development of society.

Key words: human rights, political rights, universality of rights, universality and typology of legal systems, democracy, equality.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

УДК 323.22
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.5

С. В. Балан
orcid.org/0000-0002-9421-7037
кандидат політичних наук, старший науковий співробітник
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ОЗНАКИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ

Впродовж тривалого часу дослідження нового типу соціальних відносин, які виникли разом з поширенням технологій створення, передачі, обробки і зберігання інформації, велися економістами, соціологами, філософами, дослідниками технологій. Об'єктом досліджень усіх цих груп вчених було суспільство нового типу, в якому «інформаційність» (включно з «технологічністю») є об'єктивною й визначальною характеристикою всього суспільства, маркером рівня цивілізації.

Проте політичні, правові та інституційні аспекти функціонування інформаційного суспільства, які власне й складають зміст терміну «інформаційна держава», залишалися поза фокусом уваги більшості дослідників до кінця XX століття, оскільки від самого початку вчені перебували в парадигмі соціального детермінізму, в межах якого наступна суспільна формація замінює попередню (аграрна – індустріальна – інформаційна (постіндустріальна)). Тож науковці намагалися передбачити та охарактеризувати феномен, який мав би прийти на заміну індустріальному суспільству, – постіндустріальне суспільство.

Наразі не випадає говорити про «інформаційне суспільство», як цілісний глобальний феномен, або етап розвитку людства, оскільки рівень власне «інформаційності» суспільств носить чітко виражений національний характер, залежить від змісту державних політик та ефективності політичних інститутів, і, як наслідок, держави-лідери різноманітних рейтингів та індексів дуже суттєво випереджають аутсайдерів за рівнем інформатизації, яку можна виміряти за допомогою кількісних критеріїв, як-от: покриття мобільним зв'язком і Інтернетом, кількістю абонентів рухомого зв'язку, кількістю доступних онлайн державних послуг тощо.

Концепція інформаційної держави почала розроблятися дослідниками наприкінці XX століття у відповідь на швидке зростання та поширення інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Одним з перших цю ідею виклав Мануель Кастельс у своїй книзі «Підйом мережевого суспільства» (Castells, 2010), де стверджував, що поява мережевого суспільства знаменує нову еру, в якій держава все більше покладається на цифрові технології для збору, обробки та поширення інформації. Пізніше ця концепція була розвинена та вдосконалена низкою вчених включно з Й. Бенклером (Benkler, 2006), Л. Лессігом (Lessig, 1999), Б.С. Новек (Noveck, 2009) та іншими.

Однією з перших виокремила феномен інформаційної держави американська дослідниця С. Браман, яка описувала спричинене розвитком технологій виникнення глобальної інформаційної політики. Вона робить одиницею свого аналізу політичний режим, політичну систему, а держава є вже похідною системи або її станом в певний момент часу. Політичні системи функціонують в широкому правовому полі, що складається з розмаїття практик, інститутів

і дискурсів із залученням багатьох акторів і підсистем в умовах постійних змін формальних і неформальних відносин (Braman, 2004).

С. Браман одна з небагатьох, хто у своїх роботах використовує термін інформаційна (чи точніше – інформатизована) держава (з англ. "informational state"). На її думку, інформаційна держава характеризується множиною взаємозалежностей з іншими державними та недержавними суб'єктами у спосіб, який значною мірою вимагає використання глобальної інформаційної інфраструктури для створення, обробки, передачі та використання інформації. Інформаційні держави використовують контроль над інформацією, щоб виробляти та відтворювати локуси влади та обмежувати зони автономного впливу в мережевому середовищі. Інформаційна держава характеризується використанням інформаційної влади (іншими видами влади у С. Браман є інструментальна, структурна, символічна). Інформаційна влада контролює поведінку, маніпулюючи інформаційними базами даних, установами і символами. Хоча такі дії були завжди доступними, одним із наслідків інформатизації суспільства стало те, що інформаційна влада останнім часом стала не лише помітною, але й домінуючою (Braman, 2004, с. 34).

Переважна більшість сучасних розвинених держав перебуває на етапі транзиту до формування нового типу держави – інформаційної держави. Це проявляється у впровадженні державних політик у сфері інформатизації суспільно-політичних відносин та формування відповідних правових і політичних інститутів. Дослідження і подальша концептуалізація політико-правового феномену «інформаційного суспільства» було відповіддю на появу сукупності економічних та науково-технічних чинників, які сприяли появі нових суспільних відносин і процесів. Самі ж суспільства у багатьох національних державах у відповідь на досягнення у царині впровадження інформаційно-комунікаційних технологій та з огляду на результати імплементації комплексних інформаційних політик формують значний попит на подальшу інформатизацію державного апарату та чинять тиск на національні уряди з метою розробки і ухвалення відповідної нормативно-правової бази. Метою даної статті є виокремлення та характеристика ключових передумов, які дозволяють стверджувати про виникнення політико-правового феномену «інформаційної держави» як нового типу політичної організації суспільства.

Новітні технології не завжди швидко сприймаються і впроваджуються учасниками ринків, які напряму не пов'язані з розробкою і поширенням технічних і технологічних рішень, через інертність мислення та неочевидність потенційних переваг. Тому держава має забезпечити інвестиції у людський капітал та інституційне зміцнення бізнесу, передусім малого і середнього, щоб наблизити інформаційні технології до кінцевого споживача через їх широку присутність у роботі підприємств і державних установ. Інформаційна держава має дбати про зменшення цифрового розриву всередині країни і між країнами за допомогою зниження вартості доступу до Інтернету та різноманітних цифрових технологій, підвищення цифрової та інформаційної грамотності населення, формування навичок використання новітній технологій, стимулювання виробництва місцевого цифрового контенту та формування інноваційних ланцюжків на низовому рівні.

Первинним завданням або навіть метазавданням будь-якого сучасного уряду є перетворення Інтернету на центр і середовище реалізації державних політик. В інформаційній державі Інтернет має бути доступним (фінансово і технологічно), безпечним, відкритим, універсальним суспільним благом. Інтернет повинен гарантувати рівний доступ для всіх, зокрема до публічної інформації, конкуренцію та ефективний режим правового регулювання. При цьому він повинен залишатися відкритим для розміщення в ньому нового контенту та програм. Враховуючи обсяг і масштаб завдань, які мають вирішуватися за допомогою Інтернету, осібне місце в забезпеченні його безперебійного функціонування мають посідати державні політики кібербезпеки та конфіденційності даних. Деструктивна діяльність в мережі має бути криміналізована, оскільки вона несе ризики масового порушення прав і свобод громадян.

Важливим аспектом процесу формування інформаційної держави є необхідність подолання відносного розриву, який існує між політиками, які формують порядок денний, і розвитком технологій. Особам, які ухвалюють політичні рішення, в силу освіти і браку часу зде-

більшого складно відслідковувати останні технологічні зміни, які подекуди відбуваються експоненціально, зокрема, відповідно до закону Мура (Chojecki, 2023), і передбачати масштаб таких змін з часом. На глобальному рівні згадані зміни відбуваються дуже швидко і це створює неабияку проблему для державних інститутів. Для вирішення цієї проблеми необхідно формувати багатосторонні групи зацікавлених осіб (*англ.* "multi-stakeholder groups") за участі представників держави, бізнесу, неурядового сектору, наукових установ тощо. В межах таких груп має відбуватися постійний аналіз технологічних трендів і здійснюватися прогнозування їх впливу з огляду на суспільні цінності і пріоритети (Hanna, 2018). Мета такої діяльності – мінімізувати витрати на технології, які не мають майбутнього, або період повернення інвестицій у які є занадто тривалим.

Формування інформаційної держави вимагає наявності активної державної політики у сфері підтримки прикладних наукових досліджень і розробок на рівні, який дозволяє розробляти цифрове обладнання, технології передачі даних і програмне забезпечення. Залежність від закордонних розробок і дотримання стратегії т.зв. «наздоганяльного» розвитку є не лише вразливою через загрозу постійного поглиблення технологічного розриву між тим «кого доганяють» і тим «хто доганяє» через різницю стартових позицій, але й небезпечною через критичну зовнішню залежність від технологій, яка може обернутися відмовою донора технологій продовжувати їх постачання. Крім того, за відсутності власних наукових і дослідницьких потужностей у держави відсутня можливість вбудовувати технології у власний національний контекст, здійснювати локалізацію програмного забезпечення, самостійно підтримувати життєдіяльність складних інформаційних систем.

Дослідники радять урядам, які прагнуть забезпечити формування інформаційної держави, ухвалити комплексну програму змін, в якій власне національна інформаційна трансформація виступатиме певною динамічною системою, що потребує спільного бачення зацікавлених сторін, гнучких стратегій, стійкої відданості та інституційної співпраці. Не можна забувати, що інформаційні технології, інфраструктура, платформи, програми та великі дані є вкрай взаємозалежними елементами, які динамічно взаємодіють і потребують постійної уваги з боку зацікавлених сторін – від держави, бізнесу та громадянського суспільства (Hanna, 2018). Відповідно уряд повинен бути готовим оперативно розробляти і вносити на розгляд парламенту проекти нормативно-правових актів для усунення розбіжностей між стратегічними цілями і непередбаченими наслідками взаємодії факторів формування інформаційної держави.

Ключовим завданням інформаційної держави та її інститутів є забезпечення суспільної легітимності, зниження опору інноваціям та підвищення довіри до цифрових інструментів взаємодії держави і суспільства. У дуже загальних рисах можна сказати, що легітимність представляє загальну оцінку, яка певною мірою виходить за межі окремих несприятливих дій або подій; таким чином легітимність є стійкою до конкретних подій, але вона залежить від історії подій (Suchman, 1995, с. 574). Інші критичні зауваження стосуються негативного впливу прозорості на результати розробки політики (Bovens, 2004, с. 13).

Прозорість (Curtin, 2006, с. 111) є важливим критерієм функціонування інформаційної держави. При цьому вона має стосуватися походження інформації, а також дій з отримання, зберігання і використання інформації. Як показала історія з компанією Cambridge Analytica (Baker, 2018), принципово важливо, щоб прозорою була і методологія обробки даних, і застосування зібраної інформації, а також досвід і походження людей і компаній, які здійснюють обробку інформації.

У 1998 році європейський омбудсмен Джейкоб Содерман досить лаконічно сформулював вимоги до прозорості як атрибута політики. На його думку, процес, за допомогою якого державні органи приймають рішення, повинен бути зрозумілим і відкритим; самі рішення мають бути аргументованими; інформація, на якій базуються рішення, наскільки це можливо, має бути доступною для громадськості (Soderman, 1998).

При цьому варто пам'ятати, що надто суворий демократичний контроль може знищити дух підприємливості у державних менеджерів і перетворити державні органи на бюрократичні структури, одержимі правилами. Занадто сильний акцент на доброчесності та боротьбі

з корупцією може спровокувати бездумне поклоніння процедурам, що заважатиме ефективності та результативності організацій публічної влади (Anechiarico, 1996).

Надмірний акцент на підзвітності та прозорості може призвести до вибору неоптимальних і неефективних, але формально виправданих рішень замість покращення ефективності роботи державних органів. Тобто за певних умов зловживання прозорістю може призвести до встановлення культу правил та процедур у роботі державних органів. Це означає, що прозорість може зробити політику менш ефективною та дієвою, і, зрештою, прозорість може навіть підірвати легітимність держави (Curtin, 2006, с. 118).

Потрібно розуміти, що сама лише прозорість може не дати очікуваних результатів і подекуди навіть мати негативний вплив на соціальну легітимність. Багато громадян не виявляють інтересу до політики та інформації про буденну роботу державних органів, а отже, підвищення прозорості не вплине на їхню соціальну легітимність. Водночас ЗМІ та противники демократії можуть скористатися надмірною прозорістю, що може призвести до протилежного результату – підриву легітимності. Громадяни можуть не бажати пов'язувати себе з інститутами, про які вони отримують здебільшого негативну інформацію (Curtin, 2006, с. 118).

Прозорість є ключовим елементом функціонування демократичних інститутів, але прямого причинно-наслідкового зв'язку між прозорістю та легітимністю немає. У свою чергу, провідну роль у забезпеченні прозорості сьогодні відіграє Інтернет.

Прикметно, що серед лідерів глобальних рейтингів цифровізації та конкурентоспроможності незмінно перебувають демократичні держави (див. наприклад, World Digital Competitiveness Ranking (World Digital Competitiveness Ranking). Це пов'язано з тим, що центральними характеристиками інформаційної держави нарівні зі рівнем і масштабом впровадження інформаційних технологій, їх зворотною стороною, є прозорість, права людини, дотримання свободи слова та інформації, гарантії інформаційної безпеки тощо. Відтак інформаційна держава може існувати винятково у формі демократичного політичного режиму. Автократичні держави характеризуються обмеженням зазначених свобод, тому не можуть відповідати всім критеріям інформаційної держави. Такі держави часто блокують вільний доступ до мережі Інтернет або окремих доменних зон чи сайтів, у них відсутній або частковий доступ до державних онлайн послуг та реєстрів, присутня цензура тощо.

На основі вищезазначеного можемо дати визначення інформаційної держави. Інформаційна держава – це держава, яка у процесі управління суспільними відносинами спирається на розгалужену систему інформаційної інфраструктури для створення, обробки, передачі, зберігання та використання інформації, в якій забезпечено вільний і загальний доступ до інформаційних мереж, а також гарантовано базові свободи інформації, слова та медіа.

Література

Anechiarico F., Jacobs J. The Pursuit of Absolute Integrity: How Corruption Control Makes Government Ineffective. Chicago: University of Chicago Press, 1996. 292 p.

Baker S., Kocieniewski D., Smith M. Cambridge Analytica's History of Dubious Election Tricks. Bloomberg. March 20, 2018. URL: https://www.bloomberg.com/politics/articles/2018-03-20/cambridge-analytica-has-long-history-of-dubious-election-tricks

Benkler Y. The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom (1st ed.). New Haven, Conn: Yale University Press, 2006. 528 p.

Bovens M. Public Accountability, in: Ferlie E., Lynne L., Pollitt C. (eds.) The Oxford Handbook of Public Management. Oxford: Oxford University Press, 2004. Pp. 182-208.

Braman S. The Emergent Global Information Policy Regime. In Sandra Braman (Ed.), The emergent global information policy regime. Houndsmills, UK: Palgrave Macmillan, 2004. Pp. 12-37.

Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume 1: The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford: Wiley Blackwell, 2010. 594 p.

Chojecki P. What Is Moore's Law? Is It Dead? URL: https://builtin.com/hardware/moores-law

Curtin D., Meijer A. Does Transparency Strengthen Legitimacy? *A Critical Analysis of European Union Policy Documents. Information Polity.* 11 (2006). Pp. 109-122.

Hanna N. A Role for the State in the Digital Age. *Journal of Innovation and Entrepreneurship* 7, 5 (2018). URL: https://doi.org/10.1186/s13731-018-0086-3

Lessig L. Code and Other Laws of Cyberspace. New York: Basic Books, 1999. 320 p.

Noveck B.S. Wiki Government: How Technology Can Make Government Better, Democracy Stronger, and Citizens More Powerful. Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2009. 247 p.

Soderman J. The Citizen, the Administration and Community Law. General Report for the 1998 Fide Congress. Stockholm, 1998. URL: https://www.ombudsman.europa.eu/en/letter/en/3887

Suchman M. Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches. *Academy of Management Review*. 20 (1995). Pp. 571-610.

World Digital Competitiveness Ranking. URL: https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness-ranking/

Анотація

Балан С. В. **Виникнення та основні ознаки інформаційної держави. –** Стаття.

Розвиток суспільства незмінно супроводжується виникненням нових форм його політичної організації. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується появою інформаційної держави, перехід до формування якої стає метою і водночас середовищем функціонування національних урядів. У статті розглянуто загальні засади формування концепції інформаційної держави, а також проаналізовано прикладні аспекти її інституалізації в умовах демократичного політичного режиму.

Запропоновано перелік основних принципів, які визначають сутність інформаційної держави і визначальним чином впливають на реалізацію державою своїх управлінських функцій, зумовлюючи виникнення нових форм взаємодії громадян з державою, включно з новими інструментами громадянської участі, прозорості та підзвітності. Підкреслено роль Інтернету в якості основи і середовища реалізації повного спектру державних політик. Перераховано головні виклики, які постають на шляху переходу до інформаційної держави.

На основі проведеного дослідження дано універсальне визначення інформаційної держави. Відтак інформаційною розуміється держава, яка у процесі регулювання суспільних відносин потребує розгалуженої інформаційної інфраструктури для створення, обробки, передачі, зберігання та використання інформації, та в якій забезпечено вільний і загальний доступ до інформаційних мереж, зведено до мінімуму цифровий розрив, а також гарантовано базові свободи інформації, слова та медіа.

У статті наголошується, що практичне формування інформаційної держави вимагає наявності активної державної політики у сфері підтримки прикладних наукових досліджень і розробок на рівні, який дозволяє розробляти цифрове обладнання, технології передачі даних і програмне забезпечення.

У статті стверджується, що «інформаційне суспільство» наразі не є цілісним глобальним феноменом чи етапом розвитку людства, оскільки рівень власне «інформаційності» кожного окремого суспільства носить чітко виражений національний характер, залежить від низки змінних і не є універсальним.

Ключові слова: інформаційна держава, інформаційне суспільство, інформаційно-комунікаційні технології, цифрова трансформація, підзвітність і прозорість влади.

Summary

Balan S. V. **The emergence and main features of the informational state. –** Article.

The development of society is invariably accompanied by the emergence of new forms of its political organization. The modern stage of social development is characterized by the emergence of an informational state, while the transition to the informational state becomes the goal and, at the same time, the environment for the functioning of national governments. The article examines the general principles of the formation of the concept of the informational state, and also analyzes the practical aspects of its institutionalization under the rule of democratic political regime.

A list of basic principles determining the essence of the informational state has been proposed. These principles exert decisive influence on a state's capability to implement its management functions and cause the emergence of new forms of interaction between citizens and a state, including new tools of citizen participation, transparency and accountability. The role of the Internet as a foundation and environment for the implementation of a full range of state policies has been emphasized. The main challenges accompanying transition to the informational state are listed.

Based on the research results, the author comes up with the universal definition of the informational state. Therefore, an informational state is comprehended as a state that requires, in the process of regulating social relations, extensive informational infrastructure aimed at creation, processing, transmission, storage and use of information, and in which free and general access to information networks is ensured, the digital divide is minimized, and basic freedoms of information, expression and media are guaranteed.

The article emphasizes that establishment of an informational state requires comprehensive state policy embracing applied scientific research and technological development at a level enabling production of digital equipment, data transmission solutions, and software.

The article claims that the “informational society" is not yet a coherent global phenomenon or a specific phase of human development, since the level of "informationality" of every single society possesses a clearly expressed national character depending on a number of variables, and it definitely is not universal.

Key words: informational state, information society, information and communication technologies, digital transformation, accountability and transparency of government.

УДК 321:352
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.6

Л. В. Возненко
orcid.org/0009-0006-2477-0984
аспірант кафедри політичних теорій
Національного університету «Одеська юридична академія»

ВИКЛИКИ ТА ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Вступ. Європейська інтеграція місцевого самоврядування в Україні стоїть перед рядом викликів та проблем, які вимагають системного аналізу та розробки ефективних стратегій подолання. Однією з основних проблем є нестабільність законодавчої бази, яка регулює місцеве самоврядування, що ускладнює адаптацію до європейських стандартів та принципів. Система місцевого самоврядування в Україні зазнає значного тиску політичних, економічних та соціокультурних факторів, що ускладнює її розвиток та модернізацію відповідно до європейських стандартів.

Недостатня участь громадськості у процесах місцевого самоврядування та недостатня відкритість та прозорість роботи органів місцевого самоврядування також ускладнюють їхню інтеграцію у європейський простір. Значний рівень корупції на місцевому рівні, недостатня реформа адміністративно-територіального устрою та низька ефективність механізмів контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування є серйозними перешкодами на шляху до успішної інтеграції місцевого самоврядування в Україні у європейський простір.

У контексті європейської інтеграції місцевого самоврядування, вирішення вищезазначених проблем стає актуальною та нагальною задачею, що вимагає комплексного підходу та системних реформ у сфері місцевого самоврядування в Україні.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У рамках наукового аналізу варто відзначити ряд невирішених аспектів у контексті загальної проблеми європейської інтеграції місцевого самоврядування в Україні. Однією з найактуальніших є нестабільність законодавчого середовища, що регулює цю сферу. Часті зміни в законодавстві створюють невизначеність та ускладнюють роботу органів місцевого самоврядування. Також слід відзначити проблеми, пов'язані з відсутністю інституту префектів. Цей механізм, характерний для європейських країн, є провідним у забезпеченні координації дій органів місцевого самоврядування та дотриманні законодавства на регіональному рівні. В Україні відсутність такого інституту ускладнює процеси реформування та розвитку місцевого самоврядування.

Мета статті – провести аналіз викликів та проблем європейської інтеграції місцевого самоврядування в Україні.

Методи дослідження. У роботі використано методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції для детального розгляду проблеми та формулювання висновків.

Результати. Місцеве самоврядування в Європі є однією з основних складових демократичного управління, заснованого на принципах, закріплених у Європейській Хартії місцевого самоврядування. Цей документ, прийнятий Конгресом місцевих та регіональних влад Ради Європи, визнає місцеве самоврядування як основоположний принцип демократії та гарантує його захист та розвиток (Європейська Хартія місцевого самоврядування (переклад), 2015). У європейському контексті місцеве самоврядування сприяє активній участі громадян у владних процесах, забезпечує зближення влади з населенням та забезпечує ефективне управління на місцевому рівні.

Від імені України Європейська Хартія місцевого самоврядування була підписана 6 листопада 1996 року, ратифікована 15 липня 1997 року, а набрала чинності вже з 1 січня 1998 року (Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування, 1997).

Ратифікація Європейської Хартії місцевого самоврядування Україною у 1997 році відображала намір країни забезпечити відповідність своєї системи місцевого управління міжнарод-

ним стандартам, що приймаються в Європі. Це було важливим етапом для України в контексті підтвердження її зобов'язань перед міжнародним співтовариством у сфері демократії, прав людини та розвитку місцевого самоврядування.

Підписання й ратифікація Хартії означали, що Україна приймає принципи, закріплені у цьому міжнародному документі, які визнають місцеве самоврядування як основний елемент демократії та гарантують його захист і розвиток. Це також підтверджувало зобов'язання України працювати над покращенням системи місцевого управління, забезпечуючи більшу автономію та вплив територіальних громад на прийняття рішень, що стосуються їхнього життя та спільнот.

Для України це також відображало прагнення зблизити свою систему місцевого управління з європейськими стандартами та наблизитися до Європейського Союзу та інших європейських інституцій, що сприяло більш глибокій інтеграції України у європейський простір.

До підписання Європейської Хартії місцевого самоврядування Україною, місцеве самоврядування вже було закріплено у Конституції України (ст. 7 та ст. 140–146). Місцеве самоврядування в Україні розглядається як право територіальної громади – жителів села або добровільного об'єднання у сільську громаду, яка складається з жителів кількох сіл, селища чи міста. Це право надає їм самостійність у вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції та законів України (Конституція України, 1996). Таким чином, місцеві громади мають владу і автономію у здійсненні своїх функцій та прийнятті рішень, які стосуються їхнього життя та розвитку їхньої території.

Загалом, окрім Конституції України, місцеве самоврядування в Україні функціонує також на основі Виборчого кодексу України (2019), Кодексу законів про працю України (1971), Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997), Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (2001), Закону України «Про запобігання корупції» (2014), Закону України «Про державну службу» (2015), Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» (2002), Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (2022) та інших нормативно-правових актах.

Незважаючи на значну кількість нормативно-правових актів, які регулюють місцеве самоврядування в Україні, існують виклики та проблеми, які виникають особливо в умовах євроінтеграції країни.

Однією з основних проблем є нестабільність законодавчої бази, яка регулює місцеве самоврядування. Часті зміни в законодавстві викликають суперечності, неправильне трактування та ускладнення в роботі місцевих органів влади, а також унеможливлює вироблення стабільних та ефективних стратегій розвитку. Органи місцевого самоврядування потребують часу та стабільності, щоб визначити стратегічні цілі та напрямки розвитку громад, а постійні зміни у законодавстві можуть відволікати їх від цих завдань.

Ефективне контролювання рішень органів місцевого самоврядування є провідною проблемою, що вимагає системного аналізу та вироблення відповідних стратегій. Цей аспект є головним у забезпеченні відповідності дій місцевих владних структур законодавству, запобіганні корупції та підвищенні рівня довіри громадян до органів влади. Запевнення прозорості та доступності інформації є одним із критичних елементів ефективного контролю. Громадяни повинні мати можливість отримувати інформацію про рішення та дії органів місцевого самоврядування, а також брати участь у прийнятті важливих рішень через механізми громадського контролю.

Необхідним є розвиток внутрішніх механізмів контролю в межах органів місцевого самоврядування. Ці механізми повинні забезпечувати відповідність дій місцевих владних структур законодавству та етичним нормам, у тому числі аудит, контроль за витратами та механізми перевірки декларацій та конфліктів інтересів.

Ще у 2015 року в Україні планувалося введення префектів, які б здійснювали контроль за законністю прийнятих рішень органами місцевого самоврядування, однак ідея такого нововведення навіть не була розглянута профільними комітетами Верховної ради України. Однак вже у 2020 році було зареєстровано відповідний законопроект, щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні (законопроєкт №4298 від 30.10.2020, прийнятий у І читанні, відправлений на доопрацювання перед ІІ читанням).

У січні 2023 року Прем'єр-міністр України Д. Шмигаль заявив про намір продовжити процес децентралізації, включаючи впровадження інституту префектів.

А вже 2 лютого 2023 року Європейський парламент ухвалив резолюцію, яка закликає Український уряд продовжувати процес децентралізації та включати реформу в загальну архітектуру процесів відновлення та реконструкції України.

Інститут префектів, який відіграє провідну роль у післявоєнній реконструкції системи управління, потребує внесення змін до Конституції України, щоб закріпити новий адміністративно-територіальний устрій. На даний момент, згідно з чинним українським законодавством, інститут префектів має бути запроваджений після внесення змін до Конституції щодо децентралізації та після ліквідації місцевих держадміністрацій.

У багатьох країнах Європи, зокрема у Франції та Італії, існує інститут префектів або аналогічних посадових осіб, які відповідають за координацію діяльності центрального уряду на регіональному рівні та за виконання законодавства. Вони мають широкі повноваження у сфері адміністративного управління, в тому числі в галузі фінансів, безпеки, транспорту тощо.

Відсутність інституту префектів або аналогічних посадових осіб є проблемою для України з кількох причин.

По-перше, відсутність централізованого органу, що координує діяльність місцевих органів влади, може призвести до розбіжностей у виконанні законодавства та реалізації різних програм та проектів. Це може ускладнити реалізацію національних стратегій та шкодити розвитку країни в цілому.

По-друге, відсутність інституту префектів може призвести до недостатньої координації між різними рівнями влади та конфліктів між ними. Це може стати перешкодою для ефективного управління країною та реалізації стратегічних цілей.

Щоб успішно впровадити європейські стандарти у місцеве самоврядування в Україні, необхідно активно працювати над вирішенням вищезазначених проблем, забезпечуючи при цьому широку участь громадян та підтримуючи їхню активну роль у процесі місцевого самоврядування.

Висновки. Інтеграція місцевого самоврядування в Україні в європейський простір стикається зі значними викликами та проблемами. Однією з основних проблем є невизначеність та нестабільність нормативно-правового середовища, що регулює місцеве самоврядування. Постійні зміни в законодавстві ускладнюють роботу органів місцевого самоврядування та створюють правову нестабільність. Недостатня участь громадян у процесах місцевого самоврядування, брак відкритості та прозорості управління, а також відсутність механізмів громадського контролю, підривають довіру громадян до місцевих владних структур. Окрім цього, виникають проблеми з адміністративною ефективністю, через що, необхідно досягти більшої ефективності у діяльності органів місцевого самоврядування, щоб забезпечити якісне надання послуг та ефективне управління територіями.

Інститут префектів є необхідним для впровадження в Україні відповідно до європейських практик у забезпеченні координації дій органів місцевого самоврядування та дотриманні законодавства на регіональному рівні. Це допоможе забезпечити більш ефективне управління територіями та забезпечити спрощення взаємодії між різними рівнями влади.

Узагальнюючи, для успішної європейської інтеграції місцевого самоврядування в Україні необхідно активно працювати над вирішенням цих проблем, забезпечуючи при цьому широку участь громадян у процесах місцевого самоврядування та зміцнення демократичних принципів управління.

Література

Виборчий кодекс України: законодавство України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text

Європейська хартія місцевого самоврядування (переклад). *Офіційний вісник України*. 2015. № 24. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

Кодекс законів про працю України: законодавство України від 1971. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text

Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, с. 141.

Про державну службу: законодавство України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text

Про запобігання корупції: законодавство України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text

Про місцеве самоврядування в Україні: законодавство України 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text

Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: законодавство України від 15 березня 2022 року № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text

Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування: законодавство України від 15 липня 1997 року N 452/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452/97-%D0%B2%D1%80#Text

Про службу в органах місцевого самоврядування: законодавство України від 7 червня 2001 року № 2493-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text

Про статус депутатів місцевих рад: законодавство України від 11 липня 2002 року № 93-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text

References

Vyborchyi kodeks Ukrainy (2019) [Election Code of Ukraine]: zakonodavstvo Ukrainy vid 19 hrudnia 2019 roku № 396-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text [in Ukrainian]

Yevropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia (pereklad) (2015) [European Charter of Local Self-Government (translation)]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. 2015. № 24. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text [in Ukrainian]

Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy (1971) [Code of Labor Laws of Ukraine]: zakonodavstvo Ukrainy vid 1971. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text [in Ukrainian]

Konstytutsiia Ukrainy (1996) [Constitution of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 1996, № 30, s. 141 [in Ukrainian]

Pro derzhavnu sluzhbu (2015) [About civil service]: zakonodavstvo Ukrainy vid 10 hrudnia 2015 roku № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text [in Ukrainian]

Pro zapobihannia koruptsii (2014) [On prevention of corruption]: zakonodavstvo Ukrainy vid 14 zhovtnia 2014 roku № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text [in Ukrainian]

Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini (1997) [About local self-government in Ukraine]: zakonodavstvo Ukrainy 21 travnia 1997 roku № 280/97-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text [in Ukrainian]

Pro orhanizatsiiu trudovykh vidnosyn v umovakh voiennoho stanu (2022) [On the organization of labor relations under martial law]: zakonodavstvo Ukrainy vid 15 bereznia 2022 roku № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text [in Ukrainian]

Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi khartii mistsevoho samovriaduvannia (1997) [On the ratification of the European Charter of Local Self-Government]: zakonodavstvo Ukrainy vid 15 lypnia 1997 roku N 452/97-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452/97-%D0%B2%D1%80#Text [in Ukrainian]

Pro sluzhbu v orhanakh mistsevoho samovriaduvannia (2001) [About service in local self-government bodies]: zakonodavstvo Ukrainy vid 7 chervnia 2001 roku № 2493-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text [in Ukrainian]

Pro status deputativ mistsevykh rad (2002) [About the status of deputies of local councils]: zakonodavstvo Ukrainy vid 11 lypnia 2002 roku № 93-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text [in Ukrainian]

Анотація

Возненко Л. В. **Виклики та проблеми європейської інтеграції місцевого самоврядування в Україні.** – Стаття.

Стаття присвячена аналізу викликів та проблем, які виникають у процесі європейської інтеграції місцевого самоврядування в Україні. Зокрема, розглядаються питання нестабільності законодавчого середовища. Окрему увагу приділяється адміністративній ефективності та відсутності інституту префектів як механізму координації дій на регіональному рівні. Аналізуються причини та можливі шляхи вирішення цих проблем з метою успішної інтеграції місцевого самоврядування в європейський контекст.

Україна, прямуючи до європейської інтеграції, стикається з рядом значних викликів у сфері місцевого самоврядування. Одним із найважливіших аспектів є нестабільність законодавчого середовища, що регулює цю сферу. Часті зміни в законодавстві ускладнюють роботу органів місцевого самоврядування та призводять до невизначеності у регулюванні місцевих питань. Низька участь громадян у

процесах місцевого самоврядування та брак відкритості та прозорості в управлінні додатково ускладнюють ситуацію.

Нагальною є також проблема адміністративної ефективності. Необхідно досягти більшої ефективності у діяльності органів місцевого самоврядування, щоб забезпечити якісне надання послуг та ефективне управління територіями.

Відсутність інституту префектів як механізму координації дій на регіональному рівні ускладнює процеси реформування та розвитку місцевого самоврядування. Для успішної інтеграції місцевого самоврядування в європейський простір необхідно активно працювати над вирішенням цих проблем та забезпечити широку участь громадян у процесах місцевого самоврядування.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, адміністративно-територіальний устрій, виклики та проблеми місцевого самоврядування, європейська інтеграція України, інститут префектів.

Summary

Voznenko L. V. **Challenges and problems of the European integration of local self-government in Ukraine.** – Article.

The article is devoted to the analysis of challenges and problems that arise in the process of European integration of local self-government in Ukraine. In particular, the issues of instability of the legislative environment are considered. Particular attention is paid to administrative efficiency and the absence of the institute of prefects as a mechanism for coordinating actions at the regional level. The reasons and possible ways of solving these problems are analyzed in order to successfully integrate local self-government into the European context.

Ukraine, on its way to European integration, faces a number of significant challenges in the field of local self-government. One of the most important aspects is the instability of the legislative environment regulating this area. Frequent changes in legislation complicate the work of local self-government bodies and lead to uncertainty in the regulation of local issues. The low participation of citizens in local self-government processes and the lack of openness and transparency in management further complicate the situation.

The problem of administrative efficiency is also urgent. It is necessary to achieve greater efficiency in the activities of local self-government bodies in order to ensure quality provision of services and effective management of territories.

The absence of the institute of prefects as a mechanism for coordinating actions at the regional level complicates the processes of reforming and developing local self-government. For the successful integration of local self-government into the European space, it is necessary to actively work on solving these problems and ensure broad participation of citizens in the processes of local self-government.

Key words: local self-government bodies, administrative-territorial system, challenges and problems of local self-government, European integration of Ukraine, institute of prefects.

УДК 305: 342.8 +328
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.7

І. Є. Ворчакова
orcid.org/0009-0004-4334-1793
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри психології, філософії
та соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету кораблебудування
імені адмірала Макарова

ГЕНДЕРНЕ КВОТУВАННЯ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕСКРИПТИВНОГО ЧИ СУБСТАНТИВНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА?

Актуальність дослідження. Враховуючи те, що квоти являють собою наймасштабнішу виборчу реформу за останні роки, питання щодо їх розробки, прийняття та реалізації залишаються надзвичайно важливими. Феномен гендерних квот не втрачає своєї наукової актуальності, а навпаки з роками посилюється їх предметна дискурсивність.

В європейських розвинутих країнах впровадження гендерних квот вважається основним інструментом політики гендерної рівності. Дискусійним залишається питання застосування гендерних квот як ознаки демократичної виборчої системи та ролі представництва жінок у вищих органах влади.

Аналіз останніх наукових публікацій. На сьогоднішній день більшість досліджень аналізують проведені виборчі реформи, що включали введення гендерних квот, документуючи форми, які вони приймають, причини їх застосування та варіації їх впливу на абсолютну кількість обраних жінок.

Огляд основних наукових висновків щодо генезису та впливу гендерних квот як інструменту політики, показав, що предметне поле гендерного квотування малодосліджене, виходячи з того, що останнє є новим явищем, яке тільки почало розвиватися. Відтак, відкритими для наукового аналізу залишаються питання ефективності чи неефективності впливу введення гендерних квот на діяльність законодавчих легіслатур, дескриптивна чи субстантивна результативність гендерного представництва в органах влади, ставлення громадськості до виборчих реформ із застосуванням гендерних квот тощо.

Методологічні засади та завдання дослідження. Міждисциплінарний діалог щодо гендерних квот говорить про складність застосування гомогенної методології дослідження. Однак, в цій статті ми будемо виходити з досліджень можливих аспектів політичного представництва жінок – дескриптивного чи субстантивного, що дасть можливість дослідити наслідки застосування гендерних квот через призму змістовного чи символічного жіночого представництва.

Відтак, ми ставимо перед собою завдання зробити корпоративний аналіз наукових аргументацій щодо позитивних і негативних наслідків від директивного регулювання представництва жінок в органах влади та вплив механізму гендерного квотування на діяльність жінок-виборців.

Нашим науковим припущенням може стати те, що запровадження гендерних квот з роками збільшить різноманітність типів обраних жінок, звернеться увага на жіночі питання у процесах формування політики, зміниться суспільне ставлення до жінок і політики і, як наслідок, надихне жінок-виборців на активнішу політичну участь.

Виклад основного матеріалу. Вважається, що одним з найважливіших кроків для покращення жіночого сегменту в парламенті будь-якої країни є «негативні дії» чи, як їх ще називають, «позитивна дискримінація», яка вживається рядом країн шляхом обов'язкового встановлення гендерних виборчих квот. Саме тому, останнім часом квоти для жінок у політиці швидко поширюються по всьому світі і широко використовуються в багатьох виборчих системах та національних законодавчих органах.

Перша національно-законодавча виборча квота справді була введена в дію в 1991 році в Аргентині, і багато інших країн наслідували цей приклад у 2000-х і навіть у 2010-х роках. У 2021 році вісімдесят п'ять країн на всіх континентах мали законодавчі положення на національному рівні для збільшення представництва жінок на виборних посадах – з яких п'ятдесят сім запровадили квоти та двадцять п'ять зарезервовані місця (Revillard, Tuffy, 2022, с. 4).

Політика інкорпорації гендерних квот в політичну систему країн має три можливі шляхи:

1) шлях конституційної реформи, що передбачає резервування місць, які відводять певну кількість посад для жінок серед обраних представників;

2) шлях партійної реформи – партійні квоти, спрямовані на збільшення частки жінок серед кандидатів від певної партії;

3) шлях правових реформ, де встановлюються законодавчі квоти, які вимагають від партій висувати певну частку жінок серед своїх кандидатів.

Слушним серед науковців є питання доцільності введення гендерних квот. Багато що залежить від національної стратегії і мотивації, яку переслідує будь-яка країна, роблячи виборчу реформу задля досягнення вищезазначеної цілі. Дослідження гендерних квот показують, що у науковій думці існують чотири основні підходи для пояснення їх прийняття: жінки артикулюють свої інтереси і мобілізуються для того, щоб через квоти збільшити представництво жінок в органах влади; політичні еліти самі визнають стратегічні переваги від впровадження квот; квоти відповідають існуючим або новим уявленням про рівність і представництво, що символізує про долання гендерних стереотипів; квоти підтримуються міжнародними нормами та поширюються через транснаціональний обмін.

Впровадження гендерних квот викликало широкі дебати щодо їх застосування та їх реалізація була піддана сумніву вченими та громадськістю. Противники гендерних квот спростовують їхню корисність, припускаючи, що це є примусовим державним втручанням, яке скоріше призведе до символічної відповідності, ніж до осмисленого представлення. Ряд дослідників постулювали, що квоти є просто «міметичною ізоморфною поведінкою» (Atinc, Srivastava, Taneja, 2021).

О. Теплицька, на основі результатів проведеного ґрунтовного дослідження жіночого представництва в виборних органах, наводить «аргументи, які підкреслюють, що кількість представників певної групи в парламенті не обов'язково означає врахування інтересів цієї самої групи в самому законодавстві, саме тому ця система не є достатньо ефективною» (Теплицька, 2019, с. 5). Вищезазначена науковиця доводить свою тезу через концепції жіночого представництва в законодавчих органах влади, акцентуючи увагу саме на їх дескриптивних та субстантивних формах. Дескриптивне представництво «означає, що склад представницьких установ повинен відображати склад представлених осіб у важливих сферах життя, а субстантивний полягає в реакції представників на запити тих, кого вони представляють, що потім проявляється в активних діях цих представників» (Теплицька, 2019, с. 5). В зазначеному дослідженні робиться висновок, що зробити перехід від номінального представництва жінок у парламентах до субстантивного доволі тривалий і складний процес.

Існує дискусійна наукова думка про те, що багато країн, які прийняли закони, спрямовані на збільшення представництва жінок у політиці, є виборчими автократіями, які мають різку гендерну нерівність. Деякі вчені стверджують, що «виборчі авторитарні держави прийняли квоти як стратегію для покращення своєї міжнародної демократичної репутації» (Bush, 2021, с. 326). В той же час, ряд інших науковців під час глобальних досліджень довели, що у країнах, що розвиваються, збільшення жінок у державному управлінні призвело до кращого забезпечення суспільними благами, особливо у сфері освіти та охорони здоров'я. Серед інших позитивних наслідків дослідники відзначають покращення інституційної якості завдяки скороченню масштабів корупції і хабарництва посадовими особами, подолання ґендерного розриву в освіті, зменшення дитячої смертності та вищі економічні показники» (Щигельська, Потіха, Габрусєва, Чоп, 2021, с. 60).

Незважаючи на різні точки зору та суперечливі висновки, існує сильна пропаганда збільшення представництва жінок у законодавчих та виконавчих органах влади. Мадридські вчені Фернандаз Д. та Вальенте С. стверджують, що «квоти – як законодавчі механізми, які зазви-

чай приймаються через ініціативи еліт – стимулюють підтримку більшого представництва жінок. Тривалі дебати щодо квот підвищують обізнаність окремих осіб щодо недостатнього представництва жінок – інформаційний ефект – і, після прийняття, дають чіткий сигнал про те, що постійний гендерний дисбаланс є соціальною проблемою, яку необхідно вирішити – нормативний ефект» (Fernández, Valiente, 2021, с. 351). Емпіричний аналіз, проведений вищезазначеними вченими, підтвердив цей аргумент: громадяни країн із гендерними квотами виявляють сильнішу підтримку збільшення участі жінок у політиці.

Багато дослідників сходяться на тому, що впровадження гендерних квот необхідно починати з місцевого рівня. Однак, такий досвід інкорпорації гендерних квот у виборче законодавство України поки що не дав очікуваних результатів. Виборча кампанія із застосуванням гендерних квот на місцевих виборах в Україні у 2020 році показала, що ситуація з покращенням представництва жінок у владі не набагато змінилася. Навіть, навпаки, моніторинг, проведений Українським Жіночим Фондом показав тенденцію до зменшення представництва жінок у місцевих радах після оголошення результатів виборів. Науковиця В. Ю. Левченко висуває слушні пропозиції щодо того, як покращити ефективність від впровадження вищезазначених інновацій. Зокрема, вона підкреслює, що «є необхідність внесення змін у Виборчий кодекс щодо забезпечення ґендерної квоти і після реєстрації списків кандидатів. Важливо також узаконити норму, яка гарантуватиме у разі відкликання заяв з відмови від депутатства, отримання мандату людиною тієї ж статевої належності, що й відмовник. Наявна в галузі ґендерної рівності правова база виборчого процесу не передбачає перетворення законодавчої обов'язкової 40% ґендерної квоти у виборчих списках партій на реальне представництво жінок у 40% у виборних органах» (Левченко, 2021, с. 79).

Відповідний досвід впровадження гендерних квот ми можемо показати на прикладі Індії, країни, яка має довгу історію гендерної нерівності з укоріненими суспільними нормами та традиційними ієрархіями, які історично обмежували участь жінок у політиці. Незважаючи на те, що гендерна дискримінація поширена в усіх сферах життя, Індія досягла помітних успіхів у сприянні представництву жінок у політиці шляхом запровадження гендерних квот на рівні місцевого самоврядування. В Індії гендерні квоти прийняли форму зарезервованих місць, де половина всіх посад випадковим чином призначається жінкам-кандидатам. У межах цих зарезервованих місць лише жінки мають право брати участь у виборах. Таким чином, переможцями виборчих змагань стають жінки на ці місця. Як зазначають західні дослідники, ці впровадження мають переконливі результати: «жінки-політики наймають більше жінок-активістів партії, ніж їхні колеги-чоловіки. Жіночі партійні активісти, у свою чергу, долучаються до рівноправних інформаційних зусиль, рівномірно спілкуючись як з чоловіками, так і з жінками-виборцями під час виборчих кампаній. Як наслідок, жінки-виборці повідомляють про вищий рівень політичних знань та активнішу участь у політичному процесі. Таким чином, гендерні квоти не лише сприяють входженню жінок у політику, але й наближають жінок-виборців до політичного дискурсу» (Kaur, 2023).

Група українських дослідників (Г. Щигельська, О. Потіха, Н. Габрусєва, Т. Чоп) в ході проведеного дослідження виявили взаємозалежність між квотами, часткою жінок у депутатському корпусі та керівному складі обласних і районних рад. Вони показали, що «представництво жінок на керівних посадах спостерігається у радах, де частка жінок становить більше 40%, і низький рівень представництва у радах, де частка жінок не досягає рівня «критичної маси» і становить менше 30%» (Щигельська, Потіха, Габрусєва, Чоп, 2021, с. 73). На основі цього, вищезазначені науковці зробили висновок, що законодавчі ґендерні квоти впливають на збільшення представництва жінок на вищих керівних посадах органів місцевого самоврядування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений компаративний аналіз наукових поглядів прибічників та опонентів впровадження гендерний квот показав, що, здебільшого, прихильники в усьому світі припускають, що такі заходи сприятимуть збільшенню різноманітності серед типів обраних жінок, привернуть увагу до проблем жінок у процесах формування політики, змінять ґендерну природу публічної сфери та надихнуть жінок-виборців брати більшу політичну участь. У той же час опоненти висловлюють занепокоєння, що квоти полегшать доступ до політичної еліти «некваліфікованих» жінок, приведуть на

посади жінок, які мало зацікавлені в просуванні інтересів жінок, зміцнять стереотипи про неповноцінність жінок як політичних акторів і стримають звичайних жінок від участі в політичному житті.

Нами була помічена ще одна однобічність в гендерному науковому дискурсі – це реалізація через гендерне квотування субстантивного представництва, яке в першу чергу включає представництво жінками в парламенті саме жіночих інтересів. Акцентуалізація саме на такому функціональному навантаженні може сприяти стереотипному уявленню громадськості, що жінки в політиці здатні вирішувати тільки зазначені завдання.

В перспективі потребують додатково дослідження питання особливостей жіночого політичного представництва у різних країнах. Найголовніше дослідити тенденції та динаміку у часовому розрізі і показати ефективність чи неефективність роботи парламентів після введення гендерних квот. При чому аналізувати необхідно не загальні світові показники, а поділити країни на групи. Тому що дослідження розвинутих індустріальних демократій показують, що зміни в кількості жінок відбуваються в основному лінійним чином, тоді як дослідження Латинської Америки та Африки показали збільшення представництва жінок від помірного до значного, а в країнах Східної Європи та СНД прослідковуються коливання від зменшення до збільшення частки жінок у національних зборах.

Література

Левченко Ю. В. Гендерні квоти та представленість жінок в органах місцевого самоврядування в умовах реформи децентралізації. *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 67. С. 75-81.

Теплицька О. Представництво жінками-парламентаріями інтересів жінок в процесі ухвалення антикорупційного законодавства в Україні. *ACRECREVIEW*. 2019. №2. 24 с.

Щигельська Г., Потіха О., Габрусєва Н., Чоп Т. Ґендерні квоти та жіноче представництво на вищих керівних посадах місцевого самоврядування в Україні. *ГРАНІ*. 2021. Том 24. № 7-8. С. 59-76.

Atinc G., Srivastava S., Taneja S. The impact of gender quotas on corporate boards: a cross-country comparative study. *Journal of Management and Governance*. 2021. №26 (3). URL:https://www.researchgate.net/publication/350609847 (дата звернення: 20.03.2024).

Bush S. S., Zetterberg P. Gender Quotas and International Reputation. *American Journal of Political Science*. 2021. Vol. 65, № 2, P. 326-341.

Fernández J. J., Valiente C. Gender quotas and public demand for increasing women's representation in politics: an analysis of 28 European countries. *European Political Science Review*. 2021. Vol. 13, № 3, P. 351-370.

Kaur K. P. Breaking Barriers: How Gender Quotas Transform Political Participation. *American Political Science Review*. 2023. November 28. URL: https://politicalsciencenow.com/breaking-barriers-how-gender-quotas-transform-political-participation/ (дата звернення: 15.03.2024).

Revillard A., Tuffy Y., Gender quotas: an interdisciplinary scoping review. *Sciences Po LIEPP Working Paper*. 2022. № 131, 47 p.

References

Levchenko, Yu. V. (2021). Henderni kvoty ta predstavlenist zhinok v orhanakh mistsevoho samovriaduvannia v umovakh reformy detsentralizatsii [Gender quotas and representation of women in local self-government bodies under the conditions of decentralization reform]. *Aktualni problemy polityky*, 67, 75-81 [in Ukranian].

Shchyhelska, H., Potikha, O., Habrusieva, N., Chop, T. (2021). Genderni kvoty ta zhinoche predstavnytstvo na vyshchykh kerivnykh posadakh mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini [Gender quotas and women's representation in senior management positions of local self-government in Ukraine]. *HRANI*, 7-8, 59-76 [in Ukranian].

Teplytska, O. (2019). Predstavnytstvo zhinkamy-parlamentariiamy interesiv zhinok v protsesi ukhvalennia antykoruptsiinoho zakonodavstva v Ukraini. *ACRECREVIEW*, 2 [in Ukranian].

Atinc, G., Srivastava, S., Taneja, S. (2021). The impact of gender quotas on corporate boards: a cross-country comparative study. *Journal of Management and Governance*, 26 (3). Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/350609847 [in English].

Bush, S. S., Zetterberg, P. (2021). Gender Quotas and International Reputation. *American Journal of Political Science*, 65 (2), 326-341 [in English].

Fernández, J. J., Valiente, C. (2021). Gender quotas and public demand for increasing women's representation in politics: an analysis of 28 European countries. *European Political Science Review*, 13 (3), 351-370 [in English].

Kaur, K. P. (2023). Breaking Barriers: How Gender Quotas Transform Political Participation. *American Political Science Review*. Retrieved from: https://politicalsciencenow.com/breaking-barriers-how-gender-quotas-transform-political-participation/ [in English].

Revillard, A., Tuffy, Y. (2022). Gender quotas: an interdisciplinary scoping review. *Sciences Po LIEPP Working Paper*, 131, 47 p. [in English].

Анотація

Ворчакова І. Є. **Гендерне квотування: забезпечення дескриптивного чи субстантивного представництва? –** Стаття.

В статті розглядаються особливості паритетного представництва через впровадження гендерного квотування в виборчих процесах. Окреслено, що саме такий механізм став одним із найефективніших способів подолання гендерної нерівності в політичному представництві. Зазначається амбівалентність наукових підходів до визнання «позитивної дискримінації». Піднімається складне питання наслідків застосування виборчої гендерної квоти і, як результат, ефективність представництва жінок в законодавчих органах влади та органах місцевого самоврядування. Найбільша дискурсивність окресленого предметного поля прослідковується в аналізі забезпечення дескриптивного чи субстантивного політичного представництва жінок. Беззаперечним є той факт, що впровадження гендерних квот як одного з важливих механізмів подолання гендерної нерівності в представницьких органах влади, привертає увагу громадськості до жінок-кандидаток. Відповідно, і жінки-виборці поступово долають гендерні стереотипи і хочуть бути включені в активне політичне життя. Формування політики гендерного представництва через гендерне квотування повинно призвести до однієї з інституціоналізованих форм включення жінок в суспільно-політичну діяльність. Водночас, в роботі піднімається питання доцільності впровадження гендерних квот чи як інституційного директивного механізму чи як громадської ініціативної затребуваності. Огляд наукової літератури показав, що здебільшого впровадження гендерних квот позитивно впливає на дієвість політики, однак до деяких виборчих законодавчих систем потрібно внести кореляції задля того, щоб підвищити представленість жінок у виборчих органах. Динамічність квотних виборчих процесів сприяє більш кумулятивному порядку досліджень не тільки на національному, але й на європейському науковому рівні. Проведений науковий аналіз показав, що є потреба в подальшому розвитку міждисциплінарних гендерних квотних досліджень.

Ключові слова: гендерне квотування, виборчий процес, дескриптивне представництво, субстантивне представництво, жінки-виборці.

Summary

Vorchakova I. E. **Gender quotas: ensuring descriptive or substantive representation? –** Article.

The article examines the peculiarities of parity representation through the implementation of gender quotas in electoral processes. It is outlined that this mechanism has become one of the most effective ways to overcome gender inequality in political representation. The ambivalence of scientific approaches to the recognition of "positive discrimination" is noted. The difficult question of the consequences of the application of the electoral gender quota and, as a result, the effectiveness of the representation of women in legislative bodies and local self-government bodies is raised. The greatest discursiveness of the outlined subject field is traced in the analysis of ensuring the descriptive or substantive political representation of women. It is undeniable that the introduction of gender quotas, as one of the important mechanisms for overcoming gender inequality in representative bodies of power, draws the public's attention to female candidates. Accordingly, women voters are gradually overcoming gender stereotypes and want to be included in active political life. The formation of the policy of gender representation through gender quotas should lead to one of the institutionalized forms of inclusion of women in social and political activities. At the same time, the work raises the question of the feasibility of implementing gender quotas either as an institutional directive mechanism or as a public initiative demand. A review of the scientific literature showed that the implementation of gender quotas mostly has a positive effect on the effectiveness of politics, but some electoral legislative systems need to be correlated in order to increase the representation of women in electoral bodies. The dynamism of quota election processes contributes to a more cumulative order of research not only at the national, but also at the European scientific level. The conducted scientific analysis showed that there is a need for further development of interdisciplinary gender quota research.

Key words: gender quota, electoral process, descriptive representation, substantive representation, women voters.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.8

В. Ф. Красилюк
orcid.org/0009-0007-8383-7701
аспірант кафедри політології та державного управління
Донецького національного університету імені Василя Стуса

КОНЦЕПТИ «SMART-МІСТО» ТА «SMART-ГРОМАДА»: ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ

Сучасні можливості інформаційно-комунікаційних технологій, цифрових зв'язків та їх потенціал для підтримки внутрішньо- та міжгромадської взаємодії є важливими для підвищення конкурентоспроможності, місцевого процвітання та соціальної інтеграції в міському контексті та на рівні громад. Впровадження «smart-системи» на рівні територіальної громади та публічної політики в цілому, сприяє створенню комунікаційної платформи для обміну інформацією, місцевого співробітництва та збору оперативних даних, що сприяє появі більш активних та поінформованих громадян, підвищуючи тим самим потенціал розвитку спільноти. Враховучи нові можливостей мереж, підвищення конкурентоспроможності та зусиль щодо розвитку спільнот відбувається впровадження ідеї розвитку місцевих громад через концепцію smart-громади, яка базується на активній взаємодії всіх зацікавлених сторін з метою досягнення позитивних змін за допомогою цифрових технологій та інновацій. Цей підхід спрямований на збільшення якості життя та ефективного управління ресурсами у громадах.

Метою статті є дослідження розвитку концепції «smart-міста» та «smart-громади», визначення її змісту та особливостей впровадження.

Дослідження «smart-громади», визначенню особливостей її концептуалізації та обгрунтуванню її компонентів та принципів, загроз та переваг присячено публікації зарубіжних та українських дослідників, таких як А. Грінфілд, Г. В. Возняк, І. В. Діордіца, І. П. Динник, О. В. Тур, С. А. Чукут та інші.

Отримання широкого доступу до ефективних інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) сприяє використанню переваг комунікації та стимулювання процесів розвитку громад в сучасних умовах. Це ставить перед планувальниками і регіональними політиками нові завдання з подолання «цифрового розриву» на рівні спільнот і боротьби з ІКТ-неграмотністю. У доповіді ЮНЕСКО «Багато голосів – один світ» наголошується на необхідності «демократизації інформаційного потоку», що має на увазі більш рівний доступ до інформації для великих груп суспільства, а також на необхідності політичних дій у цьому напрямку, спрямованих на розвиток високоякісного широкосмугового зв'язку. У ньому також сформульовано й узаконено ідею «основного права людини на спілкування» та отримання інформації про все, що може вплинути на повсякденне життя, для підтримки самостійного ухвалення рішень (UNESCO, 1980).

Словосполучення «smart-громади» та «smart-міста» не є новими. Термін «Smart» – «це певна властивість об'єкта, що характеризує інтеграцію у даному об'єкті елементів, раніше не поєднуваних, що здійснюються за допомогою використання Інтернет (наприклад, Smart-TV, Smart-Home, Smart-Phone) (Воронкова В., Кивлюк О., 2017).

Вперше термін «smart-громади» в контексті розумного суспільства ввів П. Друкер, а абревіатура поняття, перші літери якого означали: S – Self-directed («самокерований»), M – Motivated (мотивований), A – Adaptive (адаптивний), R – Resourceenriched (ресурсозбережний), T – Technological (технологічний).

Крім цього, П. Друкер визначає критерії, яким маються відповідати управлінські цілі, які вписуються в зміст «smart-управління»: specific – конкретний (що необхідно досягнути?); measurable – вимірюваний (у чому буде вимірюватися результат?); attainable – досягнутий (за рахунок чого можливо досягнути цілі); relevant – актуальний (визначення істинності цілі); time-bounded – співвіднесення з конкретним строком (визначення часового проміжку, по закінченню якого ціль має бути досягнута) (Drucker P. F., 1954).

Згідно з тим, що означає термін «smart», його ключовою властивістю є здатність взаємодіяти з оточуючим середовищем. У цьому контексті «smart» вказує на здатність системи чи процесу адаптуватися до постійно змінюючих умов, розвиватися самостійно та контролювати себе, а також досягати ефективних результатів, забезпечуючи сталий розвиток, особливо коли мова йде про управління великою територіальною громадою.

У наукових дослідженнях часто згадуються такі концепції, як «інтелектуальне місто» (intelligent city), «цифрове місто» (digital city) і «місто добробуту» (well-being city). «Інтелектуальне місто» описується як наявність компетенцій, що дозволяють створювати та використовувати унікальний інтелектуальний потенціал. «Цифрове місто» розглядається з точки зору обробки даних і розповсюдження інформації. «Місто добробуту» орієнтоване на впровадження технологій, спрямованих на підвищення привабливості для місцевих мешканців та бізнесу за рахунок кліматичних, культурних і технологічних переваг.

Згідно із звітів ОЕСР визначено сучасну типологію smart-міст за (Smart Cities and Inclusive Growth, 2020):

− рівнем економічного зростання та статусом міста: «розвинута економіка + успадковане місто», у яких технології потребують розгортання наявної фізичної інфраструктури, наприклад, доріг і будівель; «економіка, що розвивається + успадковане місто», в якому більшість споруд фізичної інфраструктури створені, але чисельність населення швидко збільшується; «економіка, що розвивається + нове місто», яке характеризується високим економічним зростанням та високим приростом населення; «розвинута економіка + нове місто», їх можна охарактеризувати як містасупутники навколо існуючих мегаполісів, які конкурують із сусідніми містами за економічне зростання (Macomber J., 2016);

− стадією розбудови міста: нові міста, які розбудовуються «з нуля» і мають на меті вирішення міських проблем за допомогою ультрасучасних рішень; існуючі міста, які потребують нових підходів, оскільки наявна фізична інфраструктура може заважати розгортанню міських smart-об'єктів та рішень; міста, що скорочуються;

− типом smart-міських інновацій: технологічні smart-міста базуються на цінностях технологій під час розробки нових практик і послуг; організаційні smart-міста зосереджуються на позитивних змінах у щоденній діяльності органів місцевого самоврядування; спільні smart-міста фокусуються на співпраці між різними суб'єктами міста – міська влада, ЗВО, бізнес-спільнота.; експериментальні smart-міста фокусуються на людиноорієнтованому підході. Їх метою є досягнення цілісної сталості завдяки поєднанню попередніх трьох типів smart-міст (Nilssen M., 2019);

− цілями: smart-міста, оснащені розвинутою інфраструктурою та зосереджені на ефективному управлінні; smart-міста, орієнтовані на платформу та зосереджені на підключенні та інтеграції інформаційних систем; smart-міста, орієнтовані на створення інноваційного простору та зосереджені на впровадженні передових технологій та комерціалізують їх для розвитку суміжних галузей (Lee J., 2019).

Отже, основою «smart-міста» є зворотний зв'язок: люди як головні споживачі міських послуг мають бути залучені до цього процесу. Загальна концепція полягає в тому, що не житель адаптується до міста, а місто адаптується до потреб і поведінкових моделей людей. Дуже важливо, щоб жителі міста мали можливість працювати з владою, щоб знайти оптимальне рішення для задоволення своїх соціальних потреб та інтересів (через урядові сайти та соціальні мережі).

В межах даної статті доцільно зернути увагу на розуміння сутності громади в контексті «smart»: «розумна громада». Як зазначають С. А. Чукут та В. І. Дмитренко smart-громада (розумна громади) – це поняття, яке безпосередньо пов'язане з автоматизацією життєдіяльності громади та її певною роботизацією (Чукут С. А., Дмитренко В. І., 2016).

Як зазначає А. Грінфілд в умовах поширення доступу до Інтернет, розвитку нанотехнологій поняття «smart громада» переважно утвердилася в значенні уявлення про територіальну систему як про ефективного робота, а також дослідник підкреслює, що «поняття розумне місто в його повній сучасній формі походить скоріше від цих компаній, ніж від будь-якої партії, групи чи особи, відомої своїм внеском до теорії чи практики містобудування» (Greenfield A., 2013).

В свою чергу, в межах концепції European Smart Cities, розробленої на базі Віденського технологічного університету, «smart-громада» виступає як управлінська категорія, а під нею розуміється громада, яка ефективно використовує всю інформацію, яка є доступною для кращого розуміння й контролю своїх функцій та оптимального використання наявних ресурсів, у тому числі мешканців (European strategy for smart, sustainable and inclusive growth «Europe 2020» 2010).

Відповідно до європейської моделі «smart-міста» територіальну громаду можна розглядати як «smart» за умови, якщо «інвестиції в людський і соціальний капітал, а також у традиційну (транспортну) і сучасну інформаційно-комунікаційну інфраструктуру створюють підстави для сталого економічного розвитку і високої якості життя, із розумним управління природними ресурсами завдяки врядуванню за широкої участі громадян, а також «smart-міста» можна визначити наступними критеріями: розумна економіка, розумна мобільність, розумне довкілля, розумні люди, хороше життя / мешкання, розумне врядування» (The smart city model)

Отже, у загальному розумінні, «smart-громада» описується як складна і багатогранна територіальна система, що включає в себе інституційний, соціальний, економічний, екологічний та технологічний аспекти. Ефективна взаємодія та інтеграція цих складових забезпечує сталий розвиток громади і підвищення комфорту застосування покращених послуг.

Найважливішою метою концепції «smart-міста» до «smart-громади» є розвиток місцевих громад, спрямований на розширення прав і можливостей окремих людей і груп населення шляхом надання їм необхідних навичок та інформації для здійснення змін у їхніх власних громадах. Розвиток спільноти являє собою процес змін, у якому вирішальне значення мають участь і колективні дії. Він передбачає наявність спільноти, в якій людям допомагають набути навичок і компетенції, а також виробити власні погляди й установки, що є необхідною умовою для їхньої демократичної участі у розв'язанні широкого кола проблем спільноти.

Розвиток «smart-міста» створює основу для побудови «smart-громади», заснованих на справедливості, рівності, взаємній повазі та співпраці; він також є наріжним каменем для створення відносин і мережевої взаємодії, зміцнюючи таким чином зв'язки та взаєморозуміння між місцевими жителями, а також використання місцевих знань і досвіду. Отже, його розглядають як крок до впливу на владні відносини та їхню роль в ухваленні політичних рішень, змінюючи становище простих людей та їхній потенціал впливати на ухвалення рішень на місцевому рівні.

Як зазначає Н. Піскоха «трансформація в місцевому самоврядуванні в умовах цифровізації складається з комплексу дій, спрямованих на поліпшення та модернізацію процесів, які включають процедури реінжинірингу технологічної та організаційної баз. Вони основані на впровадженні та розвитку цифрових комунікацій формування та передачі даних з метою більш тісної взаємодії з громадянами в процесі задоволення потреб і очікувань останніх. В умовах нового цифрового суспільства державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування беруть на себе нові ролі і обов'язки, і, отже, повинні мати відповідні цифрові навички, знання, вміння та компетентності» (Піскоха Н., 2021).

Серед ключових напрямків цифровізації місцевого самоврядування особливу перспективу мають наступні: розвиток цифрових навичок посадових осіб, цифровізація територіальних громад, цифрове вдосконалення муніципального управління, розширення цифрової взаємодії між владою та бізнесом, інтеграція цифрових технологій у виборчу систему, зокрема на місцевих виборах.

Штучний інтелект становить ще один ключовий елемент цифрової громади. Зарубіжний досвід демонструє, що можливості наявних технологій штучного інтелекту, враховуючи поточні вимоги до цифровізації публічного управління, є актуальними та відчутно популярними для розв'язання різноманітних адміністративних завдань, пов'язаних з наданням муніципальних послуг громадянам та організаціям. Більш того, «штучний інтелект може використовуватися в практиці надання багатьох послуг в рамках будь якої життєвої ситуації громадянина, надання своєчасних і релевантних відповідей громадянам на їх питання, при виявленні і прогнозуванні потреб окремих осіб і груп населення, а також при розробці планів ефективного використання муніципальних ресурсів» (С. Квітка, Н. Новіченко, О. Бардах, 2021).

Впровадження концепції «smart-громади» передбачає створення інтелектуальної спільноти, що ґрунтується на використанні передових технологій та інноваційних підходів для поліпшення якості життя людей та оптимізації різних аспектів соціально-економічного розвитку територій.

У рамках концепції «smart-громади» можуть бути впроваджені наступні інноваційні рішення: використання передових технологій для поліпшення якості життя мешканців, наприклад, запровадження системи «розумного» контролю за їхнім здоров'ям та безпекою; використання сучасних технологій для підвищення рівня економічного розвитку, наприклад, впровадження системи електронного документообігу та інформаційних систем управління місцевими підприємствами з метою підвищення ефективності роботи та зниження витрат; використання передових технологій для забезпечення сталого розвитку територій, наприклад, впровадження системи «розумного» управління водними ресурсами та відходами з метою зменшення забруднення довкілля та ефективного використання природних ресурсів.

Як зазначає І. П. Динник основними напрямками реалізації концепції «smart-громади» виступають: «розробка та впровадження інноваційних технологій у сільському господарстві та інших галузях, що сприятиме підвищенню продуктивності та зниженню вартості виробництва; розвиток інфраструктури та доступу до сучасних технологій зв'язку; розвиток зеленої енергетики та використання альтернативних джерел енергії; створення інфраструктури для велосипедного туризму, що сприятиме розвитку малого та середнього бізнесу, підвищить затребування послуг готелів та ресторанів; забезпечення сталого розвитку: збалансований підхід до використання природних ресурсів, зокрема, землі, водних ресурсів та енергії; підвищення економічної ефективності: використання інноваційних технологій та інформаційних рішень для підвищення ефективності виробництва, збільшення продуктивності та підвищення якості продукції; забезпечення соціальної справедливості: покращення якості життя населення сільських територій через розвиток медичної, освітньої та інфраструктури соціального забезпечення» (Динник І. П., 2023).

Виходячи із загального розуміння, «smart-громади» – це нова форма спільноти майбутнього, яка полягає у використанні інтернет-технологій для поліпшення роботи та життєвого досвіду в багатьох галузях, включно з особистим здоров'ям, домашнім доглядом, лікарнями, міськими мережами та житлом. У процесі будівництва ми повинні повною мірою використати переваги телекомунікаційної галузі, телекомунікаційної інфраструктури та бізнесу, щоб створити хороше інтелектуальне середовище для розвитку спільноти і тим самим сформувати новий спосіб життя, нову форму промислового розвитку і нову модель соціального управління інтелектуальною фільтрацією інформації за підтримки зберігання та аналізу великих даних.

Загальна структура платформи інтегрованих послуг «smart-громади» складається з чотирьох частин: інфраструктури, платформи підтримки, прикладного рівня та користувацького рівня. Інфраструктура, така як рівень об'єктів, мережевий рівень і перцептивний рівень, є основою цієї платформи. Вона інтелектуально обробляє та інтегрує важливі елементи: людей, місця, речі, почуття, події та організації в спільноті, а потім створює базову базу даних. Потім, використовуючи базу даних як підтримуючого шару, ми створюємо інтелектуальну платформу інтегрованого управління та обслуговування спільноти, включно з платформою державних послуг, платформою громадських послуг і платформою бізнес-послуг. Вищевказана платформа є основою розвитку, і ми можемо створювати інтелектуальні прикладні системи з різними формами і змістом для різних об'єктів. Її функціональна система буде охоплювати додатки у сфері послуг «розумного будинку», «розумного співтовариства», «розумного управління співтовариством» та інших галузях, щоб забезпечити комплексні послуги, такі як управління співтовариством, соціальні державні послуги та зручні комерційні послуги.

Усі «smart-громади» можуть бути різних форм і розмірів, з різними ресурсами та інфраструктурою, але фундаментальні принципи, на яких вони мають зосередитися, залишаються схожими:

– життєздатність: зосередьтеся на забезпеченні повсякденних зручностей, медичними послугами, освітою та здоровим довкіллям;

– сталий розвиток: зосередьтеся на досягненні цілей екологічної та економічної стійкості;

– ефективність: створення ефективної інфраструктури та послуг для жителів;

– безпека: забезпечити безпечне і спокійне середовище для жителів. Надання послуг пожежної та громадської безпеки нового покоління за рахунок використання пристроїв IOT, безпілотників, відеоцентрів, датчиків і безпілотних пристроїв. Забезпечити кібербезпеку і конфіденційність, що захищають дані, приватне життя і фізичні активи;

– стійкість: здатність відновлюватися після непередбачених обставин;

– продуктивність: прагнення до досягнення результатів із потрійним підсумком. Всеосяжна, інтегрована система розвитку трудових ресурсів, орієнтована на підвищення кваліфікації та якості роботи;

– інклюзивне: справедливе суспільство, у якому всі жителі можуть жити гідно;

– прозорість: відкритий уряд, що працює у співпраці. Поліпшення міжвідомчої координації та обміну даними для забезпечення оптимального досвіду. Уряд з нульовою кількістю відвідувань – усуває необхідність їздити в уряд і фізично взаємодіяти з ним, надаючи 100% державних послуг, що відповідають вимогам, через цифрові канали та прагнучи до повного впровадження цифрових технологій. Безпаперовий, безготівковий уряд, керований передовими, руйнівними технологіями, визначає уряд майбутнього вже зараз.

Для сучасної України актуальним є механізм розвитку територіальних громад у воєнний та поствоєнний час, а реалізація концепції «smart-громади» як одного з напрямів відродження та розвитку сільських територій є одним із шляхів забезпечення цього розвитку: сталий соціально-економічний розвиток територіальної громади на принципах морально- етичного та патріотичного виховання, духовності, розумності, гуманності та розвитку свідомості молоді; стратегічний розвиток територіальної громади; удосконалення процесів формування кадрового потенціалу та прийняття управлінських рішень; активізацію ролі громадськості в управлінні територіальними громадами; формування оптимальної моделі публічного управління територіальними громадами; розвиток освіти та підвищення рівня виховання дітей, молоді та дорослих («Smart-community як стратегія розвитку територіальних громад»).

Таким чином, перехід від концепції «smart-міста» до «smart-громади» є комплексним підходом до розвитку як міських, так і сільських територій, який ґрунтується на застосуванні передових технологій та інформаційних систем з метою поліпшення якості життя мешканців, підвищення рівня економічного розвитку та забезпечення сталого розвитку територій. Однак, при впровадженні концепції «smart-громади» необхідно враховувати можливі проблеми, такі як зниження рівня доходів населення та збільшення безробіття, втрата природних ресурсів та деградація ґрунтів, зменшення чисельності населення та старіння населення, а також низький рівень розвитку інфраструктури, освіти та охорони здоров'я.

Плануючи впровадження цифрових трансформацій у громадах, органи місцевого самоврядування, зокрема ради громад, повинні враховувати культурні та освітні аспекти, що впливають на них. Збіг розвитку технологій з соціально-економічними та інфраструктурними змінами дозволяє говорити про значний прогрес у розвитку громад. Деякі громади в Україні вже розробили свої концепції та програми цифрового розвитку, але поки їх повне втілення залишається питанням. Вони намагаються зрозуміти та відтворити світові тенденції у створенні цифрового суспільства, що передбачає перехід до управління за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій і реалізацію концепції «smart-громади».

Отже, серед перешкод впровадження концепції «smart-громади» можуть стати: невідповідність інфраструктури, її неналежний стан, низький рівень е-вмінь населення та працівників комунальних служб та органів місцевого самоврядування, ризик технічної несправності та неналежний стан програмного забезпечення, порушення конфіденційності, кіберзлочинність та інші.

«Smart-громади» можуть виступати платформою для співпраці між індивідуальними та інституційними учасниками, такими як влада, бізнес та громадянське суспільство. Кожен з цих суб'єктів визначає пріоритетні завдання з соціалізації відповідно до власного ділового профілю та функцій. Для владних установ формат «smart» спрощує управління соціально

важливими питаннями, враховуючи фінансові можливості та обмеження. Бізнес бачить у громаді полігон для тестування та комерціалізації виробничих та інфраструктурних проектів, включаючи ті, що мають соціальну та етичну складову. Громадянське суспільство спрямоване переважно на налагодження соціальних контактів і підтримку своєї впливової ролі відносно влади та бізнесу.

Література

Воронкова В., Кивлюк О. Людина в освітньому просторі smart-суспільства. *Interdisciplinary studies of complex systems*. 2017. № 10-11. С. 88-95.

Динник І.П. Запроадження концепції «smart-community» у повоєнному відновленні сільської території. *Вісник Херсонського національного технічного університету*. 2023. № 1(84). С. 201-205. URL: https://journals.kntu.kherson.ua/index.php/visnyk_kntu/article/view/201 (дата звернення: 25.03.2024)

Квітка С., Новіченко Н., Бардах О. Штучний інтелект у муніципальному управлінні: вектори розвитку. *Аспекти публічного управління*. 2021. Т.9. №4. С. 85-94.

Піскоха Н. Цифрова трансформація місцевого самоврядування: визначення поняття та напрямків утворення цифрових громад. *Аспекти публічного управління*. 2021. Том 9, № 6. С. 39-45.

«SMART-COMMUNITY як стратегія розвитку територіальних громад». Матеріали круглого столу. *URL:* http://znau.edu.ua/tidings/top-news/kruglij-stil-na-temu-smartcommunityyak-strategiya-rozvitku-teritorialnikh-gromad#!IMGA0007 (дата звернення: 26.03.2024)

Чукут С. А., Дмитренко В. І. Смарт-сіті чи електронне місто: сучасні підходи до розуміння впровадження е-урядування на місцевому рівні. *Інвестиції: практика та досвід.* 2016. № 13. С. 89-93.

Drucker P.F. The Practice of Management. Harper & Row, New York. 1954. 404 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Practice_of_Management.html?hl=uk&id=D2QqCI-eZoIC&redir_esc=y (Last accessed: 20.03.2024)

European strategy for smart, sustainable and inclusive growth «Europe 2020». European Commission. Brussels, 2010. 34 p. URL : https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:en:PDF (Last accessed: 27.03.2024)

Greenfield A. Against the Smart City. 2013. 106 p. URL: http://www.academia.edu/6732875/Emerging_Markets_and_%Digital (Last accessed: 23.03.2024)

Lee J. Direction of the Smart City Strategy in Korea. *Space & Environment*. 2019. Vol. 77 March. P. 1-16. URL: http://gdpc.krihs.re.kr/web/contents/publications1.do?uid=view_1080 (Last accessed: 25.03.2024)

Macomber J. The 4 Types of Cities and How to Prepare Them for the Future. Harvard Business Review, 2016. URL : https://hbr.org/2016/01/the-4-types-of-cities-and-how-to-prepare-them-for-the-future (Last accessed: 22.03.2024)

Nilssen M. To the smart city and beyond? Developing a typology of smart urban innovation. *Technological Forecasting & Social Change*, 2019. May. P. 98-104. URL : https://www.sciencedirect.com/science/article/ abs/pii/S0040162517318942 (Last accessed: 25.03.2024)

Smart Cities and Inclusive Growth. OECD, 2020. URL: https://www.oecd.org/cfe/cities/OECD_Policy_Paper_Smart_Cities_and_Inclusive_Growth.pdf (Last accessed: 21.03.2024)

The smart city model. URL: http://www.smart-cities.eu/model.html (Last accessed: 21.03.2024)

Qi Lei, Guo Jing Development of smart city community service integrated management platform. *International Journal of Distributed Sensor Networks.* 2019. Vol.15, Is. 6. P. 1-12. URL: https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/1550147719851975 (Last accessed: 21.03.2024)

UNESCO Communication and Society Today and Tomorrow – Many Voices One World [report by the International Commission for the Study of Communication Problems]. London : Kogan Page ; New York : Unipub ; Paris : Unesco. 1980. 312 p. URL : https://digitallibrary.un.org/record/80 (Last accessed: 20.03.2024)

References

Voronkova V., Kivlyuk O. (2017). Lyudina v osvitn'omu prostori smart-suspil'stva. Interdisciplinary studies of complex systems. № 10-11. S. 88-95 [in Ukrainian].

Dinnik I.P. (2023). Zaproadzhennya kontseptsiї «smart-community» u povoєnnomu vidnovlenni sil's'koї teritoriї. Visnik Khersons'kogo natsional'nogo tekhnichnogo universitetu. № 1(84). S. 201-205. URL: https://journals.kntu.kherson.ua/index.php/visnyk_kntu/article/view/201 [in Ukrainian].

Kvitka S., Novichenko N., Bardakh O. (2021). Shtuchniy intelekt u munitsipal'nomu upravlinni: vektori rozvitku. Aspekti publichnogo upravlinnya. T.9. №4. S. 85-94. [in Ukrainian].

Piskokha N. (2021). Tsifrova transformatsiya mistsevogo samovryaduvannya: viznachennya ponyattya ta napryamkiv utvorennya tsifrovikh gromad. Aspekti publichnogo upravlinnya. Tom 9. № 6. S. 39-45 [in Ukrainian].

«SMART-COMMUNITY yak strategiya rozvitku teritorial'nikh gromad». Materiali kruglogo stolu. URL: http://znau.edu.ua/tidings/top-news/kruglij-stil-na-temu-smartcommunityyak-strategiya-rozvitku-teritorialnikh-gromad#!IMGA0007 [in Ukrainian].

Chukut S. A., Dmitrenko V. I. (2016). Smart-siti chi elektronne misto: suchasni pidkhodi do rozuminnya vprovadzhennya e-uryaduvannya na mistsevomu rivni. Investitsiï: praktika ta dosvid. № 13. S. 89-93. [in Ukrainian].

Drucker P.F. (1954) The Practice of Management. Harper & Row, New York. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Practice_of_Management.html?hl=uk&id=D2QqCI-eZoIC&redir_esc=y [in English].

European strategy for smart, sustainable and inclusive growth «Europe 2020». European Commission. Brussels, 2010. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:en:PDF [in English].

Greenfield A. (2013) Against the Smart City. URL: http://www.academia.edu/6732875/Emerging_Markets_and_%Digital [in English].

Lee J. Direction of the Smart City Strategy in Korea. *Space & Environment*. 2019. Vol. 77 March. P. 1-16. URL: http://gdpc.krihs.re.kr/web/contents/publications1.do?uid=view_1080 [in English].

Macomber J. The 4 Types of Cities and How to Prepare Them for the Future. Harvard Business Review. 2016. URL: https://hbr.org/2016/01/the-4-types-of-cities-and-how-to-prepare-them-for-the-future [in English].

Nilssen M. To the smart city and beyond? Developing a typology of smart urban innovation. – *Technological Forecasting & Social Change*, 2019. May. P.98-104. URL : https://www.sciencedirect.com/science/article/ abs/pii/S0040162517318942 [in English].

Smart Cities and Inclusive Growth. OECD (2020). URL: https://www.oecd.org/cfe/cities/OECD_Policy_Paper_Smart_Cities_and_Inclusive_Growth.pdf [in English].

The smart city model. URL: http://www.smart-cities.eu/model.html [in English].

Qi Lei, Guo Jing Development of smart city community service integrated management platform. *International Journal of Distributed Sensor Networks*. 2019. Vol.15. Is. 6. URL: https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/1550147719851975 [in English].

UNESCO (1980) Communication and Society Today and Tomorrow – Many Voices One World [report by the International Commission for the Study of Communication Problems]. London : Kogan Page ; New York : Unipub ; Paris : Unesco. URL: https://digitallibrary.un.org/record/80 [in English].

Анотація

Красилюк В. Ф. **Концепти «smart-місто» та «smart-громада»: зміст та особливості впровадження. –** Стаття.

Стаття присвячена аналізу розвитку концепції «smart-міста» до «smart-громади», визначення її змісту та особливостей впровадження. Встановлено, що «smart-громада» розглядається як складна і многогранна територіальна система, що включає в себе інституційний, соціальний, економічний, екологічний та технологічний аспекти. Ефективна взаємодія та інтеграція цих складових забезпечує сталий розвиток громади і підвищення комфорту застосування покращених послуг. Визначено, що основою «smart-міста» є зворотний зв'язок: люди як головні споживачі міських послуг мають бути залучені до цього процесу. Загальна концепція полягає в тому, що не житель адаптується до міста, а місто адаптується до потреб і поведінкових моделей людей. Дуже важливо, щоб жителі міста мали можливість працювати з владою, щоб знайти оптимальне рішення для задоволення своїх соціальних потреб та інтересів (через урядові сайти та соціальні мережі). Найважливішою метою концепції «smart-міста» до «smart-громади» є розвиток місцевих громад, спрямований на розширення прав і можливостей окремих людей і груп населення шляхом надання їм необхідних навичок та інформації для здійснення змін у їхніх власних громадах. Розвиток «smart-міста» створює основу для побудови «smart-громади», заснованих на справедливості, рівності, взаємній повазі та співпраці. Встановлено, що перехід від концепції «smart-міста» до «smart-громади» є комплексним підходом до розвитку як міських, так і сільських територій, який ґрунтується на застосуванні передових технологій та інформаційних систем з метою поліпшення якості життя мешканців, підвищення рівня економічного розвитку та забезпечення сталого розвитку територій. В статті визначені перешкоди впровадження концепції «smart-громади»: невідповідність інфраструктури, її неналежний стан, низький рівень е-вмінь населення та працівників комунальних служб та органів місцевого самоврядування, ризик технічної несправності та неналежний стан програмного забезпечення, порушення конфіденційності, кіберзлочинність та інші.

Ключові слова: цифровізація, «smart-місто», «smart-громада», інформаційно-комунікаційні технології, цифрова трансформація.

Summary

Krasyliuk V. F. **The concepts of "smart cities" and "smart community": content and features of implementation. –** Article.

The article analyses the development of the concept of «smart city» to «smart community», defines its content and peculiarities of implementation. It is established that a «smart community» is considered as a complex and multifaceted territorial system that includes institutional, social, economic, environmental and technological aspects. Effective interaction and integration of these components ensures sustainable development of the community and increased comfort of using improved services. It is determined that the basis of a smart city is feedback: people, as the main consumers of urban services, should be involved in this process. The general concept is that it is not the resident who adapts to the city, but the city that adapts to the needs and behavioural patterns of people. It is very important that city residents have the opportunity to work with the authorities to find the best solution to meet their social needs and interests (through government websites and social media). The most important goal of the smart city to smart community concept is the development of local communities, aimed at empowering individuals and groups by providing them with the necessary skills and information to bring about change in their own communities. The development of a smart city creates the basis for building a smart community based on justice, equality, mutual respect and cooperation. It is established that the transition from the concept of «smart city» to «smart community» is a comprehensive approach to the development of both urban and rural areas, based on the use of advanced technologies and information systems to improve the quality of life of residents, increase the level of economic development and ensure sustainable development of territories. The article identifies the obstacles to the implementation of the «smart community» concept: inadequate infrastructure, its poor condition, low level of e-skills of the population and employees of public utilities and local self-government bodies, risk of technical malfunction and poor software condition, privacy violations, cybercrime, etc.

Key words: digitalisation, «smart city», «smart community», information and communication technologies, digital transformation.

УДК 323.1
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.9

С. М. Матвієнків
orcid.org/0000-0002-7719-7791
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних інститутів та процесів
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

Т. В. Лушагіна
orcid.org/0000-0001-8599-2923
кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціології та політології
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА У КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

Сучасний період розвитку міжнаціональних відносин часто характеризується як «епоха ідентичності». Цей термін відображає широкі дискусії, що відбуваються у багатьох куточках світу, стосовно сутності нових соціальних рухів, швидкості глобалізації та національного чи етнічного самовизначення, що охоплює національну або етнічну самоідентифікацію, почуття приналежності до власного народу, нації чи етнічної групи. У цьому контексті цікавим є досвід етнонаціональної політики країн Вишеградської групи.

Країни Вишеградської групи – Чехія, Словаччина, Польща та Угорщина – спільно розвиваються як члени Європейського Союзу, однак кожна з них має власні особливості та виклики у сфері етнонаціональних відносин. Ці країни зіткнулися з рядом загроз і викликів, пов'язаних з питаннями міжетнічної гармонії, захисту прав меншин, інтеграції іноземців, а також взаєморозуміння між різними етнічними групами. Етнонаціональна політика у цих країнах стає ключовим інструментом для вирішення таких проблем та забезпечення стабільності та розвитку суспільства в цілому. Також особливе місце у взаємовідносинах між національними, етнічними меншинами та державою посідає питання надання меншинам права представництва в органах влади на всіх рівнях. В умовах популістських настроїв політичних сил відбувається політизація етнічностей.

Політизація етнічних суб'єктів – це найчастіше реакція на той або інший вид політичної поведінки влади. Як правило, це форма самозахисту. Адже історія дає безліч прикладів, коли поведінка національної більшості і створеної нею держави становила небезпеку для меншин. Найстрашніша з них – геноцид, фізичне винищення групи, а також етноцид – знищення національної меншини примусовою асиміляцією, руйнуванням етноформуючих ознак – мови, звичаїв, традицій, історичної пам'яті (Матвієнків, 2022, с. 282).

Тож, дослідження та аналіз питання національних меншин є завжди актуальним для будь-якого суспільства. Однак варто зазначити, що ця проблематика відноситься до вкрай складних та дискусійних тем в науковому середовищі. Однак, аналізуючи наукову літературу, було зроблено висновки, що більшість дослідників зазвичай звертаються до історичних та культурологічних аспектів аналізу національних меншин, мало приділяючи увагу суспільно-політичній діяльності цих груп. Серед українських дослідників зазначеної проблематики варто відзначити напрацювання таких науковців як І. Варзар, В. Євтух, Ю. Римаренко, І. Кресіна, А. Колодій, І. Курас, О. Картунов, а також напрацювання, М. Букчина, Г. Луцишин, Г. Мелеганич.

Ряд дослідників, зокрема, в польській науковій літературі Т. Броварек та Г. Халупчак, стверджує, що «існування певних суперечностей щодо національних меншин на території Європи – це нормальний стан, який існує тут багато століть і ніщо не вказує на те, що це явище може бути ліквідоване» (Chalupczak, 1998, с. 82).

Один із знаних сучасних дослідників проблем національних меншин у Центральній та Східній Європі Жюстін Берк пише, що «зрілі демократії мають одну рису – надійний соціально-політичний механізм регулювання відносин між більшістю та меншістю, який забезпечує всім рівні економічні можливості. У політичній сфері більшість зобов'язана надати меншості можливість вільно виражати свої претензії. Меншість, у свою чергу, для досягнення бажаних змін, повинна діяти як лояльна опозиція в рамках системи» (Chalupczak, 1998, с. 81). Ці та ряд інших факторів зумовлюють теоретичну та політико-практичну актуальність нашого дослідження.

Тож, мета цієї статті полягає у розкритті сутності та особливостей етнонаціональної політики у країнах Вишеградської групи, а також виявлення перспектив для подальшого розвитку та удосконалення цієї політики з метою забезпечення гармонії, рівності та стабільності в суспільстві.

Емпіричним матеріалом для даного дослідження стали: 1) законодавство країн Вишеградської групи; 2) документи національних товариств – програми; 3) матеріли конференцій, плани роботи, матеріали в мас-медіа, преса цих товариств; 4) результати соціологічних досліджень.

Необхідність дослідження етнополітичних процесів та забезпеченості прав національних меншин у країнах Вишеградської групи зокрема для України обумовлена рядом причин. По-перше, спільна історія сучасної частини України (Закарпаття) з Чеською Республікою та спільні кордони з Польщею, Угорщиною та Словаччиною. По-друге, постійне збільшення чисельності українців на територіях цих держав. По-третє, прагнення України до вступу у ЄС вимагає вивчення досвіду цих країн у всіх сферах, в етнополітичний зокрема (Мелеганич, 2014, с. 151).

Так, Зденка Мансфельдова проаналізувавши національні парламенти Польщі, Чехії та Угорщини у перші два десятиліття після занепаду комунізму, відзначила, що «саме процес європейської інтеграції сприяв становленню стабільних, функціональних, незалежних та внутрішньо організованих законодавчих установ» (Mansfeldová, 2011, с. 128).

Польща. Польське суспільство характеризується відносно невеликою участю представників етнічних, мовних і релігійних меншин, а також їх нерівномірний і значний розкид по території держави. За останнім офіційним переписом населення у 2021 році (ґрунтувалося на концепції «суб'єктивної національності», згідно з якою люди належать до конкретної національності; національна чи етнічна спільність визначалася шляхом вільного визнання національної належності перерахованих осіб) серед населення Польщі переважають люди з однорідною польською національною ідентичністю, які становлять 96,28% від загальної кількості населення. Разом з тим, про національно-етнічну ідентичність, яка є польською та іншою, ніж польська, заявило 974 852 осіб (2,56%). Ті, хто виключно декларував не польську національну чи етнічну приналежність, складали групу у розмірі 429 921 особи (1,13%), з них 32 073 (0,08%) – це ті, хто ідентифікується з двома не польськими національностями. До найбільш поширених інших, ніж польські, національно-етнічних ідентифікацій слід віднести сілезькі та кашубські етнічні групи. Загалом було зафіксовано 596 224 декларації сілезьких, при цьому менше ніж 1/3 з них (187 372) було виражено як одиночну ідентифікацію, частіше вказувалась ідентифікація сілезька разом з польською – у 385 046 випадках. У свою чергу, серед 179 685 осіб, які заявили кашубську належність, 166 839 були ті, хто заявив польсько-кашубську приналежність, тоді як лише 11 961 (менше ніж 7%) – виключно кашубську ідентичність (National Population).

На четвертому місці за кількістю знаходяться німці, яких налічується 132,5 тисяч осіб. На 2021 рік українців зазначалося 79,4 тисячі осіб, білоруси становили 54,3 тисячі осіб, англійці – 48,7 тисячі осіб та американці – 25,1 тисяч осіб (National Population).

Стаття 35 Конституції визначає, що «1. Польська Республіка забезпечує польським громадянам, які належать до національних та етнічних меншин, свободу збереження і розвитку власної мови, збереження звичаїв і традицій, а також розвитку власної культури. 2. Національні та етнічні меншини мають право на створення власних освітніх, культурних і таких, що опікуються релігійною самобутністю, інститутів, а також на участь у вирішенні питань стосовно їх культурної самобутності (Конституція).

А. Маліцька зазначає, що для етнополітичної ситуації в Польщі ключовим став 1989 рік, коли відбулося Офіційне визнання владою держави існування на території Польщі національних та етнічних меншин, а також виокремлення необхідності гарантування їм права на збереження своєї національної та культурної ідентичності. Перехід до нового устрою також сприяв інституціоналізації політики органів держави щодо національних меншин. Перший проект був розроблений Гельсінською Фундацією Захисту Прав Людини. До Сеймової Комісії з Питань національних та етнічних меншин проект був внесений восени 1993 року, а в січні 1994 року була створена відповідна підкомісія, яка розпочала роботу над законом. У 1994 році група експертів підготувала для Сеймової Комісії проект закону про права осіб, які належать до національних та етнічних меншин. При його розробці були використані досвід інших європейських країн у сфері регулювання прав національних та етнічних меншин (Маліцька, 2017, с. 59).

Проте, сам процес визнання національних та етнічних меншин не був швидким. Він включав вироблення чітких положень щодо гарантій свободи вираження національної приналежності, рівність перед законом, заборону примусової асиміляції та дискримінації осіб, що належать до національних меншин, а також принципи використання мови меншини як допоміжної мови. Крім того, дискусійними були питання щодо з виборчого права, а також пропозиції створення уповноваженого уряду з питань національних та етнічних меншин.

Тож, у Польщі правовий статус національних та етнічних меншин протягом багатьох років регулювався на основі міжнародного права та численних законів, які лише опосередковано стосувалися національних меншин. Починаючи з 2005 року, основним нормативним актом у цій сфері є Закон про національні та етнічні меншини та регіональну мову. Процес розробки остаточного тексту цього закону тривав понад двадцять років, і численні контроверсії, які викликали його проекти, є результатом дискусії державної влади та громадських організацій щодо проблематики національних меншин, що проживають на території Польщі. Варто зауважити, що ці контроверсії на етапі розробки закону стосувалися дуже невеликої групи польського суспільства, яка декларує національну приналежність, відмінну від польської, а саме близько 3–4% загального населення (Маліцька, 2017, с. 59).

Як зазначає О. Соколовський, «прийняття подібного закону не було чимось неочікуваним, оскільки Польща давно розвивала цю політику та намагалася її підтримувати. Влада Польщі продовжує розглядати національні меншини як спосіб посиленої та ефективної транскордонної співпраці. Попри це, слід відзначити, що прийняття згаданого вище закону було хоч і очікуваним, але затребуваним кроком, якого очікувала ЄС від держав Вишеградської групи» (Соколовський, 2021, с. 176).

Польща залишається прикладом мононаціональної держави. Згідно із Законом «Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову», представником національної меншини є сукупність громадян Польщі, яка виконує одночасно наступні умови: 1) за чисельністю менша за решту населення Республіки Польща; 2) суттєво відрізняється від інших громадян за мовою, культурою чи традиціями; 3) прагне зберегти свою мову, культуру чи традицію; 4) усвідомлює власну історичну національну спільність і орієнтований на її вираження та захист; 5) її предки проживали на нинішній території Республіки Польща не менше 100 років; 6) ідентифікується з нацією, організованою у власній державі (O mniejszościach narodowych, 2005).

Законодавство Польщі визначає наступні національні меншини: білоруську, чеську, литовську, німецьку, вірменську, російську, словацьку, українську, єврейську. А також наступні етнічні меншини: караїмську, лемківську, ромську, татарську.

Ще одним важливим моментом внутрішнього статусу національних меншин є питання кашубів та сілезців, а також регіональної мови. Кашуби – західнослов`янський народ, чисельність його становить 200 тис., сконцентрований він в основному на півночі Польщі (Картузи та Ґдина). Сілезці – ще один слов`янський народ, що проживає на півдні Польщі, а також у Чехії та Словаччині, також має власну культуру і мову (Соколовський, 2021, с. 176). Саме Законом «Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову» були внесені певні корективи щодо статусу цих етнічних меншин, зокрема мовного питання.

Правове регулювання існування та діяльності організацій національних меншин у Польщі базується не тільки на внутрішньому законодавстві, але й на міжнародних угодах, укладених Польщею з іншими країнами. Хоча національним меншинам надаються певні пільги, вони не забезпечують їм повноцінної участі в політичному житті країни через нерівність у конкуренції з політичними партіями, які мають значно більшу підтримку серед населення. Не всі національні меншини висувають своїх кандидатів на вибори, і їхнє представництво може бути розпорошеним, що ускладнює їхню участь в політичному процесі. Однак об'єднання представників національних меншин мають певні привілеї, такі як звільнення від вимоги набрати 5% голосів на загальнодержавному рівні для входження до парламенту. Ця практика резервування або скасування бар'єру застосовується лише для одного місця. Однак ці привілеї доступні лише німецькій меншині, яка традиційно має кілька своїх представників у парламенті і є найбільшою серед цих груп (Матвієнків, 2022, с. 290).

Угорщина. За переписом населення 2011 року 83,7% населення Угорщини становлять угорці, а частка нацменшин складає 16,3%, серед яких 3,1% – роми, 1,3% – німці, 0,3% – словаки, 0,3% – румуни, 0,2% хорвати та ін. В Угорщині громадяни можуть назвати більше однієї етнічної приналежності, тому кількість національностей є більшою, ніж у загальній чисельності населення (Statistical Yearbook, 2013).

Після зміни політичного режиму в Угорщині, поряд з іншими важливими завданнями, виникло питання про реалізацію політики в інтересах національних меншин, яку підтримали Державні Збори. Ця політика має два основні напрямки: внутрішній, спрямований на забезпечення прав національних меншин в межах Угорщини, та зовнішній, який ставить за мету захист інтересів угорських громад за кордоном. Угорщина приймає ліберальну політику відносно національних меншин, сподіваючись отримати відповідну підтримку від держав, де проживають угорські громади. Протягом 1990-х років Державні Збори Угорської Республіки ухвалили численні спеціальні закони та інші нормативні акти з метою захисту прав меншин (Шипка, 2007, с. 211).

Закон «Про права національних та етнічних меншин», прийнятий в Угорщині 1993 р., визначає національні та етнічні меншини як будь-яку національну чи етнічну групу, яка є корінною на території Угорщини протягом принаймні одного століття, що є чисельною меншістю серед населення країни, членами якої є громадяни Угорщини, і яку відрізняє власна мова, культура, традиції від інших національних чи етнічних груп населення, і вона виявляє свідомість про свою спільноту, спрямовану на збереження своєї ідентичності, вираження та захист історично сформованих інтересів їхніх спільнот. Дія цього закону не поширюється на біженців, іммігрантів, осілих іноземних громадян та осіб без громадянства (Закон, 1993).

При чому в Законі зазначається, що меншини, які проживають в Угорській Республіці, є частиною влади народу. Їхня культура є частиною угорської культури. Право на національну або етнічну приналежність є фундаментальним правом людини, яке належить як окремим особам, так і громадам. Кожна меншина має право на існування та виживання як національна чи етнічна спільнота. Кожна спільнота меншини та особа, яка належить до меншини, мають право на безперешкодне життя на своїй батьківщині та контакти зі своєю батьківщиною. Право на батьківщину означає не тільки місце власного народження, а й свободу і захист прив'язаності до місця народження чи проживання батьків, опікунів, предків, своєї Батьківщини, її культури і традицій (Закон, 1993). Тож, Закон відносить до національних меншин болгар, циган, хорватів, поляків, німців, вірменів, румунів, сербів, словаків, словенів та українців.

Крім того, Закон Угорщини «Про права національних та етнічних меншин» надає національним меншинам і певні політичні права. Зокрема, Закон розрізняє індивідуальні та колективні права національних меншин та зобов'язує їх володіти угорською мовою. Тим не менше, передача повноважень від центру до регіонів – особливо у сфері культури, освіти і засобів масової інформації – не тільки допоможе розширенню прав і можливостей меншин, а й сприятиме демократизації більшості. Національні меншини повинні отримати певні вигоди, щоб не висувати свої більші претензії до держави (Adamczyk, 2022).

Проте, наразі уряд Угорщини ще не вирішив питання щодо представництва національних меншин у парламенті країни. З 2014 року вибори до органів самоврядування національних

меншин проводяться лише у населених пунктах, де проживає не менше 30 осіб відповідної меншини. Ці вибори здійснюються за відкритими списками, і представники національних меншин мають можливість на спеціальних умовах здобути місця депутатів в органах самоврядування населених пунктів.

Словаччина. Після Оксамитової революції у 1992 році Чехословаччина розпалася на Чехію та Словаччину. Цікава ситуація щодо етнічних груп склалась у Словаччині (частка нацменшин – 19,3%). За даними перепису населення 2011 року в країні словаки становлять 80,7% населення та виділяють три найчисельніші національні групи: угорці (8,5%), цигани (2%), русини (0,62%) (Словаччина). Становище цих трьох груп абсолютно різне. Угорці активно представлені у всіх владних структурах, вони позитивно вплинули на приєднання країни до ЄС. У Словаччині угорська меншина створила Словацьку угорську коаліційну партію (СУКП), що бере участь у правлячих коаліціях починаючи з 1998-го року. У період між виборами 1998-го і 2002-го року СУКП призначила віце-прем'єр-міністра, двох міністрів і державного секретаря в міністерстві освіти (Актуальні, 2004, с. 24).

В уряді, що прийшов до влади у жовтні 2002-го року, СУКП знову здобула посади заступника прем'єр-міністра з питань національних меншин та міністрів екології, сільського господарства, регіонального розвитку. Проте словацькі русини демонструють низьку політичну активність. Більш як 30% русинів, які брали участь в останніх парламентських виборах, не хотіли голосувати за жодну політичну партію, електоральні симпатії русинів повністю протилежні до угорських. Під час референдуму щодо приєднання Словаччини до ЄС, русини дали чи не найбільший відсоток голосів проти, натомість голоси угорської меншини відіграли значну роль у становленні демократичної Словаччини.

Ефективна участь національних меншин у політиці можлива за наявності відповідних законів. Права меншин у Словаччині гарантує Конституція Словацької Республіки (1992 р.), Рамкова конвенція про захист національних меншин Ради Європи, «Закон про меншини» (1993 р.), «Закон про державну мову» (1995 р.), «Закон про мови меншин» (1999 р.), Зокрема, у «Законі про державну мову» зазначено, що «державна мова користується перевагою над іншими мовами, що використовуються на території Словацької Республіки… Словацька мова є вираженням суверенітету держави, бо «словаки складають єдиний державно-формуючий елемент Словацької Республіки». Велика частина словацької еліти виступає за концепцію національної держави, вважає Словаччину перш за все державою словаків, тоді як угорська еліта сприяє мультикультуралізму. Ефективна політика, пов'язана з національними меншинами, виконується різними галузевими міністерствами, запровадженням посади віце-прем'єр-міністра з прав людини і меншин, створенням постійного органу – Ради з питань національних меншин і етнічних груп (функціонує як механізм запобігання та вирішення етнічних конфліктів) (Petőcz, 2010, с. 731).

Зараз у Словаччині угорцям та представникам інших національностей «бронюються» місця в законодавчих органах влади різних рівнів. Також існує дозвіл на створення регіональних партій, які представляють інтереси національних меншин: 4 партії представляють угорську нацменшину, 5 партій ромів, 1 партія русинів-українців. Угорська меншина в Словаччині є достатньо великою, щоб бути представленою в парламенті, а інші меншини здійснюють свої політичні права на регіональному чи місцевому рівні.

Чеська Республіка. Чеська Республіка (частка нацменшин становить 35,7%) визначається дослідниками як поліетнічна держава. Головні етноси країни: чехи – 64,3%, моравці – 5%, словаки – 1,4%, інші – 29,3% населення (Населення Чехії).

Відповідно до Закону Чеської Республіки про «Про права представників національних меншин та про внесення змін до деяких законів» від 2001 року, національна меншина в Чехії визначена як спільнота громадян Чеської Республіки, які проживають на території сучасної Чеської Республіки, які відрізняються від інших громадян, як правило, спільним етнічним походженням, мовою, культурою та традиціями, утворюють чисельну меншість населення і водночас виявляють волю вважатися національною меншиною з метою спільних зусиль щодо збереження та розвитку власної унікальності, мови та культури, а також з метою вираження та захисту інтересів своїх громади, яка склалася історично.

Членом національної меншини є громадянин Чеської Республіки, який стверджує, що належить до іншої національності, ніж чеська, і висловлює бажання вважатися членом національної меншини разом з іншими, які стверджують, що мають таке ж громадянство (Zákon, 2001).

Завдяки своєму географічному розташуванню, країна опинилась в епіцентрі трудових міграційних переміщень зі Сходу. Внаслідок цього поряд зі словаками, німцями та поляками, в етнонаціональній структурі населення досить чисельно представлені насамперед етнічні громади українців, в'єтнамців та росіян. Також є білоруси, болгари, хорвати, угорці, роми, русини. У Чехії представникам національних меншин (загалом є чотирнадцять національних меншин) гарантовано право розвивати свою культуру, поширювати і збирати інформацію рідною мовою, об'єднуватися у національні громади. Існує дозвіл на створення регіональних партій, які представляють інтереси національних меншин на місцевому рівні.

«Закон про права національних меншин» гарантує особам, які належать до національних меншин право об'єднуватися в національні організації, політичні партії та політичні рухи. У Чеській Республіці особи, які належать до національних меншин, можуть утворювати свої організації без обмежень. Вони є незамінним гравцем у реалізації інтеграційної політики. Ці організації представлені громадськими об'єднаннями, що діють як некомерційні організації. Тільки деякі національні меншини можуть створювати державні корпорації або фонди. Національний принцип був установлений і щодо політичних партій і політичних рухів, але з короткостроковим формальним існуванням (крім циганської Громадянської ініціативи і угорського політичного руху «Співіснування», який зарекомендував себе на місцевому рівні) (Žemličková). І станом на кінець 2013 року було зареєстровано 771 громадська організація національних меншин у Чеській Республіці.

Тож, Чеська Республіка (частка нацменшин – 35,7%) – це поліетнічна держава, яка гарантує національним меншинам право розвивати свою культуру, поширювати і збирати інформацію рідною мовою, об'єднуватися у національні громади. Існує дозвіл на створення регіональних партій, які представляють інтереси національних меншин на місцевому рівні. Стандартам ЄС відповідає прийнятий Чехією «Закон про права національних меншин», який зобов'язав державні органи захищати права представників національних меншин відповідно до міжнародних стандартів.

На сучасному етапі спостерігається зростання впливу національних меншин на внутрішньодержавні процеси багатонаціональних країн. Це свідчить про важливу політичну роль національних меншин у державі. Створення політичних партій окремими національними меншинами та їх участь у парламентських та муніципальних виборах підтверджує цей факт. Часто рухи певної національної меншини мають свого союзника – конкретну політичну партію, яка репрезентує їхні інтереси на офіційному рівні.

Література

Adamczyk Andrzej. National self-governments in Hungary and Serbia in the context of public power decentralising solutions. Review of European and Comparative Law 2022. Vol. 51, No. 4, pp 181, 2545-384X

Chałupczak, H., Browarek, T. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995. Lublin, 1998. 230 s.

Kalman Petőcz. Participation of National Minorities in Decision Making in Slovakia. European Yearbook of Minority Issues. 2010. Vol. 7, Issue 1, p. 731-754. URL: https://doi.org/10.1163/22116117-90001657

Malicka A. The legal status of national and ethnic minorities in Poland – Act on national and ethnic minorities and on the regional languages. Wrocław: E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. 2017.

Mansfeldová Zdenka. Central European Parliaments over Two Decades – Diminishing Stability? Parliaments in Czech Republic, Hungary, Poland, and Slovenia. The Journal of Legislative Studies. 2011. 17:2, 128-146. URL: https://dx.doi.org/10.1080/13572334.2011.574023

National Population and Housing Census 2021 Population. Size and demographic-social structure in the light of the 2021 Census results. URL: https://stat.gov.pl/en/national-census/national-population-and-housing-census-2021/final-results-of-the-national-population-and-housing-census-2021/size-and-demographic-social-structure-in-the-light-of-the-2021-census-results,6,1.html

O mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym: ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20050170141/U/D20050141Lj.pdf

Statistical Yearbook of Hungary, 2013. URl: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/evkonyv/evkonyv_2013.pdf

Zákon o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů: ze dne 10. července 2001. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2001-273

Žemličková, G. Menšiny – základní informace. Národní informační centrum pro mládež. Режим доступу: http://www.nicm.cz/mensiny-zakladni-informace

Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Н. В. Беліцер [та ін.] ; заг. ред. Ю. Тищенко; Укр. незалежний центр політ. дослідж. Київ: [Укр. незалеж. центр політ. дослідж.], 2004. 311 с.

Букчин М. Особливості реалізації та захисту виборчих прав національних меншин: європейське законодавство і досвід країн Вишеградської четвірки. Державна політика щодо захисту прав національних меншин: досвід країн Вишеградської групи / Колективна монографія. Львів. Видавництво «Сорока», 2019. 184 с.

Закон про права національних та етнічних меншин / Törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. 1993. évi LXXVII. URL: https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300077.TV

Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). К.: Москаленко О.М., 2018. 84 с.

Луцишин Г. І. Функціонування політичної нації у поліетнічній країні. Науковий вісник ЛНУ ВМБТ імені С.З. Ґжицького Том 11 № 3(42) Частина 1, 2009. С. 400-403.

Матвієнків С. Представництво національних меншин Польщі в органах державної влади. Krakowskie Studia Małopolskie. 2022, nr 4 (36). С. 281-301.

Мелеганич Г. Тенденції етнополітичного розвитку Чеської Республіки. Вісник Маріупольського державного університету. 2014. Серія: Історія. Політологія, Вип. 11, С. 151-160.

Населення Чехії. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_Чехії

References

Adamczyk Andrzej. (2022). National self-governments in Hungary and Serbia in the context of public power decentralising solutions. Review of European and Comparative Law. 2022. Vol. 51, No. 4, pp 181. [in English]

Chałupczak, H., Browarek, T. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995. Lublin, 1998. 230 s. [in Polish]

Kalman Petőcz (2010). Participation of National Minorities in Decision Making in Slovakia. European Yearbook of Minority Issues. 2010. Vol. 7, Issue 1, p. 731-754. URL: https://doi.org/10.1163/22116117-90001657 [in English]

Malicka A. The legal status of national and ethnic minorities in Poland – Act on national and ethnic minorities and on the regional languages. Wrocław: E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. 2017. [in English]

Mansfeldová Zdenka. Central European Parliaments over Two Decades – Diminishing Stability? Parliaments in Czech Republic, Hungary, Poland, and Slovenia. The Journal of Legislative Studies. 2011. 17:2, 128-146. URL: https://dx.doi.org/10.1080/13572334.2011.574023 [in English]

National Population and Housing Census 2021 Population. Size and demographic-social structure in the light of the 2021 Census results. URL: https://stat.gov.pl/en/national-census/national-population-and-housing-census-2021/final-results-of-the-national-population-and-housing-census-2021/size-and-demographic-social-structure-in-the-light-of-the-2021-census-results,6,1.html [in English].

O mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym: ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20050170141/U/D20050141Lj.pdf [in Polish]

Statistical Yearbook of Hungary, 2013. URl: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/evkonyv/evkonyv_2013.pdf [in English].

Zákon o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů: ze dne 10. července 2001. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2001-273 [in Czech]

Žemličková, G. Menšiny – základní informace. Národní informační centrum pro mládež. Режим доступу: http://www.nicm.cz/mensiny-zakladni-informace [in Czech].

Aktualni pytannia vitchyznianoi etnopolityky: shliakhy modernizatsii, vrakhuvannia mizhnarodnoho dosvidu [Current issues of national ethnopolitics: ways of modernization, taking into account international experience] (2004). / N. V. Belitser [ta in.] ; zah. red. Yu. Tyshchenko; Ukr. nezalezhnyi tsentr polit. doslidzh. – Kyiv: [Ukr. nezalezh. tsentr polit. doslidzh.], 311 s. [in Ukrainian]

Bukchyn M. (2019). Osoblyvosti realizatsii ta zakhystu vyborchykh prav natsionalnykh menshyn: yevropeiske zakonodavstvo i dosvid krain Vyshehradskoi chetvirky. [Peculiarities of implementation and protection of electoral rights of national minorities: European legislation and experience of the Visegrad Four countries.]. Derzhavna polityka shchodo zakhystu prav natsionalnykh menshyn: dosvid krain Vyshehradskoi hrupy / Kolektyvna monohrafiia. Lviv. Vydavnytstvo «Soroka», 2019. 184 s. [in Ukrainian]

Zakon pro prava natsionalnykh ta etnichnykh menshyn / Törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. 1993. évi LXXVII. URL: https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300077.TV [in in Hungarian].

Konstytutsiia Polskoi Respubliky (z peredmovoiu Volodymyra Shapovala). (2018). K.: Moskalenko O.M., 84 s. [in Ukrainian]

Lutsyshyn H. I. (2009). Funktsionuvannia politychnoi natsii u polietnichnii kraini. [The functioning of a political nation in a multi-ethnic country]. Naukovyi visnyk LNU VMBT imeni S.Z. Gzhytskoho Tom 11 № 3(42) Chastyna 1, S. 400-403. [in Ukrainian].

Matviienkiv S. (2022). Predstavnytstvo natsionalnykh menshyn Polshchi v orhanakh derzhavnoi vlady [Representation of National Minorities of Poland in the Bodies of State Power]. Krakowskie Studia Małopolskie. 2022, nr 4 (36). [in Ukrainian]

Melehanych H. (2014). Tendentsii etnopolitychnoho rozvytku Cheskoi Respubliky. [Trends in ethnopolitical development of the Czech Republic]. Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: Istoriia. Politolohiia, Vyp. 11, S. 151-160. [in Ukrainian].

Naselennia Chekhii. Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Naselennia_Chekhii [in Ukrainian].

Анотація

Матвієнків С. М., Лушагіна Т. В. **Етнонаціональна політика у країнах Вишеградської групи.** – Стаття.

Дослідження присвячене аналізу етнонаціональної політики у країнах Вишеградської групи – Чехії, Польщі, Словаччини та Угорщини. Зокрема, робота спрямована на вивчення змін в політиці цих країн стосовно етнічних меншин, включаючи заходи, спрямовані на їх захист, рівноправ'я та культурну ідентичність. Дослідження враховує історичні та сучасні контексти, які вплинули на формування та розвиток етнонаціональної політики в кожній з цих країн. Аналізуються законодавчі акти, програми, стратегії та практичні заходи, спрямовані на взаємодію з етнічними меншинами. Дослідження також показує вплив політичних та соціокультурних чинників на формування етнонаціональної політики кожної з розглянутих країн. В результаті проведеного аналізу висуваються висновки щодо ефективності застосування різних підходів у взаємодії з етнічними меншинами в контексті країн Вишеградської групи.

Мета цієї статті полягає у розкритті сутності та особливостей етнонаціональної політики у країнах Вишеградської групи, а також виявлення перспектив для подальшого розвитку та удосконалення цієї політики з метою забезпечення гармонії, рівності та стабільності в суспільстві. Емпіричним матеріалом для даного дослідження стали: 1) законодавство країн Вишеградської групи; 2) документи національних товариств – програми; 3) матеріли конференцій, плани роботи, матеріали в мас-медіа, преса цих товариств; 4) результати соціологічних досліджень.

В результаті дослідження було показано, що реалізація прав національних та етнічних меншин в країнах Вишеградської групи здійснювалася в у напрямку гарантування соціальних, економічних, культурних прав. Проте, питання політичного представництва, зокрема на парламентському рівні залишається відкритим, що зумовлено непопулярністю партій за етнічною приналежністю та можливості політизації етнічностей.

Ключові слова: етнонаціональна політика, національна меншина, етнічна меншина, політизація етнічностей.

Summary

Matviyenkiv S. M., Lushahina T. V. **Ethnonational policy in the Visegrad Group countries.** – Article.

This research is dedicated to analyzing the ethnonational policies in the Visegrad Group countries – Czech Republic, Poland, Slovakia, and Hungary. Specifically, the study aims to explore changes in the policies of these countries concerning ethnic minorities, including measures aimed at their protection, equality, and cultural identity. The research takes into account the historical and contemporary contexts that have influenced the formation and development of ethnonational policies in each of these countries. Legislative acts, programs, strategies, and practical measures aimed at interacting with ethnic minorities are analyzed. The study also demonstrates the impact of political and sociocultural factors on the formation of ethnonational policies in each of the countries under consideration. Conclusions regarding the effectiveness of various approaches in interacting with ethnic minorities in the context of the Visegrad Group countries are drawn as a result of the analysis.

The purpose of this article is to reveal the essence and peculiarities of ethnonational policies in the Visegrad Group countries, as well as to identify prospects for further development and improvement of this policy aimed at ensuring harmony, equality, and stability in society. The empirical material for this research includes: 1) legislation of the Visegrad Group countries; 2) documents of national associations – programs; 3) materials

of conferences, work plans, materials in mass media, press of these associations; 4) results of sociological research.

The research has shown that the implementation of rights of national and ethnic minorities in the Visegrad Group countries has been carried out towards ensuring social, economic, and cultural rights. However, the issue of political representation, particularly at the parliamentary level, remains open, influenced by the unpopularity of parties based on ethnic affiliation and the possibility of ethnic politicization.

Key words: ethnonational policy, national minority, ethnic minority, politicization of ethnicity.

УДК 321:323.172]:352.07
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.10

А. С. Міщенко
orcid.org/0000-0003-3394-3841
аспірантка кафедри політології
Запорізького національного університету

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА СУБНАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ: АНАЛІЗ ЕКСПЕРТНОЇ ДУМКИ

Актуальність. Дослідження сучасних політичних процесів на субнаціональному рівні є вкрай нагальним науковим завданням. Це обумовлено тим, що саме місцевий і регіональний рівні влади є ключовими об'єктами реформи децентралізації влади. Багато науковців, експертів та політичних діячів зазначають, що ця реформа є однією з найбільш ефективних за часів Незалежності України, а її впровадження значно розширило повноваження органів влади на субнаціональному рівні управління та надало більше можливостей для розвитку територіальних спільнот на рівні громади, району та регіону. Початок повномасштабної війни став викликом не лише для всієї держави, але і для кожного регіону окремо. Через війну призупинено реформу децентралізації. Зазначені умови та розуміння важливості комплексного погляду на сучасний стан політичних процесів на субнаціональному рівні актуалізували написання даної статті.

Мета. Комплексне дослідження особливостей розвитку політичних процесів на субнаціональному рівні в умовах сьогодення на основі аналізу експертної думки.

Методи. Дослідження проведене на основі методу експертного опитування. Було розроблено спеціальний гайд, який включав у себе сім основних питань. До експертного опитування буди залучені фахівці, які прямо чи опосередковано включені до процесів управління на місцевому та регіональному рівнях. В дослідженні прийняли участь такі експерти як: А. Ашурбеков – Директор агенції регіонального розвитку Запорізької області та депутат Запорізької обласної ради; А. Козирєв – Начальник Дніпрорудненської міської військової адміністрації Василівського району Запорізької області; Т. Лукеря – представниця Лабораторії законодавчих ініціатив; В. Негода – керівник Офісу Конгресу місцевих та регіональних влад при Президентові України; А. Ткачук – консультант з регіонального розвитку та директор з питань науки та розвитку Інституту громадянського суспільства.

Основний матеріал. У сучасному науковому просторі поняття «регіоналізм» розглядається і як світовий (глобальний) політичний процес, і як дія, що відбувається в рамках однієї країни відповідно до її регіональних особливостей. Ця невизначеність характеризує регіоналізм як полісемантичне явище, характер якого залежить від напрямку дослідження, у ході якого воно набуває різноманітних характеристик (Верменич). У статті ми розглядаємо регіоналізм у вузькому розумінні саме як внутрішньополітичний політичний процес. Одним із допоміжних процесів розвитку регіоналізму є децентралізація. В Україні децентралізація стала своєрідним послідовним продовженням регіоналізації і прослідковується саме у напрямі поглиблення територіальної децентралізації. Під процесом децентралізації варто розуміти передачу значних повноважень та бюджетів (фінансова децентралізація) від державних органів до органів місцевого самоврядування так, аби якомога більше повноважень мали ті органи, що ближчі до людей, і на тому рівні, де такі повноваження можна реалізовувати найбільш успішно (Що таке децентралізація?) Для більш глибинного розуміння особливостей реалізації даних процесів в Україні та надання об'єктивної оцінки тим подіям, які відбуваються на субнаціональному рівні, було проведене експертне опитування.

Першим питанням до експертів стало «*Яку роль в політичних процесах України виконують регіони як політичні актори?*» Відповідаючи на дане питання, експерти дуже по-різному оцінили роль регіонів. Так, наприклад, **А. Ашурбеков** зазначив, що «*Дуже важливу роль, з урахуванням в цілому реформи децентралізації ця роль збільшується, фактично є різноманітність регіонів Ук-*

раїни і достатньо враховуючи специфічність регіонів, які дуже суттєво впливають на загальну державну політику. І з реформою децентралізації цей вплив тільки підвищився, він підвищився в плані політичного впливу, в плані економічного впливу, в плані взагалі такого транзиту еліт з регіональних до загальнодержавних». Наступна експертка, **Т. Лукеря**, зазначила, що «*Роль регіонів вагома, особливо зараз, коли Україна робить кроки до повноцінного вступу в ЄС. Проте нараз регіональна гілка влади є слабкою, і простежується значна диспаритетність між регіонами. Це можна пояснити, з одного боку тим, що повномасштабна війна не дозволила завершити децентралізацію. З іншого боку, в умовах воєнного стану на рівні регіонів (а також у деяких населених пунктах) у нас функціонують військові адміністрації».* Інші експерти взагалі акцентують увагу на своєрідній політичній ролі регіонів. Так, **В. Негода** зазначив, що «*Регіональні клани намагаються створювати замкнуті економічні системи*». **А. Козирєв** наголосив на тому, що «*Всі регіони в різній ступені приймають участь в політичному житті країни. Тобто всі ми пам'ятаємо період нашої Незалежності, умовно 30 років. Перший час у нас були Дніпропетровські, потім Донецькі, ну а потім, як не крути, Україна періоду П. Порошенка – це Вінницькі».* На основі отриманих відповідей можемо зазначити, що на сьогодні ще існує думка про те. що регіон в політичному сенсі представлений саме в контексті розуміння бізнес-кланів, мета яких досягнути влади на національному рівні. Навіть вітчизняні дослідники зазначають, що значна частина українських партій у своїй політичній діяльності спирається на певний регіон. Це певною мірою є проявом особливостей українського регіоналізму, а такий підхід є процесом лобіювання інтересів місцевих бізнес-еліт (Кармазіна, 2018, с. 121). Але, як бачимо, певні трансформаційні процеси щодо зростання політичної ролі регіону відбуваються завдяки процесу децентралізації. Хоч фактор війни і гальмує завершення реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, ми бачимо, що все одно регіони стають більш самодостатніми та, відповідно, ефективними у вирішенні власних проблем.

Наступне питання вже більше актуалізувало роль децентралізації, а саме *«Як Ви оцінюєте вплив реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади на розвиток територіальних спільнот (на регіональному та місцевому рівнях)?»* Майже одноголосно усі експерти зазначили позитивний вплив реформи місцевого самоврядування на територіальні громади. Так, консультант з регіонального розвитку та директор з питань науки та розвитку Інституту громадянського суспільства **А. Ткачук**, зазначив, що «*В нас реформа зробила дві речі, по- перше, вона територіальні громади зробила більш спроможними, вони отримали достатньо багато ресурсів і отримали можливість сформувати собі органи управління, є багато людей, є різні середовища і відтак, якщо проводити вільні демократичні вибори, можна відсіяти нормальних людей для управління*». Отже, бачимо, що дана реформа та її складова – перерозподіл повноважень – сприяли тому, що ОТГ як в управлінському, так і в економічному сенсі стали більш ефективними та спроможними. Про економічну спроможність зазначив і **А. Ашурбеков**, стверджуючи, що «*Це, напевно, одна з ключових реформ, яка в цілому призвела до економічного зростання територіальних громад, до принципового підвищення якості надаваємих послуг населенню. Я маю на увазі і речі, які пов'язані з сервісною медициною, освітою, адміністративними послугами. Тобто збільшення кількості ресурсів фінансових на місцевому рівні призвело до підвищення якості життя».* Таким чином бачимо, що реформа здійснила комплексний вплив на трансформацію ролі та ефективності територіальних спільнот на місцевому рівні. Це є підтвердженням того, що субсидіарність як основний принцип реформи надала позитивний ефект для громад, тому що в міру самостійне керування основними потребами ОТГ надало людям можливість актуалізовувати ті чи інші питання. Але щодо впливу реформ на регіональний рівень, то, як зазначив **В. Негода**, *«Водночас на регіональному рівні суттєвих змін не відбулося і система територіальної організації влади в особі обласних рад і обласних адміністрацій законсервована. Субрегіональний рівень недореформований в частині розмежування повноважень органів публічної влади».* На сьогодні трансформація на регіональному рівні в більшості своїй відбувається на рівні дискусій чи на папері. У першу чергу це обумовлено тим, що в країні триває війна, і розгляд відповідних законопроектів відкладений до «кращих часів». Через те, що відповідні рішення та дії не були реалізовані своєчасно та наявність повномасштабної війни, на сьогодні ми бачимо, що обласні військові адміністрації певною мірою стають авторитарними, а роль обласних рад нівелюється.

Наступним питанням в гайді було «*Зазвичай прийнято вважати, що основним суб'єктом формування порядку денного регіону є політичні еліти. Як Ви вважаєте, наскільки актуалізувалася роль громадського сектору як суб'єкту під впливом процесу децентралізації влади?*». Основною метою даного питання було дізнатися у експертів, чи стала громадськість суб'єктом управління завдяки реформі децентралізації та наскільки ефективною є її роль в системі прийняття рішень. Як зазначає **Т. Лукеря,** «*Роль громадського сектору однозначно зросла. І це пов'язано як із децентралізацією, що знову ж таки дала інструменти участі, так і зі зміною напрямку руху України після 2014 року. Проте знову ж таки, це все залежить від сфер і від політичної волі. Всі громади і регіони є різними. Не всі громади і регіони спроможні розглядати ГО як сильного суб'єкта, а деякі сприймають як конкурентів (говоримо про сферу надання соціальних послуг)*. Як бачимо, експертка наголошує на тому, що реформа сприяла зростанню ролі громадського сектору, але також зазначила, що це явище не таке поширене, бо залежить від регіональних особливостей. Це, на нашу думку, демонструє, що громадськість у зв'язку з реформою децентралізації почала відігравати хоча б мінімальну роль і тим самим будувати демократичне суспільство у країні. Про трансформаційну роль політичної еліти зазначив **А. Ткачук**: «*В регіонах після децентралізації влади почала формуватися нова еліта. Тому що громади отримали ресурси. Там сільські, міські голови. які ходили на поклон до голови ОДА і ті, хто працювали в ОДА, вважали себе елітою. Кількість так званої еліти розширилась значно, ну і з'явилася нова. Наприклад, міський голова Дніпра став просто крутою фігурою, і міський голова Чорткова також став крутою фігурою*». З цієї відповіді бачимо, що розширення повноважень, особливо в міських ОТГ, сприяло тому, що голови міст разом з розширеними повноваженнями отримали широку можливість впливати не лише в межах своєї громади, а також бути лідером думки на всеукраїнському рівні та мати вагомий вплив на політичній арені. На основі даних відповідей бачимо, що роль того чи іншого суб'єкта управління залежить від умов та здатності об'єкта себе позиціонувати. Формально реформа децентралізації дала можливість громадськості проявити свій суб'єктний вплив, але питання залишається – чи здатний громадський сектор проявити себе у разі, якщо є дуже впливовий голова громади? Вважаємо, що дане питання врегулюється лише з плином часу, тому що війна в результаті буде мати певний трансформаційний вплив на формування політичних еліт та рівень суб'єктності громадського сектору.

У контексті оцінки політичної процесів на субнаціональному рівні у рамках реформи децентралізації наступне питання виглядало так: «*Наскільки доцільною є реалізація партійних проєктів регіонального (місцевого) типу в умовах децентралізації влади?*». Це питання викликало у експертів жвавий інтерес та різного роду аргументацію. Першою розглянемо думку **Т. Лукері**, експертка зазначає, що «*Вибори 2020 р. позначили тенденцію до радикального зниження актуальності національного порядку денного на рівні регіонів. І вони не мають мети виходити на національний рівень. Проте значною мірою можуть контролювати ситуацію на місцевому рівні. Це можна підтвердити тим, що на місцевих виборах 2015 і 2020 рр. в жодній обласній раді не було «партії більшості». Зросла кількість локальних партій, що брали участь в місцевих виборах – у 2015 р. таких партій було 39, а в 2020 р. – 71. Однак відсутність системної партійної роботи з розвитку місцевих структур може призвести до зворотнього результату, пошуку центральною владою «домовитись» з регіональними чи локальними політичними партіями*». Як бачимо, робиться акцент на тому, що реформа децентралізації вплинула на формування партійних проєктів на регіональному/місцевому рівні. Така відповідь дозволяє сформувати думку про те, що подібного роду партії є ефективними лише на відповідному рівні, але за певних умов такі партії можуть стати інструментом всеукраїнських партій для впливу на локальних громадах. У контексті впливу всеукраїнських відомих партій на подібні партії регіонального типу **А. Ткачук** зазначає**:** «*Оскільки партії у нас на національному рівні толком не мають і не будують структури, то по суті йде продаж франшиз національних партій на місцевому рівні. Це говорить про формування політики на місцевому та регіональному рівні під якимись політичними знаменами. З іншого боку, якщо структурованість і прив'язки до територій ми отримали, так і було? що в обласних радах не представлена абсолютна більшість територіальних громад області. У великих ОТГ, де партійна система запроваджена, не представлена більшість територіальних спільнот ОТГ. Це погано, тому що це розмиває спільноту, це розмиває довіру*». Як бачимо, роль та ефективність політичних партій регіонального/місцевого рівня

зводиться до особливостей виборчої системи та того, наскільки взагалі сучасні політичні партії є ефективними. Адже може виникнути ситуація, коли партія місцевого типу зі своїми лідерами повністю підпорядковується якійсь національній партії з низьким рівнем підтримки, тоді може виникнути конфлікт інтересів: чому інтереси однієї, непопулярної партії поширюються на місцевому рівні за рахунок впливової партії місцевого/регіонального типу? Інші експерти у відповідях акцентували увагу на ролі ідеології політичних партій та їх ефективності. Так, **А. Козирєв** зазначив, що «*В нас немає чіткої ідеологічної структури. Ліві – праві. Капіталісти там більшовики. Регіональні партії, ну дивіться, є та сама Америка, є федеральна влада, є регіональна влада. Я не бачу зараз, якщо казати про держ. апарат і економіку та децентралізацію. Але політично я би об'єднував країну.. Я просто став депутатом майже отакої партії, яка навіть в обласному центрі не набрала, але в Кам'янці-Дніпровці взяла, в Дніпрорудному взяла. Тобто всі ці локальні бренди, вони на разі лише бренди, а не ідеологія. Немає у нас партій, які там враховують ідеологію Запорізького краю. Ну от у нас був «Наш край», чим він ідеологічно підтримував Запоріжжя? Чим? Якщо його перечитати, там нічого немає. Взагалі. Тобто я не бачу якоїсь користі від містячкових партій».* Трохи відрізняється думка **А. Ашурбекова**, він зазначає, що «*Я впевнений, що в умовах децентралізації та нинішньої політичної конфігурації тенденції на кшталт, знаєте, партія донецького краю, партія запорізького краю, такі проєкти насправді не будуть мати на сьогодні поки що великого успіху. Успіх будуть мати якість локальні речі, базуючись на локальних успіхах. Чому там, умовно кажучи, команда С. Мінька мала підтримку в районній раді, в міській раді, тому що був успішний приклад Мелітополя. Аналогічна участь з Буряком – є відносно стабільна ситуація в Запоріжжі і вони мали підтримку в громадах біля Запоріжжя. Тобто це все базується на соціально-економічному порядку денному і плюс на захисті своїх інтересів».* На основі двох останніх коментарів можемо зробити проміжний висновок, що сучасна партійна система потребує більшого ідеологічного наповнення для того, щоб політична партія, відповідно до її сутності та особливостей, мала якусь вагому роль на політичній арені. Щодо питання актуальності та доцільності партій місцевого/регіонального характеру бачимо, що в умовах децентралізації, коли ОТГ наділені значними повноваженнями, є запит на діяльність локальних місцевих партій. Під питанням, звісно, залишається роль партій регіонального типу, тому що, як наводиться в одній із відповідей, є партії, які ніби позиціонують себе як регіональні, але в якісному аспекті дана партія нічого не зробила вагомого для даного регіону і фактично була лише регіональною франшизою більш відомої партії на всеукраїнському рівні. Щодо ідеологічного сегменту партійної діяльності, то це питання відкрите. На сьогодні роль ідеології в Україні мінімізується, а партійна діяльність оцінюється з точки зору позиції партії: чи то партія проєвропейська, чи проукраїнська, чи взагалі проросійська. Про роль ідеологічного фактору під час бесіди згадував **А. Ткачук**, зазначивши таке: «*Що стосується політичних партій, я досить скептично ставлюся до них, бо я бачу, що на обласному рівні депутати де тільки не були в залежності, як змінюється виборча система, так вони мігрують з партії в партію, і тому там ніякої ідеологічної складової немає. Може, це і добре».* У контексті даного опитування бачимо, що підіймаються інші питання глобального характеру, а саме: наскільки в Україні розвинена політична культура та громадянське суспільство та яка роль політичних ідеологій у сучасному світі.

У межах досліджуваної нами теми розглянемо відповіді на питання *«Як Ви вважаєте, наскільки готові регіони України бути включеними до євроінтеграційних процесів?».* Так як реформа місцевого самоврядування в Україні почала реалізовуватися під впливом євроінтеграційної мети, актуальність даного питання та, відповідно, відповідей подвоюється. Більшість зазначили, що регіони не готові до вступу в ЄС. Розглянемо відповіді більш детально**. В. Негода** наголосив, що «*Практично не готові! Окремі регіони лише намагаються розвивати ритуальні партнерські стосунки з країнами Європейського Союзу. Але це не системна, а спонтанна робота, яку у більшості випадків проводять недержавні інституції – громадський сектор».* Як бачимо, євроінтеграційний запит більше йде від громадського сектору, ніж від держави. Активність Громадського сектору обумовлена тим, що він на основі грантової діяльності та співпраці з європейськими ГО активно формують євроінтеграційний порядок денний. Зазвичай така діяльність поширена у регіонах західної частини України у зв'язку з налагодженням транскордонного співробітництва. На необхідності активізації держави у вирішенні даного питання наголо-

шує і **А. Ткачук**, говорячи про те, що реальний стан «*Дуже слабий. Сьогодні* (26.02.2024) *у нас була зустріч з керівництвом агентства державної служби і ми обговорювали цю ситуацію. Я вже говорив – грошей в Україні немає, гроші можуть бути тільки зовнішні з європейських регіонів чи європейських фондів. І перше, що держава на національному рівні повинна забезпечити ухвалення необхідних стратегічних документів мінімально установленим вимогам ЄС. А на регіональному рівні повинна бути достатня інституційна спроможність, щоб підготувати власні програми і проєкти розвитку, які можуть отримати фінансування з Європейського Союзу. Ну це дуже складно*». Як бачимо, для того, щоб євроінтеграційний почав діяти та функціонувати, необхідна не лише локальна ініціатива, а й комплексна діяльність усіх суб'єктів управління, мається на увазі, щоб до даного процесу були активно залучені і центральна влада, і субнаціональний рівень, і громадський сектор. Про локальність даного процесу зазначає і **А. Ашурбеков**, «*… в більшій мірі сьогодні йде налагодження зв'язків між умовно побратимськими містами. Громади напряму контактують з аналогічними громадами в інших країнах, вибудовуючи свої партнерські взаємовідносини. Ми сьогодні маємо дуже мало прикладів регіональної співпраці. Так, у нас є сьогодні з точки зору відновлення і відбудови, коли конкретні країни ЄС беруть умовно шефство над конкретним регіоном*». Таким чином можемо констатувати, що на сьогодні регіони як суб'єкти управління майже не діють в євроінтеграційному напрямку. Процес євроінтеграції відбувається хаотично та частіше за все на рівні громадської ініціативи.

Червоною ниткою усього опитування стала повномасштабна війна, тому що вона прямо чи опосередковано впливає на всі регіони України. Частина регіонів України постійно або періодично зазнає обстрілів, окремі більш безпечні регіони стикнулися з питаннями проблем ВПО та місією економічного форпосту країни. Тому передостаннім питанням для експертів стало «*Оцініть спроможність органів влади на регіональному і місцевому рівнях до ефективного вирішення питань життєдіяльності, пов'язаних з викликами повномасштабної війни?*». Відповіді на це питання є дуже різними. Так, наприклад, **А. Ашурбеков**, зазначає, що «*Достатньо високий. Мені здається взагалі місцеве самоврядування, голови громад дуже сильно проявили себе на початку повномасштабного вторгнення в тому числі по Запорізькій області і по іншим регіонам. Фактично ставши точкою консолідації ресурсів для допомоги Армії в цілому вони дуже активно працюють над ліквідацією руйнувань, тих чи інших прильотів. Тобто рівень місцевого самоврядування показав високий рівень ефективності як у мирні часи, так і у воєнні часи. Що стосується регіональних органів влади, звісно, у нас на базі обласної адміністрації створено обласну військову адміністрацію. Фактично їй надані широкі повноваження, і тут ефективність даних органів залежить від того чи іншого очільника. Як інституція, я вважаю, що вони працюють ефективно по всій країні, а регіональні відмінності вже залежать від тих чи інших очільників ОДА. Є регіони більш успішні, є регіони, де очільники ОДА, скажімо так, кадрові призначення не завжди були ефективними*». Протилежну думку з цього приводу має **В. Негода**, він вважає, що «*Недостатня спроможність. Для підвищення спроможності територіальних громад та регіональної влади необхідно прийняти низку законодавчих актів та підвищити рівень координації з центрального рівня. На даному етапі цей потенціал не задіяний на повну силу*». На ролі держави у взаємодії з регіонами наголосив **А. Козирєв:** «*Держава, повинна бути як саморегулююча система. А в нас вона працює за принципом «цербера». В умовах військового стану тут взагалі ми кажемо про те, що демократія і інституції ОМС помножені на нуль*». **А. Ткачук** зазначив, що «*Мені здається, що на регіональному та на місцевому рівні влада більш адекватно реагує на ці теми, ніж на національному рівні. Тому що національний рівень мене часом дивує*». Так як опитані експерти є представниками різних сфер, вони можуть максимально надати об'єктивну оцінку. Таким чином, на основі отриманих відповідей маємо те, що вирішення основних проблем порядку денного, пов'язаних з викликами війни, більшою мірою вирішується саме завдяки субнаціональному рівню влади. Так, звісно, певна частина регіонів не була готова від початку повномасштабної війни до тих викликів, перед якими опинилася більшість регіонів. На це знадобився час. Такий низький рівень підготовки до військових викликів деякою мірою пов'язаний з тим, що центральна влада своєчасно не попередила про ескалацію зовнішньої загрози. Та навіть на сьогодні, коли повномасштабна війна триває більше двох років, існує певне непорозуміння та вагомий нераціональний вплив з боку національного рівня стосовно суб'єктів субнаціонального рівня управління.

І останнім питанням стало – «*Оцініть перспективи подальшої оптимізації діяльності органів влади на регіональному та місцевому рівнях влади за допомогою механізмів децентралізації*». Деякі експерти акцентували увагу на законодавчих змінах. Розгорнуту відповідь дала **Т. Лукеря**, зазначаючи, що «*В умовах воєнного стану ми не можемо вносити зміни до Конституції, а вони нам дуже потрібні. Оскільки у нас досі не встановлений нагляд за законністю рішень ОМС, що передбачено у Європейській Хартії місцевого самоврядування. Законопроєкт 4298 «Про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні»». Важливим є законопроект 9450 «Про міжнародне територіальне співробітництво України». Цей законопроект дає поштовх оптимізації міжнародної співпраці. Ще потрібно працювати над зміною підходу до ДФРР та посиленням спроможності Агенцій регіонального розвитку*». На законодавчих змінах також наголошує і **В. Негода**, зазначаючи, що «*На даному етапі існують можливості удосконалення системи територіальної організації влади, особливо на регіональному та районному рівнях. В першу чергу йдеться про місцеві державні адміністрації і прийняття відповідного законодавчого акту. Інші зміни можливі лише після внесення змін до Конституції України в частині децентралізації*». Окрім законодавчих, існує запит і на соціальну трансформацію, так. **А. Козирєв** зазначив, що «*Після війни, я дуже сподіваюсь, що війна дуже змінить в першу чергу суспільство, і ми станемо іншими. І ми, знову ж таки, маємо враховувати мільйон ветеранів. Дуже просто помножуємо на три. Це ж класична соціологія, сім'я це троє. Тобто три мільйони людей, які вже не будуть згодні з усім, що їм нав'язують. Плюс ті, хто все втратив, вони не будуть мовчати*». На основі даних відповідей можемо зазначити, що подальша оптимізація діяльності субнаціонального рівня в першу чергу залежить від прийняття низки законів, які саме урегулюють та завершать реформу місцевого самоврядування та територіального устрою, налагодять механізми міжнародного співробітництва, що в свою чергу надасть можливість як регіонам, так і громадам реалізовувати ефективну діяльність з ЄС. Але найголовніше, щоб українське суспільство самостійно усвідомлювало свою роль та ціну в системі управління державою, брало за це відповідальність та використовувало усі можливі механізми взаємодії та комунікації з владними органами будь-якого рівня.

Висновки. На основі результатів, отриманих в результаті експертного опитування, можна зробити певні висновки. Всі експерти зазначають вагомий вплив реформи децентралізації влади на трансформацію ролі регіонів у країні. Таким чином завдяки реформі почався відхід від сприйняття регіонів як осередку політичних кланів до формування думки про ефективні регіони і самодостатні громади, які можуть самостійно вирішувати проблеми порядку денного. Також можемо зазначити, що із запровадженням реформи місцевого самоврядування в Україні поступово почала збільшуватися вага громадської думки. Одночасно у нових умовах політична еліта почала концентрувати більшу увагу на зростанні об'єму повноважень і сприймати це як підставу для розширення політичного впливу не лише в межах своєї громади, а й на рівні усього регіону. Погляди щодо ефективності та необхідності політичних партій регіонального/місцевого типу в експертів різняться. Але на основі отриманих відповідей вважаємо, що політичні партії субнаціонального характеру повинні функціонувати, так як все ж таки вони більш обізнані в особливостях ОТГ/району/регіону. Проте їхня діяльність повинна будуватися на певних засадах, зокрема, відсутності впливу та залежності від великих всеукраїнських партій. Також це наявність виваженої політичної конкуренції, що дозволить уникнути формування у представницьких органах влади т. зв. монобільшості для того, щоб була представлена максимальна кількість населених пунктів. Майже одноголосно експерти зазначили про неготовність регіонів до євроінтеграційних процесів, наголосивши лише на тому, що даний процес у більшості випадків відбувається за рахунок громадських та локальних інтересів. У контексті цього бачимо, що є запит на активізацію центральної влади щодо адміністрування та налагодження регіональної діяльності з європейськими партнерами. Безумовно, фактор повномасштабної війни вніс свої корективи у діяльність та розвиток регіонів. Частина експертів зазначили, що регіони гідно прийняли даний виклик та продовжують ефективно вирішувати нагальні проблеми. Інші ж, навпаки, зазначають, що субнаціональна влада нездатна впоратися з даними викликами через те, що держава не була готова до подібного сценарію та взагалі не може ефективно сприяти тому, щоб регіони повноцінно

виконували свою місію під час війни. Щодо подальших перспектив, то основне – це розгляд, прийняття основних законопроектів, які регулюють діяльність субнаціональних суб'єктів у межах реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади.

Література

Временич Я. В. Регіоналізм. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rehionalizm (дата звернення: 22.03.2024)

Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 248.

Що таке децентралізація? URL: https://decentralization.gov.ua/questions/1?page=2 (дата звернення: 10.01.2024).

References

Vermenych Ya. V. Rehionalizm. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rehionalizm (data zvernennia: 22.03.2024)

Karmazina M., Bevz T., Rotar N. (2018) Rehionalni politychni rezhymy v Ukraini: pidstavy formuvannia, spetsyfika funktsionuvannia, osoblyvosti transformatsii. Kyiv : IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, S. 248.

Shcho take detsentralizatsiia? URL: https://decentralization.gov.ua/questions/1?page=2 (data zvernennia: 10.01.2024).

Анотація

***Міщенко А. С.* Особливості розвитку політичних процесів на субнаціональному рівні: аналіз експертної думки.** – Стаття.

У статті проаналізовано результати експертного опитування на тему «Трансформація регіоналізму в умовах децентралізації влади в Україні». Вибір експертів для проведення дослідження відбувався з розрахунку, щоб експерт прямо чи опосередковано був дотичним та включеним до процесів регіонального та місцевого розвитку. У статті висвітлені думки таких експертів як: А. Ашурбеков – Директор агенції регіонального розвитку Запорізької області та депутат Запорізької обласної ради; А. Козирєв – Начальник Дніпрорудненської міської військової адміністрації Василівського району Запорізької області; Т. Лукеря – представниця Лабораторії законодавчих ініціатив; В. Негода – керівник Офісу Конгресу місцевих та регіональних влад при Президентові України; А. Ткачук – консультант з регіонального розвитку та директор з питань науки та розвитку Інституту громадянського суспільства. Експерти відповіли на сім ключових питань та деякі додаткові питання для більш детального розуміння особливості їх поглядів. Питання стосувалися актуальних проблем та викликів сьогодення для субнаціонального рівня. Під час опитування вдалося з'ясувати роль регіону як політичного актора, вплив реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади на громади та регіони. Також було досліджено роль громадського сектору як політичного суб'єкта та доцільність політичних партій регіонального (локального) типу. Проаналізовано роль субнаціонального рівня в умовах євроінтеграції та повномасштабної війни та розкрито подальші перспективи діяльності органів влади на регіональному та місцевому рівнях влади в рамках реалізації процесу децентралізації. На основі результатів відповідей отримана комплексна оцінка функціонування субнаціонального рівня у сучасних умовах. У висновках підкреслено, що на сьогодні роль регіоналізму як політичного процесу має опосередкований характер. Це обумовлено такими факторами, як повномасштабна війна та незавершена реформа децентралізації. На основі результатів можемо стверджувати, що сучасний регіоналізм в Україні має локальний характер.

Ключові слова: субнаціональний рівень, децентралізація, експертне опитування, війна, євроінтеграція.

Summary

***Mishchenko A. S.* Features of the development of political processes at the subnational level: analysis of expert opinion.** – Article.

In this article, the results of an expert survey on the topic "Transformation of Regionalism in the Context of Decentralisation of Power in Ukraine" are analysed. The experts for the survey were selected based on the assumption that the expert was directly or indirectly involved in the processes of regional and local development. There are opinions of such experts as: A. Ashurbekov, Director of the Regional Development Agency of Zaporizhzhia Oblast and a member of the Zaporizhzhia Oblast Council; A. Kozyrev, Head of the Dniprorudne City Military Administration of Vasylivka District, Zaporizhzhia Oblast; T. Lukerya, representative of the

Agency for Legislative Initiatives; V. Nehoda, Head of the Office of the Congress of Local and Regional Authorities under the President of Ukraine; A. Tkachuk, regional development consultant and Director of Science and Development at the Civil Society Institute. The experts answered seven key questions and some additional questions for more detailed understanding of the specifics of their views. The questions concerned current issues and challenges for the subnational level. The research helped to identify the role of the region as a political actor, the impact of the reform of local self-government and territorial organisation of power on communities and regions. The role of the public sector as a political actor and the expediency of regional (local) political parties were also investigated. The role of the subnational level in the context of European integration and full-scale war is analysed, and further prospects for the activities of the authorities at the regional and local levels of government in the framework of the decentralisation process are revealed. Based on the results of the responses, a comprehensive assessment of the functioning of the subnational level in the current conditions is obtained. In the conclusions, it is emphasised that today the role of regionalism as a political process is indirect. This is due to factors such as a full-scale war and incomplete decentralisation reform. According to the results, we can state that modern regionalism in Ukraine is local in nature.

Key words: subnational level, decentralisation, expert survey, war, European integration.

УДК 328.184(477)
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.11

А. М. Прохоренко
orcid.org/0000-0002-8662-9322
доктор філософії з політології,
доцент кафедри політичних теорій
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ШЛЯХИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПРОЦЕСІВ ЛОБІЗМУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. У сучасній Україні, яка одночасно переживає війну і прагне ввійти до складу ЄС і вступити в НАТО, головним спотиканням на шляху інтеграції із Західними державами є звинувачення України в корупції, існування якої не ставиться під сумнів ні західними, ні вітчизняними політичними акторами. Попри подолання влади олігархів, яке визнається провідними аналітичними центрами Західної Європи, також необхідний розвиток інструментів подолання корупції. Одним із таких можливих інструментів є імплементація до законодавства процедури лобізму, яка має забезпечити прозоре прийняття рішень та представництво у парламенті різних соціальних груп. Однак на шляху імплементації лобізму є як суттєвий політичний опір, так і кілька проблем правового та процесуального характеру.

Аналіз досліджень і публікацій. Всупереч тому, що в Україні існує безліч монографій та статей з даної проблематики, багато аспектів такого складного та суперечливого явища як лобізм вивчені недостатньо докладно. У роботах таких дослідників як М. Бризіцький, Д. Виговський, Ю. Журба, О. Карпенко, Л. Луць, Т. Яровой відзначаються проблеми формування інституту лобізму в Україні, які потребують свого рішення Багато дослідників підкреслюють негативну сторону цього політичної діяльності, приділяючи основну увагу феномену «тіньового» лобізму.

Тоді як у світлі спроби ухвалення закону про лобізм в Україні, нас насамперед цікавлять механізми позитивного впливу лобізму на соціальний та економічний стан держави. Саме тому для дослідження актуальним є закордонний досвід.

Метою статті є дослідження відмінних рис лобістської діяльності у розвинених державах як інструменту подолання корупції та можливість його політико-правової імплементації в українське законодавство.

Виклад основного матеріалу. Основною проблемою імплементації в українське законодавство є негативне сприйняття українцями самого терміну «лобізм», який асоціюється безпосередньо з корупцією. Саме тому українські фахівці, які займаються питаннями лобіювання інтересів різних соціальних груп на законодавчому рівні, змушені відмовлятися від самого терміну і замінювати його на більш м'які та погано перекладені мовні конструкції, на кшталт Government Relations. При цьому при прихованні визначення сам негатив щодо процесу нікуди не йде, а тому не тільки для політичних акторів, а передусім до населення України необхідно донести знання про те, що закони про лобізм у країнах Західної Європи та США, що поспішно функціонують, є ознаками демократичного суспільства із прозорою системою прийняття рішень. Коректно імплементований закон про лобізм не дає особливих привілеїв різним групам громадян, а забезпечує їх представництво в парламенті.

Вперше термін «лобізм» був зафіксований у писемних джерелах англійською мовою ще в 1553 році (від англ. lobbying, lobby). У цей історичний період так називали простори для прогулянок та відпочинку при монастирях. Потім термін знову набув нового значення і став означати приміщення Палати громад Англії, яке відводилося для прогулянок представників Палати (Яровой, 2022, с. 56). У діловій літературі цей термін вживався вже з 16 століття.

У звичному для сучасного дискурсу сенсі слово «лобізм» почало вживатися в 19 столітті у країнах розмовляють англійською – США, Великобританії, Австралії, Ірландії. Але саме

в США цей термін вперше отримав негативне трактування, яке досі актуальне в багатьох правових культурах – як купівля голосів під час виборного процесу (Яровой, 2022, с. 55).

Загалом поняття лобізму стало використовуватися активно в XIX столітті. США для визначення діяльності з підкупу голосів у корисливих інтересах. Щобільше, саме цей феномен походить від права громадян, яке закріплене в першій поправці Конституції США – звертатися до уряду з петиціями та зверненнями (Яровой, 2022, с. 57).

У XX столітті роль лобізму у житті розвинених демократичних суспільств значно посилилася. Зміна соціальних вимог, норм життя, правових інститутів та економіки, поява нових інститутів та професій, різка диференціація суспільств та наявність загальних виборчих прав зажадала від життя створення лобізму в сучасному вигляді. Вже всі соціальні групи відчули необхідність задоволення своїх прав від держави, отже їм знадобився механізм зворотного зв'язку від держави (Карпенко, 2011).

Згідно з дослідженнями Д. Виговського, лобізм слід тісно співвідносити з «формуванням певних категоріальних та смислових ознак, які допомагають значною мірою розкрити природу його виникнення. При цьому рівень використання лобізму залежить від рівня організованості уряду та реальності його влади» (Вигавський, 2008, с. 43). Таким чином, лобізм можна визначити як ознаку влади та впливу.

Але в сучасності політологи та правознавці під лобізмом розуміють виважений захист економічних інтересів та організацію взаємодії з органами державного управління в рамках здійснення ними законодавчої чи виконавчої діяльності. Саме тому така модель лобізму становить інтерес для даного дослідження.

Як вважає Ю. Журба, важливими щодо визначення лобізму є періоди його формування в рамках окремих етапів соціально-економічного розвитку (Журба, 2016, с. 15–17):

1) релігійний (виникнення у XVI ст.), має відношення до значного впливу Церкви та різних релігійних утворень на прийняття урядами та меценатами соціально-економічних та політичних рішень;

2) світський (перша половина XVII ст.), пов'язаний із процесом обговорення та прийняття необхідних різнопланових рішень під час світських зустрічей, коли вплив Церкви на уряди держав був значною мірою ослаблений;

3) парламентський (середина XVII ст.), пов'язаний з активною діяльністю та політичним піднесенням британського парламенту, який отримав відносну свободу від влади монарха;

4) дискусійний (перша половина XIX ст.), пов'язаний із початком гострих політичних дебатів у конгресі США, ця ж форма безпосередньо пов'язана з розвитком демократії;

5) груповий (середина XIX ст.), належить до розвитку політичних партій та політичних спілок;

6) правовий (XIX–XX ст.), передбачає виникнення проявів корупції у процесі розвитку лобізму.

При цьому не варто пов'язувати лобізм із корупцією безпосередньо. Корупція пов'язана з лобізмом, але він не є її причиною, а може бути інструментом її подолання.

Прикладом того, як грамотний лобізм сприяє розвитку прозорості у прийнятті рішень, є результати статистики різних компаній і навіть держав, які законно просувають свої інтереси в США. Незалежна агенція статистики OpenSecrets.org вже у 2023 році, другий рік повномасштабного вторгнення Росії в Україну, внаслідок чого опанували відносини між США і Росією і не дивлячись на політичне економічне протистояння, що триває між США і Китаєм, лобізм як китайський, так і російський успішно працює в США. , тому що слідує законним процедурам. Таким чином у звіті OpenSecrets.org зазначено, що Китай на другому, а РФ на п'ятому місці, серед найбільших клієнтів лобістких компаній у США (Number of lobbyists, 2023).

Саме завдяки повній прозорості процедури лобіювання економічних та політичних інтересів усьому світу доступна ця статистика. Дослідники, вчені та аналітики можуть чітко відстежити вплив зовнішніх і навіть ворожих сил на внутрішню політичну та економічну ситуацію в конкретній державі. Таким прикладом може бути лобістка діяльність російського агентства «РІА новини» в США. А коли вплив прозоро відстежується він може бути обмеженим або присіченим. Якщо ж законодавство забороняє перешкоджати лобісткій діяльності, то

про цей вплив можна повідомити широкі маси населення країни, і таким чином послабити негативний чи небажаний вплив. У сьогоднішній ситуації війни Україна не лише економічно, а й політично потребує інструменту відстеження ворожого впливу на ситуацію в нашій країні, а тому автор вважає, що закон про лобізм необхідний в Україні.

Можна зробити висновок, що економіка США з найбільшим ВВП у світі забезпечила собі політичну незалежність на світовій арені та економічне зростання, не тільки завдяки інструментам стримувань та противаг, які підтримують функціонування демократії, а й завдяки прозорості лобізму. Не тільки американський уряд завдяки лобізму може реалізовувати свої інтереси, а й різні групи громадян можуть користуватися своїм правом на рівність завдяки використанню цього інструменту.

Очевидно, що закони про лобізм можуть не розв'язати проблему тіньового лобізму, на підставі якого лежать корупційні інтереси бізнесу чи представників влади. У цьому плані нам представляється вкрай цікавою думка дослідника Д. Базілевіча. Він не ідеалізує лобісткі технології, але й дивиться на них виключно з негативного боку. Він пише: «лобізм – це явище сучасного політико-правового життя суспільства у відстоюванні та представленні своїх інтересів на різних рівнях влади з метою впливу в разі прийняття рішень» (Базілевіч, 2015, с. 47). Це безоцінне судження, виходячи з якого зрозуміло, що такий процес може мати як негативні, так і позитивні сторони. саме політико-правове регулювання лобізму має позбавити його від негативних сторін, до чого зараз Україна активно готується. Цей же автор дає і визначення корупції: як «функцій використовують своє службове становище, статус та авторитет обійманої посади у корисливих цілях для особистого збагачення чи у групових інтересах» (Базілевіч, 2015, с. 51).

При цьому в Україні досі діє на побутовому рівні переконання, що корупція має виключно негативні наслідки для розвитку суспільства лише в тому випадку, коли йдеться про дуже великі суми збитків. Дрібний підкуп представників адміністрації або шкільного вчителя – це прийнятне і корисне явище. У зв'язку з цим варто відзначити, що всі «позитивні» сторони корупційної діяльності на будь-яких рівнях несуть лише руйнівні, негативні наслідки для розвитку держави та суспільства, і не виправдовуються жодними «ментальними» чи культурними особливостями окремих націй.

Так розвиток української держави можливий лише внаслідок винищення корупції, то існує лише один шлях розвитку – реалізувати практики та технології цивілізованого лобізму, за прикладом країн Західної Європи та США, запровадити в законодавстві всі процедури, які необхідні для дотримання прозорості. При цьому потрібні прості й зрозумілі пояснення для суспільства необхідності прийняття таких рішень.

Висновки. Таким чином, сьогодні з погляду світової практики правової регламентації лобістських відносин загалом американська модель правового регулювання лобіювання є якщо не ідеальною, то досить успішно реалізованою в просторі правових завдань розкриття (забезпечення відкритості та прозорості) діяльності лобістських компаній. Органи державної влади в Україні на сьогодні вже сформували законопроєкт, який має забезпечити прийняття початкових заходів щодо забезпечення переходу від замкнутого внутрішньокорпоративного лобі до демократичного та прозорого просування інтересів на державному рівні. Головними напрямками, за якими можна перейняти законодавчий досвід США у процеси регулювання та імплементації законів про лобізм в Україні, можна визначити:

1) публікація списків усіх ділових зустрічей з лобістськими компаніями зустрічей, при цьому відкритими повинні бути не тільки представники влади, а й представників великих компаній та великого бізнесу, пов'язаних з лобі;

2) відмова у задоволенні вимог і навіть відмова у зустрічах та скасуванні всіх пільг для лобістів, які відмовилися пройти процедуру офіційної реєстрації;

3) посилення уваги до можливості конфлікту інтересів між державними представниками та бізнес-компаніями, посилення уваги до можливого конфлікту інтересів між різними корпораціями. Рівність повинна передбачати рівні можливості без переваг будь-якого з гравців;

4) активна публікація всієї документації у процесі прийняття рішень, що стосуються представництва інтересів, для цього, звичайно, необхідно створення нових електронних ресурсів;

5) можливе прийняття процедури спрощеної реєстрації для лобістів, які мають виключно інтереси громадських організацій, які не мають комерційних інтересів. Тобто НУО повинні мати перевагу у черзі на реєстрацію та у черзі на надання своїх вимог державі.

Література

Бризіцький М. І. Правовий механізм лобіювання в Україні: деякі проблеми формування / Максим Ігорович Бризіцький // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. «Юридичні науки». 2015. № 6. С. 7–10

Виговський Д. Суть лобізму як категорії політичної науки. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2008. № 20. С. 41–47.

Журба Ю., Гончаренко О. та ін. Лобізм: загальнотеоретичний аналіз lobbying: general theoretical analysis. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2016. № 3. С. 11–16.

Інститут лобіювання в Україні та за кордоном: походження, проблеми, перспективи розвитку : наук.-інформ. вид. / Д. Базілевич, В. Нестерович, В. Федоренко ; Інститут професійного лобіювання та адвокасі. Київ: ФОП Москаленко О.М., 2015. 111 с.

Карпенко О. Про доцільність впровадження в Україні інституту цивілізованого лобізму державно управлінських рішень. Демократичне врядування. 2011. Вип. 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2011_7_16. (дата звернення: 19.03.2024).

Луць Л. А. Методологія вітчизняного правознавства // Матеріали XXI звітної науково-практичній конференції «Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні» (м. Львів, 12–13 лютого 2015 р.). 2015. Ч. 1. С. 47–51.

Яровой Т. Становлення законодавчого регулювання лобізму в США як приклад для України. Аспекти публічного управління. 2019. № 1. С. 54–59.

Caria R., de. The Constitutional Right to Lobby on the Two Sides of the Atlantic: Between Freedom and Democracy / Riccardo de Caria. // Cambridge Journal of International and Comparative Law. 2013. № 2. P. 452–478.

Number of lobbyists in the U.S. 2000–2023. URL: https://www.statista.com/statistics/257340/number-oflobbyists-in-the-us. (дата звернення: 20.03.2024).

References

Bryzitskyi M. I. (2015) Pravovyi mekhanizm lobiiuvannia v Ukraini: deiaki problemy formuvannia [Legal mechanism of lobbying in Ukraine: issues of forming]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Ser. «Iurydychni nauky». № 6. S. 7–10 [in Ukraine].

Vyhovskyi D. (2008) Sut lobizmu yak katehorii politychnoi nauky [The essence of lobbying as a category of political science]. Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku. № 20. S. 41–47 [in Ukraine].

Zhurba Yu. ta in. Lobizm (2016): zahalnoteoretychnyi analiz lobbying: general theoretical analysis [Lobbying: general theoretical analysis]. Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii. № 3. S. 11–16 [in Ukraine].

Instytut lobiiuvannia v Ukraini ta za kordonom: pokhodzhennia, problemy, perspektyvy rozvytku (2015) [Institute of lobbying in Ukraine and abroad: origin, problems, development prospects]: nauk.-inform. vyd. / D. Bazilevych, V. Nesterovych, V. Fedorenko ; Instytut profesiinoho lobiiuvannia ta advokasi. Kyiv: FOP Moskalenko O.M., 111 s. [in Ukraine].

Karpenko O. (2011) Pro dotsilnist vprovadzhennia v Ukraini instytutu tsyvilizovanoho lobizmu derzhavno upravlinskykh rishen [About the expediency of introducing the civilized lobbying institute of state management decisions in Ukraine. Democratic governance]. Demokratychne vriaduvannia. Vyp. 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2011_7_16. (accessed:: 19.03.2024) [in Ukraine].

Luts L. A.(2015) Metodolohiia vitchyznianoho pravoznavstva [Methodology of domestic jurisprudence] // Materialy KhKhI zvitnoi naukovo-praktychnii konferentsii «Problemy derzhavotvorennia ta zakhystu prav liudyny v Ukraini» (m. Lviv, 12–13 liutoho 2015 r.). Ch. 1. S. 47–51. [in Ukraine].

Iarovoi T. Stanovlennia zakonodavchoho rehuliuvannia lobizmu v SShA yak pryklad dlia Ukrainy [The formation of legislative regulation of lobbying in the USA as an example for Ukraine]. Aspekty publichnoho upravlinnia. 2019. № 1. S. 54–59. [in Ukraine].

Caria R. (2015), de. The Constitutional Right to Lobby on the Two Sides of the Atlantic: Between Freedom and Democracy / Riccardo de Caria. // Cambridge Journal of International and Comparative Law. № 2. P. 452–478.

Number of lobbyists in the U.S. 2000–2023. URL: https://www.statista.com/statistics/257340/number-oflobbyists-in-the-us. (accessed: 20.03.2024).

Анотація

Прохоренко А. М. **Політико-правові шляхи імплементації процесів лобізму в Україні.** – Стаття.

У статті розглядаються та аналізуються політико-правові шляхи імплементації лобізму в Україні. Написання статті продиктоване спробами Верховної Ради України внести відповідний законопроект. Основну увагу приділено розгляду можливості імплементації лобізму за західним зразком – як інструмент прозорості прийняття рішень та можливість бути представленими для різних представників бізнесу, науки, освіти, некомерційних організацій на законодавчому рівні. У статті так само чимало уваги приділено негативістській позиції у сприйнятті лобізму як узаконеної корупції та повернення до влади олігархату, при цьому автором статті підкреслюється, що така позиція є багато ретроградною і пов'язана з негативним сприйняттям представників бізнесу, що не має під собою гідної наукової. чи практичної аргументації. Також у статті розглядаються принципи прозорого лобізму, які сформульовані в США та західній Європі та розглядаються його позитивний вплив на економіку. Автор статті наголошує, що лобізм є протистоянням корупції, а не її узаконеним варіантом. Однак у статті також наголошується, що на шляху імплементації лобізму в Україні є достатньо як правових проблем, так і політичного опору. У статті наголошується, що законодавство про лобізм має бути вибудовано таким чином, щоб у вузьких соціальних груп, що володіють значними капіталами та політичним впливом, не отримали переваги перед іншими групами населення у лобіюванні своїх інтересів, тому що в такому разі лобізм перестане бути провідником сприятливих соціальних. та економічних змін, а стане провідником корупції. У статті також зазначається, що попри негативні асоціації в сучасному українському суспільстві, пов'язані з терміном лобізм, він зовсім не означає підкуп чи інші протизаконні дії з боку бізнесу стосовно представників влади, і навіть підкреслюється, що лобізм може бути не тільки наслідком подолання корупції, але її способом.

Ключові слова: лобізм, корупція, імплементація закону, лобістські технології, корупційна діяльність.

Summary

Prokhorenko A. M. **Political and legal paths to the implementation of lobbying processes in Ukraine.** – Article.

The article examines and analyzes the political and legal ways of implementing lobbying in Ukraine. The written article was dictated by the attempts of the Verkhovna Rada of Ukraine to introduce a similar bill. The main respect is given to the possibility of implementing lobbyism behind the scenes – as a tool of insight into decisions and the possibility of being presented to various representatives of business, science, education, and non-profit organizations He is on par with the legislator. The statistics itself has respected the negativity of the position of lobbyism as legalized corruption and the turn to power of the oligarchy, with which the author of the article emphasizes that such a position is highly retrograde and is associated with negative perceptions of business representatives, which is not accompanied by good scientific And practical argumentation. The article also looks at the principles of visionary lobbyism, as formulated in the United States and emerging Europe, and looks at its positive impact on the economy. The author of the article states that lobbying is a form of permanent corruption, and not a legal option. However, the statistics also agree that there are enough legal problems and political support for the implementation of lobbyism in Ukraine. The statistics agree that the legislation on lobbying may be drafted in such a way that high social groups that are dominated by significant capital and political influx do not take away advantages over other groups of the population from their lobbyists. Interests, so that in this time, lobbyism will cease to be a guide to friendly social make economic changes, and become an agent of corruption. The article also states that while there is a negative association in the current Ukrainian marriage associated with the term lobbyism, it does not at all mean bribery or other illegal activities on the side the business of one hundred representatives of the government, and it is believed that lobbyism may not only be influenced by corruption, but in this way.

Key words: lobbying, corruption, implementation of the law, lobbying technologies, corruption activities.

УДК 323.2 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.12

Г. М. Редькіна
orcid.org/0000-0002-7000-8062
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри соціології
Дніпровського державного технічного університету

ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ МОЛОДІ В УКРАЇНІ: ЧИ Є ТРАНСФОРМАЦІЯ?

Постановка проблеми. Наукова проблема політичних цінностей молоді в Україні є актуальної для вивчення з багатьох причин. Україна переживає складний період війни, й, відповідно, трансформації, змін та викликів, які впливають на цінності та погляди молоді. Молодь є активною частиною суспільства, тому їхні погляди та цінності впливають на подальший розвиток країни. Розуміння їхніх політичних установок та переконань є важливим для формування демократичного суспільства. Важливо звернути увагу на політичну соціалізацію молоді як частину загальної культури, оскільки управління та коригування цього процесу є ключовим для формування активної громадянської позиції покоління, якому відстоювати та відбудовувати Україну.

Отже, висвітлення вказаної теми допоможе краще зрозуміти, чи політичні цінності домінують серед молоді, як вони впливають на суспільство, як можна сприяти позитивному формуванню політичних цінностей молоді в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає можливість стверджувати, що частково проблема вивчення цінностей студентської молоді України вивчалася й вивчається вітчизняними вченими.

Науковими розвідками у даному спрямуванні займалися такі вчені, як М. Бліхар (Бліхар, 2011), яка вивчала духовні цінності студентської молоді; І. Бурцева (Бурцева, 2012) що присвятила свої дослідження діагностиці рівнів сформованості цінностей у студентської молоді; М. Євтух (Євтух, 2008), який вивчав різні аспекти освіти, включаючи вплив національно-культурних цінностей на соціалізацію особистості, О. Сухомлинська (Сухомлинська, 2005), що досліджувала різні аспекти освіти, включаючи формування моральних цінностей особистості та інші науковці.

Сьогодні питання дослідження цінностей молоді знов актуалізуються, оскільки сучасне життя стає все більш складним і динамічним. Українська молодь зіткнулася з новими викликами, такими як війна, глобалізація, технологічні зміни, економічна нестабільність та соціальні катаклізми, які впливають на їхні цінності та переконання. Саме молодому поколінню, яке навчається, доведеться відбудовувати нашу країну і ментально, і духовно, і, звісно, фізично. Серед цінностей молоді політичні цінності відіграють важливу роль у формуванні їхнього світогляду та розвитку.

Вивчення політичних цінностей молоді в Україні потребує ретельного дослідження, бо пов'язане з ціннісним потенціалом, аналізом і комплексною оцінкою змін зазначеного соціального феномену протягом років незалежності України тощо.

Метою статті є визначення особливостей політичних цінностей молоді в Україні на основі даних соціологічних досліджень в умовах державної незалежності та аналіз потенціалу зазначеного феномену на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. За визначенням Організації Об'єднаних Націй, підлітки – це особи віком від 10 до 19 років, а молодь – особи віком від 15 до 24 років, що не позбавляє країн-членів права мати інші визначення. Спільно підлітків та молодь називають «молоді люди». Цей термін може застосовуватися до різних вікових груп віком до 34 років (Становище молоді в Україні, 2019).

Молодь найбільшою мірою піддається зовнішнім впливам, оскільки є необтяженою суперечливим досвідом минулого. На порозі соціальної зрілості молоді люди перебувають у стані

особливого активного пошуку і відбору цілей, життєвих перспектив, шляхів і способів їхнього досягнення (Бажан, 2006, с. 7). Молодь найбільше тяжіє до цінностей самовираження, а отже є потенційним агентом змін. Опитування показують, що нові покоління українців успадковують «батьківські» (традиційні) цінності й водночас виробляють сучасні (постмодерністські). Упродовж усіх років незалежності у трійку лідерів їхніх життєвих пріоритетів входять сім'я, друзі, робота, вільний час, відстають релігія та політика (Балакірєва, 2011).

Закордонні вчені визначили покоління «Y» – «мілленіали», які були народжені у проміжку 1980–1995 рр., й що відрізняються від попередніх поколінь ставленням до дійсності, орієнтацією у суспільно-політичному просторі й на ринку праці, адаптацією до швидких змін, принципами взаємодії (Klös, 2016, s. 9). Наступні покоління молоді дуже інакші – тому що ростуть зі смартфонами в руках. Це доводить одне з сучасних досліджень британської дослідниці Хлої Комбі «Покоління Z: їхні голоси, їхні життя» про те, якою є цифровізована молодь. Вона є відірваною від традиційних структур, політичної реальності, медійної реальності, модних трендів: нинішня молодь починає реальність із себе, а її авторитетами найчастіше є успішні блогери (Combi, 2015).

Українське (та й не тільки) суспільство схильне пов'язувати надії на краще майбутнє з молодим поколінням, а прихід молоді у політику (за уявленнями – активної, освіченої, прогресивної) – з позитивними змінами в країні; зміну поколінь – з остаточним відходом від радянського способу мислення й підходів («доки не зміниться покоління – нічого не зміниться») (Молодь, політика та ідентичність: які вони, молоді українці, і чого очікувати від них?, 2020).

Всеукраїнське опитування 2017 р. продемонструвало, що молодь України – 65 % – здебільшого не цікавилася політикою (Українське покоління Z: цінності та орієнтири, 2017).

Нинішнє покоління молоді вільніше й водночас аполітичніше від попередніх поколінь. За даними соціологічних служб, на парламентських виборах 2019 р. рівень активності молоді наблизився до мінімуму, й ця тенденція на зниження явки виборців віком 18–29 років спостерігається вже більше 20 років. У 1998 р. на вибори до Верховної Ради України прийшли 67 % представників цього віку (за даними національних екзитполів). У 1999 р. ще менше – 61 %. У 2002 р. на парламентських виборах відзначилися 59 % української молоді. Й лише вибори 2004 р. продемонстрували явку 71 % молоді. Втім, на вибори Президента України 2014 р. з'явилися тільки 46 % молодих українців, на парламентські вибори – 37 %. На перший тур президентських виборів 2019 р. прийшло 40 %, на другий – 43 % (див. Кондратова, 2019).

Й другий Майдан 2013–2014 рр. не можна назвати молодіжною революцією. Рушійною силою Революції Гідності було покоління середнього віку, яке колись, у своєму молодому віці, зробило Революцію на граніті й Помаранчеву революцію (Молодь, політика та ідентичність: які вони, молоді українці, і чого очікувати від них?, 2020).

Соціальне дослідження 2019 р. виявило, що 72 % молоді вважають себе патріотами, 53,8 % спілкуються у родині українською мовою, 24,2 % готові захищати батьківщину зі зброєю в руках у разі мобілізації, 60,5 % готові захищати незалежність і територіальну цілісність України ненасильницькими методами (Молодь України – 2019, 2021).

На референдумі за незалежність України проголосували б «за» – 75 %, «проти» – 5 % (Україні – 29. Де ми зараз та куди прямуємо?, 2020).

На початку 2020 р. вступ до НАТО підтримувало 54 % молоді, позаблоковий статус – 22 %. Прихильне ставлення до демократії, принаймні як цінності, виявляли 75 % представників молодого покоління в порівнянні з 51 % серед старших поколінь. Молодь не дуже цікавиться громадсько-політичним життям. Інтерес до політики в молоді не вищий, ніж у решти, навіть дещо нижчий, ніж у середнього віку (Молодь, політика та ідентичність: які вони, молоді українці, і чого очікувати від них?, 2020).

Отже, з несподіваного: попри загальне уявлення про те, що молодь більш прогресивна й освічена, вона схильна до популістських поглядів. Світлана Конончук, керівник політичних програм УНЦПД зазначає: «Зараз молодь прийшла у парламент. Але сказати що є зміни у підходах до управління, відкритості у системі управління, до того, щоб мати системну комунікацію з різними суспільними групами – вони не простежуються настільки, як хотілося б. Чи здатна молодь діяти новим чином? На жаль, ні. Молодь, яка приходить у політику, не має

стільки досвіду, знань і об'єднаної готовності, щоб протиставити щось олігархічному впливу на державну систему» (Молодь, політика та ідентичність: які вони, молоді українці, і чого очікувати від них?, 2020).

У 2023 р., вже під час повномасштабного вторгнення РФ, соціальне дослідження впливу війни на молодь довело, що доволі низькою є участь молоді у політичних партіях та спілках. Менше ніж 1 % опитаних є активними членами (-кинями) політичних партій / спілок, 2 % належать до них, але не беруть участі у заходах. Лише 7 % молоді відвідують заходи таких об'єднань, при цьому не належачи до них. Більшість респондентів (-ок) (84 %) взагалі не планують долучатися до політичних партій або спілок (Вплив війни на молодь України, 2023, с. 63).

Також з'ясувалося, що більш ніж половина (62 %) молодих людей не розглядають для себе можливість долучатися до ЗСУ. Серед них можуть бути і ті, хто не планує взагалі доєднатися до ЗСУ, і ті, хто не має проактивної позиції, але може доєднатися, якщо їх мобілізують. У відповідях на запитання про плани долучитися до ЗСУ є різниця в розподілі за статтю. Серед жінок не розглядають таку можливість 83 %, а серед чоловіків – 41 %. Водночас 37 % молодих чоловіків або розглядають можливість долучитися до лав ЗСУ (10 %), або робили такі спроби (18 %), або ж зараз проходять службу (9,3 %). Серед молодих жінок таких 4 %. Учасники (-ці) висловлювали різне ставлення до мобілізації. Частина з них вважають, що будуть більш корисними в тилу, що мобілізувати мають в першу чергу тих, хто має відповідний досвід. Інші зазначали, що розглядали можливість долучитися до ЗСУ, але поки не готові це зробити або планують в майбутньому за потреби. Переважна більшість молоді (72 %) вважають, що вони готові долучатися до процесу відновлення у своїй громаді. При цьому лише 1 % відповіли, що вже це роблять (Вплив війни на молодь України, 2023, с. 64, 65).

Молодь – національний продукт, тож потрібно створювати підстави, щоб вона навчилася ставати до оборони питомих цінностей українського суспільства – і національних, і громадянських, і сімейних (Кизенко, 2015, с. 37). І це повинно відображуватися у конкретних діях молодого покоління.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, абсентеїзм, як і раніше, є притаманним молоді України. Патріотичні почуття проявляються тільки теоретично, але у наявності прослідковується тенденція до неготовності молоді, у тому числі й чоловічого населення, захищати незалежність України.

Потрібно створювати комунікаційний супровід усіх заходів щодо залучення молоді до різноманітних активностей, що пов'язані із захистом батьківщини. Гарно було б активно використовувати соціальні мережі, зокрема, найбільш популярні інформаційні канали серед молоді: телеграмм, youtube, інстаграм. Органам влади будь-якого рівня та іншим стейкголдерам, які працюють із молоддю, зокрема з питань молодіжної політики, доречно диверсифікувати канали комунікації (наприклад, використовувати не тільки офіційний сайт) та працювати з актуальними каналами для молодих людей. Крім цього, для інформування і залучення молодих людей можна звертатися й до закладів освіти, з якими можуть бути налагоджені партнерства.

Слід зауважити, що подальші дослідження політичних цінностей молоді України є актуальними і доречними, оскільки вони вимагають подальшого аналізу та глибокого наукового вивчення заради успішного існування нашої країни.

Література

Бажан А.К. Проблемний портрет молодої людини. *Дзеркало тижня.* 2006. № 8. С. 7-8.

Балакірєва О.М., Бондар Т.В., Головенько В.А. Ціннісні орієнтації сучасної молоді України (за результатами досліджень) : Інформаційна брошура. К. : СПД Соколянський А.Ю, 2011. 23 с.

Бліхар М.П. Ціннісні орієнтації студентської молоді України: соціологічний аналіз проблеми. *Вісник Львівського університету.* Львів, 2011. Вип. 5. С. 116-125.

Бурцева І.І. Формування у студентської молоді цінностей і особистісних смислів життя у навчально-виховному процесі класичного університету : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2012. 284 с.

Вплив війни на молодь України / Волосевич І., Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. Київ, 2023. 77 с.

Євтух М.Б. Проблеми виховання молоді в світлі Християнського вчення. *Вісник православної педагогіки*. 2008. № 1. С. 10-12.

Кизенко В. Громадянська освіта і виховання – основа громадянського суспільства. *Біологія і хімія в рідній школі.* 2015. № 1. С. 34-37.

Кондратова В.В. #ВладаЦеМи. Чому Україною до цього часу керує покоління СРСР. 16 червня 2019 р. *ЛІГА.net Новини* : вебсайт. URL: https://ua-news.liga.net/politics/articles/.

Молодь України – 2019. 03.08.2021. URL: https://inmol.org/vseukrainske-sotsiolohichne-doslidzhennia-molod-ukrainy-2019/.

Молодь, політика та ідентичність: які вони, молоді українці, і чого очікувати від них? 16.02.2020. URL: https://uacrisis.org/uk/molod-polityka-ta-identych-nist-yaki-vony-molodi-ukrayintsi-i-chogo-ochikuvaty-vid-nyh.

Становище молоді в Україні. Аналітичний звіт, складений Робочою групою ООН у справах молоді. Київ, 2019. 80 с.

Сухомлинська О.В. Рефлексії до генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм. *Історико-педагогічний альманах :* Наукове видання. 2005. Вип. № 1. С. 5-29.

Україні – 29. Де ми зараз та куди прямуємо? 21.08.2020. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraini-29-de-my-zaraz-ta-kudy-priamuiemo.

Українське покоління Z: цінності та орієнтири. 22.11.2017. URL: http://neweurope.org.ua/analytics/ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyry/.

Combi C. Generation Z: Their Voices, Their Lives. Hutchinson, 2015. 303 c.

Klös H.-P., Rump J., Zibrowius M. Die neue Generation: Werte, Arbeitseinstellungen und unternehmerische Anforderungen Roman Herzog Institute. Nr. 29. München, 2016. 36 S. URL: https://www.ibe-ludwigshafen.de/down-load/arbeitsschwerpunkte-downloads/generationenmix/RHI_Diskussion_29_Web.pdf.

References

Bazhan, A.K. (2006). Problemnyi portret molodoi liudyny [Problematic portrait of a young man]. *Dzerkalo tyzhnia,* 8, 7-8 [in Ukrainian].

Balakirieva, O.M., Bondar, T.V., & Holovenko, V.A. (2011). Tsinnisni oriientatsii suchasnoi molodi Ukrainy (za rezultatamy doslidzhen) [Value orientations of modern youth of Ukraine (based on research results)] : Informatsiina broshura. 23 [in Ukrainian].

Blikhar, M.P. (2011). Tsinnisni oriientatsii studentskoi molodi Ukrainy: sotsiolohichnyi analiz problemy [Value orientations of student youth of Ukraine: sociological analysis of the problem]. *Visnyk Lvivskoho universytetu,* 5, 116-125 [in Ukrainian].

Burtseva, I.I. (2012). Formuvannia u studentskoi molodi tsinnostei i osobystisnykh smysliv zhyttia u navchalno-vykhovnomu protsesi klasychnoho universytetu [The formation of values and personal meanings of life in student youth in the educational and educational process of a classical university]. *Candidate's thesis*. Luhansk [in Ukrainian].

Volosevych, I., Kohut, I., Zherobkina, & T., Nazarenko, Yu. (2023). Vplyv viiny na molod Ukrainy [The impact of the war on the youth of Ukraine], 77 [in Ukrainian].

Yevtukh, M.B. (2008). Problemy vykhovannia molodi v svitli Khrystyianskoho vchennia [Problems of educating young people in the light of Christian teachings]. *Visnyk pravoslavnoi pedahohiky*, 1, 10-12 [in Ukrainian].

Kyzenko V. (2015). Hromadianska osvita i vykhovannia – osnova hromadianskoho suspilstva [Civic education and upbringing is the basis of civil society]. *Biolohiia i khimiia v ridnii shkoli,* 1, 34-37 [in Ukrainian].

Kondratova, V.V. (2019). #VladaTseMy'. Chomu Ukrainoiu do tsoho chasu keruie pokolinnia SRSR [We are in power. Why Ukraine is still ruled by the generation of the USSR], Retrieved from URL: https://ua-news.liga.net/politics/articles/ [in Ukrainian].

Molod Ukrainy – 2019 [Youth of Ukraine – 2019]. (2021). Retrieved from URL: https://inmol.org/vseukrainske-sotsiolohichne-doslidzhennia-molod-ukrainy-2019/ [in Ukrainian].

Molod, polityka ta identychnist: yaki vony, molodi ukraintsi, i choho ochikuvaty vid nykh? [Youth, politics and identity: what are they like, young Ukrainians, and what to expect from them?]. (2020). Retrieved from URL: https://uacrisis.org/uk/molod-polityka-ta-identych-nist-yaki-vony-molodi-ukrayintsi-i-chogo-ochikuvaty-vid-nyh [in Ukrainian].

Stanovyshche molodi v Ukraini. Analitychnyi zvit, skladenyi Robochoiu hrupoiu OON u spravakh molodi [The position of youth in Ukraine. Analytical report compiled by the UN Working Group on Youth]. (2019). Kyiv, 80 [in Ukrainian].

Sukhomlynska, O.V. (2005). Refleksii do genezu dukhovnosti v konteksti vykhovannia: na shliakhu do syntezu paradyhm [Reflections on the genesis of spirituality in the context of education: on the way to the synthesis of paradigms]. *Istoryko-pedahohichnyi almanakh*, 1, 5-29 [in Ukrainian].

Ukraini – 29. De my zaraz ta kudy priamuiemo? [Ukraine – 29. Where are we now and where are we going?]. (2020). Retrieved from URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraini-29-de-my-zaraz-ta-kudy-priamuiemo [in Ukrainian].

Ukrainske pokolinnia Z: tsinnosti ta oriientyry [Ukrainian generation Z: values and guidelines]. (2017). Retrieved from URL: http://neweurope.org.ua/analytics/ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyry/ [in Ukrainian].

Combi, C. (2015). Generation Z: Their Voices, Their Lives, 303 [in English].

Klös, H.-P., Rump, J., Zibrowius, M. (2016). Die neue Generation: Werte, Arbeitseinstellungen und unternehmerische Anforderungen Roman Herzog Institute, 29, 36. Retrieved from URL: https://www.ibe-ludwigshafen.de/down-load/arbeitsschwerpunkte-downloads/generationenmix/RHI_Diskussion_29_Web.pdf [in German].

Анотація

Редькіна Г. М. **Політичні цінності молоді в Україні: чи є трансформація? –** Стаття.

Статтю присвячено аналізу наукової проблеми політичних цінностей молоді України. Зазначається, що дослідження політичних цінностей української молоді є досить доречним і актуальним у межах як теоретико-методологічних проблем, так і практичних завдань вітчизняної політології на сучасному етапі розвитку суспільства України, особливо в період війни.

Здійснюється аналіз політичних цінностей молоді України у роки перед війною, а також визначення стану політичних цінностей української молоді під впливом війни.

За результатами соціальних та соціологічних досліджень розглянута динаміка політичних цінностей молодих громадян України. Вказується на те, що політичні цінності молоді в країні перебувають на останніх місцях у свідомості юного покоління. Молодь є відірваною від політичної реальності, починаючи реальність із себе, а її авторитетами найчастіше є успішні блогери.

Відзначено, що навіть під впливом війни молоді українці не проникаються політичними цінностями, хоча й їхня громадянська активність дещо покращилася тоді, коли відчулася загроза батьківщині. Зазначено, що молодь України знаходиться у ситуації абсентеїзму, наявності антагоністичних цінностей та устремлінь.

Надано висновки та розглянуто перспективи щодо наукового вивчення політичних цінностей молоді України на сучасному етапі суспільного розвитку. Рекомендовано створювати комунікаційний супровід усіх заходів щодо залучення молоді до різноманітних активностей, що пов'язані із захистом батьківщини. Відзначається, що потрібно активно використовувати соціальні мережі, зокрема, найбільш популярні інформаційні канали серед молоді: телеграмм, youtube, інстаграм. Органам влади будь-якого рівня та іншим стейкголдерам, які працюють із молоддю, зокрема з питань молодіжної політики, доречно диверсифікувати канали комунікації та працювати з актуальними каналами для молодих людей тощо.

Ключові слова: політичні цінності, молодь України, війна, абсентеїзм, політика, низька політична участь.

Summary

Redkina H. M. **Political values of youth in Ukraine: is there a transformation? –** Article.

The article is devoted to the analysis of the scientific problem of the political values of the youth of Ukraine. It is noted that the study of the political values of Ukrainian youth is quite appropriate and relevant within the limits of both theoretical and methodological problems and practical tasks of domestic political science at the current stage of the development of Ukrainian society, especially during the war.

The analysis of the political values of the youth of Ukraine in the years before the war is carried out, as well as the determination of the state of the political values of the Ukrainian youth under the influence of the war.

Based on the results of social and sociological research, the dynamics of political values of young citizens of Ukraine are considered. It is pointed out that the political values of youth in the country are at the last place in the minds of the young generation. Young people are detached from political reality, starting reality from themselves, and their authorities are often successful bloggers.

It was noted that even under the influence of the war, young Ukrainians are not imbued with political values, although their civic activity improved somewhat when the threat to the homeland was felt. It is noted that the youth of Ukraine is in a situation of absenteeism, the presence of antagonistic values and aspirations.

Conclusions are provided and prospects for the scientific study of the political values of the youth of Ukraine at the current stage of social development are considered. It is recommended to create communication support for all measures to involve young people in various activities related to the protection of the homeland. It is noted that it is necessary to actively use social networks, in particular, the most popular information channels among young people: Telegram, YouTube, Instagram. Authorities at any level and other stakeholders working with young people, in particular on youth policy issues, should diversify communication channels and work with relevant channels for young people, etc.

Key words: political values, youth of Ukraine, war, absenteeism, politics, low political participation.

УДК 321.01
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.13

О. М. Стойко
orcid.org/0000-0002-1021-5270
доктор політичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

ВПЛИВ ВІЙНИ НА СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Дві світових війни у XX ст. призвели до безпрецедентних рівнів мобілізації військових ресурсів та людської сили, а також до значного територіального розширення воєнних дій. Так наприкінці Першої світової війни на боці союзників воювало 70% довоєнного населення світу і було залучено 64% довоєнного виробництва. Загалом 66 млн чоловік було мобілізовано державами-учасницями під час цього конфлікту (Broadberry and Harrison, 2009), а загинуло понад 100 млн осіб (Wimmer, 2014, С. 174).

Ще у другій половині XX ст. Ч. Тіллі, досліджуючи державотворчі процеси у Західній Європі дійшов висновку, що війна створює держави (Tilly, 1975). Проте дослідження причинно-наслідкового зв'язку двома світовими війнами та появою соціальної держави тривалий час, за незначним винятком (Titmuss, 1958; Porter, 1994; Kasza, 1996), залишалося поза увагою дослідників.

Очевидно, що комплексність самого явища – війни – значною мірою ускладнює з'ясування її впливу на розвиток соціальної держави та механізмів, що лежать в її основі. Війна впливає практично на усі чинники, що визначають соціальну політику, зокрема вона має вирішальний вплив на темпи економічного розвитку та державні доходи, створює нові соціальні запити, призводить до зміни політичного режиму і виборчої системи тощо. З використанням концепції глибоких переходів, що досліджує довгострокові, мультисистемні соціотехнічні переходи, було доведено, що війна має значний вплив на соціотехнічні переходи у сферах енергетики, продовольства і транспорту (Johnstone and McLeish, 2022).

Лише відносно недавно науковці почали вивчати зв'язок між війною та добробутом більш систематично і в порівняльній перспективі. Численні дослідження переконливо доводять, що у довгостроковій перспективі обидві світові війни прискорили формування соціальної держави.. Зокрема, війна стала поштовхом до зростання оподаткування (Scheve and Stasavage, 2016), поширила досвід планування на різні сфери управління (Klausen, 1998), спричинила запровадження нових соціальних програм для цивільного населення (Obinger and Schmitt, 2020), а також для жертв та ветеранів війни (Skocpol, 1992) і, як наслідок, збільшила соціальні видатки (Obinger and Schmitt, 2020).

Дослідження також вказують, що стурбованість фізичною підготовкою та освітнім рівнем солдат, низьким рівнем народжуваності (тобто низька мобілізаційна база) вплинули на реформи у сфері соціального забезпечення та освіти ще напередодні війни. Зокрема, військове суперництво і військова поразка спонукали до реформ початкової освіти (Aghion et al., 2019), сімейної політики дітонародження (Dörr, 2020), законодавства про охорону праці (Dörr et al., 2020) і заходів з охорони здоров'я дітей (Feldman and Slemrod, 2009).

Вплив війни може проявлятися по-різному, починаючи від вимог еліти фінансувати більші армії із сучасним озброєнням і закінчуючи закликами до більшої ролі держави у суспільному житті для розв'язання соціальних проблем, пов'язаних з війною. Обидві світові війни стали поштовхом до демократизації та виборчих реформ (наприклад, запровадження пропорційного представництва під час і після Першої світової війни в багатьох європейських країнах). Це покращило політичну артикуляцію соціальних потреб і, як наслідок, сприяло формуванню політичних коаліцій, що мало важливі наслідки для перерозподілу та моделей держави загального добробуту в довгостроковій перспективі (Iversen and Soskice, 2006; Manow, 2009).

Низка авторів детально аналізує як саме війна змінює суспільні уподобання щодо оподаткування і витрат (Dryzek and Goodin, 1986; Feldman and Slemrod (2009); Mehrotra, 2010). Нещодавно з'явилися емпіричні дослідження, присвячені вивченню впливу війни на уподобання та поведінку виборців. Проте найчастіше дослідники зосереджені на змінах у політичній ідентичності або участі під впливом воєн (Balcells, 2012; Hadzic, 2018).

Існують докази того, що вплив війни впливає на співпрацю на місцевому рівні (Bauer, 2016; Grosjean, 2014). Крім того, Й. Глаурдіч і В. Вукович (Glaurdić and Vuković, 2018) показують, що травми, пов'язані з війною, призводять до зростання очікувань населення щодо більшого захисту з боку держави. Оскільки ці дослідження характеризуються відносно високим ступенем суб'єктивності, то дедалі частіше з'являються заклики до проведення експериментальних досліджень для вивчення взаємозв'язку між впливом війни і проникненням держави (Bauer et all, 2016, С. 258-259; Berwick and Christia, 2018, С. 83).

В Україні лише починають з'являтися дослідження про взаємозв'язок між війною та соціальною державою. Так Ю.О. Чалюк рекомендує для запобігання негативним наслідкам війни і розв'язання проблем повоєнного відновлення країни здійснити перехід від дотаційного характеру сфери соціального забезпечення до розвитку і широкого впровадження активної з боку держави, суспільства соціальної політики, зокрема: змістити акцент від державної благодійності до переорієнтації працездатного населення на використання власних сил і можливостей; перейти від пасивної до активної політики зайнятості; організувати соціально неактивну молодь у спеціальні трудові загони тощо (Чалюк, 2024, С. 317-318).

Можна виділити прямі та непрямі наслідки воєн на соціальну політику держави (Obinger, 2018). Серед прямих наслідків слід назвати появу нових соціальних потреб через війну (турбота про ветеранів, дітей, які втратили батьків, допомога переміщеним особам тощо), зміна у структурі ризиків (Rehm, 2016), а також примусова зміна соціальної політики, пов'язана з військовою окупацією. До непрямих можна віднести зміну політичного режиму, нарощування оборонного потенціалу тощо. Наслідки війни також можна класифікувати за тим, чи впливають вони на пропозицію (наприклад, на спроможність держави та оподаткування) або на попит (наприклад, на соціальні потреби та моделі ризиків) політичної системи.

У контексті впливу на соціальну сферу війна найяскравіше проявляється у фіскальній політиці, централізації державного управління та удосконаленні соціального забезпечення.

У фіскальній сфері війни призводять до запровадження нових податків та значного підвищення існуючих. Необхідність у додаткових доходах до державної казни зумовлена двома основними чинниками: необхідністю значних витрат на ведення воєнних дій та зростанням попиту на соціальний захист та соціальну справедливість. Очевидно, що найпершою турботою уряду у випадку війни є пошук додаткових доходів для її фінансування. Якщо війна коротка і локальна, то це можуть бути запозичення, девальвація валюти, нові мита і підвищення податкових ставок (Ames and Rapp, 1977, С. 177). Однак, масштабні та затяжні конфлікти вимагають запровадження нових, ефективних з точки зору адміністрування податків. Дві світові війни були особливо сильним стимулом для запровадження податків на Заході. Хоча більшість європейських країн ще у попередні століття експериментували з низкою податків: так податок на спадщину або податок на доходи фізичних осіб спорадично вводився ще до наполеонівських воєн. Однак на постійній основі податок на спадщину або податок на доходи фізичних осіб, були запроваджені лише під час або невдовзі після світових воєн для погашення військових боргів (Seelkopf et al., 2010). Навіть у Німеччині, наприкінці XVIII ст. де окремі землі успішно протистояли спробам О. фон Бісмарка запровадити податок на доходи фізичних осіб на національному рівні, Перша світова війна сприяла його впровадженню, а також стягуванню загальних податків з продажу. При цьому навіть після закінчення війни ці податки тривалий час не скасовувалися.

По-друге, пошук нових джерел доходів був зумовлений необхідністю реалізації цілої низки соціальних програм, що безпосередньо стосувалися військових (лікування та реабілітація поранених солдат, виплата допомоги їх сім'ям тощо) або цивільного населення (страхування на випадок безробіття, сімейні виплати та інші схеми соціального забезпечення, які були за-

проваджені для задоволення величезних соціальних потреб, породжених руйнівними наслідками воєнних дій).

Крім того, не всі податки мають однаковий вплив на суспільні відносини, оскільки деякі з них мають більший перерозподільчий ефект, ніж інші. Запровадження різноманітних прогресивних податків сприяло посиленню відчуттю соціальної справедливості. Дві світових війни відрізнялися масштабами мобілізації, у результаті чого армії поповнювалися чоловіками молодого віку з низьким рівнем доходу. В той час як у більш заможних верств населення були можливості уникнути призову на службу. У результаті масовий призов молоді під час Першої та Другої світових воєн призвів до висунення політичних вимог щодо компенсаційного «призову багатства», який поклав початок більш прогресивному оподаткуванню (Scheve and Stasavage, 2012; Scheve and Stasavage, 2016). Хоча згодом після закінчення війни податковий тягар зменшився, податкові ставки, запроваджені у воєнний час, так і не повернулися до довоєнного рівня (Scheve and Stasavage, 2010).

Війна має значний вплив на централізацію державного управління. Так низка досліджень доводить, що війна значно поглибила проникнення держави в суспільство. Йдеться насамперед про процес встановлення і посилення контролю держави стосовно інших суспільних акторів (Briggs, 1961; Obinger et al., 2018: Obinger and Petersen 2017).

Очевидним наслідком воєн стало домінування централізації в державному управлінні, оскільки першочерговим завданням органів державної влади стали забезпечення нагальних потреб армії в зброї, техніці та людях. Уряди були змушені організовувати забезпечення армії, покращувати транспортну інфраструктуру і керувати виробництвом у воєнний час. Таким чином, масові війни створюють стимули для збільшення адміністративного потенціалу (Tilly, 1990, C. 75). Ця спроможність своєю чергою полегшувала адміністрування податків і дозволяла запроваджувати прогресивну шкалу.

Масштабні мобілізації і демобілізації громадян в ході воєн протягом XX ст. вимагали координації та попереднього планування, зростання кількості жертв війни (як серед військових, так і серед цивільних) потребувала більшого соціального захисту, а зумовлене війною переривання усталених торговельних і фінансових зв'язків та масове вилучення економічних і трудових ресурсів на військові потреби спричинило дефіцит товарів, послуг та працівників. Як наслідок, ринкова економіка була жорстко зарегульована і отримала назву «воєнний соціалізм». Таке масове втручання держави в економічну та соціальні сфери, а також управління армією вимагало нарощування адміністративного потенціалу та бюрократичної спеціалізації. Крім того, місцеві органи влади та приватні благодійні організації були переобтяжені численними викликами та проблемами, породженими масштабною війною. Політичною відповіддю стала централізація державних повноважень. Навіть у федеративних країнах у період воєнного стану нові обов'язки у сфері соціальної політики були передані наверх центру.

Удосконалення системи соціального забезпечення різних верств населення у низці держав Заходу також стала результатом війни, оскільки у результаті розвитку військових технологій та поширення військової повинності кількість жертв війни в XX ст. досягла безпрецедентного рівня.

Одним з перших Р. Тітмус відзначав, що катастрофічні наслідки воєн, демобілізація військових та повоєнні політико-економічні кризи створили величезний попит на соціальний захист, який держави могли задовольнити шляхом створення соціальної держави (Titmuss, 1958). Усі воюючі країни повинні були забезпечити матеріальну підтримку ветеранам-інвалідам та утриманцям загиблих військовослужбовців. Мільйони ветеранів також потребували медичної допомоги та підтримки для успішної реінтеграції в суспільство і на ринки праці. Це включало, принаймні на перехідний період, надання допомоги по безробіттю, забезпечення житлом, освітою та професійною підготовкою. Соціальні потреби були ще більшими в країнах, які постраждали від воєнних дій на своїй території, оскільки крім втрат серед військових були численні жертви серед мирного населення, що супроводжувалися масштабним руйнуванням інфраструктури. Руйнування виробничих об'єктів та інфраструктури, демобілізація військовослужбовців і звільнення у військово-промисловому комплексі призвели до високого рівня безробіття і бідності наприкінці війни.

При цьому надання соціальної допомоги певним групам мало важливі, але неоднозначні наслідки для розвитку соціальної держави. Хоча в деяких країнах щедрі пільги ветеранам перевищували або навіть витісняли соціальні виплати для цивільного населення (Mittelstadt, 2015; Shalev and Gal, 2018; Skocpol, 1992), однак ці пільги були провісниками соціальної держави в довгостроковій перспективі, оскільки ці схеми ґрунтувалися на принципово нових засадах надання пільг або включали в себе нову політику, яка згодом поширилася на соціальне забезпечення цивільного населення.

Найбільш очевидним і прямим впливом війни на соціальну політику стало створення низки схем соціального захисту для різних категорій населення. Британська історіографія свідчить про значні зміни в законодавстві про соціальну політику зумовлені війною. Насамперед це стосується англо-бурських війн (Dwork, 1987), Першої світової війни (Edgerton, 2018) і, особливо, Другої світової війни (Titmuss, 1958: 81-84). Австралія запровадила кілька нових соціальних програм під час Другої світової війни (De Maria, 1989; Lloyd and Battin, 2018), тоді як Японія під час Тихоокеанської війни запровадила не лише пенсії за віком, а й суттєво розширила медичне страхування (Kasza, 2002). Також вважається, що Перша світова війна стала ключовим каталізатором для створення соціальної держави у Веймарській республіці. Інші воюючі країни Першої світової війни, такі як Італія (Ferrera, 2018) та Великобританія (Gilbert, 1970), запровадили або розширили страхування на випадок безробіття невдовзі після перемир'я.

Порівняльні дослідження також вказують на збіг між війною та часом прийняття законодавства про соціальне забезпечення. Вивчаючи інновації в соціальній політиці у 18 країнах, Е. Ебботт і С. ДеВіні виявили, що законодавство про соціальне забезпечення, пов'язане з медичним страхуванням, пенсіями, компенсаціями робітникам і страхуванням на випадок безробіття, масово приймалося під час і відразу після Першої світової війни, тоді як різноманітні виплати сім'ям чітко пов'язані з Другою світовою війною (Abbott and DeViney, 1992).

П. Емменеггер також вказує на тісний зв'язок між законодавством про захист зайнятості та війною в кількох європейських країнах (Emmenegger, 2014). Хоча автори одного з останніх досліджень стверджують, що законодавство про соціальне забезпечення переважно ухвалювалося одразу після війни, а не під час війни (Obinger and Schmitt, 2020). Порівняння 16 західних країн з різним військовим досвідом у період між 1880 і 1955 роками не лише показує, що війна, безумовно, має значення для ухвалення програм соціального забезпечення, але й переважає багато інших чинників, на які зазвичай звертають увагу в порівняльних дослідженнях соціальних держав. Ліві уряди набагато частіше запроваджували та розширювали програми соціального забезпечення, ніж їхні консервативні колеги.

Згідно з іншими дослідженнями не так війна, як її інтенсивність війни (наприклад, тривалість, ведення бойових дій на своїй території, кількість жертв війни тощо) стимулювала реформування системи соціального забезпечення та охорони здоров'я (Obinger and Schmitt 2020).

Ключовими подіями для закладення основ майбутньої соціальної держави було створення міністерств соціального забезпечення та законодавче забезпечення соціального захисту (Petersen et al., 2021). Одними з перших цим шляхом пішли Бельгія, Канада, Нова Зеландія і Франція, де активно почалося створення нових урядових структур, відповідальних за соціальну сферу. Ця тенденція отримала додатковий імпульс після створення в 1919 році Міжнародної організації праці (МОП), яку теж можна вважати продуктом Першої світової війни.

Загалом обидві світові війни широко розглядаються як вирішальні переломні моменти в історії соціальної держави. П. Флора і Дж. Альбер розрізняють три окремі фази розвитку соціальної держави в західному світі, які відокремлені одна від одної двома світовими війнами (Flora and Alber, 1981).

Також можна відзначити поступову еволюцію розширення соціального захисту і на ветеранів-іноземців, характерну для XXI ст. Так у Франції парламент заморозив пенсії військовим ветеранам з колишніх колоній у 1959 році. Проте суди у 2001 і 2010 роках визнали цю практику такою, що суперечить антидискримінаційному законодавству. У результаті у 2011 році парламент ухвалив закон про розморожування пенсій ветеранів колоніальних військ. Ветера-

нам, які не є громадянами Франції, або їхнім бенефіціарам була надана можливість протягом 4 років подати заяву про перегляд їхніх пенсій. У 2015 році було усунуто решта дискримінаційних положень і прямо передбачено підвищення пенсій для низки груп, які раніше були виключені з цього процесу.

В Ізраїлі законодавство про пільги для ветеранів не робить чіткої різниці між громадянами Ізраїлю та іноземцями, які добровільно вступили на службу в Армію оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ). Отримання ветеранських пільг, у тому числі тих, що виплачуються сім'ям загиблих солдатів і солдатів, які отримали поранення при виконанні службових обов'язків, як правило, залежить від критеріїв прийнятності, які не включають місце проживання або громадянство. Наразі в ЦАХАЛ діють спеціальні програми для іноземних добровольців, які користуються особливими пільгами під час проходження військової служби, а після її завершення мають право на низку пільг, покликаних полегшити їхню інтеграцію в суспільство Ізраїлю.

Російсько-українська війна, що триває з 2014 року, теж стимулювала посилення соціальної держави в Україні. Зокрема вона призвела до масштабного перегляду вітчизняного законодавства про соціальне забезпечення і зростання ролі держави практично у всіх сферах суспільного життя. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (1991) був прийнятий ще у 1991 році і періодично до нього вносилися зміни, однак найбільша кількість поправок – по 10 – була внесена після початку російсько-української війни в 2014 і 2015 році. Початок повномасштабного вторгнення зумовив внесення 9 змін в 2022 році. Своєрідним спадком радянської епохи можна вважати Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (1993), до якого найбільше змін було внесено у 2015 році (7) та в 2016 (6), а також у 2022 і 2023 році (по 5).

Анексія Криму та тимчасова окупація окремих районів Донецької та Луганської областей змусила в короткі строки запровадити законодавчу основу для захисту прав нової категорії – внутрішньо переміщених осіб (Про забезпечення прав, 2014), яке було значно удосконалене після повномасштабного вторгнення у 2022 році.

Отже, війна, що супроводжується численними людськими жертвами й трагедіями, руйнуванням економіки та інфраструктури країни, посилює запит громадян на захист і допомогу з боку держави. Це створює сприятливі умови для появи та зміцнення ролі соціальної держави, що супроводжується підвищенням податків та централізацією державного управління. Унікальність нинішньої повномасштабної континентальної війни на території України полягає у значній фінансовій підтримці держави та її соціальних програм насамперед боку країн Заходу, Євросоюзу та міжнародних організацій (Міжнародного валютного фонду, Світового банку тощо). Це, з одного боку, дозволяє розширити і покращити соціальний захист громадян, а з іншого – узалежнює державу від зовнішньої допомоги, актуалізує проблему пошуку внутрішніх джерел фінансування соціальних програм. Відповідно, Україна буде змушена шукати власну модель соціальної держави, що найкраще відповідатиме умовам ведення війни XXI ст. і повоєнної відбудови у контексті євроінтеграції.

Література

Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб; Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text

Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей; Закон України № 2011-XII від 20.12.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text

Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту; Закон України від 22 жовтня 1993 року № 3551-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text

Чалюк Ю.О. «Warstate» і «welfare state»: конфлікт чи синергія воєнної стратегії та соціальної безпеки України. *Сталий розвиток економіки*. 2024. №1. С. 309–320.

Abbott A., DeViney S. The Welfare State as Transnational Event: Evidence from Sequences of Policy Adoption. Social Science History. 1992. Vol. 16. №2. P. 245–274.

Ames E., Rapp R. T. The Birth and Death of Taxes: A Hypothesis. *The Journal of Economic History*. 1977. Vol. 37. №1. P. 161–178.

Balcells L. The consequences of victimization on political identities: Evidence from Spain. *Politics & Society.* 2012. Vol. 40.№3. P. 311–347.

Berwick E., Christia, F. State capacity redux: Integrating classical and experimental contributions to an enduring debate. *Annual Review of Political Science.* 2018. Vol. 21. №1. P. 71–91.

Briggs A. The welfare state in historical perspective. *European Journal of Sociology*. 1961. Vol. 2. №2. P. 221–258.

Broadberry S., Harrison M. *The Economics of World War I. Economics of the Two World Wars*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Can war foster cooperation? / Bauer M. et al. *Journal of Economic Perspectives.* 2016. Vol. 30. №3. P. 249–274.

De Maria W. Combat and Concern: The Warfare-Welfare Nexus. War and Society. 1989. Vol. 7. №1. P. 71–86.

Dörr N. «As far as Numbers are Concerned, We are Beaten». Finis Galliae and the Nexus between Fears of Depopulation, Welfare Reform, and the Military in France During the Third Republic, 1870–1940. *Historical Social Research.* 2020. Vol. 45. №2. P. 68–113.

Dörr N., Grawe L., Obinger H. The Military Origins of Labor Protection Legislation in Imperial Germany. *Historical Social Research.* 2020. Vol. 45. №2. P. 27–67.

Dryzek J., Goodin R. E. Risk-Sharing and social justice: The motivational foundations of the post-war Welfare state. *British Journal of Political Science.* 1986. Vol. 16. №1. P. 1–34.

Dwork D. War is Good for Babies and Other Young Children: A History of the Infant and Child Welfare Movement in England, 1898–1918. London: Tavistock, 1987.

Edgerton D. War and the Development of the British Welfare State. Warfare and Welfare: Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries / Obinger H., Petersen K., Starke P. Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 200–229.

Education and Military Rivalry / Aghion, P., Jaravel, X., Persson, T., Rouzet D. *Journal of the European Economic Association*. 2019. Vol. 17. №2. P. 376–412.

Emmenegger P. The Power to Dismiss: Trade Unions and Job Security in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Feldman N., Slemrod, J. War and Taxation: When Does patriotism overcome the free-rider impulse? *The New Fiscal Sociology: Taxation in Comparative and Historical Perspective* / Martin I., Mehrotra A., Prasad M. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. P. 138–154.

Ferrera M. Italy: Wars, Political Extremism, and the Constraints to Welfare Reform. Warfare and Welfare: Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries / Obinger H., Petersen K., Starke P. Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 138–154.

Flora P., Alber J. Modernization, Democratization and the Development of Welfare States in Western Europe. The Development of Welfare States in Europe and America / Flora P., Heidenheimer A.J. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1981. P. 37–80.

Gilbert B.B. British Social Policy 1914–1939. London: Batsford, 1970.

Glaurdić J., Vuković V. Post-War voters as fiscal liberals: Local elections, spending, and War trauma in contemporary Croatia. *East European Politics.* 2018. Vol. 34. №2. P. 173–193.

Grosjean P. Conflict and social and Political preferences: Evidence from World War II and civil Conflict in 35 European countries. *Comparative Economic Studies*. 2014. Vol. 56. №3. P. 424–451.

Hadzic D. Policy preferences in a post-War environment. *Research & Politics.* 2018. Vol. 5. №2. P. 1–6.

Iversen T., Soskice D. Electoral Institutions and the Politics of Coalitions: Why Some Democracies Redistribute More Than Others. American Political Science Review. Vol. 100. №2. P. 165–181.

Johnstone, P., McLeish, C. World wars and sociotechnical change in energy, food, and transport: A deep transitions perspective. *Technological Forecasting and Social Change.* 2022. Vol. 174. URL: https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121206

Kasza G. J. War and Comparative Politics. *Comparative Politics*. 1996. Vol. 28. P. 355–373.

Kasza G.J. War and Welfare Policy in Japan. Journal of Asian Studies. 2002. Vol. 61. №2. P. 417–435.

Klausen J. *War and Welfare: Europe and the United States, 1945 to the Present*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1998.

Lloyd C., Battin, T. Reinforcements for the Wage-Earners' Welfare State? The Effects of the Two World Wars on Australia's Model of Welfare. Warfare and Welfare: Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries / Obinger H., Petersen K., Starke P. Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 230–259.

Manow P. Electoral Rules, Class Coalitions and Welfare State Regimes, or How to Explain Esping-Andersen with Stein Rokkan. Socio-Economic Review. 2009. Vol. 7. P. 101–121.

Mehrotra A. The price of conflict: War, taxes, and the Politics of fiscal citizenship. *Michigan Law Review*. 2010. Vol. 108. №6. P. 1053–1078.

Mittelstadt J. The Rise of the Military Welfare State. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015.

Obinger H., Petersen K. Mass Warfare and the Welfare State: Causal mechanisms and effects. *British Journal of Political Science*. 2017. Vol. 47. №1. P. 203–227.

Obinger H., Petersen K., Starke P. *Warfare and Welfare. Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

Obinger H., Schmitt C. The Impact of the Second World War on Postwar Social Spending. *European Journal of Political Research.* 2018. Vol. 57. №2. P. 496–517.

Obinger H., Schmitt C. War and Welfare Legislation in Western Countries. *Journal of European Social Policy*. 2020. Vol. 30. №3. P. 261–274.

Petersen K., Schmitt C., Obinger H. World Wars and the Establishment of Welfare Ministries. *Social Science History*. 2023. Vol. 47. №4. P. 543–564.

Porter B. D. *War and the Rise of the State*. New York: Free Press, 1994.

Rehm P. *Risk Inequality and Welfare States. Social Policy Preferences, Development, and Dynamics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

Scheve K., Stasavage D. Democracy, War, and Wealth: Lessons from Two Centuries of Inheritance Taxation. American Political Science Review. 2012. Vol. 106. №1. P. 81–102.

Scheve K., Stasavage D. *Taxing the Rich: A History of Fiscal Fairness in the United States and Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2016.

Scheve K., Stasavage D. The Conscription of Wealth: Mass Warfare and the Demand for Progressive Taxation. International Organization. 2010. Vol. 64. №4. P. 529–561.

Shalev M., Gal J. Bullets and Benefits in the Israeli Welfare State. Warfare and Welfare: Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries / Obinger H., Petersen K., Starke P. Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 393–425.

Skocpol T. *Protecting Soldiers and Mothers. The Political Origins of Social Policy in the United States*. Cambridge: Harvard University Press, 1992.

The rise of modern taxation: A new comprehensive dataset of tax introductions worldwide / Seelkopf L. et al. *The Review of International Organizations.* 2021. Vol. 16. P. 239–263.

Tilly C. *Coercion, Capital, and European States. AD 990–1990*. Oxford: Blackwell Publishers, 1990.

Tilly C. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press, 1975.

Titmuss R. M. *Essays on the Welfare State*. London: Unwin University Books, 1958. P. 75–87.

Wimmer A. War. *Annual Review of Sociology*. 2014. Vol. 44. P. 173–197.

References

Abbott, A., & DeViney, S. (1992) 'The Welfare State as Transnational Event: Evidence from Sequences of Policy Adoption', Social Science History, *16*(2), 245–274.

Aghion, P., Jaravel, X., Persson, T., & Rouzet, D. (2019) Education and Military Rivalry. *Journal of the European Economic Association, 17*(2), 376–412.

Ames, E., & Rapp, R. T. (1977) The Birth and Death of Taxes: A Hypothesis. *The Journal of Economic History, 37*(1), 161–178.

Balcells, L. (2012) The consequences of victimization on political identities: Evidence from Spain. *Politics & Society*, *40*(3), 311–347.

Bauer, M., Blattmann, C., Chytilova, J., Henrich, J., Miguel, E., & Mitts, E. (2016) Can war foster cooperation? *Journal of Economic Perspectives, 30*(3), 249–274.

Berwick, E., Christia, F. (2018) State capacity redux: Integrating classical and experimental contributions to an enduring debate. *Annual Review of Political Science, 21(1), 71–91.*

Briggs, A. (1961) The welfare state in historical perspective. *European Journal of Sociology*, *2(2), 221–258*.

Broadberry, S., & Harrison, M. (2009) *The Economics of World War I. Economics of the Two World Wars*. Cambridge: Cambridge University Press.

Chaliuk, Yu.O. (2024) «Warstate» i «welfare state»: konflikt chy synerhiia voiennoi stratehii ta sotsialnoi bezpeky Ukrainy. *Stalyi rozvytok ekonomiky*, 1, 309–320.

De Maria, W. (1989) Combat and Concern: The Warfare-Welfare Nexus', War and Society, 7(1), *71–86*.

Dörr, N. (2020) «As far as Numbers are Concerned, We are Beaten». Finis Galliae and the Nexus between Fears of Depopulation, Welfare Reform, and the Military in France During the Third Republic, 1870–1940. *Historical Social Research, 45*(2), 68–113.

Dörr, N., Grawe L., & Obinger H. (2020) The Military Origins of Labor Protection Legislation in Imperial Germany. *Historical Social Research*, *45*(2), 27–67.

Dryzek, J., Goodin, R. E. (1986) Risk-Sharing and social justice: The motivational foundations of the post-war Welfare state. *British Journal of Political Science*, *16*(1), 1–34.

Dwork, D. (1987) War is Good for Babies and Other Young Children: A History of the Infant and Child Welfare Movement in England, 1898–1918. London: Tavistock.

Edgerton, D. (2018) War and the Development of the British Welfare State', in Obinger H., Petersen K., Starke P. (eds) Warfare and Welfare: Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries, pp. 200–29. Oxford: Oxford University Press.

Emmenegger, P. (2014) The Power to Dismiss: Trade Unions and Job Security in Western Europe. Oxford: Oxford University Press.

Feldman, N., & Slemrod, J. (2009) War and Taxation: When Does patriotism overcome the free-rider impulse? In I. Martin, A. Mehrotra, & M. Prasad (Eds.), *The New Fiscal Sociology: Taxation in Comparative and Historical Perspective,* pp. 138-154. Cambridge University Press.

Ferrera, M. (2018) 'Italy: Wars, Political Extremism, and the Constraints to Welfare Reform', in Obinger H., Petersen K., Starke P. (eds) Warfare and Welfare: Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries, pp. 99–126. Oxford: Oxford University Press.

Flora, P., & Alber, J. (1981) Modernization, Democratization and the Development of Welfare States in Western Europe, in Flora P., Heidenheimer A.J. (eds), The Development of Welfare States in Europe and America, pp. 37–80. New Brunswick, NJ: Transaction Books.

Gilbert, B.B. (1970) British Social Policy 1914–1939. London: Batsford, 1970.

Glaurdić, J., & Vuković, V. (2018) Post-War voters as fiscal liberals: Local elections, spending, and War trauma in contemporary Croatia. *East European Politics, 34(2), 173–193*.

Grosjean, P. (2014). Conflict and social and Political preferences: Evidence from World War II and civil Conflict in 35 European countries. *Comparative Economic Studies*, *56*(3), 424–451.

Hadzic, D. (2018) Policy preferences in a post-War environment. *Research & Politics, 5*(2), 1–6.

Iversen, T., & Soskice, D. (2006) Electoral Institutions and the Politics of Coalitions: Why Some Democracies Redistribute More Than Others. American Political Science Review, *100*(2), 165–181.

Johnstone, P., & McLeish, C. (2022) World wars and sociotechnical change in energy, food, and transport: A deep transitions perspective. *Technological Forecasting and Social Change, 174.* URL: https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121206

Kasza, G. J. (1996). War and Comparative Politics. *Comparative Politics*, *28,* 355–373.

Kasza, G.J. (2002) War and Welfare Policy in Japan, Journal of Asian Studies, 61 (2), *417–435*.

Klausen, J. (1998) *War and Welfare: Europe and the United States, 1945 to the Present*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Lloyd, C., & Battin, T. (2018) 'Reinforcements for the Wage-Earners' Welfare State? The Effects of the Two World Wars on Australia's Model of Welfare', in Obinger H., Petersen K., Starke P. (eds) Warfare and Welfare: Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries, pp. 230–59. Oxford University Press.

Manow, P. (2009) Electoral Rules, Class Coalitions and Welfare State Regimes, or How to Explain Esping-Andersen with Stein Rokkan. Socio-Economic Review, 7, 101–121.

Mehrotra, A. (2010) The price of conflict: War, taxes, and the Politics of fiscal citizenship. *Michigan Law Review, 108*(6), 1053–1078.

Mittelstadt, J. (2015) The Rise of the Military Welfare State. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Obinger, H., & Petersen, K. (2017) Mass Warfare and the Welfare State: Causal mechanisms and effects. *British Journal of Political Science*, *47*(1), 203–227.

Obinger, H., & Schmitt, C. (2018) The Impact of the Second World War on Postwar Social Spending. *European Journal of Political Research, 57*(2), 496–517.

Obinger, H., & Schmitt, C. (2020) War and Welfare Legislation in Western Countries. *Journal of European Social Policy, 30*(3), 261–274.

Obinger, H., Petersen, K., & Starke, P. (2018) *Warfare and Welfare. Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries*. Oxford: Oxford University Press.

Petersen, K., Schmitt C., & Obinger, H. (2023) World Wars and the Establishment of Welfare Ministries. *Social Science History, 47*(4), 543–564.

Porter, B. D. (1994) *War and the Rise of the State*. New York: Free Press.

Pro sotsialnyi i pravovyi zakhyst viiskovosluzhbovtsiv ta chleniv yikh simei; Zakon Ukrainy № 2011-XII vid 20.12.1991.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text

Pro status veteraniv viiny, harantii yikh sotsialnoho zakhystu; Zakon Ukrainy vid 22 zhovtnia 1993 roku № 3551-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text

Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib; Zakon Ukrainy vid 20 zhovtnia 2014 roku № 1706-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text

Rehm, P. (2016) *Risk Inequality and Welfare States. Social Policy Preferences, Development, and Dynamics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Scheve, K., & Stasavage, D. (2010) The Conscription of Wealth: Mass Warfare and the Demand for Progressive Taxation. International Organization, *64(4), 529–61*.

Scheve, K., & Stasavage, D. (2012) Democracy, War, and Wealth: Lessons from Two Centuries of Inheritance Taxation. American Political Science Review, *106*(1), 81–102.

Scheve, K., & Stasavage, D. (2016) *Taxing the Rich: A History of Fiscal Fairness in the United States and Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Seelkopf, L., Bubek, M., Eihmanis, E. et al. (2021) The rise of modern taxation: A new comprehensive dataset of tax introductions worldwide. *The Review of International Organizations, 16,* 239–263.

Shalev, M., & Gal, J. (2018) Bullets and Benefits in the Israeli Welfare State, in Obinger H., Petersen K., Starke P. (eds) Warfare and Welfare: Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries, pp. 393–425. Oxford: Oxford University Press.

Skocpol, T. (1992) *Protecting Soldiers and Mothers. The Political Origins of Social Policy in the United States.* Cambridge: Harvard University Press.

Tilly, C. (1975) *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press.

Tilly, C. (1990) *Coercion, Capital, and European States. AD 990–1990*. Oxford: Blackwell Publishers.

Titmuss, R. M. (1958) War and Social Policy. In *Essays on the Welfare State*, ed. Richard M. Titmuss, 75–87. London: Unwin University Books.

Wimmer, A. (2014). War. *Annual Review of Sociology*, *44,* 173–197.

Анотація

Стойко О. М. **Вплив війни на становлення і розвиток соціальної держави. –** Стаття.

У контексті впливу війни на становлення та розвиток соціальної держави виділено та проаналізовано три ключових тенденції: посилення фіскальної політки, централізація державного управління та удосконалення соціального забезпечення.

У фіскальній сфері війни призводять до запровадження нових податків та значного підвищення існуючих. Необхідність у додаткових доходах до державної казни зумовлена необхідністю значних витрат на ведення воєнних дій та зростанням попиту на соціальний захист та соціальну справедливість з боку громадян.

Війна зумовлює централізацію державного управління та поглиблює проникнення держави в суспільство, оскільки першочерговим завданням органів державної влади стає забезпечення нагальних потреб армії в матеріальних та людських ресурсах.

Удосконалення системи соціального забезпечення різних верств населення у низці держав Заходу також стало результатом війни, оскільки у результаті розвитку військових технологій та масштабних мобілізацій кількість жертв війни в ХХ ст. досягла безпрецедентного рівня.

При цьому надання соціальної допомоги певним групам мало важливі, але неоднозначні наслідки для розвитку соціальної держави. Хоча в деяких країнах щедрі пільги ветеранам перевищували або навіть витісняли соціальні виплати для цивільного населення, однак вони були провісниками соціальної держави в довгостроковій перспективі, оскільки ці схеми грунтувалися на принципово нових засадах надання пільг або включали в себе нову політику, яка згодом поширилася на соціальне забезпечення цивільного населення.

Найбільш очевидним і прямим впливом війни на соціальну політику стало створення низки схем соціального захисту для різних категорій населення. Ключовими подіями для закладення основ майбутньої соціальної держави було створення міністерств соціального забезпечення та законодавче забезпечення соціального захисту. Також має місце поступова еволюція розширення соціального захисту і на ветеранів-іноземців, характерну для ХХІ ст., зокрема в Ізраїлі та Франції.

Відзначено, що російсько-українська війна, а особливо повномасштабне вторгнення у лютому 2022 року, сприяли удосконаленню законодавства про соціальне забезпечення як військових, так і цивільного населення. Однак значна залежність від зовнішньої підтримки та перспектива євроінтеграції визначатимуть унікальність української моделі соціальної держави у повоєнний період.

Ключові слова: соціальна держава, війна, соціальний захист, соціальна політика, державне управління, ветерани.

Summary

Stoiko O. M. **The impact of war on the formation and development of the welfare state. –** Article.

In the context of the impact of war on the formation and development of the welfare state, three key trends are identified and analysed: strengthening of fiscal policy, centralisation of public administration and improvement of social security.

In the fiscal sphere, wars lead to the introduction of new taxes and a significant increase in existing ones. The need for additional revenues to the state treasury is driven by the high cost of warfare and the growing demand for social protection and social justice from citizens.

The war leads to centralisation of public administration and deepens the penetration of the state into society, as the first priority of public authorities is to meet the army's urgent needs for material and human resources.

Improvements in the social security system for various segments of the population in a number of Western countries also resulted from the war, as the development of military technologies and large-scale mobilisations led to an unprecedented number of war victims in the twentieth century.

However, the provision of social assistance to certain groups had important but ambiguous consequences for the development of the welfare state. Although in some countries generous benefits for veterans exceeded or even supplanted social benefits for the civilian population, they were precursors of the welfare state in the long term, because these schemes were based on fundamentally new principles of benefit provision or included new policies that later extended to the social security of the civilian population.

The most obvious and direct impact of the war on social policy was the creation of a number of social protection schemes for different categories of the population. The establishment of the ministries of social security and the legislative provision of social protection were key events in laying the foundations for the future welfare state. There has also been a gradual evolution of the extension of social protection to foreign veterans, which is typical for the 21st century, in particular in Israel and France.

It is noted that the Russian-Ukrainian war, and especially the full-scale invasion in February 2022, contributed to the improvement of social security legislation for both the military and the civilian population. However, the significant dependence on external support and the prospect of European integration will determine the uniqueness of the Ukrainian welfare state model in the post-war period.

Key words: welfare state, war, social protection, social policy, public administration, veterans.

УДК 321.01:578.834 Covid-19
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.14

Н. М. Хома
orcid.org/0000-0002-2507-5741
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»

ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ: ВПЛИВ ПАНДЕМІЇ COVID-19

Соціальна держава нині перебуває на етапі затяжної кризи, яка наростає уже понад півстоліття (від 1970-х років). Цей політико-правовий інститут стикається зі щораз більшою кількістю викликів. Вони зумовлені як посиленням міжнародної взаємозалежності й збільшенням гостроти глобальних проблем людства, так і широким спектром причин на національному рівні (безпекові, екологічні, демографічні, економічні та ін.).

Одним із нещодавніх чинників, який вплинув на стійкість інституту соціальної держави, була пандемія вірусу SARS-CoV-2 (Covid-19). Пандемія стала критичним моментом у розвитку соціальної держави. Особливо чітко проявилася її важливість для економіки, здоров'я та добробуту громадян, а також безпеки, особливо для найбільш уразливих груп населення (Ottmann & Noble, 2024). Однак більшість нинішніх моделей соціальних держав, як дорогих та громіздких систем, виявилися погано адаптованими до несподіваного виклику такого масштабу. Відтак вкотре актуалізувалася потреба побудови більш спроможних моделей соціальної держави. Зберігається завдання осучаснення політико-правового дизайну соціальної держави, корекції траєкторії її розвитку в умовах висхідної динаміки різноманітних викликів і ризиків.

Актуальність теми зміни інституту соціальної держави під впливом пандемії коронавірусу зумовлена потребою оцінити зміни, які відбулися з інститутом соціальної держави у відповідь на пандемію, а також його здатності реагувати на кризові ситуації глобального масштабу. За ситуації появи щораз більшої кількості ризиків та викликів, потребує з'ясування, яка модель інституту соціальної держави є максимально життєздатною. Метою дослідження є з'ясування впливу пандемії Covid-19 на соціальну державу та перспективи цього інституту. Поставлено завдання: проаналізувати зміни у архітектурі соціальної держави під впливом пандемії; з'ясувати, наскільки зміни соціальної політики періоду пандемії вплинули на загальну стійкість інституту соціальної держави та його перспективу.

Пандемія коронавірусної хвороби тривала півтора року і від 4 травня 2023 р. рішенням ВООЗ у глобальному масштабі вважається завершеною. Хоч різноманітні ризики для життя та здоров'я населення зберігаються, однак загальна стабілізація ситуації дозволила дослідникам перейти до оцінки впливу цієї надзвичайної ситуації на різні аспекти життєдіяльності суспільства та держави. Зокрема актуалізувалося й питання оцінки ролі соціальної держави під час пандемії, її здатності реагувати на такого масштабу виклики, враховувати уроки такої глобальної проблеми, адаптуватися до щораз більшої кількості викликів та ризиків.

Вітчизняні учені-політологи (Олійник, 2022; Хлівнюк, 2021 та ін.) започаткували у вітчизняному науковому дискурсі обговорення впливу пандемії на інститут соціальної держави. Однак праці згаданих дослідниць стосувалися впливу пандемії на функціонування соціальної держави в період гострої фази Covid-19. Натомість постпандемічна «діагностика» інституту соціальної держави майже не проводилась. У вітчизняному політико-правовому дискурсі не була дана оцінка, як пандемія коронавірусу змінила/змінює інститут соціальної держави. Не з'ясовано, наскільки нововведення у сфері соціальної політики стали стійкими або ж вони стали лише ситуативними реакціями держави на гостру кризу. Натомість більшу увагу цьому питанню уже приділили закордонні учені. Наш аналіз історіографії дослідження показав, що тема зміни конфігурації сучасних моделей соціальної держави під впливом різних чинників нині щораз частіше потрапляє у фокус уваги дослідників. Це засвідчує її гостроту, соціальну затребуваність результатів таких наукових розвідок і потребу їх поглиблення.

Методологія дослідження впливу пандемії коронавірусу на інститут соціальної держави поєднує неоінституціоналізм та компаративний аналіз. Неоінституціоналізм дозволив розкрити зміни, які відбуваються у межах інституту соціальної держави під впливом тих чи інших чинників. Порівняльний аналіз уможливив з'ясування, чи модернізуються різні моделі соціальної держави з огляду на ймовірність щораз нових глобальних викликів, на зразок того, яким був вірус SARS-CoV-2 (Covid-19).

Отже, масштаби коронавірусного інфікування створили величезне навантаження на інфраструктуру соціальних держав. Ця ситуація позначилася на усіх класичних моделях соціальної держави (ліберальній, континентально-європейській (консервативній), соціал-демократичній – за класифікацією Ґ. Еспінґ-Анденсена). Пандемія коронавірусу посилила настрої уразливості, невизначеності в спільнотах навіть у державах з відносно стійким інститутом соціальної держави та надійною системою соціальних гарантій. Соціальна нерівність через пандемію швидко посилила в більшості країн соціальну поляризацію й високий ступінь соціальної депривації людей, а відтак – ерозії довіри до урядів та зростання протестних настроїв. Це створило додаткові репутаційні ризики для інституту соціальної держави. Відтак після початку пандемії держави соціального типу впровадили нові безпрецедентні заходи, які розширили, переглянули окремі аспекти чинної на той час політики соціального захисту. Ці заходи були спрямовані на пом'якшення кризи в системі охорони здоров'я, полегшення соціальних та економічних проблем через локдаун (Berten 2024).

Пандемія коронавірусу стала прикладом того, як різноманітні кризи непропорційно вражають передусім найуразливіші верстви населення (Inglehart & Norris 2016). Вони традиційно найперше є у фокусі уваги інституту соціальної держави. Малозабезпечені категорії населення найбільше відчули наслідки Covid-19 для здоров'я та рівня доходів через неможливість тривало перебувати на самоізоляції, працювати дистанційно, якнайшвидше вакцинуватися і т. ін. Це робило роль інституту соціальної держави значущою передусім для уразливих категорій населення. COVID-криза посилила, найперше, нерівності на ринку праці, а закриття закладів освіти та вимоги до роботи з дому ускладнили поєднання роботи та сімейного життя (Petts, Carlson & Pepin, 2021). Відтак соціальний вплив пандемії відчули й ті, хто мав достатньо стійкі соціальні позиції, а відтак – потребував соціального захисту.

Ця пандемія не лише стала викликом для національних інститутів соціальної держави у більшості країн, а й посилила давню напругу в політиці соціального забезпечення. Мова про узгодження збереження встановлених соціальних виплат з адаптацією соціальної політики до нових ризиків. Відбувся черговий сплеск дискусій щодо того, чи здатна соціальна держава ефективно та оперативно запобігати, мінімізувати зниження життєвих шансів для більшості соціальних груп за кризових обставин. Така проблема набула гостроти через щонайменше дві характеристики інституту соціальної держави: 1) на момент пандемії у більшості країн цей інститут вже тривало перебував у кризі і демонстрував недостатню стійкість до щораз нових викликів; 2) він дуже важко адаптується до кожного нового соціального виклику, не є гнучким.

Пандемія COVID-19 змінила багато процесів, спричинивши ефект доміно в соціальній сфері (Alizadeh *et al.,* 2023, с. 2039). Була переглянута фіскальна політика, збільшено фінансування сфери охорони здоров'я, надавалася адресна підтримка уразливим домогосподарствам, субсидування комунальних послуг, відтерміновано виплати за кредитами, унормовані нові види трудових відносин і т. ін. Отже, додалися нові види виплат, нові соціальні послуги, нові пільги тощо. Але при цьому економіки більшості країн опинилися перед викликом масштабного реформування соціальної сфери, бо економічне зростання під час пандемії у більшості держав зупинилося чи істотно сповільнилось[1]. Можливості для збільшення фінансування соціальної сфери були обмежені навіть у державах з достатньо стійким інститутом соціальної держави (як-от у нордичних державах зі соціал-демократичною моделлю). Глобальна рецесія через ризики масового інфікування коронавірусом стала однією з найглибших за останні де-

[1] Кейс Швеції, яка не вводила суворих карантинних обмежень, є радше винятком. Однак навіть за такого підходу до пандемії уникнути падіння ВВП не вдалося в умовах тісної інтеграції шведської економіки у світову. Це падіння було меншим, ніж у інших державах, проте позначилось на наповнюваності бюджету.

сятиліття. Загальне зниження економічної активності одразу позначилося на надходженнях до бюджетів, здатності інституту соціальної держави фінансувати соціальні проєкти. При цьому витрати на соціальну сферу навпаки потребували нагального збільшення.

Під час пандемії уряди більш чи менш результативно адаптували свою соціальну політику до поточної ситуації, впроваджували екстрені зміни у законодавство. Це було зумовлено ростом безробіття, незахищеністю самозайнятих працівників, зростанням ризиків інфікування та ізоляції тощо (Sirovátka, Saxonberg & Csudai, 2024, с. 94). Але в більшості соціальних держав під час реагування на пандемію погано враховувалися відмінні наслідки карантинних обмежень для різних професійних груп.

В межах європейських (і не лише) соціальних держав коронавірусна криза вкотре підкреслила недоліки діючих моделей соціальної держави. Під час пандемії класичні моделі соціальної держави були піддані випробуванню, що поставило під сумнів їх соціальну та економічну стійкість. Пандемія показала, як щораз більш нестійкі мережі соціального захисту та нестабільні ринки праці призвели до того, що багато людей стали маргіналізовані (Social Europe, 2020).

У розпал пандемії не було зрозуміло, чи стануть впроваджувані новації лише тимчасовою відповіддю на цю кризу (як-от одноразові допомоги), чи, можливо, відбуватимуться довгострокові трансформаційні зміни інституту соціальної держави. Існувала висока ймовірність того, що після завершення пандемії уряди швидко відмовляться від тимчасових заходів і натомість запровадять заходи жорсткої економії, щоб зменшити дефіцит бюджету (Sirovátka, Saxonberg & Csudai, 2024, с. 94).

Відтак не зрозумілою була траєкторія розвитку інституту соціальної держави в цілому, і основних її моделей – зокрема. При цьому посилилося очікування, що пандемія може стимулювати оновлення та зміцнення соціальної держави. Пандемія позиціювалася як ймовірний поворотний момент для оновлення соціальної держави (Ebbinghaus, Lehner & Naumann, 2022, с. 307). Йшлося передусім про потребу конструювання такої моделі соціальної держави, яка б стала державою соціальних інвестицій. Це зумовлене тим, що класичні моделі соціальної держави досі пріоритетом мають підтримку тих, хто є за межею бідності чи потрапив в інші скрутні умови. Однак така модель соціальної держави не відповідає нинішнім реаліям. Її стійкий консерватизм та забюрократизованість, це наразі не сприяє набуттю нею навичок швидко адаптуватися до нових реалій.

Потреба реформи інституту соціальної держави добре розуміється на найвищому рівні держав та їх союзів. До прикладу, за оцінкою єврокомісара з питань праці та соціальних прав Н. Шміта, «пандемія COVID-19 показала, наскільки важливі ефективні системи соціального захисту та соціального забезпечення для пом'якшення економічного та соціального удару будь-якої кризи. Тепер ми повинні працювати над тим, щоб зробити державу загального добробуту придатною для майбутнього» (European Commission, 2021).

Втім дуже нечітким нині є уявлення про те, яким же вимогам має відповідати ота найбільш відповідна реаліям часу ідеалізована модель соціальної держави. Очевидно, в пріоритеті є готовність до кризових ситуацій, уміння швидко реагувати. Помітно, що розвинені соціальні держави активізували останніми роками реформи, які спрямовані на посилення їх готовності до надзвичайних ситуацій. Тут мова йде не лише про ймовірні пандемії (умовні хвороби Х), а й інші проблеми. Безпекові та кліматичні виклики нині є серед найочевидніших, які є у фокусі уваги сучасних держав. Інша справа, що далеко не завжди ініційовані реформи послідовно впроваджуються на практиці та стають ефективною відповіддю.

Не меншою проблемою є й те, що часто популісти для приходу до влади чи після перемоги на виборах спекулюють на темі майбутнього соціальної держави. Популістські радикальні праві партії, до прикладу – у Західній Європі, «майже без винятку змінили свою позицію щодо питань розподілу, відмовившись від своєї попередньої підтримки держави мінімального добробуту на користь вищих соціальних витрат» (Chueri, 2022, с. 383; Rathgeb & Busemeyer, 2022).

Зауважимо, що на наслідки пандемії сильно вплинуло те, яка з класичних моделей соціальної держави функціонувала в тій чи іншій країні. До прикладу, соціальні держави соці-

ал-демократичного типу (Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія, Ісландія та Нідерланди) мали порівняно нижчий рівень смертності від Covid-19. Згадані держави є сильними демократіями загального добробуту «з універсалістськими моделями надання медичних послуг, значними державними трансфертами, перерозподільчою політикою добробуту, а також щедрими державними послугами та планами пільг, які вважаються важливими для здоров'я населення, особливо – завдяки зниженню смертності» (Nikolova & Bejan, 2022, с. 712).

Очевидною є необхідність реновації режимів соціального забезпечення. Такі «зміни не можна розглядати окремо від економічної структури та її передумов» (Mok, Ku & Yuda, 2021). Мають бути переосмислені та створені «нові структури у відносинах між трьома основними вимірами трикутника соціального забезпечення, а саме державою, ринком і суспільством» (Mok, Ku & Yuda, 2021). Цьому допомагає цифровізація процесів надання послуг (Ingaldi & Klimecka-Tatar, 2022; Lips & Eppel, 2022), що під час та після пандемії прискорено відбувається у більшості держав.

Низка змін уже відбулася під час пандемії. У різних моделях соціальної держави нововведення істотно відрізнялися. Так, під час пандемії держави з соціал-демократичною (скандинавською) моделлю соціальної держави здебільшого лише розширяли свої існуючі універсалістські та щедрі заходи соціального забезпечення, але практично не запроваджували нові (Greve *et al*., 2021). Натомість державам з ліберальними моделями соціальної держави довелося впровадити нові інструменти соціальної політики (Béland *et al*., 2021; Hick & Murphy, 2021). Держави з континентально-європейською моделлю запроваджували нові механізми захисту людей, які долучені до нестандартних форм трудових відносин, як-от фрілансери (Cantillon, Seeleib-Kaiser & Van der Veen, 2021; Moreira *et al*., 2021).

Отже, під час пандемії уряди ініціювали більш чи менш широкий спектр ініціатив з підтримки громадян. Однак як тільки пандемія пішла на спад програми почали закриватися або узагалі вони були одноразовою формою підтримки. Тобто, багато новацій соціального захисту були ситуативними. Наприклад, заходи, запроваджені багатьма державами під час пандемії, «принципово не покращили формальний доступ до схем соціального захисту для нестандартних працівників і самозайнятих. Особливо у сфері допомоги по безробіттю для цих категорій було запроваджено тимчасові (іноді одноразові), здебільшого фіксовані виплати, які залежать від матеріального становища, таким чином не вдаючись до структурного усунення важливих прогалин у їхніх системах соціального захисту, які виникли ще до пандемії Covid-19» (Spasova *et al*., 2022). Пандемія викликала активні дебати, деякі зміни щодо соціального захисту осіб, які виконують роботу на непостійній основі, а також самозайнятих, посилила розуміння необхідності усунення прогалин у їхньому захисті, але ці питання і нині у багатьох держав ще не є належно унормовані.

Будь-які кризи наділені потенціалом відкривати «вікно можливостей» для реформування політико-правових інститутів. Водночас ще фундатор теорії соціальної держави Ґ. Еспінґ-Андерсен підкреслював, що режими добробуту уважаються надзвичайно стабільними (Esping-Andersen, 1990). Соціальна держава – складний і доволі консервативний інститут, який складно й повільно змінюється. Проте нині сучасні держави уже стоять перед комплексом викликів, куди окрім пандемій відноситься зростання збройних конфліктів, руйнівні зміни клімату, масштабні міграційні потоки та ін. Щораз нові кризи є неминучими і це вимагає підготовки систем соціального захисту. Від зорієнтованості на пом'якшення поточних проблем має відбутися перехід до зміцнення стійкості суспільства до різних ризиків. При цьому у фокусі уваги соціальної держави мають бути не лише уразливі групи.

Саме посилення стійкості до нових викликів має стати новою метою соціальної держави. Завданням соціальної держави має стати мінімізація різних ризиків. Зокрема, це можна досягати шляхом розвитку людського капіталу. У модернізованих соціальних державах має відбутися перехід від зменшення ризику бідності до політики зменшення уразливості тих чи інших соціальних груп, підвищення здатності справлятися з певними викликами й швидко адаптуватися до них (максимізувати стійкість до викликів). Модернізована соціальна держава має не лише бути готовою постфактум реагувати на якийсь соціальний виклик, а й бути готовою діяти на випередження, перш ніж якась кризова ситуація матиме деструктивний со-

ціальний ефект. Діяти на випередження – таким може бути меседж адаптованих до викликів сьогодення соціальних держав.

Висновки. Період пандемії коронавірусу став одним з найбільш критичних моментів у еволюції інституту соціальної держави. З одного боку, проявилася уся його значущість для охорони здоров'я й добробуту населення, функціонування держав у цілому. З іншого боку – пандемія показала, наскільки важко інституту соціальної держави адаптуватися до нових соціальних викликів, ставати гнучким до нових реалій. Під час пандемії класичні моделі соціальної держави були піддані випробуванню на ефективність, гнучкість, оперативність. Від соціальної держави в умовах пандемії очікувалися ініціативи, спрямовані на підтримку соціальної єдності, організацію життєдіяльності людей в умовах карантинних обмежень.

Однак на практиці у багатьох країнах інституту соціальної держави не вдалося відповідати такому соціальному запиту. Нестійкі мережі соціального захисту та нестабільні ринки праці призвели до того, що багато людей були маргіналізовані, а багато наслідків пандемії зберігаються й після її завершення. Більшість нинішніх моделей соціальних держав, як дорогих та громіздких систем, виявилися погано адаптованими до несподіваного виклику такого масштабу. Стійкий консерватизм та забюрократизованість не сприяли швидкій адаптації різних моделей соціальної держави до умов пандемії. Однак, сучасна ситуація в її глобальному вимірі характеризується раптовістю нових викликів і очевидно, що до них наразі інститут соціальної держави є погано підготовлений.

Після початку пандемії більшість соціальних держав впровадили нові безпрецедентні заходи соціальної політики, які розширили систему соціального захисту. Ці заходи були спрямовані на пом'якшення як кризи охорони здоров'я, так і соціальних та економічних труднощів, спричинених локдауном. Однак більшість запроваджених або розширених політик соціального захисту були одноразовими чи тимчасовими (Leisering, 2021). У більшості держав надалі не відбулося перезавантаження національних соціальних політик, що дозволило б посилити готовність до викликів такого ж масштабу, як пандемія коронавірусу, у майбутньому.

Наразі не можна зробити висновок про те, що відбувся ренесанс соціальної держави як інструмента врегулювання криз. Потребує осучаснення політико-правовий дизайн соціальної держави, корекція траєкторії її розвитку в умовах висхідної динаміки різноманітних викликів та ризиків. А спектр цих викликів постійно змінюється і пандемія коронавірусу буде не останнім і, можливо, не найскладнішим. Це ще й важливо з огляду на безпекові виклики останніх років, під впливом яких багато держав збільшують фінансування не соціальної сфери, а сфери безпеки та оборони.

Нині правильніше ставити питання не про те, чи збережеться в майбутньому інститут соціальної держави, а яким шляхом далі він розвиватиметься, яких характеристик набуде для відповідності сучасним викликам. Перспективу, за нашою оцінкою, матиме така модель соціальної держави, яка забезпечуватиме рівну автономію для всіх у досягненні своїх життєвих цілей у солідарності з іншими. Соціальна держава має позбутися своєї консервативної неквапливості, стати більш гнучкою, набути навичок швидкого реагування на конкретні ситуації. Цьому спрямована допомогти цифрова трансформація процесів функціонування соціальної держави. Мають бути переосмислені та створені нові структури у відносинах між трьома основними вимірами трикутника соціального забезпечення, а саме державою, ринком і суспільством.

Література

Alizadeh H., Sharifi A., Damanbagh S. *et al.* Impacts of the COVID-19 pandemic on the social sphere and lessons for crisis management: a literature review. *Natural Hazards*. 2023. № 117. P. 2139-2064.

Béland D., Dinan S., Rocco P., Waddan A. Social policy responses to COVID-19 in Canada and the United States: Explaining policy variations between two liberal welfare state regimes. *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 280-294.

Berten J. 'Building back better'? Adaptive social protection and futures of protracted crisis. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2024. URL: https://doi.org/10.1177/13691481241230856 (дата звернення: 13.03.2024).

Cantillon B., Seeleib-Kaiser M., Van der Veen R. The COVID-19 crisis and policy responses by continental European welfare states. *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 326-338.

Chueri J. An emerging populist welfare paradigm? How populistradical right-wing parties are reshaping the welfare state. *Scandinavian Political Studies*. 2022. № 45 (4). P. 383-409.

Ebbinghaus B., Lehner L., Naumann E. Welfare state support during the COVID-19 pandemic: Change and continuity in public attitudes towards social policies in Germany. *European Policy Analisis*. 2022. № 8 (3). P. 297-311.

Esping-Andersen, G. Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton: Princeton University Press, 1990.

European Commission. Making the social welfare state fit for the future: Commission launches new EU High-Level Group. URL: https://ec.europa.eu/ social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=10101&furtherNews=yes (дата звернення: 11.03.2024).

Greve B., Blomquist P., Hvinden B.,van Gerven M. Nordic welfare states – Still standing or changed by the COVID-19 crisis? *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 295-311.

Hick R., Murphy M. P. Common shock, different paths? Comparing social policy responses to COVID-19 in the UK and Ireland. *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 312-325.

Ingaldi M., Klimecka-Tatar D. Digitization of the service provision process-requirements and readiness of the small and medium-sized enterprise sector. *Procedia Computer Science*. 2022. № 200. P. 237-246.

Inglehart R., Norris P. *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-nots and Cultural Backlash*. HKS Faculty Research Working Paper Series RWP16-026. Cambridge: Harvard Kennedy School, 2016.

Leisering L. Social protection responses by states and international organisations to the COVID-19 crisis in the global South: Stopgap or new departure? Global Social Policy. 2021. № 21 (3). P. 396-420.

Lips M., Eppel E. Understanding public service provision using digital technologies during COVID-19 lockdowns in New Zealand through a complexity theory lens. *Global Public Policy Government*. 2022. № 24. P. 1-20.

Mok K. H., Ku Y.W., Yuda T. K. Managing the COVID-19 pandemic crisis and changing welfare regimes. *Journal of Asian Public Policy*. 2021. № 14 (1). P. 1-12.

Moreira A., Léon M., Coda Moscarola F., Roumpakis A. In the eye of the storm … again! Social policy responses to COVID-19 in Southern Europe. *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 339-357.

Nikolova K., Bejan R. Welfare States and Covid-19 Responses: Eastern versus Western Democracies. *Comparative Southeast European Studies*. 2022. № 70 (4). P. 686-721.

Ottmann G., Noble C. *Post-Pandemic Welfare and Social Work*: *Re-imagining the New Normal*. Abingdon: Routledge, 2024. 254 p.

Petts R. J., Carlson D. L., Pepin J. R. 'A gendered pandemic: Childcare, homeschooling, and parents' employment during COVID-19'. *Gender, Work & Organization*. 2021. № 28 (S2). P. 515-534.

Rathgeb P., Busemeyer M. R. How to study the populist radical right and the welfare state? *West European Politics*. 2022. № 45 (1). P. 1-23.

Sirovátka T., Saxonberg S., Csudai E. Emergency welfare states in action: Social policy adaptations to COVID-19 in the Czechia, Hungary and Slovakia. *Social Policy Administration*. 2024. № 58 (1). P. 93-107.

Social Europe. The coronavirus crisis and the welfare state. URL: https://www.socialeurope.eu/focus/the-coronavirus-crisis-and-the-welfare-state (дата звернення: 10.03.2024).

Spasova S., Ghailani D., Sabato S., Vanhercke B. *Social protection for atypical workers during the pandemic. Measures, policy debates and trade union involvement in eight member states*. Working Paper 2022.10. Brussels: ETUI, 2022.

Олійник С. Ю. Вплив пандемії на державну політику соціального забезпечення. *Держава і право*. 2022. № 93. С. 223-233.

Хлівнюк Т. Відмінності у реагуванні на соціальні наслідки пандемії COVID-19: порівняння класичних моделей соціальної держави. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2021. № 8 (5). P. 59-68.

References

Alizadeh, H., Sharifi, A., Damanbagh, S. *et al.* (2023). Impacts of the COVID-19 pandemic on the social sphere and lessons for crisis management: a literature review. *Natural Hazards, 117*, 2139-2064. [in English]

Béland, D., Dinan, S., Rocco, P. & Waddan, A. (2021). Social policy responses to COVID-19 in Canada and the United States: Explaining policy variations between two liberal welfare state regimes. *Social Policy & Administration*, *55*(2), 280-294. [in English]

Berten, J. (2024). 'Building back better'? Adaptive social protection and futures of protracted crisis. *The British Journal of Politics and International Relations*. Available from: https://doi.org/10.1177/13691481241230856 [in English]

Cantillon, B., Seeleib-Kaiser, M. & Van der Veen, R. (2021). The COVID-19 crisis and policy responses by continental European welfare states. *Social Policy & Administration, 55*(2), 326-338. [in English]

Chueri, J. (2022). An emerging populist welfare paradigm? How populistradical right□wing parties are reshaping the welfare state. *Scandinavian Political Studies*, *45*(4), 383-409. [in English]

Ebbinghaus, B., Lehner, L. & Naumann, E. (2022). Welfare state support during the COVID-19 pandemic: Change and continuity in public attitudes towards social policies in Germany. *European Policy Analisis*, *8*(3), 297-311. [in English]

Esping-Andersen, G. (1990). Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton: Princeton University Press. [in English]

European Commission (2021). Making the social welfare state fit for the future: Commission launches new EU High-Level Group. Available from: https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=10101&further News=yes [in English]

Greve, B., Blomquist, P., Hvinden, B. & van Gerven, M. (2021). Nordic welfare states – Still standing or changed by the COVID-19 crisis? *Social Policy & Administration*, *55*(2), 295-311. [in English]

Hick, R. & Murphy, M.P. (2021). Common shock, different paths? Comparing social policy responses to COVID-19 in the UK and Ireland. *Social Policy & Administration*, *55*(2), 312-325. [in English]

Ingaldi, M. & Klimecka-Tatar, D. (2022). Digitization of the service provision process-requirements and readiness of the small and medium-sized enterprise sector. *Procedia Computer Science*, *200*, 237-246. [in English]

Inglehart, R. & Norris, P. (2016). *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-nots and Cultural Backlash*. HKS Faculty Research Working Paper Series RWP16-026. Cambridge: Harvard Kennedy School [in English]

Leisering, L. (2021). Social protection responses by states and international organisations to the COVID-19 crisis in the global South: Stopgap or new departure? Global Social Policy, *21*(3), 396-420. [in English]

Lips, M. & Eppel, E. (2022). Understanding public service provision using digital technologies during COVID-19 lockdowns in New Zealand through a complexity theory lens. *Global Public Policy Government*, *24*, 1-20. [in English]

Mok, K.H., Ku, Y.W. & Yuda, T.K. (2021). Managing the COVID-19 pandemic crisis and changing welfare regimes. *Journal of Asian Public Policy, 14*(1), 1-12. [in English]

Moreira, A., Léon, M., Coda Moscarola, F. & Roumpakis, A. (2021). In the eye of the storm … again! Social policy responses to COVID-19 in Southern Europe. *Social Policy & Administration*, *55*(2), 339-357. [in English]

Nikolova, K. & Bejan, R. (2022). Welfare States and Covid-19 Responses: Eastern versus Western Democracies. *Comparative Southeast European Studies, 70*(4), 686-721. [in English]

Ottmann, G. & Noble, C. (2024). *Post-Pandemic Welfare and Social Work*: *Re-imagining the New Normal*. Abingdon: Routledge. [in English]

Petts, R.J., Carlson, D.L. & Pepin, J.R. (2021). 'A gendered pandemic: Childcare, homeschooling, and parents' employment during COVID-19'. *Gender, Work & Organization*, *28*(S2), 515-534. [in English]

Rathgeb, P. & Busemeyer, M.R. (2022). How to study the populist radical right and the welfare state? *West European Politics*, *45*(1), 1-23. [in English]

Sirovátka, T., Saxonberg, S. & Csudai, E. (2024). Emergency welfare states in action: Social policy adaptations to COVID-19 in the Czechia, Hungary and Slovakia. *Social Policy Administration*, *58*(1), 93-107. [in English]

Social Europe (2020). The coronavirus crisis and the welfare state. Available from: https://www.socialeurope.eu/focus/the-coronavirus-crisis-and-the-welfare-state [in English]

Spasova, S., Ghailani, D., Sabato, S. & Vanhercke, B. (2022). *Social protection for atypical workers during the pandemic. Measures, policy debates and trade union involvement in eight member states*. Working Paper 2022.10. Brussels: ETUI. [in English]

Oliinyk, S. (2022). Vplyv pandemii na derzhavnu polityku sotsialnoho zabezpechennia. ***Derzhava i pravo***, ***93***, 223-233. [in Ukrainian]

Khlivniuk, T. (2021). Vidminnosti u reahuvanni na sotsialni naslidky pandemii COVID-19: porivniannia klasychnykh modelei sotsialnoi derzhavy. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, *8*(5), 59-68. [in Ukrainian]

Анотація

Хома Н. М. **Перспективи соціальної держави: вплив пандемії Covid-19. –** Стаття.

Досліджено вплив пандемії Covid-19 на інститут соціальної держави та його перспективи. Проаналізовано зміни у архітектурі соціальної держави, які відбулися під впливом пандемії. З'ясовано, як зміни соціальної політики періоду пандемії вплинули на загальну стійкість соціальної держави. Пандемію схарактеризовано як один з критичних моментів еволюції соціальної держави через її негнучкість, нездатність швидко адаптуватися до нових соціальних викликів. Доведено, що більшість нинішніх моделей соціальних держав, як дорогих та громіздких систем, виявилися погано адаптованими до такого масштабу виклику, яким стала пандемія.

Авторка відзначила, що після початку пандемії більшість соціальних держав впровадили нові безпрецедентні заходи соціальної політики, які розширили систему соціального захисту, але більшість запроваджених або розширених політик соціального захисту були одноразовими чи тимчасовими. У більшості держав надалі не відбулося перезавантаження національних соціальних політик, що дозво-

лило б посилити готовність до масштабних соціальних викликів у майбутньому. Підкреслено, що наразі не можна зробити висновок про ренесанс соціальної держави як інструмента врегулювання криз. Відзначена потреба осучаснення політико-правового дизайну соціальної держави.

Зауважено доцільність постановки питання не про те, чи збережеться в майбутньому інститут соціальної держави, а яким шляхом цей інститут розвиватиметься, яких характеристик має набути для відповідності сучасним викликам. Перспективу, за оцінкою авторки статті, матиме така модель соціальної держави, яка забезпечуватиме рівну автономію для всіх у досягненні своїх життєвих цілей у солідарності з іншими. Соціальна держава, на думку авторки статті, має позбутися своєї консервативної неквапливості та набути гнучкості. Цьому спрямована допомогти цифрова трансформація процесів функціонування соціальної держави, а також перегляд відносин у трикутнику «держава – ринок – суспільство».

Ключові слова: соціальна держава, пандемія Covid-19, криза соціальної держави, модернізація соціальної держави, моделі соціальної держави.

Summary

Khoma N. M. **Prospects for the welfare state: the impact of the Covid-19 pandemic.** – Article.

The influence of the Covid-19 pandemic on the institution of the welfare state and its prospects is examined. The changes in the architecture of the welfare state that occurred under the influence of the pandemic are analysed. It is clarified how changes in social policy during the pandemic affected the overall stability of the welfare state. The pandemic is characterized as one of the critical moments in the evolution of the welfare state due to its inflexibility, and inability to quickly adapt to new social challenges. Most of the current models of welfare states, as expensive and cumbersome systems, are proved to be poorly adapted to the scale of the challenge posed by the pandemic.

The author notes that after the outbreak of the pandemic, most welfare states introduced unprecedented new social policy measures that expanded the social protection system, however, most of the introduced or expanded social protection policies were one-time or temporary. In the majority of states, there was no subsequent reset of national social policies, which would have strengthened readiness for large-scale social challenges in the future. It is emphasized that currently, it is not possible to draw a conclusion about the renaissance of the welfare state as a tool for crisis management. The need to modernize the political and legal design of the social state is highlighted.

It is expedient to raise the question not about whether the institution of the social state will be preserved in the future, but in what way this institution will develop, what characteristics it should acquire in order to meet modern challenges. According to the author of the article, such a model of the welfare state, which will ensure equal autonomy for everyone in achieving their life goals in solidarity with others, will have a perspective. The welfare state, as claimed by the author of the article, should get rid of its conservative slowness and acquire flexibility. This can be achieved through the digital transformation of the social state's functioning processes, as well as the review of relations in the "state – market – society" triangle.

Key words: welfare state, pandemic, crisis of the welfare state, modernization of the welfare state, models of the welfare state.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ТА БЕЗПЕКИ

УДК 327
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.15

А. А. Гриценко
orcid.org/0000-0003-1415-8098
PhD з політології,
головний консультант відділу зовнішньої політики
центру зовнішньополітичних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень

ТЕОРІЯ ХАОСУ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОМУ ПЛАНУВАННІ

Планування є основою державної політики і основний детермінант державного управління. Стратегічне планування є обов'язковою умовою ефективного функціонування органів державної влади, оскільки саме завдяки цьому процесу визначаються цілі, засоби, строки та послідовність їх досягнення, а також ресурси, необхідні для реалізації поставлених політичних завдань. В той же час, в сучасному світі, де геополітична обстановка постійно змінюється, а взаємовідносини між країнами стають складнішими, виникає необхідність в розвитку нових методів планування, які б враховували динаміку і непередбачуваність міжнародного середовища.

Міжнародні відносини являють собою нелінійну динамічну систему якої характерна властивість детермінованого хаосу. Етимологія терміна «хаос» сягає корінням давньогрецької міфології, де χάος являв собою початковий стан світу, з якого виникли всі речі. Χάος означає «порожнеча» або «безодня». У контексті науки цей термін почав використовуватися для позначення складних та непередбачуваних систем, позбавлених упорядкованої структури. Хаос, у науковому контексті, являє собою стан складної динамічної системи, що характеризується високою чутливістю до змін, непередбачуваністю та відсутністю структури. Ще Клаузевіц наголошував, що природа невизначеності суттєво впливає на природу стратегії і що уявлення про стратегії без невизначеності не мають змісту (von Clausewitz, 2008, с. 86). Саме тому останніми роками вчені, політики та фахівці у сфері національної безпеки різних країн приділяють значну увагу розробленні такої концептуальної основи державної політики, яка забезпечувала б сталий розвиток і національну безпеку та зовнішню політику в тому числі в умовах невизначеності та ризику.

Концепція хаосу представляє інтелектуальне прагнення до розуміння складних та непередбачуваних систем, у яких невеликі зміни можуть істотно вплинути на розвиток системи. Історія концепції «хаосу» охоплює кілька сторіч і включає еволюцію наукового розуміння динамічних систем та їх складних характеристик. Концепція почала активно розвиватися у другій половині XX століття, хоча ще Анрі Пуанкаре описав теорію хаосу у дослідженні про рух трьох тіл у 1890-х рр. Пізніше він припустив, що такі явища можуть бути загальними, наприклад, у сфері метеорології (Holmes, 1990, с. 144). У хаотичному світі важно передбачити які варіації виникнуть в даний час і в даному місці, помилки та невизначеність зростають експоненційно з плином часу.

Одним з ключових моментів стало відкриття американським математиком Едвардом Лоренцем у 1960 р. ефекту чутливості до початкових умов у моделях атмосферної циркуляції.

В ході дослідження Лоренц помітив, що навіть незначні округлення у початкових даних про погоду можуть викликати катастрофічні зміни у прогнозах. Це відкриття пізніше стало відомо як «ефект метелика» і стало одним із ключових компонентів теорії хаоса: метелик, що змахує крилами в Айові, може викликати лавину ефектів, які можуть досягти найвищої точки в дощовий сезон в Індонезії.

Стан хаосу проявляється у випадках, коли система вразлива до нелінійних взаємодій, які призводять до катастрофічних змін у поведінці системи навіть за невеликих змін у вихідних параметрах. Динаміку, чутливу до найменших змін початкових умов системи, з яких починається її розвиток, зміна, і у якій ці найменші відхилення з часом багаторазово примножуються, ускладнюючи прогноз майбутніх станів системи, часто й називають хаотичною (Lorenz, 1993, с. 134).

Теорія хаосу знайшла застосування у різних областях науки, включаючи фізику, біологію, хімію, економіку и навіть соціологію.

В контексті міжнародних відносин, концепція хаосу може бути використана для аналізу непередбачуваних та нелінійних взаємодій між державами, створюючи нові можливості для стратегічного аналізу та розуміння складності глобальної політики. Міжнародні відносини, аналогічно як динамічні системи, можуть володіти характеристиками нелінійності та чутливості до початкових умов. Малі зміни у поведінці однієї держави чи регіону можуть викликати каскадну реакцію подій, які призведуть до неочікуваних результатів на глобальній арені.

Таким чином, теорія хаосу може допомогти роз'яснити, чому в міжнародних відносинах можуть виникати нелінійні та непередбачувані ситуації, а також як навіть незначні зміни можуть суттєво вплинути на глобальну динаміку. Розуміння хаоса в контексті міжнародних відносин може сприяти більш глибокому аналізу та стратегічному плануванню у сфері зовнішньої політики держави.

Теорія хаосу – інструмент, що описує поведінку деяких нелінійних динамічних систем, вразливих за певних умов до явища, відомого як хаос (динамічний хаос, детермінований хаос). Поведінка такої системи видається випадковою, навіть якщо модель, що описує систему, є детермінованою. Першопочатково створена як математична концепція «теорія хаосу», «теорія динамічного хаосу» або «теорія нелінійних математичних систем» описує закони та закономірності випадкових явищ у системах, які повинні підкорятися законам детермінізму. Часто такі явища називають «динамічний хаос» або «детермінований хаос» для розрізнення наукового терміна та загальновживаного поняття хаосу як безпорядку. Теорія хаосу стверджує, що складні системи надзвичайно залежні від першопочаткових умов, і невеликі зміни в оточуючому середовищі можуть призвести до непередбачуваних наслідків. Математичні системи з хаотичною поведінкою є детермінованими, тобто підкоряються деякому строгому закону, і, у деякому сенсі, є впорядкованими.

Зовнішня політика може розглядатися як динамічна система. Вона представляє собою складну мережу взаємодій та залежностей між різними країнами, організаціями та акторами на світовій арені. Ці взаємодії можуть бути надзвичайно складними та вразливі до змін з часом, що робить зовнішню політику типовим об'єктом для аналізу з використанням методів динамічних систем.

Зовнішня політика та міжнародні відносини як динамічна система мають ряд характеристик:

- чутливість до початкових умов та непередбачуваність: найменші зміни в початкових умовах, в діях однієї країни можуть призвести до серйозних змін у довгостроковій перспективі у міждержавних відносинах;

- перехідність та біфуркації: зовнішню політику можна розглядати як систему, яка переходить через різні стани. Біфуркації – це різкі зміни в динаміці системи, які можуть відбуватися за зміни будь-якого параметра. Такі зміни можуть бути нелінійними та навіть непередбачуваними;

- фрактальна структура/природа: зовнішня політика функціонує різних рівнях масштабу: від двосторонніх відносин між країнами до багатополярних світових систем. На кожному з цих рівнів можна знайти аналогічні патерни взаємодії, що нагадує фрактальну структуру.

Фрактали, як геометричні структури, що мають властивість самоподібності на різних масштабах, дозволяють виявити та аналізувати нелінійну природу та внутрішні відповідності у складних системах, таких як міжнародні відносини. Фрактальна структура міжнародних відносин, як аналогія фракталам, є яскравим проявом динамічності, взаємозв'язку та мінливості у взаємодіях між акторами на глобальній арені. Підкреслена самоподібність і масштабованість дозволяють інтерпретувати міжнародні події та дії як образи, що повторюються, що проявляються як на мікрорівні, так і на макрорівні. Відносини між країнами, конфлікти, коаліції та політичні альянси можна сприймати як елементи фрактальної структури, де патерни поведінки та реакції всередині окремих сценаріїв відображають аналогічні патерни на більш широкому контексті. Вплив однієї країни на іншу, а також перехід впливу від близького оточення до ширших регіонів також знаходить аналогії в масштабованості фракталів.

Ключова характеристика фракталів – поєднання порядку та хаосу – також знаходить свій відбиток у міжнародних відносинах. Невизначеність і непередбачуваність політичних рішень і наслідків конфліктів паралельно існують із певними патернами взаємодії та поведінки, створюючи динамічний контекст, подібний до фракталів. Відносини між державами та акторами можуть мати повторювані патерни та структури на різних масштабах. Фрактальна структура – це особливість, що характеризує багато складних систем, включаючи динамічні системи та геометричні об'єкти. Фрактали мають властивість самоподібності, тобто мають схожу структуру на різних масштабах.

Фрактальна структура міжнародних відносин означає, що взаємодії, конфлікти та співробітництво між країнами та акторами мають деякі повторювані патерни та форми на різних масштабах. Тобто, подібно до того, як фрактали мають самоподібність на різних рівнях збільшення, так і в міжнародних відносинах ми можемо бачити аналогічні взаємозв'язки та динаміку. Приклади фрактальної структури у міжнародних відносинах: дипломатичні відносини – взаємодії між країнами можуть мати аналогічні патерни як на глобальному рівні, так і на регіональних або двосторонніх рівнях. Наприклад, співпраця, напруженість та переговори можуть повторюватися на різних масштабах; конфлікти – подібно до того, як конфлікти можуть мати загальні характеристики, такі як участь різних сторін та суперництво за ресурси, вони також можуть повторюватися в різних регіонах та часових періодах; економічні взаємодії – торгівля, інвестиції та економічна співпраця між країнами також можуть мати аналогічні патерни на різних рівнях – від глобального до регіонального; мультиполярність і баланс сил – структури сили та впливу між країнами та регіонами можуть мати повторювані тенденції в історії, які також можуть повторюватися в майбутньому;

- гнучкість і адаптація: зовнішня політика країни може змінюватися в залежності від подій, що розвиваються на глобальному рівні, і від різноманітних зовнішніх факторів на кшталт екологічних криз, появи терористичних загроз тощо;

- структурний динамізм: зовнішня політика включає безліч акторів, які взаємодіють один з одним, створюючи складні динамічні відносини;

- емерджентність: емерджентність є концепцією, згідно з якою складні системи виявляють нові властивості, структури або патерни, які не могли бути передбачені або виведені з властивостей та взаємодій їх окремих компонентів.

Емерджентність зовнішньої політики може виявлятися в: адаптивній поведінці – система зовнішньої політики може розвивати нові стратегії та підходи до вирішення складних міжнародних проблем. Ці нові стратегії можуть виникати на основі взаємодії між державами та у відповідь на мінливі обставини, що може створити несподівані та ефективніші підходи; поява нових акторів та коаліцій – зовнішня політика може стимулювати формування нових міжнародних акторів та коаліцій, заснованих на спільних інтересах і викликаних спільною реакцією на мінливі обставини, які можуть істотно вплинути на міжнародну динаміку, незважаючи на те, що їхня поява могла бути складно передбачена; нових формах дипломатичної та політичної взаємодії – наприклад, створення міжнародних організацій, форумів та платформ може виникнути як результат прагнення до співпраці та вирішення спільних проблем, що може призвести до нових динаміків та результатів, які не можуть бути передбаченими ізольовано; зсувах у нормах та цінностях – нові виклики та ситуації можуть призвести до пе-

регляду існуючих норм та створення нових, що у свою чергу може впливати на поведінку держав та акторів;

- множинність атракторів*:* атрактори є станами, у яких система сходиться в процесі часу, і вони можуть бути ключовим елементом для розуміння довгострокових тенденцій і поведінкових моделей у світовій політиці. Всередині міжнародних відносин існують стабільні стани (атрактори), але вплив змін може призвести до переходів між цими станами.

Атрактори в міжнародних відносинах є стійкими станами або патернами поведінки, до яких прагнуть або сходяться міжнародні актори в ході своїх взаємодій. Це поняття походить з теорії динамічних систем і можна застосувати для аналізу довгострокових тенденцій та структур у міжнародних відносинах. Атрактори є поняттями з теорії динамічних систем, які описують стабільні стани, яких система прагне. Вони можуть бути точками, лініями, поверхнями або складнішими структурами у просторі станів системи. У міжнародних відносинах атрактори можуть відповідати стійким політичним альянсам, стабільним економічним взаємодіям чи іншим довгостроковим тенденціям. Приклади атракторів у міжнародних відносинах: мирне співіснування – одним із атракторів може бути стійкий стан відсутності збройних конфліктів між країнами, коли країни прагнуть довгострокової стабільності та співпраці; баланс сил – у міжнародних відносинах прагнення збалансування влади та впливу може бути атрактором. Країни прагнуть брати участь у впливі відповідно до балансу сил; інтеграція та альянси – групи країн можуть прагнути утворення альянсів та інтеграційних організацій для зміцнення свого становища на світовій арені; економічний розвиток – стійка економічна співпраця та інтеграція можуть бути атрактором, якого прагнуть країни для досягнення процвітання.

Атрактори можуть змінюватись від стабільних і мирних станів до більш динамічних і конфліктних. Вони є стабільні точки у поступовій динаміці міжнародних відносин, яких прагнуть учасники системи. Аналіз атракторів може допомогти у розумінні тенденцій та напрямів розвитку міжнародних відносин та у створенні стратегій управління цими відносинами.

Такі аспекти роблять міжнародні відносини складними для прогнозування та управління. Тому застосування методів та концепцій, таких як теорія хаосу, може допомогти більш точно оцінювати та аналізувати такі динамічні та непередбачувані процеси. Розробка та впровадження методології керованого хаосу є принципово новим напрямом розвитку теорії стратегічного планування і одночасно подолання невизначеності.

«Теорія хаосу і стратегічне мислення» Стівена Манна є цікавим дослідженням, що поєднує поняття теорії хаосу із застосуванням у стратегічному аналізі та прийнятті рішень. Автор досліджує, як нелінійні та динамічні аспекти систем можуть впливати на стратегічне мислення та допомагати у розумінні складних процесів у бізнесі, політиці та інших сферах. Основна увага у книзі приділяється тому, як принципи теорії хаосу, такі як чутливість до початкових умов та нелінійні залежності, можуть бути застосовані для розробки більш адаптивних та інноваційних стратегій. Манн аналізує, як зміни всередині системи можуть призвести до непередбачуваних результатів і які стратегічні методи можуть бути використані для управління цією динамікою. В цілому Манн стверджує, що теорія хаосу надає нові інструменти та методи для аналізу, планування та прийняття рішень у сфері зовнішньої політики (Mann, 1992, с. 60). Застосування її принципів може допомогти стратегам краще розуміти динамічну та складну природу світової арени та адаптувати свої підходи до мінливої реальності міжнародних відносин.

Каскадні ефекти та нелінійність: принцип каскадних ефектів, характерний для теорії хаосу, вказує на те, що одна подія може спричинити ланцюгову реакцію інших подій. У контексті зовнішньої політики це означає, що рішення, прийняті в одній галузі, можуть вплинути на багато інших аспектів. Манн пропонує аналізувати потенційні каскадні ефекти та передбачати, як зміни в одній області можуть позначитися на інші.

Адаптивне планування: Манн підтримує ідею адаптивного планування, заснованого на навчанні та корекції. Він вважає, що в умовах невизначеності та динамічності світової політики, стратегічні плани не повинні бути статичними, а повинні зазнавати постійного оновлення у відповідь на зміни ситуації. Це дозволяє гнучкіше реагувати на несподівані події та наслідки.

Дослідження альтернативних сценаріїв: теорія хаосу спонукає до розгляду безлічі можливих сценаріїв та наслідків, навіть в умовах високої складності. Манн пропонує стратегам розглядати різноманітні альтернативні варіанти та усвідомлено аналізувати, як різні фактори можуть взаємодіяти та впливати на події.

В цілому Манн стверджує, що теорія хаосу надає нові інструменти та методи для аналізу, планування та прийняття рішень у сфері зовнішньої політики. Застосування її принципів може допомогти стратегам краще розуміти динамічну та складну природу світової арени та адаптувати свої підходи до мінливої реальності міжнародних відносин.

Невизначеність – це реальність для планувальників, як зауважив Колін Грей: «Ми точно будемо здивовані в майбутньому, тому зараз наше завдання – спробувати планувати, щоб уникнути наслідків деяких сюрпризів…це планування на принципах мінімальних вигод і значної гнучкості та адаптивності» (Gray, 2008, с. 19).

Важливо відзначити, що зворотним, у певному сенсі, до динамічного хаосу є явища гомеостазу. Гомеостаз – це поняття, що походить з біології і означає здатність організму або системи підтримувати відносну стабільність і рівновагу всередині змінних умов навколишнього середовища. У контексті міжнародних відносин концепція гомеостазу може бути перенесена на аналогічні процеси, що відбуваються на світовій арені.

У міжнародних відносинах гомеостаз може виявлятися так:

Стабільність та баланс сил: держави та міжнародні актори прагнуть до збереження відносної стабільності та балансу у світовій політиці. Це може означати, що країни прагнуть до створення союзів, угод та механізмів стримування, щоб запобігти нерівновазі та конфліктам.

Управління конфліктами: у разі виникнення конфліктів, прагнення до гомеостазу може мати на увазі використання дипломатії та переговорів для досягнення врегулювання та мирного вирішення спорів.

Економічне співробітництво: економічні відносини та торгівля між країнами також можуть бути механізмами підтримки стабільності. Обмін ресурсами та взаємовигідне співробітництво можуть сприяти стійкості світової економіки.

Міжнародне право та норми: система міжнародного права та норм можуть відігравати роль у встановленні стандартів поведінки та регулювання взаємодій між країнами, сприяючи підтримці стабільності.

Концепція гомеостазу у міжнародних відносинах відображає прагнення до стійкості, рівноваги та запобігання дисбалансам на світовій арені. Однак, як і в біології, досягнення повного гомеостазу може бути складним, враховуючи безліч змінних факторів, що впливають на світову політику.

Качинський у монографії «Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень» зазначає, що гомеостаз – це специфічне, фактично біологічне, явище, що окреслює сталість певного набору характеристик, за умови підтримання яких зберігається життєдіяльність системи (Качинський, 2013, с. 15). Гомеостаз окреслює ще одну характеристику – спротив системи намаганням зовнішніх чинників змінити сталі внутрішні характеристики. Механізм гомеостазу визначає умови безпечного існування людини, суспільства, екосистем, а також держави загалом. Адже саме розуміння безпеки як стану захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави, а також довкілля від різних загроз потребує визначення допустимих величин і значень їхніх негативних впливів на об'єкти безпеки, які не призвели б до загибелі чи деградації. Без знань границі безпечних умов життєдіяльності є неможливим захист життєво важливих інтересів об'єктів безпеки (Качинський, 2013, с. 15). Стан динамічної рівноваги системи досягається за рахунок використання негативних зворотних зв'язків, вплив яких утримує систему всередині області стійкості. При цьому кожна система має параметри, які є для неї основними, життєво важливими і від значення яких залежить відповідь на запитання, чи існує сама система. Гомеостаз системи зберігає саме ці параметри і тим самим підтримує існування самої системи.

Таким чином, теорія хаосу може допомогти роз'яснити, чому в міжнародних відносинах можуть виникати нелінійні та непередбачувані ситуації, а також як навіть незначні зміни можуть суттєво вплинути на глобальну динаміку. Навіть незначні зміни у цих факторах мо-

жуть мати суттєвий вплив на глобальну динаміку та призвести до неочікуваних результатів. Розуміння хаосу в контексті міжнародних відносин є важливим, оскільки воно дозволяє прогнозувати можливі наслідки відносно великої кількості можливих сценаріїв. Враховуючи цей аспект, стратегічне планування у сфері зовнішньої політики держави може стати більш гнучким і адаптивним до змін у міжнародному середовищі. Такий підхід дозволяє краще реагувати на виклики та можливості, що виникають у світі, та забезпечити ефективнішу реалізацію стратегічних цілей держави в міжнародних відносинах. Розуміння хаоса в контексті міжнародних відносин може сприяти більш глибокому аналізу та стратегічному плануванню у сфері зовнішньої політики держави.

Література

Gray, C. S. The 21st Century Security Environment and the Future of War. *Parameters,* 2008. 38(4), Article 7, p. 14-26.

Holmes, P. Poincaré, celestial mechanics, dynamical-systems theory and «chaos». *Physics Reports,* 1990. 193 (3), pp. 137-163.

Lorenz, E.N. *The Essence of Chaos*, U. Washington Press. 1993.

Mann, S.R. Chaos Theory and Strategic Thought, *Parameters,* 1992, 22 (1), Article 19, pp. 54-68.

von Clausewitz, C. *Vom Kriege.* Nikol. 2008.

Качинський, А.Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень: монографія. К.: НІСД. 2013.

References

Gray, C. S. (2008). The 21st Century Security Environment and the Future of War. *Parameters,* 38(4), Article 7, p. 14-26. [in English].

Holmes, P. (1990). Poincaré, celestial mechanics, dynamical-systems theory and «chaos». *Physics Reports,* 193 (3), pp. 137-163.

Lorenz, E.N. (1993). *The Essence of Chaos*, U. Washington Press. [in English].

Mann, S.R. (1992). Chaos Theory and Strategic Thought, *Parameters,* 22 (1), Article 19, pp. 54-68. [in English].

von Clausewitz, C. (2008). *Vom Kriege.* Nikol.

Kachynskyi, A.B. (2013). Indykatory natsionalnoi bezpeky: vyznachennia ta zastosuvannia yikh hranychnykh znachen: monohrafiia. [Indicators of national security: definition and application of their limit values: monograph]. Kyiv: NISS. [in Ukrainian].

Анотація

Гриценко А. А. **Теорія хаосу у зовнішньополітичному плануванні. –** Стаття.

У статті стратегічне планування досліджено через призму теорії хаосу Стівена Манна та теорії систем. Зазначається, що планування є основою державної політики і основний детермінант державного управління. Стратегічне планування є обов'язковою умовою ефективного функціонування органів державної влади, оскільки саме завдяки цьому процесу визначаються цілі, засоби, строки та послідовність їх досягнення, а також ресурси, необхідні для реалізації поставлених політичних завдань. В той же час, в сучасному світі, де геополітична обстановка постійно змінюється, а взаємовідносини між країнами стають складнішими, виникає необхідність в розвитку нових методів планування, які б враховували динаміку і непередбачуваність міжнародного середовища.

Обґрунтовується значущість процесу стратегічного планування зовнішньої політики через хаотичність, динамічність та нелійнійність системи міжнародних відносин, що визначають її непередбачуваність. Доведено, що теорія хаосу може допомогти роз'яснити, чому в міжнародних відносинах можуть виникати нелінійні та непередбачувані ситуації, а також як навіть незначні зміни можуть суттєво вплинути на глобальну динаміку. Розуміння хаоса в контексті міжнародних відносин може сприяти більш глибокому аналізу та стратегічному плануванню у сфері зовнішньої політики держави.

Висвітлено характеристики, які мають зовнішня політика та міжнародні відносини як динамічна система, зокрема, чутливість до початкових умов та непередбачуваність, перехідність та біфуркації, фрактальна структура/природа, гнучкість і адаптація, структурний динамізм, емерджентність, множинність атракторів. Зазначається, що теорія хаосу надає нові інструменти та методи для аналізу, планування та прийняття рішень у сфері зовнішньої політики. Застосування її принципів може допомогти стратегам краще розуміти динамічну та складну природу світової арени та адаптувати свої підходи до мінливої реальності міжнародних відносин.

Ключові слова: міжнародні відносини, теорія хаосу, національна безпека, зовнішня політика, стратегічне планування, прогнозування, зовнішньополітичне планування, сценарії майбутнього, політичне планування, аналіз зовнішньої політики, зовнішньополітична стратегія, політичне прогнозування, зовнішньополітична діяльність.

Summary

Hrytsenko A. A. **Chaos theory in foreign policy planning.** – Article.

The article explores strategic planning through the lens of Stephen Mann's chaos theory and systems theory. It is noted that planning is the cornerstone of state policy and the primary determinant of state governance. Strategic planning is a prerequisite for the effective functioning of state authorities, as it is through this process that goals, means, timelines, and the sequence of their achievement, as well as the resources necessary for the implementation of set political tasks, are determined. At the same time, in the modern world, where the geopolitical situation is constantly changing, and relations between countries are becoming more complex, there is a need to develop new planning methods that take into account the dynamics and unpredictability of the international environment.

The importance of the process of strategic planning of foreign policy is substantiated due to the chaotic, dynamic and non-linearity of the system of international relations, which determine its unpredictability. It has been proven that chaos theory can help explain why non-linear and unpredictable situations can arise in international relations, as well as how even small changes can significantly affect global dynamics. Understanding chaos in the context of international relations can contribute to deeper analysis and strategic planning in the field of the state's foreign policy.

The characteristics of foreign policy and international relations as a dynamic system are highlighted, in particular, sensitivity to initial conditions and unpredictability, transitivity and bifurcations, fractal structure/nature, flexibility and adaptation, structural dynamism, emergence, multiplicity of attractors. It is noted that chaos theory provides new tools and methods for analysis, planning and decision-making in the field of foreign policy. Applying its principles can help strategists better understand the dynamic and complex nature of the world arena and adapt their approaches to the changing reality of international relations.

Key words: international relations, chaos theory, national security, foreign policy, strategic planning, forecasting, foreign policy planning, future scenarios, political planning, foreign policy analysis, foreign policy strategy, political forecasting, foreign policy activity.

УДК 323.2:316.624.3 + 32.019.51
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.16

Д. В. Денищенко
orcid.org/0000-0002-0826-7231
аспірант
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ВПЛИВ ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ НА ІНФОРМАЦІЙНУ СКЛАДОВУ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

У класичному розумінні політичний простір це своєрідна сфера здійснення політики, це такий вид соціальної діяльності, який не обов'язково пов'язаний із державною владою. Проте не можна виключати той факт, що політика виступає в єдності трьох взаємопов'язаних аспектів – як сфера суспільного життя, як вид активності соціальних суб'єктів та як тип соціальних відносин. До того ж, на вказані аспекти впливають певні чинники, які й роблять політичний простір власне політичним, і це – «відносини влади, репрезентація яких забезпечує постановку сцени та організацію проекції влади (Узун, 2022). У такому вимірі, політичний простір визначає форму влади, її організацію, побудову та межі владного впливу. А сам, процес здійснення влади нерозривно пов'язаний з питанням взаємодії, яка здійснюється через певну систему зовнішніх та внутрішньо-організаційних потоків інформації, які, у свою чергу, можуть мати різні характеристики з погляду змісту, методів, передачі та інтенсивності обміну інформацією, що створюють інформаційний простір.

Інформаційна складова політичного простору, за словами З. Бжезинського, є однією із базових засад могутності та авторитету (Бзежинський, с. 12). Той факт, що інформація є стратегічним продуктом держави у XXI ст. незаперечний.

У сучасному політичному світі інформаційна політика охоплює внутрішні і зовнішні аспекти діяльності держави і є значною складовою частиною геополітики в цілому. Від інформаційної політики держави залежить не лише вирішення політичних, економічних та соціальних задач, можливість та оперативність просування інтересів країни у світі та формування її позитивного іміджу (Карпенко, 2006, с. 269), а й керованість соціально-політичними процесами, особливо в умовах наростаючої невизначеності і, особливо, в умовах воєнних станів.

Впродовж останніх двох десятиліть у світі відбувається розхитування глобальної безпеки та порядку, що характеризується ескалацією збройних конфліктів, воєн, тощо. У нашій розвідці ми використовуємо саме поняття «збройне насилля», як особливий засіб та метод соціально-політичного протиборства, крайній ступінь примусу опонента та підпорядкування його своїй волі шляхом застосування або загрози застосування збройної сили (Бадер, 2020). Серед форм збройного насилля, до яких ми апелюємо через дане поняття слід віднести: громадянські війни, тероризм в тому числі й міжнародний, збройні конфлікти, війну у різних проявах та видах та ін.

З'ясуємо, вплив збройного насилля на інформаційний політичний простір. Так, в умовах збройного протистояння (конфлікт, агресія, війна) відбувається використання інформаційного поля з метою впливу на супротивника, як для виправдання/засудження збройної агресії, для розв'язання внутрішніх конфліктів у державі-супротивнику так і, для роздмухування громадської непокори та/або заклику до супротиву. Це не лише тролінг в Twitter, Telegram, це не лише кібератаки на медійні ресурси, це набагато ширше. Хто володіє інформацією, той володіє світом – це відома фраза, яка підтверджує значущість інформації та її силу, яка подвоюється в умовах збройних протистоянь.

Війна, збройна агресія, збройні конфлікти, терористичні акти та спричинені ними порушення прав людини, гуманітарна та демографічна катастрофи, міграційні процеси актуалізують необхідність перегляду присутності держав у глобальному інформаційному просторі. Науковець Г. Почепцов у своїх працях стверджує, що війна в інформаційному суспільстві – це не фізичне знищення противника, а вплив на його інформаційний простір

(Почепцов, с. 760). Відтак, в умовах збройного насилля посилюється акцент на інформаційні дії, зокрема:

• *на інформаційну пропаганду* – через яку здійснюється умисний вплив на об'єкт з метою впливу на його політичну орієнтацію, наміри та дії. Цілями інформаційної пропаганди є зміна переконань та стимулювання тих елементів поведінки, що сприяють зниженню (підвищенню) морально-психологічного стану суб'єкта. Так, досліджуючи пропаганду як інструмент впливу на підсвідомість людини в сучасній Україні В. Гапій, на прикладі традиційних пропагандистських повідомлень, які постійно транслюються російськими засобами комунікації, демонструє як відбувається корекція громадської думки (в тому числі й на окупованих територіях України), як формується негативне ставлення до українців та навіюються думки про історичну приналежність Криму до рф, і як результат – зростання рейтингу російського президента всередині рф, налаштування жителів окупованих територій проти української влади, проти української армії (Гапій, 2018).

Узагальнюючи думки В. Гапія та інших вітчизняних і зарубіжних дослідників, маємо можливість виокремити напрями пропаганди в умовах різних форм збройного насилля, серед яких пропаганда руйнування, що переконує в наявності ворога; пропаганда роз'єднання, що розпалює ворожнечу, переконує, що «ми не такі як вони»; пропаганда залякування, що запевняє супротивника у власній воєнній чи/та економічній силі, впливає на внутрішню аудиторію; пропаганда відчаю, що наголошує на безнадійному становищі опонента, примушує його здатися, не використовується для впливу на свій народ. Серед позитивних: пропаганда героїзму, що закликає до згуртування навколо певних цінностей, допомагає легше пережити труднощі, ілюструє приклади, до яких необхідно прагнути, зазвичай має позитивний характер; пропаганда просвітництва, що виконує інформативну функцію, тобто повідомляє населення про дії керівництва різного рівня, рекламує спосіб життя; залежно від умов може бути як негативною, так і позитивною(Гапій, 2018);

• *на інформаційну агресію*, яка покликана нанести політичному супротивнику конкретної, відчутної шкоди в окремих галузях його діяльності; створити умови які б не дозволяли надійно контролювати або обмежували б об'єкти інформаційної інфраструктури та соціальних груп. Найбільшу небезпеку в аспекті інформаційної агресії в умовах збройного насилля становить маніпулювання – «усвідомлюваність суб'єктом і здійснення поза волею реципієнта» (Різун, 2008). Маніпулятивний інформаційний вплив в умовах збройного насилля носить деструктивний характер, бо, як зазначають дослідники, в процесі маніпулювання «масовою свідомістю використовується психологічний «трискладовий» механізм: вимкнути раціо (знизити критичність мислення), викликати страх (створити загрозу), дати людині рятівника (запропонувати вихід)» (Войтович, 2014). Саме на прикладі гібридного російсько-українського конфлікту з 2014 року ми можемо бачити, як «інформаційна агресія на підсвідомому рівні готує підгрунтя для розв'язання справжньої війни» (Лизанчук, 2014); як співвідносяться масштабні воєнні задачі і завдання інформаційні – агресія у фізичному просторі корелюється з агресією в інформаційному просторі. Учасники конфлікту часто намагаються представити інформацію в сприятливому світлі для себе та негативному для противників. Це може призвести до спотворення реальності та втрати об'єктивності у відображенні подій. В умовах збройного насилля створюються ідеальні умови для поширення дезінформації та пропаганди, які спрямовані на маніпулювання думками громадськості. підриву легітимності влади та створення атмосфери невпевненості серед громадян. Штучно створені та розповсюджені чутки, фальшиві новини та маніпуляції інформацією можуть змусити громадян втратити довіру до свого уряду, що може призвести до соціальних напружень та нестабільності;

• *на інформаційну війну*, яка розв'язується у відкритій та/або прихованій цілеспрямованій інформаційні дії соціальних, політичних, етнічних та інших систем одна на одну з метою отримання перемоги/виграшу, спрямовані на забезпечення інформаційної переваги над противником та завдання йому політичної, матеріальної, ідеологічної або іншої шкоди. Особливістю інформаційної війни є отримання інформаційної переваги над супротивником (Горбань, 2015).

В умовах повномасштабної війни України з росією однією з актуальних проблем є протидія дезінформаційному (GEC Special Report) впливу на українську аудиторію. Сьогодні, питанню ведення війни в інформаційному просторі приділяється велика увага як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, ззокрема: Почепцова Г., Горбаня Ю., Марущака А., Петрика В., та інших.

Є два надважливих аспекти інформаційної війни в умовах збройного насилля: по-перше, дія на цивільне населення та (або) військовослужбовців іншої держави шляхом поширення певної інформації; по-друге, цілеспрямовані дії, вжиті для досягнення інформаційної переваги шляхом завдання шкоди інформації, інформаційним процесам та інформаційним системам противника при одночасному захисті власної інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем. Так, Г. Почепцов відзначає, що основним завданням в інформаційній війні російської пропаганди була необхідність зруйнувати радянський стереотип про братній український народ. Всі медіа заговорили про «неправильність» частини народу («бандерівців»), про «неправильність» влади («нелегітимна», «хунта»). Згодом ідея «нелегітимності» зникла з арсеналу пропагандистів, і акцент було перенесено на «правильність» дій тих, хто воює на боці росії. Основний негатив було спрямовано на українських військових. Виник навіть термін «каратели», взятий із часів Другої світової війни (Почепцов, 2014).

Збройне насилля часто веде до використання масштабних медіа-кампаній, що мають на меті вплинути на громадську думку та міжнародну підтримку. Медіа-вплив на громадську думку та міжнародну підтримку в умовах збройних конфліктів, воєн, терористичних актів стає однією з ключових складових стратегій учасників протистояння. Телекомунікаційні технології в поєднанні із соціальними надають широкі можливості маніпулювання свідомістю особистості, групи людей, суспільства, формування суспільних цінностей та впливу на масову свідомість у світовому масштабі. «Мас-медіа перетворилися на потужну зброю – засоби інформаційного та політичного тиску на громадську свідомість» (Добровольська, 2005).

Збройне насилля не лише перетворюється на бойову дію на полі бою, але і на велику масштабну акцію медіа-кампаній, спрямованих на формування певного образу конфлікту та його учасників. Адже сучасні збройні конфлікти/війни з традиційного поля бою активно «перетікають» у кіберпростір та в інформаційну сферу, що сучасні форми збройного протистояння підкріплюються/посилюються психологічними операціями в інформаційному просторі, тоді як «військові дії грають чітко визначену та обмежену роль, відведену їм у загальному сценарії воєнної кампанії» (Примуш, 2022).

Не будемо ігнорувати і той факт, що в умовах збройного насилля, часто спостерігається обмеження свободи слова, цензура та переслідування журналістів, що може призвести до спотворення інформації та зменшення об'єктивності медіа. Обмеження свободи слова в умовах збройних конфліктів є серйозним викликом для демократичних цінностей та прав людини. По-перше, уряди та військові сили у збройних конфліктах часто вводять цензуру та обмеження на засоби масової інформації. Це може включати в себе заборону на публікацію військової інформації, обмеження на репортажі з зон бойових дій або заборону на розповсюдження інформації, яка може вважатися «небажаною» або «шкідливою» для влади. По-друге, обмеження свободи слова може призвести до інформаційної ізоляції та спотворення дійсності. Ізоляція зон бойових дій від журналістів та недостатність об'єктивної інформації можуть призвести до поширення маніпуляцій та дезінформації, що ускладнює здатність громадян розуміти справжню картину конфлікту та його наслідки. І, третє – журналісти та активісти, які виступають проти влади або розкривають порушення прав людини у зоні конфлікту, часто стикаються з переслідуванням, затримками або навіть фізичним насильством. Це створює атмосферу страху та самоцензури серед журналістів та інших осіб, які бажають висловлювати свої думки.

Збройне насилля (війни, воєнні конфлікти, терористичні акти) не лише мають внутрішній вплив на країни, що їх безпосередньо стосуються, але також спричиняють масштабні реакції та мають великий міжнародний вплив. Ця реакція відбувається як на рівні країн-учасниць, так і на рівні міжнародних організацій та громадських об'єднань, що впливає на інформа-

ційний політичний простір. По-перше, міжнародна реакція на збройні конфлікти може включати в себе засудження агресора та вимоги щодо припинення військових дій або привести до міжнародного тиску на сторони конфлікту для досягнення мирного врегулювання. По-друге, міжнародні організації можуть втручатися в збройні конфлікти шляхом надання гуманітарної допомоги, медичного обладнання та інших ресурсів. Крім того, міжнародні миротворчі місії можуть бути розгорнуті для моніторингу дотримання перемир'я та сприяти врегулюванню конфлікту. Це відображається в інформаційному політичному просторі, де різні сторони конфлікту та їхні підтримувачі активно працюють на формування громадської думки та отримання підтримки своїх позицій.

Значно ускладнює процес інформаційного вирішення конфлікту та об'єктивну оцінку політичної ситуації медійний хаос, який спровокований актами збройного насилля. Протиріччя в оцінці ситуації, у висвітленні подій ускладнюють процес формування об'єктивного уявлення, що призводить до відсутності чіткого розуміння та передбачення подій у збройних конфліктах, які в свою чергу зміцнюють хаос та паніку серед населення. Це може мати серйозні наслідки як для учасників конфлікту, так і для міжнародного співтовариства через важкість у визначенні оптимальних стратегій відповіді на конфлікт через нестабільність та неоднозначність обставин.

Підсумуємо, наявність зброї масового знищення не гарантує державі можливість перемоги якщо вона не забезпечена перевагою в інформаційній сфері. В умовах збройних конфліктів, воєн, громадянських заворушень інформаційний політичний простір це не лише об'єкт впливу а й інструмент протистояння – фактично зброя. Правильна за змістом та подачею інформація дозволяє вигравати у війні, іноді, навіть не зробивши жодного пострілу, шляхом формування і розпалювання внутрішніх протиріч. Така перевага створюється системою заходів щодо переведення інформаційної безпеки держави на рейки воєнного стану. Тож погоджуємося із думкою А. Дубняка з приводу того, що в умовах збройного насилля «особливо істотно в інформаційному просторі змінюється характер геополітичної конкуренції через боротьбу за досягнення інформаційної переваги, за володіння більш розвиненим інформаційним ресурсом, який відкриває кращі можливості контролю над інформаційним ресурсом супротивника» (Дубняк, 2015). Збройне насилля знаходить своє віддзеркалення у інформаційному просторі, який в свою чергу змінює правила гри у військовій, політичній та економічній сферах виступаючи своєрідним виміром збройного насилля.

Література

Бадер А.В. Поняття та класифікація збройного насилля як суспільно-політичного феномену. Науковий журнал «Політікус». Політичні інститути та процеси. Вип. 2. 2020. С. 44–48. URL: http://politicus.od.ua/2_2020/7.pdf (Дата звернення 25.03.2024)

Бжезинский З. Велика шахівниця. Львів–Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с. URL:https://shron1.chtyvo.org.ua/Bzhezinski_Zbigniev/Velyka_shakhivnytsia.pdf (Дата звернення 25.03.2024)

Войтович Н. Створення фейкових новин: новий шлях інформаційної війни. *Вісник Львівського університету*. Серія : Журналістика. 2014. Вип. 39 (1). С. 42–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Jur_2014_39%281%29__9. (Дата звернення 25.03.2024)

Гапій В. Е. Пропаганда як інструмент впливу на підсвідомість людини в сучасній Україні. *Молодий вчений*. 2018. № 1. С. 636–641. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_ (Дата звернення 25.03.2024)

Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. URL: http://visnyk. academy.gov.ua/wp-content/uploads/2015/04/20.pdf (Дата звернення 25.03.2024)

Добровольська А. Глобалізація інформаційного простору: адаптація України до загальносвітових тенденцій. URL:. http://soskin.info/ea/2005/9-10/200509- 18.html. (Дата звернення 26.03.2024)

Дубняк А.К. Інформаційний простір : структура та функціональні параметри. *Держава та регіони*. Серія: Соціальні комунікації, 2015 р., № 4 (24) h URL: ttps://umo.edu.ua/images/content/aspirantura/zabezp_discipl/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86.%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%D1%80.pdf (Дата звернення 25.03.2024)

Карпенко В.О. Інформаційна політика та безпека: підр. К.: Нора-Друк, 2006. 320 с.

Лизанчук В. В. Антиукраїнська інформаційна агресія в телерадіопросторі Росії та України. *Наукові записки Інституту журналістики* : науковий збірник / за ред. В. В. Різуна. Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2014. Том 56. Липень – вересень. С. 13.

Почепцов Г. Г. Росія і Україна у співставленні їх комунікативно-пропагандистських можливостей. URL: https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/52/2014-08-03-rosiya-i-ukraina-u-spivstavlenni-ikh-komunikatyvno-propagandystskykh-mozhlyvostey/ (Дата звернення 25.03.2024)

Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 497 с.

Примуш М. В. Інформаційний вимір політичних конфліктів: теоретичні підходи та практичне втілення. *Політичне життя. №* 2. 2022. URL: https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/12181 (Дата звернення 25.03.2024)

Різун В. В. Теорія масової комунікації : підруч. для студ. галузі 0303 «журналістика та інформація». Київ : ВЦ «Просвіта», 2008. С. 31, 151.

Узун Ю.В.Поліморфізація політичного простору : структурний аналіз систем. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*.2002. Вип. 7. С. 10–18. URL: https://jvestnik-politology.donnu.edu.ua/article/view/12789(Дата звернення 25.03.2024)

GEC Special Report: August 2020 Pillars of Russia's Disinformation and Propaganda Ecosystem URL^ https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/08/Pillars-of-Russia%E2%80%99s-Disinformation-and-Propaganda-Ecosystem_08-04-20.pdf (Дата звернення 25.03.2024)

References

Bader A.V.(2020) *Ponyattya ta klasyfikatsiya zbroynogo nasyllya yak suspilno-politycnogo fenomenu* [The Concept and Classification of Armed Violence as a Socio-Political Phenomenon]. Naukovyy zhurnal "Politicus". Vyp. 2. S. 44-48 Retrieved from: http://politicus.od.ua/2_2020/7.pdf (accessed 25.03. 2024).

Bzezinskiy Z.(2000) *Velyka shachivnytsya* [The Grand Chessboard]. Lviv-Ivano-Frankivsk: Lileya-NV. 236 c. [in Ukrainian]. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bzhezinski_Zbigniev/Velyka_shakhivnytsia.pdf(accessed 25.03. 2024).

Voytovych N.(2014) *Stvorennya feykovych novyn: novyy shlyach informatsiynoyi viyny* [Creating Fake News: A New Path of Information Warfare] Lviv University Bulletin. Vyp. 39(1). S. 42-47 [in Ukrainian]. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Jur_2014_39%281%29__9. (accessed 25.03. 2024).

Gapiy V.E. (2018) *Propaganda yak instrument vplyvu na pidsvidomisn lyudyny v suchasniy Ukrayin*i [Propaganda as a Tool of Influence on the Human Subconscious in Modern Ukraine]. Mologyy vchenyy. №1. S 636-641. [in Ukrainian]. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_(accessed 25.03. 2024).

Horban Y.O.(2015) *Informatsiyna viyna proty Ukrayiny ta zfsoby yiyi vedennya* [Information Warfare against Ukraine and Its Conducting Means]. [in Ukrainian]. Retrieved from: http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2015/04/20.pdf (accessed 25.03. 2024).

Dobrovolska A.(2005) *Globalizatsiya informatsiynogo prostoru:adaptatsiya Ukrayiny do zagalnosvitovych tendentsiy* [Globalization of the Information Space: Adaptation of Ukraine to Global Trends]. [in Ukrainian]. Retrieved from: http://soskin.info/ea/2005/9-10/200509- 18.html. (accessed 26.03. 2024).

Dubnyak A.K. (2015). I*nformatsiynyy prostir: struktura ta funktsionakns parametry* [Information Space: Structure and Functional Parameters]. Derzhava ta Regiony. №4(24). [in Ukrainian]. Retrieved from: ttps://umo.edu.ua/images/content/aspirantura/zabezp_discipl/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86.%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%D1%80.pdf (accessed 26.03. 2024).

Karpenko V.O.(2006) *Informatsiynyf polityka ta bezpeka* [Information Policy and Security]: pidruchnyk. / V.O. Karpenko / Kyiv: Nora-Druk, 320c.[in Ukrainian].

Lyzanchuk V.V.(2014) *Antyukrainska snformatsiyna agresiya v teleradioprostori Rosiyi s Ukrayiny* [Anti-Ukrainian Information Aggression in the Radio and Television Space of Russia and Ukraine]. Naukovi zapysky Instituty Zhurnalistyky: naukovyy zbirnyk / red/ V.V. Rizun. [in Ukrainian]. Kyiv : Taras Shevchenko National University, Tom 56. C. 13.

Pochepsov G.G.(2014) *Rosiya I Ukrayina u spivstavlenni yich komunikatyvno-propagandystskych mozhlyvostey* [Russia and Ukraine in Comparison of Their Communicative-Propagandistic Opportunities]. [in Ukrainian]. Retrieved from: https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/52/2014-08-03-rosiya-i-ukraina-u-spivstavlenni-ikh-komunikatyvno-propagandystskykh-mozhlyvostey/(accessed 26.03. 2024).

Pochepsov G.G.(2015) *Suchasni informatsiyni viyny*. [Modern Information Wars]. Kyiv: vydavnychiy dim "Kyiv-Mohylianska Academiya" . 497 s. [in Ukrainian].

Prymush M.V.(2022) *Informatsiynyy vymir politychnykh konfliktiv: teoretychni pidkhody*/ [Information Dimension of Political Conflicts: Theoretical Approaches and Practical Implementation]. Politychne zhyttya. №2 [in Ukrainian]. Retrieved from: https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/12181(accessed 26.03. 2024).

Rizun V.V. (2008). *Teoriya masovoyi komunikatsiyi* [Theory of Mass Communication]: pidruch.dlya stud.galuzi 0303 "zhurnalistyka ta informatsiya ". Kyiv : VTS "Prosvita",[in Ukrainian]. S. 31, 151

Uzun Yu.V.(2002) *Polymorfizatsiya politychnjgo prostoru :strukturnyy analiz* [Political Space Polymorphism: Structural Analysis of Systems]. Visnyk Donetskogo Nationalnogo Universytety im. Vasylya Stusa.

[in Ukrainian]. Issue 7. P. 10-18. Retrieved from: https://jvestnik-politology.donnu.edu.ua/article/view/12789 (accessed 26.03. 2024).

GEC Special Report: August 2020 Pillars of Russia's Disinformation and Propaganda Ecosystem. Retrieved from https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/08/Pillars-of-Russia%E2%80%99s-Disinformation-and-Propaganda-Ecosystem_08-04-20.pdf(accessed 26.03. 2024).

Анотація

Денищенко Д. В. **Вплив збройного насилля на інформаційну складову політичного простору. –** Стаття.

У статті розглядається вплив збройного насилля на інформаційний простір, як складову політичного простору. Акцентується увага на важливості сучасної інформаційної політики, яка охоплює внутрішні і зовнішні аспекти діяльності держави, і є складовою геополітики в цілому. Звертається увага, що від інформаційної політики держави залежить не лише вирішення політичних, економічних та соціальних задач, можливість та оперативність просування інтересів країни у світі та формування її позитивного іміджу а й керованість соціально-політичними процесами, особливо в умовах наростаючої невизначеності і, особливо, в умовах воєнних станів. Зазначається, що збройне насилля має вплив не лише на внутрішній інформаційний простір країн – учасників, а й спричиняє масштабні реакції на міжнародному рівні, впливаючи на міжнародні організації, блоки громадські об'єднання та світовий інформаційний політичний простір. Зроблено акцент на способи впливу інформаційних дій в умовах збройного насилля, зокрема на інформаційній пропаганді, інформаційній агресії та на інформаційній війні.

Зосереджено увагу і на медіа, як одній із ключових складових стратегій учасників протистояння та впливі збройного насилля на роботу медіа-кампаній, яка спрямована на формування певного образу конфлікту та його учасників. Надано оцінку медійному хаосу, який спровокований актами збройного насилля. Відмічається, що медійний хаос, спровокований збройним насиллям ускладнює процес формування об'єктивного уявлення та призводить до відсутності чіткого розуміння й передбачення подій у збройних конфліктах, які в свою чергу зміцнюють хаос та паніку серед населення.

На підставі викладеного сформовано розуміння, що в умовах збройних конфліктів, воєн, громадянських заворушень, терористичних актів інформаційний політичний простір це не лише об'єкт впливу, а й інструмент протистояння – фактично зброя. Тому, нагальним питанням інформаційної політики в умовах збройного насилля є переведення інформаційної безпеки держави на рейки воєнного стану.

Ключові слова: збройне насилля, політичний простір, інформаційна агресія, інформаційна війна, інформаційна пропаганда.

Summary

Denyshchenko D. V. **The impact of armed violence on the information component of the political space. –** Article.

The article examines the influence of armed violence on the information space as a component of the political sphere. Emphasis is placed on the importance of modern information policy, which encompasses both internal and external aspects of state activity and is a component of geopolitics as a whole. It is noted that the information policy of a state determines not only the resolution of political, economic, and social tasks, the ability and speed of advancing the country's interests in the world and shaping its positive image, but also the manageability of socio-political processes, especially in conditions of increasing uncertainty and, particularly, in conditions of warfare. It is pointed out that armed violence affects not only the internal information space of participating countries but also triggers significant reactions at the international level, influencing international organizations, blocs of public associations, and the global information political space. The focus is on the methods of influencing informational actions in conditions of armed violence, including informational propaganda, informational aggression, and informational warfare.

Attention is also focused on the media as one of the key components of the strategies of conflict participants and the impact of armed violence on the work of media campaigns aimed at shaping a certain image of the conflict and its participants. An assessment is given of media chaos provoked by acts of armed violence. It is noted that media chaos, provoked by armed violence, complicates the process of forming an objective understanding and leads to a lack of clear understanding and anticipation of events in armed conflicts, which in turn reinforces chaos and panic among the population.

Based on the above, an understanding is formed that in conditions of armed conflicts, wars, civil unrest, terrorist acts, the information political space is not only the object of influence but also a tool of resistance – essentially a weapon. Therefore, the urgent issue of information policy in conditions of armed violence is to transition the information security of the state onto the rails of a state of war.

Key words: armed violence, war, armed aggression, political space, informational aggression, informational warfare, informational propaganda.

УДК 341.2: 341.4
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.17

С. Ю. Джевага-Третьякова
orcid.org/0009-0001-8344-7523
аспірант кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ПІДСТАВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ВІДМИВАННЯ ГРОШЕЙ НА МІЖНАРОДНОМУ РІВНІ

В світлі загальноправової теорії криміналізації держави повинні робити кримінально карними лише діяння, що завдають прямої та серйозної шкоди значущим для суспільства цінностям. Як відзначає Д.О. Балобанова, «криміналізація як процес виявлення суспільно небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнання допустимості, можливості та доцільності кримінально-правової протидії ним та фіксації їх в законі як злочинних та карних відбувається в рамках кримінально-правової політики держави. Ця ж політика, в свою чергу, формується під впливом домінуючої в цей час в науці кримінального права відповідної доктрини» (Балобанова, 2009, с. 146). Подібні міркування висловлює О.Ю. Водянніков, який зауважує, що криміналізація «залежить від політичної концепції держави і суспільства і визначається через поняття ролі, яку кримінальне право має відігравати у конкретній політії» (Водянніков, 2022, с. 43).

З урахуванням цього, уявляється необхідним розглянути суспільні цінності, загроза до яких призводить до переконання про необхідність криміналізації відмивання коштів, а саме:

1. Чи завдають операції з відмивання коштів безпосередньої та серйозної шкоди фундаментальним соціальним цінностям чи суспільним інтересам в такому обсязі, аби виправдати криміналізацію?

2. Які головні соціальні цінності, щодо яких здійснюється посягання діяннями, пов'язаними з відмиванням коштів.

Криміналізація діяння, по суті, становить собою оцінку державою певної поведінки як негативної для окремих осіб чи суспільства в цілому (Попович, 2018, с. 214). Встановлення кримінальної карності діяння відбувається якщо держава в своїй правовій системі оголошує певне діяння злочином. Отже, поняття «криміналізації» можна описати як процес категоризації діянь як кримінальних правопорушень в такий спосіб, аби особа, що вчиняє таке карне діяння підлягав кримінальному переслідуванню та покаранню.

Це пояснення може викликати запитання щодо того які види поведінки підлягають криміналізації. В цілому, дослідники погоджуються в тому, що кримінальне право повинне робити кримінально карним ті форми людської поведінки, що завдають безпосередньої та серйозної шкоди відповідним правам, соціальним цінностям чи суспільним інтересам. Таке визначення юридично захищених інтересів чи суспільних цінностей накладає важливі обмеження на право держав карати. За загальним правилом, держави повинні робити кримінально карними лише такі діяння, що завдають безпосередньої та прямої шкоди. Іншими словами, норми кримінального права були б необґрунтованими, якщо тільки ними не забороняються діяння, що наносять таку серйозну, безпосередню та, почасти, незворотну шкоду соціальній цінності. Відсутність захищеного суспільного інтересу чи соціальної цінності позбавляє кримінальне право його моральних основ, а отже обґрунтування та легітимності.

Водночас, більшість дослідників вважає, що існує виключення з даного правила. Держави можуть криміналізувати діяння, що походять від віддаленої та непрямої шкоди для захисту демократичних суспільств та систем. Моральним обґрунтуванням тут виступає те, що чим важливішим є захищений суспільний інтерес, то активнішого захисту він заслуговує (Wallerstein, 2007, с. 2697).

Інше важливе питання полягає у виборі законодавцем критерію для криміналізації діяння. В цьому зв'язку, законодавцю слід застосовувати криміналізацію як крайній захист у відповід-

ності з принципом економії кримінальної репресії. Менші за значущістю соціальні цінності заслуговують меншого захисту (наприклад, засобами приватного права, адміністративного права тощо). Як пише професор Оксфордського університету А. Асворт, «принцип мінімальної криміналізації полягає в тому, що сферу дії кримінального права слід скорочувати до мінімуму. Однак, задача полягає не в скороченні кримінального права до його абсолютного мінімуму, а в забезпеченні того, аби звернення до криміналізації відбувалося лише для захисту індивідуальної автономії, або для захисту тих соціальних домовленостей, що є необхідними для того, аби індивіди мали здатність та можливості користуватися своєю автономією. Навіть якщо в теорії уявляється виправданим криміналізувати певне діяння, рішення не слід приймати без оцінки імовірного впливу криміналізації, її ефективності, її побічних ефектів, та можливості розв'язання проблеми іншими формами регуляції та контролю» (Asworth, 2006, с. 25).

Часто соціальну цінність чи публічний інтерес простіше визначити ніж вирішити, чи вартують вони захисту засобами кримінального права, а не лише засобами приватного чи адміністративного права. Очевидно, що до таких суспільних інтересів належать кредитно-фінансові та банківські відносини. Цими міркуваннями зумовлюється відсутність консенсусу серед дослідників щодо необхідності криміналізації всіх без виключення діянь, пов'язаних з відмиванням грошей. Так, британський дослідник П. Алрідж вважає, що на даний момент не існує достатніх підстав для визнання відмивання грошей окремим кримінальним злочином. Він, із посиланням на принцип економії кримінальної репресії, зауважує, що криміналізації підлягають лише діяння, які наносять безпосередню та серйозну шкоду суспільним інтересам чи соціальним цінностям. Отже, з урахуванням цього принципу, кримінальне право повинно відмовитися від криміналізації відмивання грошей як окремого злочину, оскільки воно не посягає на самостійний суспільний інтерес, а шкода від нього не є безпосередньою (Allridge, 2002, с. 314).

Таким чином, важливим є визначення того якім соціальним цінностям завдають серйозної та прямої шкоди операції з відмивання коштів. У цьому відношенні думки вчених і законодавців можуть розділитися на тих, хто вважає, що операції з відмивання коштів завдають серйозної шкоди (або загрожують) одній або щонайбільше двом із таких соціальних цінностей:

(а) соціальна цінність, яка захищається нормою кримінального закону щодо боротьби з предикатним злочином;

(б) здійснення правосуддя;

(в) соціально-економічна система; і

(г) стабільність, суверенітет і безпека держав.

Як детально пояснюється нижче, перша група вчених законодавців вважає, що покарання за відмивання коштів є виправданим, оскільки така поведінка завдає серйозної та безпосередньої шкоди одній із цих чотирьох соціальних цінностей або інтересів громади. Отже, виходячи з цієї лінії міркувань, ця перша група зазвичай робить висновок, що відмивання коштів є єдиним кримінальним правопорушенням, захист від якого становить єдиний суспільний інтерес. Друга група вчених і законодавців підтримують покарання за відмивання коштів, дійшовши висновку, що ця поведінка зазвичай завдає шкоди більш ніж одній з наведених вище чотирьох соціальних цінностей. На цій підставі вони роблять висновок, що відмивання коштів є злочином з кількома складами. Розглянемо кожний з цих підходів.

Так, підхід, що пов'язує злочин відмивання коштів з серйозним посяганням на соціальні цінності, що захищені нормою щодо предикатного злочину, виходять з того, що відмивання коштів є лише природним наслідком, необхідним для завершення злочинного діяння, або, щонайбільше, обтяжуючою обставиною по відношенню до попереднього предикатного злочину. Інакше кажучи, вони виходять з тісного взаємозв'язку між двома злочинними діяннями. В підсумку, цей взаємозв'язок між предикатним злочинним посяганням та послідуючим злочином відмивання коштів наголошує, що відмивання коштів «поглинається» предикатним злочином. Таке поглинання та взаємозв'язок передбачають, що є лише один карний акт (предикатний злочин), і покарання за нього повинно включати покарання за похідний акт (приховування, переведення права власності, відмивання власності чи коштів

або предметів, отриманих внаслідок предикатного злочину. Отже, соціальна цінність, на яку посягає предикатний злочин, є тією ж самою цінністю, на яку посягає відмивання коштів. Цього підходу дотримується, наприклад, В.А. Журавель, який розглядає відмивання коштів з точки зору криміналістики як динамічну систему дій, що проявляються в матеріальному посяганні та отриманні злочинного прибутку саме від предикатного діяння (Журавель, 2005, с. 7). Так само, О.О. Чаричанський підкреслює, що суспільна небезпека відмивання коштів полягає в зловживанні майном, «одержаних від скоєння певного злочину, що вчиняється у формах, передбачених законом, та полягає у наданні формально законного вигляду таким коштам та майну при їх використанні у сфері господарської діяльності» (Чаричанський, 2008, с. 103).

Цей погляд передбачає, що відмивання коштів є сутністю, а не послідуючим актом по відношенню до попередньої кримінальної поведінки, що проявилася в предикатному злочині. На цій підставі робиться висновок, що відмивання коштів є похідним злочином в тому значенні, що шкода від нього є частиною шкоди від предикатного злочину. Так, Д. Гусак зауважує, що злочин відмивання коштів є похідним злочином в тому сенсі, що він вимагає попереднього нанесення шкоди від предикатного злочину. Отже, відмивання коштів може відбутися лише після скоєння предикатного злочину та слугує завершенню досягнення злочинного результату (Husak, 2008, с. 40–44). З цього випливає, що протиправність відмивання коштів повністю випливає з протиправності попереднього предикатного злочину. На цій підставі, особа, що була засуджена за скоєнні предикатного злочину не може бути повторно засуджена за відмивання коштів.

Цей підхід виглядає значущим, однак піддається обґрунтованій критиці з тих позицій, що відмивання коштів слід розглядати як самостійний злочин, що може бути скоєним і іншими особами, ніж ті, що вчинили предикатний злочин, та такий, що має транскордонну природу. Якщо подивитися на той самий злочин контрабанди наркотиків, то можна сказати, що одна справа – постачати та мати справу з забороненими наркотиками, такими як канабіс (що є злочином, пов'язаним з торгівлею наркотиками), а інша справа – приховування та відмивання доходів, отриманих від торгівлі наркотиками (що є кримінальним злочином відмивання коштів). Це ввві різні поведінки та різні кримінально карні діяння.

Чимало дослідників вважає, що справжньою «жертвою» злочину відмивання коштів є соціально-економічна та фінансова система держави і суспільства. Наявні академічні дослідження показують, як саме відмивання коштів може завдати шкоди соціально-економічній системі, породжуючи корупцію та інфляцію, особливо у фінансовій чи економічній системі, а також вплив, серед інших змінних, на світові темпи зростання та чесну конкуренцію. Крім того, згідно з цими дослідженнями, довіра та прозорість фінансової системи, а також стабільність соціально-економічного ладу можуть бути серйозно підірвані операціями з відмивання коштів. Ця діяльність призводить до того, що потенційні інвестори та широка громадськість втрачають довіру до економічної та фінансової системи (див., наприклад: Geiger та Wuensch, 2008). Отже можна говорити, що з макроекономічної точки зору відмивання коштів може загрожувати стабільності фінансової системи або завдавати їй шкоди, коли значні та масові доходи від злочинів або активи, отримані від серйозних злочинів (наприклад, корупція, торгівля наркотиками або людьми, шахрайство), інвестуються, депонуються або вводяться у фінансові установи.

Деякі автори вказують на ще одну підставу, яка не дозволяє вважати, що об'єктом злочину відмивання коштів є виключно фінансово-економічна система. Так, П. Олдрідж вважає, що припущення про те, що відмивання коштів наносить шкоду соціально-економічній системі не ґрунтуються на ясних емпіричних даних. Цей дослідник вважає, що навіть якби ці заяви чи аргументи можна було прийняти, шкоди соціально-економічній або фінансовій системі, заподіяної діяльністю з відмивання, достатньо, щоб підтримати більші зусилля, спрямовані на підвищення рівня прибутків, але цього недостатньо аби стверджувати про необхідність криміналізації (Allridge, 2002, с. 315). На його думку, кримінальна відповідальність є виправданою лише коли діяння завдає серйозною шкодою. Цю теорію криміналізації відмивання коштів можна назвати ліберальною (Allridge, 2003, с. 25).

Можна говорити, що з точки зору будь-якої теорії криміналізації, а не тільки ліберальної, застосування кримінального покарання не виглядає виправданим за поведінку, що не завдає серйозної шкоди суспільним цінностям. У цьому ключі менш серйозні правопорушення охоплюються менш інтрузивними правовими заходами, такими як цивільні заходи щодо повернення активів, конфіскація, фіскальні або цивільно-адміністративні засоби правового захисту, серед інших некримінальних заходів. Водночас, аргумент Олріджа все ж виглядає неповним, оскільки він ігнорує ключовий момент оцінки злочину відмивання коштів.

Здається очевидним, що відмивання та інвестування значних грошових цінностей, отриманих злочинним шляхом (тобто, великомасштабні операції з відмивання коштів) на конкретному економічному ринку, є серйозним порушенням і поведінкою, яка може мати негативні та несправедливі наслідки для цього конкретного ринку. Конкурентна перевага, яку можуть отримати певні економічні агенти (наприклад, корпорації), які використовують, конвертують, реінвестують і розпоряджаються значними коштами, отриманими злочинним шляхом, на відміну від чесних економічних агентів або корпорацій, які розпоряджаються лише законними активами або доходами для розвитку своїх бізнесу величезна. І це серйозна, відчутна і пряма шкода (а не віддалена чи нематеріальна). Виходячи з цього, можна стверджувати, що масштабні операції з відмивання коштів можуть серйозно та безпосередньо завдати шкоди чесній та вільній конкуренції на певному економічному ринку як ключовій цінності.

Ще одним об'єктом багатооб'єктного злочину відмивання коштів може виступати стабільність, суверенітет і безпека держав як головна соціальна цінність. Аргумент на користь криміналізації відмивання коштів з метою захисту стабільності, суверенітету та безпеки держав ґрунтується на ідеї, що відмивання дозволяє організованим злочинним групам консолідувати владу в легальній економіці та розширювати свої злочинні підприємства. Отже, таким чином вони можуть продовжувати впливати на демократію, безпеку та стабільність держав і народів та шкодити їм. Іншими словами, згідно з цією точкою зору, відмивання коштів є похідним від предикатної (часто серйозної та організованої) злочинної діяльності, і, як таке, воно може поширювати негативні наслідки цих предикатних злочинів на сферу безпеки та стабільності.

Ймовірно, першим, хто звернув увагу на цю проблему є німецький дослідник С. Бартон, який в 1993 році зауважив, що однією з головних цілей злочинців загалом і організованої злочинності зокрема є вчинення корисливих злочинів з метою отримання прибутку для фінансування своєї законної чи злочинної діяльності та, тим самим накопичення багатства та влади. За словами Бартона, накопичені злочинні доходи, більшість з яких підлягають операціям відмивання коштів, можуть бути використані для вчинення інших злочинів або зміцнення структури їхнього злочинного підприємства, тому вони можуть продовжувати загрожувати стабільності, суверенітету та безпеці націй (Barton, 1993, c. 170). Інший німецький вчений К. Хінтерзеер стверджує, що криміналізація відмивання коштів підтверджує ідею, що «відмивання грошей погрожує підірвати принципи, пов'язані з вільним, чесним і прозорим демократичним суспільством, оскільки відмивання грошей дозволяє злочинцям діяти безкарно» (Hinterseer, 2002, c. 25).

Можна визнати, що відмивання коштів є серйозною та складною поведінкою, яка часто має міжнародні наслідки, а також що відмивання коштів дозволяє злочинцям і організованим злочинним структурам продовжувати консолідувати свою економічну владу в легальній економіці. Очевидно, що відмивання коштів часто завдає шкоди цінностям, які захищаються кримінально-правовими нормами, спрямованими проти предикатних правопорушень, а також відправленню правосуддя та соціально-економічній системі. Це особливо вірно, маючи на увазі, що стабільність, безпека чи демократична система націй є непрямою, віддаленою та нематеріальною соціальною цінністю. Отже, слід зробити висновок, що основним об'єктом злочину відмивання коштів виступають встановлений порядок ведення економічної діяльності, засади добросовісної конкуренції та фінансова система. Додатковими об'єктами можуть виступати інтереси правосуддя та стабільність демократичної системи. Саме необхідність запобігання ним та покарання за них повинна виступати підставою для криміналізації відмивання коштів, в тому числі, на міжнародному рівні.

Література

Балобанова Д.О. Загальні засади теорії криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 1. С. 145-148.

Водяннiков О.Ю. Конституція і злочин: теорія криміналізації в світлі конституційної концепції ultima ratio. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. № 2. С. 14-35.

Журавель В.А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: наук.-практ. посібник. Харків: Одісей, 2005. 98 с.

Попович О.Т. Принципи криміналізації: поняття, зміст та дотримання (на прикладі ст. 110-2 КК України). Підприємство, господарство і право. 2018. № 4. С. 209-214.

Чаричанський О.О, Підстави кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом за Кримінальним кодексом України. : дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2008. 286 с.

Allridge P. Money Laundering Law. Oxford: Hart Publishing, 2003. 435 p.

Allridge P. The Moral Limits of the Crime of Money Laundering. *Buffalo Criminal Law Review*. 2002. Vol. 5. P. 279-319.

Asworth A. Principles of Criminal Law. 5th ed. Oxford: Oxford University Press, 2006. 891 p.

Barton S. Tatobjekt der Geldwäsche: Wann rührt ein Gegenstand aus einer Katakog des art. 261, No 1-3 StGB bezeichneten Straftaten her? *Neue Zeitschrift für Strafrecht*. 1993. No. 1. P. 160-181.

Geiger H., Wuensch O. The fight against money laundering – An economic analysis of a cost-benefit paradox. *Journal of Money Laundering Control*, 2007. Vol. 10, No 1. P. 91-106.

Hinterseer K. Criminal Finance: The Political Economy of Money Laundering in Comparative Legal Context. Hague: Kluwer Law International, 2002. 785 p.

Husak D. Overcriminalization – The Limits of Criminal Law. Oxford: Oxford University Press, 2008. 752 p.

Wallerstein S. Remote Harm and the case of Anti-democratic ideologies. *Cardozo Law Review*. 2007. № 28(6). P. 2697-2737.

References

Balobanova D.O. (2009) Zahalni zasady teorii kriminalizatsii [General foundations of the criminalization theory]. *Aktualni Problemy Derzhavy i Prava*. № 1.

Vodyannikov O.Yu. (2022) Konstytutsia s zlochyn: teoria kryminalizatsii v svitli konstytutsijnoji konsteptsii ultima ratio [Constitution and crime: the theory of criminalization in the light of the constitutional concept ultima ratio]. *Aktualni problem derzhavy i prava*. No 2.

Zhuravel V.A. (2005) Rozsliduvannia legalizatsii (vidmyvannia) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom: nauk-prakt. posibnyk [The investigation of legalization (laundering of revenues obtained via criminal means: A Practical Manual]. Kharkiv: Odisey.

Popovych O.T. (2018) Pryntsypy kryminalizatsii: poniattia, zmist ta dotrymannia (na prykladi st. 110-2 KK Ukrainy) [The principles of criminalization: notion, content and compliance (as exemplified by art. 110-2 of the Criminal Code of Ukraine). Pidpryemnytstvo, Hospodarstvo i Pravo. No 4.

Charychanskiy O.O. (2008) Pidstavy kryminalnoyi vidpovidalnosti za legalizatsiyu (vidmyvannia) dokhodiv, otrymanykh zlochynnym shliakhom za Kryminalnym kodeksom Ukrainy: dys…kand. yuryd. nauk. [The basis of criminal responsibility for legalization (laundering) of revenues obtained via criminal means under the Criminal Code of Ukraine: PhD Thesis]. Kharkiv.

Allridge P. (2003) Money Laundering Law. Oxford: Hart Publishing.

Allridge P. (2002) The Moral Limits of the Crime of Money Laundering. *Buffalo Criminal Law Review*. Vol. 5.

Asworth A. (2006) Principles of Criminal Law. 5th ed. Oxford: Oxford University Press.

Barton S. (1993) Tatobjekt der Geldwäsche: Wann rührt ein Gegenstand aus einer Katakog des art. 261, No 1-3 StGB bezeichneten Straftaten her? *Neue Zeitschrift für Strafrecht*. No. 1.

Geiger H., Wuensch O. (2007) The fight against money laundering – An economic analysis of a cost-benefit paradox. *Journal of Money Laundering Control*. Vol. 10, No 1.

Hinterseer K. (2002) Criminal Finance: The Political Economy of Money Laundering in Comparative Legal Context. Hague: Kluwer Law International.

Husak D. (2008) Overcriminalization – The Limits of Criminal Law. Oxford: Oxford University Press.

Wallerstein S. (2007) Remote Harm and the case of Anti-democratic ideologies. *Cardozo Law Review*. № 28(6).

Анотація

Джевага-Третьякова С. Ю. **Соціально-правові підстави криміналізації відмивання грошей на міжнародному рівні.** – Стаття.

У статті розглянуто соціально-правові підстави криміналізації відмивання грошей на міжнародному рівні. Дослідження спирається на загальноправову теорію криміналізації. Розглядаються підстави криміналізації в теорії кримінального права та напрацювання українських та закордонних експертів з цього питання. Наголошується, що криміналізація є ultima ratio – останнім доводом, за допомогою якого держава запобігає неприйнятній поведінці фізичних осіб. Зазначається, що криміналізація повинна слідувати загальному принципу економії кримінальної репресії та відбуватися лише у випадку, якщо не існує іншої можливості запобігти діянню, що несе високу суспільну небезпеку.

Досліджуються пропозиції українських та зарубіжних учених щодо соціально-правових підстав криміналізації відмивання коштів. Визначаються суспільні цінності, захист яких зумовлює необхідність криміналізації вищевказаного діяння. Досліджуються аргументи на користь того, що суспільні відносини, які підлягають захисту – це суспільні відносини, на які посягає предикатний злочин, а саме по собі відмивання коштів не несе достатньої суспільної небезпеки. Наголошується на хибності таких аргументів. Розглядаються аргументи на користь того, що відмивання коштів посягає на основи демократичного ладу та суспільства. Доводиться, що таке припущення, як правило, є надмірним.

Досліджується концепція криміналізації відмивання коштів, яка виходить з того, що ключовою групою суспільних відносин, на які посягає відмивання коштів, є суспільні відносини в галузі господарської діяльності, фінансових та банківських відносин, чесної конкуренції. Визначається, що злочин відмивання коштів є багатооб'єктним, та в якості додаткового об'єкта може посягати на інші суспільні відносини, наприклад на встановлений порядок відправлення правосуддя.

Ключові слова: відмивання коштів, криміналізація, відповідальність за відмивання коштів, міжнародно-правова протидія відмиванню коштів, підстави криміналізації.

Summary

Dzhevaga-Tretiakova S. Yu. **Social and legal foundations of criminalization of money laundering on the international level.** – Article.

The article discusses the socio-legal grounds of criminalization of money laundering at the international level. The study is based on the common law theory of criminalization. The grounds of criminalization in the theory of criminal law and the work of Ukrainian and foreign experts on this issue are considered. It is emphasized that criminalization is the ultima ratio – the last argument by which the state prevents unacceptable behavior of individuals. It is noted that criminalization should follow the general principle of economy of criminal repression and take place only if there is no other possibility to prevent an act that carries a high social danger.

The proposals of Ukrainian and foreign scientists regarding the social and legal grounds for the criminalization of money laundering are being studied. Social values are determined, the protection of which necessitates the criminalization of the above-mentioned act. Arguments are explored in favor of the fact that the public relations to be protected are the public relations affected by the predicate crime, and that money laundering itself does not carry a sufficient public danger. The falsity of such arguments is emphasized. Arguments in favor of the fact that money laundering encroaches on the foundations of the democratic system and society are considered. It turns out that such an assumption is usually excessive.

The concept of criminalization of money laundering is studied, which is based on the fact that the key group of social relations, which are affected by money laundering, are social relations in the field of economic activity, financial and banking relations, and fair competition. It is determined that the crime of money laundering is multiobjective, and as an additional object, it can encroach on other social relations, for example, on the established order of administration of justice.

Key words: money laundering, criminalization, responsibility for money laundering, international legal counteraction to money laundering, grounds for criminalization.

УДК 327.7+327(477)
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.18

Е. В. Мамонтова
orcid.org/0000-0003-2761-8217
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політичних теорій
Національного університету «Одеська юридична академія»

А. І. Кормич
orcid.org/0000-0002-2496-1186
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри загальної теорії права і держави
Національного університету «Одеська юридична академія»

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ: ПРОБЛЕМИ, НАПРЯМКИ, ЗАВДАННЯ

Вступ. Сьогодні ключовим чинником, що визначає існування України як суверенної, незалежної, демократичної держави та суб'єкта міжнародних відносин, стала військова агресія РФ. Війна об'єднала українське суспільство навколо цінностей гідності, свободи, незалежності. Українці своїм мужнім супротивом довели непохитну вірність європейському вибору. Все це не могло не позначитись на активізації міжнародних контактів України на багатьох напрямках: від безпекових ініціатив до гуманітарної підтримки. Політика демократичного співтовариства щодо України отримала новий поштовх. Колосальні екзистенційні та матеріальні втрати, що несе Україна в цій війні, змусили цивілізований світ переглянути підходи та пріоритети у сфері безпеки та по новому подивитись на місце України в системі колективної безпеки. Нині чільною складовою відносин Києва, Вашингтону та Брюсселя є спільне протистояння російській експансії, політична солідарність і воєнна та фінансово-економічна підтримка України. Наша країна тривалий час тримає оборону східного флангу демократичного світу, «прийнявши на себе удар усієї воєнної потуги країни-агресора. Сьогодні від Збройних Сил України залежить, перед усім, майбутнє Європи. У цьому геополітична значимість, ексклюзивність і пріоритетність євроінтеграції України», – слушно відзначено у аналітичній доповіді авторського колективу Центру Разумкова та Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка «Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи» (Національна безпека і оборона, 2022, с. 2–3).

Нині, як ніколи, не зважаючи на виклики воєнного часу, наша країна наблизилась до реалізації стратегічної мети – набуття членства в Європейському Союзі. 14 грудня 2023 року Рада Європейського Союзу прийняла рішення розпочати переговори щодо вступу України до ЄС. А вже 1 лютого 2024 року ЄС офіційно схвалив пакет фінансової допомоги на 50 мільярдів євро Україні, що стало додатковим поштовхом для системних реформ в нашій державі у рамках євроінтеграційного треку. Набирає обертів і багатостороння співпраця України з країнами-партнерами членами НАТО у військово-оборонній сфері. На цьому шляху слід задіяти усі можливі інструменти і механізми, серед яких надзвичайним потенціалом у забезпеченні безпекової стратегії наділений формат співпраця України з міжнародними організаціями.

Загальна характеристика існуючого наукового доробку та окреслення недостатньо вирішених питань. Не випадково, саме ця проблематика постійно знаходиться у зоні уваги політиків, громадських діячів, представників експертного середовища. Зокрема, спроби окреслити напрямки, виявити проблеми, визначити перспективи співпраці України з міжнародними організаціями містяться у працях таких вітчизняних науковців, як Р. Войтович, О. Довгаль та Є. Фоміна, Д. Денісова Ю. Древаль, Л. Колінець, А. Мокій та Т. Яхно, Т. Свида, О. Скрипник, Т. Стройко, Є. Суліма, М. Щепелєв та ін. У більшості цих публікацій міжнародні

організації переважно розглядаються або як суб'єкти глобальних економічних процесів, або у контексті стандартів міжнародного права.

Окремо слід відзначити також і низку ґрунтовних колективних досліджень, присвячених проблемам та перспективам співпраці нашої країни з міжнародними організаціями в умовах глобалізації – «Інноваційний потенціал України в міжнародних відносинах» (Харків, 2014), «Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір» (Київ, 2018), «Глобальні тренди міжнародних відносин» (Київ, 2020) тощо.

Останнім часом активізувався науковий пошук у напрямку дослідження теоретичних і прикладних проблем комунікації ЄС, НАТО та європейських регіональних міжнародних організацій з країнами-партнерами, і, перед усім, з Україною. Праці даної тематики представлені, зокрема, такими колективними публікаціями, як: «Європейська та євроатлантична інтеграція» (Херсон, 2016), «Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.) (Ужгород, 2022), «Європейські комунікації» (Київ, 2021), «Державна політика у сфері європейської інтеграції України: теорія, методологія, практика» (Харків, 2020) тощо.

Втім, питання підвищення ефективності співпраці України з міжнародними організаціями в умовах нових глобальних викликів, пов'язаних із переформатуванням всієї системи міжнародних відносин, потребують поглибленого аналізу в науковій літературі.

Метою даної статті є визначення ключових векторів та проблем співпраці України з міжнародними організаціями, актуалізованих в умовах російсько-української війни на етапах гібридної агресії і, особливо, повномасштабного вторгнення.

Методологія. Концептуальні засади вибудовуються за допомогою використання комплексу статистичного, компаративістського та прогностичного методів дослідження даної теми. Вони дозволяють оцінити реальний стан міжнародної співпраці, співставити ступінь ефективності взаємодії різних організацій та спрогнозувати перспективи її подальшого розвитку.

Етапи становлення системи міжнародних організацій та місце в ній України. Міжнародні відносини реалізуються через взаємодію їх суб'єктів. До суб'єктів міжнародних відносин належать держави, нації, народи, соціальні спільноти, політичні партії, громадські організації та рухи, а також міжнародні організації (далі – МО). Особливістю МО як суб'єктів системи міжнародних відносин є те, що вони, поряд з державами та їх галузевими інституціями, є повноправними регуляторами цих відносин. Більш того, свої регулюючі функції МО виконують на наднаціональному рівні. Таким чином, через залучення в упорядкований процес величезної кількості держав МО здійснюють безпосередній вплив на розвиток і зміст міжнародних відносин.

Система міжнародних організацій, у витоків якої стояли воєнні союзи держав, історія яких нерозривно поєднана з історією Європи і Світу, пройшла певні етапи становлення і розвитку. Її формування бере початок з середини XIX століття. Перший етап (1850 – середина 1940-х рр.) пов'язаний із започаткуванням та розвитком практики взаємодії міжнародних організацій. Другий етап (1945 – кінець 1950-х рр.) позначений формуванням Організації Об'єднаних Націй як системного утворення. Специфікою третього етапу (1960 – кінець 1980-х рр.) стала активізація регіонального чинника в процесі утворення й поширення МО. Четвертий етап (з початку 1990-х років – 2010-і рр.) пов'язаний із відновленням єдиної системи міжнародних відносин внаслідок розпаду світової соціалістичної системи. П'ятий етап (середина 2010 рр. по теперішній час) відзначається тектонічними змінами у світовому політичному порядку, втратою впливу та дієвості МО в сфері діяльності по регулюванню конфліктів та пошуком нових форм міжнародної взаємодії.

Україна є повноправним учасником всіх етапів формування і розвитку системи міжнародних організацій. Наша країна стояла у витоків Організації Об'єднаних Націй. В 1945 р. ще як Українська Радянська Соціалістична Республіка вона виступила однією з держав-засновниць ООН, а з 1991 р. участь України у діяльності ООН була визнана одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики держави. ООН в Україні співпрацює з урядом і народом України з метою розбудови культури гідності, завдяки розумінню та повазі до прав людини, для забезпечення миру та перетворень в Україні.

З набуттям незалежності Україна пройшла динамічний шлях по входженню на правах рівноправного партнера у систему міжнародних відносин. Важливим напрямком цієї стратегії стало набуття членства у багатьох міжнародних організаціях, в тому числі і регіональних. За результатами аналітичного дослідження Є. Доронцевої, за 30 останніх років Україна уклала та приєдналася в межах 55 блоків та союзів до 1996 міжнародних законодавчих актів. Крім того, Україна долучилась до «46 міжнародних стандартів і правил, які були розроблені для нормування певних сфер» (Доронцева, 2022).

За даними Міністерства закордонних справ (МЗС), станом на 1 січня 2022 року Україна є членом 81 міжнародної організації (ЕДР МО, 2022). У більшості з них (69 організацій) Україна має статус повноправного члена. Це дає нашій країні право брати участь у роботі МО на постійній основі, зокрема голосувати на засіданнях, формувати порядок денний, готувати стратегії розвитку, розробляти спільно з іншими учасниками організації міжнародні документи, імплементувати стандарти, розроблені в межах компетенції організації, тощо.

У таких організаціях, як Світова асоціація автомагістралей, Європейська організація ядерних досліджень та Генеральна конференція з мір і ваг Україна є асоційованим членом. А у роботі ще трьох (Міжнародна організація цивільної оборони, Міжнародна організація з франкофонії та Євразійська група з протидії легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму), – приймає участь в статусі спостерігача. «Асоційоване членство передбачає участь у роботі органів міжнародної організації, сплату членських внесків, укладення міжнародних договорів у межах організації тощо. Статус спостерігача дає країні право брати обмежену участь у діяльності організації, але не дозволяє голосувати під час засідань або пропонувати рішення» (Доронцева, 2022). Втім, і статус асоційованого членства, і статус спостерігача дають обмежене право участі у діяльності міжнародної організації у порівнянні зі статусом повноправного членства.

Основні виклики, що постали перед системою міжнародних організацій в сучасних умовах та шляхи вирішення проблем. Події останніх 10-ти років, пов'язані з агресією РФ на території нашої держави, спричинили потребу радикального переформатування взаємодії в системі міжнародних організацій. Так, маючи найбільшу кількість міжнародних документів в рамках співпраці з СНД (944 одиниці) і будучи однією з його засновниць, Україна так і не стала членом організації, не взяла на себе зобов'язання країни-члена, не підписала рішення про ухвалення статуту організації, а вже у 2018 році Україна остаточно вийшла із усіх статутних органів СНД. Втратили чинність або були денонсовані 71 документ (ЕДР МО, 2022), 509 документів так і не були ратифіковані Україною (Доронцева, 2022). В серпні 2022 р. наша держава розірвала 71 угоду, що складає майже 20% від їх загальної кількості. Серед них чільні групи договорів, з яких наша країна вийшла, стосуються організаційних питань та сфери безпеки (22 та 12 – відповідно), економічної співпраці (розірвано 11 договорів), авіаційної сфери (2 з 3-х) та енергетиці (4 з 10-ти). Водночас «Україна не вийшла із жодної угоди, яка стосується зв'язку і міжнародного сполучення, міграційної політики, захисту прав людини, охорони здоров'я, уніфікації правил та дозвільних документів, будівництва і архітектури, екології (Доронцева, 2022). Сьогодні цей процес триває, але він має бути пришвидчений для остаточного виходу з об'єднання, фактично підпорядкованого країні-агресору. Україна має перейти до двосторонніх угод лише з тими країнами пострадянського простору, які реально засудили агресію РФ проти нашої держави, надають нам фактичну допомогу в цих критичних умовах та підтримують на міжнародному рівні, перед усім в ООН.

Серед організацій країн пострадянського простору єдине об'єднання, що спирається на міжнародні договори України є Організація за демократію та економічний розвиток – ГУАМ. Остання була створена в 1997 році Грузією, Україною, Азербайджаном та Молдовою. (Статут підписано Україною у 2006 році).

В багатьох значущих міжнародних організаціях Україна є повноправним членом. Так, основними сферами співробітництва України з ООН є екологія (39 документів), захист прав людини (34 документи) та безпека (36 документів), міжнародне судочинство (30 документів). Щодо Ради Європи, то ключовими векторами співробітництва України з цією організацією є захист прав людини (28 документів), правоохоронна діяльність (21 документ), сфера інформаційної політики та культури (19 документів).

Активно співпрацює Україна із такими МО, як Європейський Союз, НАТО, ОБСЄ, Міжнародна організація праці, ЮНЕСКО, Світова Організація Торгівлі (СОТ), Всесвітня медична асоціація, Міжнародна морська організація, Всесвітній поштовий союз, Рада з міжнародних стандартів фінансової звітності, Гаазька конференція з міжнародного приватного права, Міжнародна організація цивільної авіації, Рада митного співробітництва, Міжнародна організація з міграції, Євратом, Організація Чорноморського економічного співробітництва.

Кількісний аналіз документів, підписаних Україною з різноманітними міжнародними міжурядовими організаціями, дозволяє визначити ключові сфери співробітництва нашої країни з ними. Це, перед усім, є сфера безпеки, соціальна політика, співробітництво в економічній і торгівельній галузях, інформаційна політика і культура. Кількість міжнародних документів, які Україна уклала або до яких приєдналася у кожному з цих напрямків, перевищує сотню.

Слід визначити сфери співробітництва України по найбільш активним векторам співпраці з міжнародними організаціями, які не тільки не втрачають значення, а, навпаки, підвищують свою роль в умовах війни, розв'язаної РФ проти України.

Перед усім, це сфера безпеки (всього 219 документів), що включає такі вектори, як: участь України у миротворчих місіях та військових навчаннях; роззброєння і обмеження використання зброї масового знищення; безпека на морі; кібербезпека; спільна протидія надзвичайним ситуаціям. Як зазначено у аналітичному дослідженні Є. Доронцевої, ряд міжнародних документів у цій сфері Україна поділяє із ООН (36 документів) і НАТО (21 документ). Крім того, в безпековій сфері Україна співпрацює з Міжнародною морською асоціацією (13 документів, які стосуються переважно безпеки на морі), ЄС (8 документів), ОБСЄ (7 документів) Радою Європи (5 документів) та Чорноморським економічним співробітництвом (2 документи)» (Доронцева, 2022). Але саме в цій сфері виявились недоліки і прогалини, що не змогло впровадити превентивні засоби для російської агресії. Тож особливо в останні два роки, після повномасштабної фази війни, йде інтенсивний пошук нових моделей безпекових гарантій.

Основні вектори співробітництва України з міжнародними організаціями у сфері соціальної політики (загалом 178 документів) включають вирішення таких проблем, як зайнятість та соціальний захист працівників. Тут пальму першості отримала Міжнародна організація праці (МОП), з якою Україна ратифікувала 140 конвенцій, а також підписала міжнародні договори (один пакт і одну угоду) щодо соціального захисту і забезпечення. Крім МОП у сфері соціального захисту Україна активно співпрацює з Радою Європи (11 документів). Ця сфера залишається важливою, бо війна спровокувала появу великої кількості біженців з України або внутрішньо переміщених осіб, які потребують великого обсягу фінансової і гуманітарної підтримки.

В економічній сфері (всього 158 документів) ключовими напрямками співробітництва України з міжнародними організаціями виступають: інвестиційна діяльність; фінанси; умови торгівлі з країнами окремих регіонів. Угоди в економічній сфері Україна має з СОТ (12 документів), ГУАМ та ЄБРР (по 7 документів з кожною організацією) (Доронцева, 2022). Ця сфера є і залишиться пріоритетною і для післявоєнного відродження нашої держави.

У сфері інформаційної політики, культури і спорту (всього 109 документів) можна виділити такі напрямки співробітництва України з міжнародними організаціями, як розвиток культурних зв'язків між країнами; захист культурної спадщини та охорона пам'яток; захист авторських прав на твори мистецтва; боротьба із зловживаннями у спорті. Зокрема, у сфері культури і охорони пам'яток Україна співпрацює з Радою Європи (20 документів), ООН (17 документів) та ЮНЕСКО (10 документів).

Крім вищеназваних напрямків Україна активно співпрацює з міжурядовими міжнародними організаціями в таких сферах, як: захист прав людини (79 документів); охорона здоров'я (75 документів); екологія (71 документ); міжнародне судочинство (69 документів); правоохоронна система (61 документ); зв'язок і міжнародне сполучення (61 документ); наукове співробітництво (46 документів); уніфікація правил і дозвільних документів (46 документів); митне і податкове співробітництво (42 документи); енергетика (36 документів); міграційна політика (36 документів); інші (75 документів). Ця проблематика є постійним пріоритетом і стратегічним напрямком співпраці України з міжнародними організаціями.

У світлі теперішніх подій вкрай актуальним для України стає питання співробітництво з військовими союзами. Метою даних МО є підвищення обороноздатності країн-учасниць та упередження можливої військової агресії проти них. Формами співробітництва країн у сферах оборони і безпеки, як правило, у мирний час виступають організації спільних навчань, уніфікація стандартів озброєнь, обмін досвідом. У разі збройної агресії країни-союзники здійснюють всіляку підтримку наданням озброєння, відправкою військового контингенту, допомогою гуманітарного характеру.

Найважливішим партнером України у сфері безпеки і оборони з 1991 року виступає Північноатлантичний Альянс – НАТО. На сьогодні між Україною і НАТО підписаний 21 міжнародний договір. Найважливіші між них – Хартія про особливе партнерство від 1997 року та Декларація про її доповнення від 2009 року. У цих документах було не тільки задекларовано принципи та зобов'язання сторін, але підтверджено намір України щодо поглиблення військової реформи, зокрема у напрямку приведення ЗСУ до стандартів НАТО. Наша країна вступила в програму НАТО «Партнерство заради миру», спрямовану на реформування збройних сил країн-учасниць та поглиблення відносин у сфері безпеки та оборони.

Решта угод Україна – НАТО торкаються таких питань, як участь українського контингенту у місіях та навчаннях Альянсу. Зокрема, до 24 лютого 2022 року представники ЗСУ активно залучались до ключових операцій та місій НАТО у Афганістані, Косово тощо. Тільки за період 2019–2021 рр. було проведено понад 30 спільних військових навчань. До цього масиву договорів Україна – НАТО додаймо також спеціалізовані угоди зі співпраці у сферах медичної реабілітації, інформаційного партнерства, кодифікації, обміну даними тощо.

Одним з найважливіших напрямків співпраці України з Північно-Атлантичним Альянсом була і залишається уніфікація українських військових стандартів із стандартами НАТО. Адже саме їх імплементація є одним із визначальних кроків та умовою для вступу України в Альянс. Як зазначають спостерігачі, на початок 2022 року Україна впровадила 19% від даних стандартів від їх загальної кількості 292.

Говорячи про співробітництво України з Альянсом не можливо уникнути геополітичного контексту. Добре відомо, що прагнення нашої країни до отримання плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ) неодноразово зустрічало на своєму шляху активний супротив РФ та блокувалось певними, доволі впливовими, політичними колами в середині самої країни. Через анексію РФ Криму та окупацію частини Донецької та Луганської областей у 2014 р. Верховна Рада України скасовала позаблоковий статус України, який був прописаний у Конституції 1996 року. А у 2019 році внесено зміни до Конституції щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО. Після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну 3 жовтня 2022 року Президент України, за прикладом Швеції та Фінляндії, підписав заявку на пришвидшений вступ України до НАТО без ПДЧ. Заявку вже підтримали 10 країн Альянсу.

Стандарти НАТО – не єдині, які наполегливо імплементує Україна. Ми активно співпрацюємо із професійними асоціаціями та організаціями зі стандартизації. В рамках співробітництва з дев'ятьма МО наша країна імплементувала 46 міжнародних правил і стандартів. Більшість з низ торкаються фінансової сфери (IASB), митної справи (Incoterms), сфери електрозв'язку (МСЕ) та безпосередньо Міжнародної організації зі стандартизації (ISO).

Найважливішим напрямком міжнародного співробітництва для України є співпраця з організаціями європейських країн. Ключовими партнерами нашої країни на Європейському континенті виступають Європейський Союз, Рада Європи, ОБСЄ. «Загалом, Україна співпрацює з двадцятьма чотирма організаціями Європи і має з ними 221 міжнародний документ. У тринадцяти європейських організаціях Україна є повноправним членом, ще в одній – Європейській організації з ядерних досліджень (CERN) – асоційованим членом. У десять європейських організацій Україна не входить, але має з ними угоди та розвиває співпрацю. До останніх належить ЄС, Європейське агентство авіаційної безпеки (EASA), Євратом, Європейське космічне агентство, та інші» (Доронцева, 2022).

З ЄС, як ключовим партнером України, підписано 31 міжнародну угоду про співробітництво. Серед найважливіших документів слід назвати угоди про асоціацію між Україною та

ЄС; про спрощення оформлення віз (т. зв шенгенські угоди); про спільний авіаційний простір; про вантажні перевезення автомобільним транспортом, угоду про т. зв. «митний безвіз», а також закони про приєднання до Конвенції про спрощення формальностей у торгівлі товарами та Конвенції про процедуру спільного транзиту. Україна співпрацює з ЄС також у питаннях безпеки і оборони, правоохоронної діяльності, цивільної безпеки, а також у сфері науки і технологій.

В цілому, з міжнародними міжурядовими організаціями країн Європи Україна найактивніше співпрацює у сфері захисту прав людини (27 документів); економіки й торгівлі (24 документи); інформаційної політики, культури і спорту (23 документи); правоохоронної діяльності (23 документи); сфері безпеки (20 документів); у митному і податковому співробітництві (10 документів); екології (9 документів); публічного управління та адміністрування (9 документів); енергетики (8 документів); міграційної політики (8 документів) тощо (ЕДР МО, 2022). Зокрема ,в сфері захисту прав людини Україна ратифікувала всі ключові конвенції Ради Європи, що торкаються питань протидії торгівлі людьми, скасування смертної кари, захисту гендерного рівноправ'я.

Висновки. Таким чином відзначимо, що, говорячи про співпрацю України з МО, сьогодні не можна залишити поза увагою низку проблем, які з особливою гостротою проявились у зв'язку із повномасштабною агресією РФ проти нашої країни. Мова йде про неспроможність системи міжнародної безпеки запобігати і протидіяти збройним конфліктам. Так, з 24 лютого 2022 року ми зіткнулись з активною практикою використання державою-агресором права вето для блокування рішень у Раді безпеки ООН. Також через постійні перешкоди з боку російського окупаційного корпусу була згорнута робота спеціальної моніторингової місії ОБСЄ, що слід розцінювати як прояв слабкості, ненадійності та бездіяльності. Не виправдала надій і така організація як Міжнародний Червоний Хрест у захисті наших військовополонених і цивільного населення. Ці та інші приклади стали справжнім лакмусом того, що уся світова колективна безпекова система потребує суттєвого реформування, а, можливо, і переформатування.

З іншого боку, повномасштабна війна позначилась на зростанні міжнародної підтримки України і пожвавленні певних інтеграційних процесів. Серед них відзначимо, перед усім, прискорення процедури отримання Україною статусу кандидата у члени ЄС та реальну, а не декларативну інтеграцію з НАТО.

Для успіху на шляху інтеграції до простору європейської цивілізації та її інституціонального закріплення Україні потрібно виконати низку завдань. Зокрема, умовами вступу до НАТО, поряд з прискоренням впровадження стандартів Альянсу у військовій сфері, українське суспільство на чолі з урядом повинно: запровадити стійку, засновану та сталих інституціях, демократію; значно знизити рівень корупції. Дорожньою картою євроінтеграційного треку передбачено остаточне здійснення українською владою семи блоків реформ: завершення судової та антикорупційної реформи; приведення національного законодавства про боротьбу з відмиванням коштів у відповідність до стандартів FATF та реформування правоохоронних органів; завершення реформи законодавства про нацменшини тощо.

Отже, в умовах повномасштабної агресії РФ перед Україною постала невідкладна робота з посилення свого нормативно-інституціонального статусу як суб'єкту міжнародних відносин, що передбачає активізацію співпраці з міжнародними організаціями, перед усім у напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції. Це шлях створення безпекового середовища для України, Європи і всього світу у прогресивному цивілізаційному розвитку.

Література

Доронцева Є. Між радянським минулим та європейською інтеграцією. *Вокс Україна.* 19.10.2022. URL: https://voxukraine.org/mizh-radyanskym-mynulym-ta-yevropejskoyu-integratsiyeyu-oglyad-spivpratsi-ukrayiny-z-mizhnarodnymy-organizatsiyamy-ta-spilnotamy-derzhav.

Єдиний державний реєстр Міжнародних організацій, членом яких є Україна. URL: https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/uchast-u-mizhnarodnih-organizaciyah

Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи: аналітична доповідь. *Національна безпека і оборона.* 2022. № 1–2 (187–188). С. 1–132.

References

Dorontseva, Ye. (2022,10,19) Mizh radianskym mynulym ta yevropeiskoiu intehratsiieiu [Between the Soviet past and European integration]. *Voks Ukraina.* Retrieved from URL: https://voxukraine.org/mizh-radyanskym-mynulym-ta-yevropejskoyu-integratsiyeyu-oglyad-spivpratsi-ukrayiny-z-mizhnarodnymy-organizatsiyamy-ta-spilnotamy-derzhav. [in Ukrainian]

Yedynyi derzhavnyi reiestr Mizhnarodnykh orhanizatsii, chlenom yakykh ye Ukraina (2022) [The single state register of international organizations of which Ukraine is a member]. Retrieved from URL: https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/uchast-u-mizhnarodnih-organizaciyah. [in Ukrainian]

Ukraina na shliakhu do YeS: realii i perspektyvy. Analitychna dopovid (2022) [Ukraine on the way to the EU: realities and prospects: analytical report]. *Natsionalna bezpeka i oborona.* 1–2 (187–188), 1–132. [in Ukrainian]

Анотація

***Мамонтова Е. В., Кормич А. І.* Співпраця України з міжнародними організаціями в умовах російської агресії: проблеми, напрямки, завдання. –** Стаття.

У статті розглянуто питання підвищення ефективності співпраці України з міжнародними організаціями в умовах нових глобальних викликів, пов'язаних із переформатуванням всієї системи міжнародних відносин. Визначено ключові вектори та проблеми співпраці України з міжнародними організаціями в умовах російської агресії. Показано особливості міжурядових міжнародних організацій як суб'єктів системи міжнародних відносин. Окреслено етапи становлення і розвитку системи міжнародних організацій. Показано місце та роль України у її функціонуванні. Сучасний етап відзначається тектонічними змінами у світовому політичному порядку, втратою впливу та дієвості міжнародних організацій в сфері врегулювання конфліктів та пошуком нових форм міжнародної взаємодії.

Систематизовано дані щодо участі України у міжнародних організаціях на основі критеріїв кількості угод та сфер діяльності. До організацій, із якими Україна має найбільше спільного міжнародного законодавства, входять ООН, Рада Європи. Активно співпрацює Україна із такими міжнародними організаціями, як ЄС, НАТО, ОБСЄ, Міжнародна організація праці, ЮНЕСКО, Світова Організація Торгівлі (СОТ), Всесвітня медична асоціація, Міжнародна морська організація, Всесвітній поштовий союз тощо. Найбільш активним векторам співпраці України з міжнародними організаціями є розвиток сфер безпеки, соціальної політики, економіки, інформаційної політики, культури і спорту, захист прав людини; охорона здоров'я; екологія; міжнародне судочинство тощо.

Окремо розкрито специфіку співпраці з міжнародними організаціями пострадянських країн у фокусі збройної агресії РФ проти України. Відзначено пришвидшення процесу замороження співпраці з міжнародними організаціями, діяльність яких тісно пов'язана із Москвою та паралельну актуалізацію питання співробітництва з військовими союзами демократичного світу, зокрема НАТО. Ключовими партнерами нашої країни на Європейському континенті виступають Європейський Союз, Рада Європи, ОБСЄ.

Показано, що повномасштабна агресія РФ проти України довела неспроможність системи міжнародної безпеки запобігати і протидіяти збройним конфліктам. Світова колективна безпекова система потребує суттєвого реформування, а, можливо, і переформатування. З іншого боку, повномасштабна війна позначилась на зростанні міжнародної підтримки України і пожвавленні певних інтеграційних процесів. Серед них відзначено, перед усім, прискорення процедури отримання Україною статусу кандидата у члени ЄС та реальну, а не декларативну інтеграцію з НАТО. У цьому контексті головним завданням України сьогодні є невідкладна робота з посилення свого нормативно-інституціонального статусу як суб'єкту міжнародних відносин, що передбачає активізацію співпраці з міжнародними організаціями, перед усім у напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції.

Ключові слова: Україна, міжнародні організації, міжнародна співпраця, військова агресія, НАТО, ЄС.

Summary

***Mamontova E. V., Kormych A. I.* Cooperation of Ukraine with international organizations in the conditions of russian aggression: problems, directions, tasks. –** Article.

The article examines the issue of increasing the effectiveness of Ukraine's cooperation with international organizations in the context of new global challenges associated with reformatting the entire system of international relations. The key vectors and problems of Ukraine's cooperation with international organizations in the conditions of russian aggression are identified. Features of intergovernmental international organizations as subjects of the system of international relations are shown. The stages of formation and development of the system of international organizations are outlined. The place and role of Ukraine in its functioning is shown. The current stage is marked by tectonic changes in the world political order, the loss of influence and effectiveness of international organizations in the field of conflict regulation, and the search for new forms of international interaction.

Data on Ukraine's participation in international organizations based on the criteria of the number of agreements and spheres of activity have been systematized. The top three organizations with which Ukraine has the most common international legislation include the UN, the Council of Europe and the CIS (Commonwealth of Independent States). Ukraine actively cooperates with such international organizations as the EU, NATO, OSCE, International Labor Organization, UNESCO, World Trade Organization (WTO), World Medical Association, International Maritime Organization, Universal Postal Union, etc. The most active vectors of Ukraine's cooperation with international organizations are the development of the spheres of security, social policy, economy, information policy, culture and sports, protection of human rights; health care; ecology; international justice, etc.

The specifics of cooperation with international organizations of post-Soviet countries in the focus of armed aggression of the russian federation against Ukraine are separately disclosed. The acceleration of the process of freezing cooperation with international organizations whose activities are closely related to Moscow and the parallel actualization of the issue of cooperation with the military alliances of the democratic world, in particular NATO, were noted. It is shown that the key partners of our country on the European continent are the European Union, the Council of Europe, and the OSCE.

It is shown that the russian federation's full-scale aggression against Ukraine proved the inability of the international security system to prevent and counter armed conflicts. The global collective security system needs significant reformation, and possibly reformatting. On the other hand, the full-scale war affected the growth of international support for Ukraine and the revitalization of certain integration processes. Among them, above all, the acceleration of the procedure for Ukraine to obtain the status of a candidate for EU membership and real, rather than declarative, integration with NATO were noted. In this context, the main task of Ukraine today is urgent work to strengthen its normative and institutional status as a subject of international relations, which involves intensifying cooperation with international organizations, primarily in the direction of European and Euro-Atlantic integration.

Key words: Ukraine, international organizations, international cooperation, military aggression, NATO, EU.

УДК 341.8
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.19

О. В. Меженська
orcid.org/0000-0002-1053-5020
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА – ВІЙНА ДИПЛОМАТІЇ

Повномасштабна російсько-українська війна суттєво змінила політичну та безпекову картину світу та призвела до відповідних змін механізмів забезпечення безпеки, реагування на кризи різного походження та їх врегулювання. Російсько-українська війна є не лише конфліктом на політичному та військовому рівні, але й справжнім полем битви для дипломатів. Цей конфлікт, що триває з 2014 року, вказує нам на значення дипломатії в міжнародних відносинах та можливості використання дипломатичних інструментів для розв'язання конфліктів.

Говорячи про війну, ми говоримо про бойові зіткнення на полі бою, про бомбардування мирного населення, про знищення цілих міст, районів, про геноцид, про маніпулювання та про військові стратегії і політичні рішення.

Говорячи про російсько-українську війну ми говоримо про гідридну війну, про ту війну яка скрізь але проявляється по-різному. «Гібридна війна – це прагнення однієї держави нав'язати іншій (іншим) свою політичну волю шляхом комплексу заходів політичного, економічного, інформаційного характеру і без оголошення війни відповідно до норм міжнародного права» (Магда, 2015).

І як слушно зазначає міністр закордонних справ, дипломат Дмитро Кулеба «гібридна агресія вимагає гібридної оборони, а не пошуку класичних відповідей на сучасні запитання» (Магда, 2015). Україна залишається єдиним реальним «фронтом» цієї світової гібридної війни в якій головне завдання – вижити, перемогти, відстояти і захистити українську незалежність, ідентичність, міжнародну суб'єктність, основні європейські цінності та національність.

Гібридна війна, інформаційна війна та гібридні загрози пов'язані із агресивним російським реваншизмом стали безпековим викликом для України, для країн Західної Європи, для дипломатії в тому числі й міжнародної.

Вираз «війна дипломатії» сьогодні може використовуватися в різних контекстах:

Метафоричне використання. Даний прийом сприяє кращому розумінню складних ідей, робить текст більш імпресивним і емоційно збагаченим. З точки зору дипломатії це може означати ситуацію, коли держави або міжнародні групи ведуть переговори, дипломатичні тиски або інші дії, які нагадують воєнний конфлікт, але проводяться через дипломатичні канали без прямого використання сили. Це включає дипломатичний тиск, санкції, економічний тиск тощо.

Дипломатія як боротьба країни за право на життя, право на суверенітет, право на свої території в умовах реальної війни. Це використання всіх наявних методів та засобів дипломатії, вироблення нових для вирішення конфлікту та перемоги.

Війна дипломатії як протистояння між державами. Іноді війна дипломатії може бути розглянута як інтенсивний дипломатичний конфлікт або протистояння між державами, коли вони активно використовують дипломатичні засоби для досягнення своїх політичних чи економічних цілей.

У будь-якому випадку, вираз «війна дипломатії» зазвичай вказує на інтенсивність і конфліктність у міжнародних відносинах, але без прямого відкритого використання зброї.

Ми будемо використовувати поняття «війна дипломатії» як комплексне поняття, що враховує протидію російській агресії на дипломатичному фронті, створення та забезпечення сприятливих, швидких, ефективних умов і допомоги союзників для досягнення перемоги у визвольній війні на полі бою та відновлення державного суверенітету та цілісності України. В цьому контексті дипломатія є:

– інструментом для сприяння міжнародній підтримці та засудження агресії. Україна активно використовує свої дипломатичні канали, щоб привернути увагу світової спільноти до порушень росією її суверенітету та територіальної цілісності шляхом участі у міжнародних форумах, лобіюванням санкції проти росії та розвитком співпраці з іншими країнами для підтримки України;

– інструментом для пошуку дипломатичного шляху вирішення конфлікту. Хоча мирне врегулювання цього конфлікту виявляється надзвичайно складним завданням, через значну кількість факторів та інтересів сторін, проте дипломатичні зусилля для медіації, переговори все ж можуть знайти спосіб до миру. Наприклад, проведення мирних перемов між учасниками конфлікту за участю міжнародних посередників може стати першим кроком до врегулювання ситуації;

– інструментом у збереженні гуманітарної ситуації та захисті прав людини. Дипломатичні зусилля можуть спрямовуватися на забезпечення гуманітарного доступу до зон конфлікту, надання гуманітарної допомоги для постраждалих та захисту прав людини в умовах війни.

Дипломатичні зусилля можуть і мають мати вирішальне значення у врегулюванні конфліктів, збереженні миру та захисті прав людини. Цей конфлікт показує, що дипломатія має важливе місце в міжнародних відносинах і може бути ключовим інструментом у вирішенні навіть найскладніших конфліктів.

Колишній Міністр закордонних справ України Павло Клімкін (2014–2019 рр.) вказує на три основні досягнення української дипломатії під час війни:

по-перше – створення широкої міжнародної коаліції з підтримки і допомоги Україні, насамперед шляхом постачання зброї;

по-друге – перетворення України в реальну частину Європи в результаті отримання під час широкомасштабної фази війни кандидатського статусу на членство в Європейському Союзі;

по-третє – донесення людям у всьому світі правди про російсько-українську війну, правди про імперський характер російської агресії, спрямованої проти незалежності України і на знищення української ідентичності (Клімкін, 2022).

У цьому контексті додаємо ще один важливий чинник – українська дипломатія здійснює величезну роботу з підготовки і створення необхідних міжнародних умов і міжнародно-правового забезпечення процедури покарання Росії та її союзників за злочин агресії проти України і пов'язані з ним воєнні злочини та геноцид українців. І тут слід вказати на визначальну роль української дипломатії у створенні потужного безпекового поясу світу – дипломатичного Рамштайну, ядром якого є консолідований Захід – понад 140 держав, що в березні та жовтні 2022 р. проголосували за резолюції Генасамблеї ООН з осудом російських анексій в Україні і підтримали повне відновлення територіальної цілісності та суверенітету Української держави (Генасамблея ООН, 12 жовтня 2022). Проте залишається відкритою проблема російського права «вето» у Раді Безпеки ООН, яке наш ворог використовує для уникнення відповідальності за свої злочини.

Українська дипломатія постала перед проблемою протидії російській пропаганді та дезінформації, поширюваною з метою впливу як на українське населення, так і на громадян тих країн, що надають Україні підтримку. Перелік інформаційних загроз, створюваних країною-агресором, не є вичерпним, адже в умовах війни стратегії часто змінюються залежно від динаміки результатів на полі бою, а тому боротьба з виникаючими інформаційними загрозами відбувається постійно.

Функції запровадження та реалізації заходів із протидії поширенню російської дезінформації та пропаганди покладено на: Президента України, Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України та інші центральні органи виконавчої влади та органи сектору безпеки і оборони України, а також місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування (Стратегія інформаційної безпеки, 2021). При цьому слід визначити роль та місце Міністерства закордонних справ України в питаннях забезпечення інформаційної безпеки в Україні та боротьбі з інформаційними загрозами.

Одним із дієвих механізмів у протистоянні зовнішнім інформаційним загрозам та протидії російській пропаганді в Україні став запуск інформаційної платформи для закордон-

ної аудиторії про війну в Україні «War.Ukraine», який відбувся на початку війни, 2 березня 2022 року за ініціативи МЗС. На платформі, 9-ма іноземними мовами, публікують актуальні новини з фронту, офіційні та перевірені дані, інтерв'ю зі свідками війни, факти подій, що відбуваються під час російсько-української війни (War.Ukraine, 2022).

Завдяки спільним зусиллям МЗС, дипломатичних та консульських установ, місій, країни Європи розпочали активну боротьбу з російською пропагандою, зокрема: видалення та відмова у ліцензуванні російських пропагандистських каналів «Russia Today», «Sputnik» (Бельгія, Нідерланди); заборона на трансляцію російських каналів та блокування доступу до веб-сторінок російських медіа (Греція, Польща, Молдова); тимчасове призупинення трансляцію програм російського походження (Естонія, Литва); блокування веб-ресурсів, пов'язані зі «Sputnik» та іншими ЗМІ Росії (Латвія); введення ЄС санкцій проти державних ЗМІ RT/Russia Today і Sputnik в ЄС, термінове призупиння в ЄС або спрямоване на ЄС мовлення Sputnik і RT/Russia Today (RT English, RT UK, RT Germany, RT France та RT Spanish) (Національна рада України з питань радіомовлення, 2023).

Не менш важливим показником діяльності МЗС є активна робота українських дипломатичних місій в близькосхідних, африканських та латиноамериканських регіонах, які протягом багатьох років були та є об'єктом пропаганди й інформаційно-психологічних операцій російських спецслужб. В рамках даної роботи Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба в жовтні 2022 року розпочав, перше в історії української дипломатії, турне глави МЗС країнами Африки. Хоча турне було перерване через масований обстріл українських міст 10 жовтня 2022 року, все ж таки вдалося досягти перемоги на цьому напрямку роботи.

До числа здобутків в Африці ми можемо віднести консолідацію підтримки африканських країн на рівні Генеральної Асамблеї ООН. Зокрема, жодна держава Африки не проголосувала проти резолюції ГА ООН «Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту ООН» від 12 жовтня 2022 року (United Nations News, 2022; МЗС: здобутки України, 2022).

За ініціативи МЗС у партнерстві з МКІП України, МЗС Естонської Республіки, а також EUvsDisinfo – проєкту Оперативної робочої групи зі стратегічних комунікацій Європейської служби зовнішньополітичної діяльності, впроваджується кампанія «Nations Against Disinformation» (Нації проти дезінформації, 2023). Мета цієї кампанії полягає у підвищенні рівня обізнаності про небезпеку дезінформації та її серйозні негативні наслідки для міжнародної спільноти.

Наразі Україна продовжує об'єднувати зусилля держав, бізнесу, громадянського суспільства з метою протидії дезінформації та вироблення стійкості населення до інформаційно-психологічних впливів.

Початок російського повномасштабного вторгнення, опір, який чинить наша держава істотно переважаючому у військовому, фінансовому, кількісному відношенні ворогу, героїчний спротив ЗСУ та українського народу, злочини російських військових проти цивільного населення, акти геноциду, руйнування об'єктів культурної та критичної інфраструктури та цілих міст не могли не вразити світову громадськість. Ступінь уваги до подій в Україні, надто на початку військових дій, був безпрецедентним, цілком передбачуваним, цікавість викликало все, що пов'язано з Україною.

Українська культурна дипломатія не могла знехтувати такою нагодою, її діяльність нарешті активізувалась а акцент перемістився на формування міжнародного іміджу України у світовому співтоваристві. Особлива роль приділяється об'єктивному і повному інформуванні, у впровадженні правдивої інформації, формування позитивного образу своєї країни і народу. Від того, як за кордоном сприймають Україну, залежить і рівень міжнародної підтримки.

Хочемо вказати на реалізацію таких онлайн-проєктів що присвячені українській культурі, як: онлайн-простір української культури на платформі «Google Arts & Culture», сайт ukrainefi lms.com, діджитал-проєкт «Листівки з України». Наступним, дієвим інструментом культурної та іміджевої промоції України за кордоном є вітчизняний кінематограф (Костров, 2016). Яскравим прикладом є отримання премії Оскар-2024 Американської кіноакадемії українським фільмом «20 днів у Маріуполі» режисера Мстислава Чернова. Це перший Оскар в істо-

рії України. Фільм повністю відзнятий журналістами на відео та фотоматеріалах, журналістами у лютому-березні 2022-го. Стрічка облетіла весь світ.

Велика частка проєктів реалізовується представниками громадських організацій, мистецькими об'єднаннями, окремими особами та органами української місцевої влади у співпраці з іноземними партнерами. Так, буковинські аматорські та професійні музичні колективи з ініціативи міського голови Хотина А. Дранчука здійснили тур подяки польськими містами (Подяка полякам від українців, с. 4), а виставка молодих українських художників у Таллінні відбулася за сприяння дирекції талліннського музею, MTU «Leleka» та проєкту «SPOKIY» (Просто, Укрінформ, 2022). Українська культура отримала широке представлення і визнання у провідних музеях, театрах, на фестивалях, локаціях та в університетах, як на рівні проєктів, так і персональних контактів між фахівцями культури (Брайлян, Мосьондз, 2022). Директор Українського інституту В. Шейко в серпні 2022 го. констатував: «Українська культурна дипломатія після 24 лютого змінилася (…). По-перше, світ нарешті відкрив для себе Україну. Фантастична кількість людей лише 24 лютого усвідомила той факт, що Україна існує» (Шейко, 2022).

Узагальнюючи вищесказане зазначимо, що, приймаючи один за одним виклики сучасності, українські дипломати роблять все можливе, щоб Україна у світі асоціювалася не лише з проблемами та війною. Провідними напрямками діяльності та розвитку залишаються євроатлантична інтеграція, диверсифікація дипломатичних та економічних зв'язківка, розширення присутності національних інтересів у різних регіонах світу, зміцнення енергетичної безпеки, кібербезпека.

Викликом для українсько дипломатичного фронту та світової дипломатії став ядерний шантаж російською стороною. Ядерний шантаж – це загроза використати ядерну зброю з метою отримання політичних, економічних або військових вигод, який може призвести до до примусових угод, які підривають світовий міжнародний порядок та безпеку. Постійні загрози використання ядерної зброї з боку росії підірвали стабільність в регіоні та породили хвилю паніки не тільки серед українського населення, а по всьому світі. Ядерний шантаж, у разі успіху, призвів би до катастрофічних наслідків для всього світового співтовариства. Ядерні країни, зокрема росія, могли б примушувати неядерні держави до поступок, що підвищує ризик виникнення ядерного конфлікту.

Українська дипломатія ставить за мету просування ідеї, аби неядерна держава мала достатньо конвенційних засобів і сил для свого ефективного захисту (Snyder, 2022). У відповідь на це, українська дипломатія має визначити пріоритетами низку стратегій протидії загрозі, включаючи взаємодію з міжнародними партнерами, сприяння стримуванню та усунення першопричин конфлікту.

Основним завданням української дипломатії є посилення міжнародної уваги до проблеми ядерної зброї та створення сприятливих умов для зменшення кількості країн з власною ядерною зброєю. З цією метою вона залучила міжнародні організації (ООН) для створення спільної моніторингової групи для запобігання використання ядерної зброї (Зеленський, 2023), та МАГАТЕ для просування мирного використання атомної енергетики.

Незважаючи на значні виклики та зовнішній тиск, українські дипломати продемонстрували здатність до творчого вирішення проблем та ефективної комунікації на міжнародній арені.

Ефективними інструментами для зменшення впливу росії на міжнародну арену та зменшення її можливості здійснювати ядерний шантаж є політичні та економічні санкції. Розглядається можливість скасування договорів про співпрацю в галузі ядерної енергетики між росією та країнами ЄС; заборона експорту в росію технологій, які можуть бути використані для розвитку ядерної зброї; заборона на ввезення вироблених в росії товарів, що пов'язані з розробкою та виробництвом ядерної зброї. Успіх санкцій залежить від дипломатичної складової, що полягає у спрямуванні української дипломатії на поглиблення і розширення співробітництва з потужними західними державами-членами ядерного клубу (МЗС України. Санкції, 2022).

Таким чином, завдяки дипломатії, можна здійснити підтримку міжнародної стабільності та запобігання розповсюдженню ядерної зброї, що є дуже важливим для збереження світового миру та безпеки.

В умовах повномасштабної російської агресії зовнішня політика України в галузі електроенергетики, у тому числі енергетична дипломатія стає інструментом, основною складовою, що гарантує захист національних інтересів держави. На сьогодні пріоритетними напрямки енергетичної дипломатії є: складова економічної дипломатії; складова безпекової дипломатії; складова кліматичної дипломатії; самостійний дипломатичний напрямок держави (Концепція «зеленого» енергетичного переходу до 2050).

Визначаючи власний рівень енергетичної дипломатії, країна намагається максимізувати свої стратегічні цілі за рахунок двосторонньої або багатосторонньої співпраці. Одним з найскладніших питань українського дипломатичного фронту було переконати своїх союзників відмовитися від російських нафти та газу.

У 2024 році загарбницька війна росії проти України, енергетична та кліматична кризи та їхні економічні та соціальні наслідки залишаються ключовими питаннями для ЄС та світу. «ЄС продовжуватиме підтримувати Україну та протистояти вепонізації енергетики росією шляхом прискорення декарбонізації її економіки. Це також вимагатиме співпраці з європейськими партнерами, щоб стабілізувати глобальні енергетичні ринки та допомогти найбільш уразливим країнам протистояти наслідкам цього нового геополітичного середовища» (Енергетична дипломатія України, 2022).

Розуміння значної ролі електроенергетичної галузі в умовах війни є важливим, особливо якщо енергетичні ресурси використовується росією як інструмент агресії. Регулярні хвилі атак на енергетичну інфраструктуру продовжують спричиняти руйнування та залишають мільйони людей по всій Україні без електрики, порушуючи водопостачання та системи опалення. Тому наступним напрямком у енергетичній дипломатії залишається і питання постачання військового та енергетичного обладнання.

Попри успіх українських дипломатів в багатьох аспектах зовнішньої політики, їм доведеться подолати ще низку проблем та завдань, які постають і поставатимуть перед ними під час війни та після її завершення.

Як ми знаємо, будь-яка війна закінчується договором. Та після перемоги України, загроза з російського боку нікуди не дінеться, який би договір не був би укладений. Тому українська дипломатія має зробити все можливе, задля того щоб Україна як найшвидше інтегрувала в Європейський Союз та Північноатлантичний альянс.

Україна має працювати над стратегією м'якої інтеграції власної армії зі збройними силами країн ЦСЄ (передусім Польщі та Балтії), в іншому разі їй буде важко наодинці протистояти майбутнім імперським амбіціям росії. Україні, попри все, не слід відмовлятися від стратегії повноправного набуття членства в НАТО, адже імперська загроза з боку Росії збережеться принаймні у середньостроковій перспективі (Кондратенко, 2022).

Можна сміливо стверджувати, що після 24 лютого зовнішня політика України, дипломатична співпраця, стала більш жорсткою та водночас прямолінійною, іноді навіть різкуватою (Шейко, 2022). Наші амбасадори змушені називати речі своїми іменами: агресора – агресором, війну – війною, а геноцид – геноцидом, замість того, щоб використовувати політкоректні евфемізми, що і посприяло досягненню більшого порозуміння з партнерами на міжнародній арені.

Український дипломатичний фронт швидко адаптувався до змін і викликів, навчив завчасно виявляти загрози, знаходити асиметричні рішення, діяти на випередження, знаходити нові можливості там, де інші бачать загрози.

Для України дипломатія стала інструментом відстоювання автентичності та підтримки її прагнень до миру і економічного добробуту. Українська дипломатія стала фронтом захисту України, допомагає її боронити на міжнародній арені та розширювати і підтримувати міжнародні відносини з іншими країнами. Україна почала формувати стійкі відносини зі світовою спільнотою, сміливо заявляючи про свої права в різних країнах світу.

Література

Брайлян Є., Мосьондз О. Нас по-новому почав сприймати увесь світ. Ми – країна, яка стримує "дикого звіра" // Арміяinform. 2022. URL: https://armyinform.com.ua/2022/12/22/nas-po-novomu-pochav-spryjmaty-uves-svit-my-krayina-yaka-strymuye-dykogo-zvira-gennadij-nadolenko/ (дата звернення 14.03.2024).

Генасамблея ООН офіційно засудила спробу Росії анексувати території України. 12 жовтня 2022 р. *Суспільне. Новини*. URL: https://suspilne.media/293856-genasamblea-oon-oficijno-zasudila-sprobu-rosii-aneksuvati-teritorii-ukraini/ (дата звернення 14.03.2024).

Енергетична дипломатія України: аналіз статус-кво та практичні рекомендації. URL: https://dixigroup.org (дата звернення 14.03.2024).

Зеленський закликав до санкцій проти атомної галузі Росії: радіаційний шантаж має бути покараний. *Суспільне*. 2023. 12 лютого. URL: https://suspilne.media/383417-radiacijnij-santaz-mae-buti-pokaranij-zelenskij-zaklikav-do-sankcij-proti-atomnoi-galuzi-rosii/ (дата звернення 20.02.2023).

Кондратенко О. Криза східного вектора зовнішньої політики України. Політичні дослідження. Київ. № 1 (3). 2022. С. 138-163.

Концепції «зеленого» енергетичного переходу України до 2050 року. URL: https://mepr.gov.ua; (дата звернення 29.03.2024).

Костров В. Культурна дипломатія України: чому не використовуємо резерви? *Віче*. URL: https://veche.kiev.ua/journal/5266/ (дата звернення 14.03.2024).

Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 320 с. URL: https://balka-book.com/files/2017/06_10/12_24/u_files_store_6_68818.pdf (дата звернення 11.03.2024)

Міністерство закордонних справ України. (2022). Санкції проти Російської Федерації. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. URL: https://mfa.gov.ua/sankciyi-proti-rf (дата звернення 13.05.2023)

Міністерство закордонних справ України: Здобутки України на африканському напрямі у 2022 році. URL: https://mfa.gov.ua/news/zdobutki-ukrayini-na-afrikanskomu-napryami-u-2022-roci (дата звернення 06.02.2023)

Нації проти дезінформації: запуск нового креативного інструменту з протидії дезінформації. URL: https://mfa.gov.ua/news/nations-against-disinformation-zapusk-novogo-kreativnogo-instrumentu-z-protidiyi-dezinformaciyi (дата звернення 04.02.2023)

Національна рада України з питань телебачення та радіомовлення: Європа вимикає пропаганду РФ- перелік країн. URL: https://www.nrada.gov.ua/yevropa-vymykaye-propagandu-rf-perelik-krayin-infografika/ (дата звернення 06.02.2024)

Офіційна платформа України про війну з мільйонною аудиторією – WAR.UKRAINE.UA. URL:https://mfa.gov.ua/news/oficijnu-platformu-ukrayini-pro-vijnu-z-miljonnoyuauditoriyeyu-warukraineua-onovleno-dlya-nadannya-dokaziv-rosijskogo-teroru-v-ukrayini (дата звернення 29.03.2024)

Подяка полякам від українців. С4. URL: https://c4.com.ua/novyny/ podyaka-polyakam-vid-ukrainciv-amatorski-kolektivi-z-xotinshhini-provelikoncerti-u-polshhi/ (дата звернення 27.01.2024)

Стратегія інформаційної безпеки України від 15.10.2021 року № 685. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text (дата звернення 31.01.2024)

Топ-3 досягнення української дипломатії під час війни. Коментує Павло Клімкін. 22 грудня 2022 р. URL: https://ukr.radio/news.html?newsID=10034 (дата звернення 23.03.2024).

У Таллінні відкрили виставку молодих українських художників. «Просто». Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubricdiaspora/3664604-u-tallinni-vidkrili-vistavku-molodih-ukrainskih-hudoznikivprosto.html (дата звернення 14.03.2024)

Шейко В. В епіцентрі уваги: підсумки 2022 року в культурній дипломатії URL: https://lb.ua/culture/2022/12/30/540637_epitsentri_uvagi_pidsumki_2022_roku.html (дата звернення 24.03.2024)

United Nations News. Tally of General Assembly vote adopting the resolution on "Humanitarian consequences of the aggression against Ukraine." URL: https://news.un.org/en/story/2022/03/1114632 (дата звернення 07.02.2023)

Snyder, T. (2022, January 17). Nuclear War?. Substack. URL:: https://snyder.substack.com/p/nuclear-war?utm_campaign=post&fbclid=IwAR3zE1q-RzDAXGCru-okuqWSkFTSLP8DBxCE2OqUUEHbR4sXU_eZ5sUSdEE (дата звернення 17.03.2024)

References

Braylyan Y., Mosyondz O. (2022) Nas po-novomu pochav pryymaty uves svit. My- kraina. Yaka strymuye dykogo zvira [The whole world has started to see us in a new light. We are a country that restrains the "wild beast"]. ArmyInform. URL: https://armyinform.com.ua/2022/12/22/nas-po-novomu-pochav-spryjmaty-u-ves-svit-my-krayina-yaka-strymuye-dykogo-zvira-gennadij-nadolenko/ (accessed: 14.03.2024)

Generalna assambltya OON ofitsiyno zasudyla sprobu Pjsii antksuvaty terytorii Ukrainy [The UN General Assembly officially condemned Russia's attempt to annex Ukrainian territories]. October 12, 2022. Suspilne. News [in Ukrainian]. URL: https://suspilne.media/293856-genasamblea-oon-oficijno-zasudila-sprobu-rosii-aneksuvati-teritorii-ukraini/ (accessed: 14.03.2024).

Energetychna dyplomatiia Ukrainy : analiz status-kvo ta praktychns htromtndatsii [Energy diplomacy of Ukraine: analysis of the status quo and practical recommendations]. [in Ukrainian]. URL: https://dixigroup.org (https://dixigroup.org/) (accessed: 14.03.2024).

Zelenskyy zaklykav do sanktsiy proty avtonomnoii galuzi Rosii radiatsiynyy shantazh maye buty pokaranyy [Zelensky called for sanctions against Russia's nuclear sector: radiation blackmail must be punished]. Suspilne. [in Ukrainian]. February 12, 2023. URL: https://suspilne.media/383417-radiacijnij-santaz-mae-buti-pokaranij-zelenskij-zaklikav-do-sankcij-proti-atomnoi-galuzi-rosii/ (accessed: 20.02.2023).

Kondratenko O. (2022) Kryza skhidnogo vektora zovnishnoyipolityky Ukrainy. [The crisis of the eastern vector of Ukraine's foreign policy]. Political Studies. [in Ukrainian]. Kyiv, 1(3), pp. 138-163.

Kontseptsiya "zelenogo" energetychnogo perechodu Ukrayiny do 2050 [Concepts of Ukraine's "green" energy transition by 2050]. [in Ukrainian]. URL: https://mepr.gov.ua.(accessed: 20.02.2023).

Kostrov, V. Kulturna dyplomatiia Ukrainy: chomu ne vykorystovuiemo rezervy? [Cultural diplomacy in Ukraine: why we do not use the resources?]. Viche – Viche [in Ukrainian]. URL: https://veche.kiev.ua/journal/5266 (accessed: 14.03.2024).

Magda, E.V. (2015) Gibrydna viyna: vyzhyty i peremogty [Hybrid War: Survive and Win]. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian]. 320 p. URL: https://balka-book.com/files/2017/06_10/12_24/u_files_store_6_68818.pdf (accessed: 11.03.2024).

Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrayiny : Sanktsiyi proty Rosiyskosy Federatssiyi [Ministry of Foreign Affairs of Ukraine]. (2022). [Sanctions against the Russian Federation. Official site of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine]. URL: https://mfa.gov.ua/sankciyi-proti-rf (accessed: 13.05.2023).

Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrayiny: Zdobutky Ukrayiny na afrykanskomu napryami u 2022 rotsi [The Ministry of Foreign Affairs of Ukraine: Achievements of Ukraine in the African direction in 2022]. [in Ukrainian]. URL: https://mfa.gov.ua/news/zdobutki-ukrayini-na-afrikanskomu-napryami-u-2022-roci (accessed: 06.02.2023)

Natsiyi proty dezinformatssys: zapusk novogo kreatyvnogo instrument z protydii dezinformatsiya [Nations Against Disinformation: Launch of a new creative tool to counter disinformation]. [in Ukrainian]. URL: https://mfa.gov.ua/news/nations-against-disinformation-zapusk-novogo-kreativnogo-instrumentu-z-protidiyi-dezinformaciyi (accessed: 04.02.2023)

Natsionalna rada Ukrayiny z pytan telebachennya ta radiomovlennya: Evropa vymykaye propaganda RF-perelik krayin [The National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting: Europe turns off Russian propaganda – a list of countries]. [in Ukrainian]. URL: https://www.nrada.gov.ua/yevropa-vymykaye-propagandu-rf-perelik-krayin-infografika/ (accessed: 06.02.2024)

Ofitsiyna platforma Ukrayiny pro viynu z milyonnoyu audytoriytyu WAR.UKRAINE.UA [Ukraine's official platform about the war with a million-strong audience – WAR.UKRAINE.UA]. [in Ukrainian]. URL: https://mfa.gov.ua/news/oficijnu-platformu-ukrayini-pro-vijnu-z-miljonnoyuauditoriyeyu-warukraineua-onovleno-dlya-nadannya-dokaziv-rosijskogo-teroru-v-ukrayini (accessed: 29.03.2024)

Podiaka poliakam vid ukraintsiv [Thanks to the Poles from the Ukrainians]. (2023). C4. [in Ukrainian]. Retrieved from https://c4.com. ua/novyny/podyaka-polyakam-vid-ukrainciv-amatorski-kolektivi-z-xotinshhiniproveli-koncerti-u-polshhi/ (accessed: 27.01.2024)

Strategiya informatsiynoyi bezpeky Ukrayiny vid 15/10/2021 roku [The Strategy of Information Security of Ukraine from October 15, 2021], № 685. [in Ukrainian]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text. (accessed: 31.01.2024).

Top-3 dosyagntnya Ukrayinskoyi dyplomatiyi pid chas viyny/ Komentuye Pavlo Klimkin [The top-3 achievements of Ukrainian diplomacy during the war, commented by Pavlo Klimkin]. December 22, 2022. [in Ukrainian]. URL: https://ukr.radio/news.html?newsID=10034 (accessed: 23.03.2024).

U Tallinni vidkryly vystavku molodykh ukrainskykh khudozhnykiv Prosto [The exhibition of young Ukrainian artists Prosto opened in Tallinn]. Ukrinform – Ukrinform [in Ukrainian]. Retrieved from https://www.ukrinform. ua/rubric-diaspora/3664604-u-tallinni-vidkrili-vistavku-molodih-ukrainskihhudoznikiv-prosto.html/ (accessed: 14.03.2024).

Volodymyr Sheiko: «Ukrainska kultura vyide z tsiiei viiny duzhe poshramovanoiu» [Volodymyr Sheiko: "Ukrainian culture will be scarred after this war"]. (2022). Livyi bereh – Left Bank [in Ukrainian]. Retrieved from https:// lb.ua/culture/2022/08/16/526279_volodimir_sheyko_ukrainska.html (accessed: 24.03.2024).

United Nations News. Tally of General Assembly vote adopting the resolution on "Humanitarian consequences of the aggression against Ukraine." URL: https://news.un.org/en/story/2022/03/1114632 (accessed: 07.02.2024).

Snyder, T. (2022, January 17). Nuclear War?. Substack. URL:: https://snyder.substack.com/p/nuclear-war?utm_campaign=post&fbclid=IwAR3zE1q-RzDAXGCru-okuqWSkFTSLP8DBxCE2OqUUEHbR4sXU_eZ5sUSdEE (accessed: 17.03.2024).

Анотація

Меженська О. В. **Російсько-українська війна – війна дипломатії.** – Стаття.

У статті висвітлено проблеми сучасної української дипломатії, які постали перед нею з початком повномасштабного вторгнення. На підставі чого сформовано думку, що головним завданням українського дипломатичного фронту залишається – вижити, перемогти, відстояти і захистити українську незалежність, свою ідентичність, міжнародну суб'єктність та основні європейські цінності. Через комплексне поняття «війна дипломатії» проаналізовано дипломатичні засоби та методи у протидії російській агресії на дипломатичному фронті, які дозволили забезпечити сприятливі, швидкі та ефективні умови для отримання від союзників допомоги у визвольній війні, як на полі бою так і у міжнародній підтримці. Зокрема зосереджено увагу на досягненнях української дипломатії у протидії російській пропаганді та дезінформації, у енергетичній, культурній дипломатії, у питаннях створення широкої міжнародної коаліції щодо підтримки і допомоги Україні шляхом постачання зброї.

Акцентовано увагу на роботі з підготовки та створення необхідних міжнародних умов і міжнародно-правового забезпечення процедури покарання Росії та її союзників за воєнні злочини проти України які пов'язані і з геноцидом українців у тому числі. Надано оцінку українському дипломатичному фронту як потужному доповненню збройного військового фронту України проти російської агресії який змусив світову спільноту всерйоз сприйняти Україну, як самостійного, вагомого гравця на світовій арені, що виявив готовність протистояти російському агресору.

Сформовано висновок, що українська дипломатія є інструментом відстоювання автентичності та фронтом захисту України, допомагає її боронити на міжнародній арені та розширювати і підтримувати міжнародні відносини з іншими країнами.

Ключові слова: війна дипломатії, гібридна війна, пропаганда, енергетична дипломатія, культурна дипломатія.

Summary

Mezhenska O. V. **The Russian-Ukrainian war – a war of diplomacy.** – Article.

The article highlights the problems of modern Ukrainian diplomacy that have emerged with the beginning of a full-scale invasion. It forms the opinion that the main task of the Ukrainian diplomatic front remains to survive, win, defend, and protect Ukrainian independence, its identity, international subjectivity, and fundamental European values. Through the complex concept of the "war of diplomacy," the article analyzes diplomatic tools and methods used in countering Russian aggression on the diplomatic front, which have enabled the creation of favorable, swift, and effective conditions for receiving assistance from allies in the liberation war, both on the battlefield and in international support. In particular, attention is focused on the achievements of Ukrainian diplomacy in countering Russian propaganda and disinformation, in energy and cultural diplomacy, and on the issues of creating a broad international coalition for supporting and assisting Ukraine through weapons supplies.

The article emphasizes the efforts in preparing and creating the necessary international conditions and international legal support for the procedure of punishing Russia and its allies for war crimes against Ukraine, including those related to the genocide of Ukrainians. It evaluates the Ukrainian diplomatic front as a powerful addition to the armed military front of Ukraine against Russian aggression, which has compelled the global community to take Ukraine seriously as an independent, significant player on the world stage, demonstrating readiness to stand up to the Russian aggressor.

The conclusion is formed that Ukrainian diplomacy is a tool for defending authenticity and a front for protecting Ukraine, helps to defend it on the international stage and expand and maintain international relations with other countries.

Key words: war of diplomacy, hybrid war, propaganda, energy diplomacy, cultural diplomacy.

UDC 344
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.20

Yunus Emre Aydin
orcid.org/0000-0003-4943-7134
Research Assistant, Master Student
Sakarya University

Erkan Erturk
orcid.org/0000-0002-7427-734X
Master Student
Sakarya University

FACTORS OF TRANSITION TO MULTIPARTY POLITICAL LIFE IN TÜRKIYE

Introduction. The Turkish Republic tried three times to move to a multiparty life and achieved this goal in 1946, which was its last attempt. Although the first step in this direction was taken in 1924 by the Progressive Republican Party, the desired result could not be achieved, and in 1925 the party was closed. The second attempt was made with the Faculty of the Free Republic, which was established in 1930 with the support of Ataturk. Although it was created with the support of Ataturk, the party was closed three months after its creation. The reasons for the closure were public events that took place during these two trial periods, as well as the fact that the public was not ready for this process. Thus, the attempt to transition to a multiparty system was postponed until 1946, which was the last attempt. Trial 46 was the last attempt to reach the final goal. The purpose of this study is to identify the main factors that influenced the implementation of the transition to a multiparty system in 1946, which proved unsuccessful despite attempts in 1924 and 1930, and to study how these factors contributed to this process.

The purpose of the article is to characterize and assess the factors of transition to a multiparty political life in Turkey

The main problem.

1. External factors. Political transformations in the world took place mainly during periods when internal and external factors were in harmony. At this stage, it is possible to explain the failure of Türkiye's first two attempts to switch to a multiparty system and its completion in 1946 with the realization of this harmony. In fact, Samuel P. Huntington believes that the most important element of a country's transition to democracy is compatibility with the international environment. He puts forward this statement by dividing the history of democratization into three periods. This process began with the granting of the right to vote to the majority of men in the first period of democratization (1820-1926). The second wave of democratization is the wave of democracy that began with the defeat of the Fascist bloc by Allied forces at the end of World War II. The third period is the Carnation Revolution movement, which began with Portugal's transition to democracy in 1974 (Akinci and Usta, 2016: 276-277).

In this understanding, which Huntington divides the history of democratization into three parts, the second part is the period that includes Türkiye's transition to a multiparty life. So, how and in what direction did this period influence Türkiye's transition to a multiparty life? The period before World War II was a period when fascist one-party regimes increased their numbers and strengthened in the world. During this period, such regimes were led by States such as Germany, Italy and Japan. During the same period, although Türkiye tried to transition to democracy, it did not succeed and continued its one-party regime. The current market situation also supports this situation. However, the defeat of the Fascist bloc at the end of World War II opened the doors to a new era in the world. From this moment on, the Western understanding of democracy will become the dominant understanding in the world, and this will lead to a change in the approach to governance in many countries of the world (Akkaya, 2011: 45).

With the defeat of the "helmet" states, a democratic system based on free elections came to the fore, while authoritarian one-party regimes remained in the background. As a result, authoritarian states that want to support Western countries, which are the new rulers of the world, have begun to review their own regimes (Karadeniz, 2018: 639). This group also includes the Türkiye party, led by Ismet Inönü. Inönü saw the changing global environment, and it did not take him long to take steps in this direction.

There are two reasons why Türkiye is moving closer to Western democracy in this process. The first of them, as mentioned above, is the desire to support the victors after the end of the war. Another reason is some of the steps taken by the Soviet Union against Türkiye. The Non-Aggression Pact, which was first signed on December 17, 1925 and was in force until the end of World War II, was not extended after the war. Concerned about this situation, the Turkish government instructed Ambassador to Moscow Selim Sarper to meet with the Minister of Foreign Affairs of the USSR to find out how they can continue the pact. At the meeting, Soviet Minister Molotov presented three conditions. They argued that the Russians were weak at the time of the Moscow Treaty signed in 1921 and were therefore forced to cede some land to the Turks, and that this treaty should be drafted in favor of the Russians.

Türkiye does not have enough forces to defend the Turkish Straits, so conditions were put forward that it should provide the Turkish Straits and a land base to the Russians and, finally, that a Convention on the Turkish Straits should be agreed upon between the two countries (Sıvış, 2019: 57-58). Feeling threatened by this situation, Türkiye has become closer to Western democracies.

In accordance with these reasons, Inönü, passing messages to Western governments in the name of democratization, also put them into practice. It was among the 59 states that signed the establishment agreement at the UN conference, which first met in the spring of 1945. Thanks to this agreement, it was decided that in the new world order, the era of authoritarian one-party regimes was over and democratic approaches to governance would dominate the world (Akkaya, 2011: 45). By signing this agreement, Türkiye announced to the whole world that it would leave the one-party regime and move to a democratic multiparty political understanding.

2. Economic Reasons. Although Türkiye did not participate in World War II, it was affected by the economic difficulties caused by the war. Although the country was not in a state of war, it was very acutely aware of the threat of war. For this reason, Inönü declared semi-mobilization, and about a million people were taken up arms, most of whom were farmers. As a result of the shortage of production caused by the ongoing war in the world and the fact that most of the country's farmers were conscripted into military service, there was a shortage of basic consumer goods (Akindzhi and Ust, 2015: 48). Production fell to the lowest level in the Republican period. So much so that this reduction in production caused high inflation and a black market.

Additional data designed to correct the structure of the economy, which suffered during the war, further increased the discontent of the people. In addition to these additional taxes, the public reaction has intensified due to some illegal rules of law. The first of these rules was the National Protection Act, passed in 1940. Thanks to this law, the Government has gained some powers, such as setting prices, confiscating products and even imposing compulsory labor. Due to incompatibilities and problems that arose during the implementation of this law, farmers living in villages and engaged in agriculture suffered. Two years after the adoption of this law, the wealth tax was introduced. With this tax, put into effect by a law passed on November 11, 1942, the Government had the right to tax the high profitability created by the extraordinary conditions of the war. The attempt to collect this tax mainly from merchants, property owners and large landowners led to these groups taking part in the opposition to the RPP (CHP) in the future (Sanchaktar, 2012: 50-51). Some people argued that this law was adopted on a religious and ethnic basis and that its purpose was to exclude the existence of foreigners who are not Turks and form the dominant part of the Turkish economy. Additional taxes, the wealth tax and the National Protection Act undermined the confidence of both the bourgeoisie and the rich lands in the administration of the Republican People's Party. Such taxes and laws threatened the large accumulation of capital achieved by the bourgeoisie in the war economy, and additional taxes also put pressure on the veteran class, which was already going through a very difficult process. Thus, the government of the RPP faced both the financially strong

bourgeoisie class and the veteran class, which makes up the majority of the people (Haytoğlu, 1997: 50-51). In other words, the economic and social conditions necessary for the emergence of a strong opposition party against the government of the RPP were well developed at the end of the war.

Along with the poor economic conditions, the fact that bureaucrats were in a very good position compared to society, government officials shirked their duties, deputies got richer, and living conditions worsened, the growth of bribery and corruption even intensified the public reaction. Although Inönü stated that the problems are not unique to us and that the same problems are observed in other countries, people hold the government responsible for this situation (Sıvış, 2019: 162-166). These economic difficulties are one of the reasons why Inönü decided to move to a multiparty life. Economic problems are one of the main factors in Inönü's post-war transition to a multiparty life: Ataturk founded the Free Republican Party after the economic crisis of 1929. In this case, the opposition party will become the unifying point of the existing reaction, and thus the existing reaction will be prevented from deviating into illegal ways.

During the war years, the bourgeoisie and landlords got rich quickly, unlike ordinary citizens. While government employees, merchants, and workers were rapidly getting poorer, this minority, engaged in hoarding and trading on the black market, increased their wealth. The gap between wages and prices during this period was constantly increasing to the detriment of wages. In addition, the entire burden of state taxes imposed in order to correct the disturbed balance of the national economy fell on the shoulders of rural residents, civil servants and workers (Eroglu, 2019: 11-12). Despite the fact that this group complained about this situation, they could not react because of the repressive management approach of the one-party regime, and those who did so were subjected to pressure from the regime. This situation has caused growing dissatisfaction with the Inönü administration, not openly, but internally.

Another controversial law passed in 1945 that accelerated the process of creating the Democratic Party is the Farmland Act. The purpose of this law was to increase agricultural productivity by turning rural residents into landowners. Accordingly, farmers working on their own lands will work more willingly and receive higher yields. These lands, which will be transferred to farmers, will be obtained through the expropriation of lands belonging to rich lands (Arslan, Chagrychy and Albayrak, 2017: 827-830). The greatest reaction to this article of the law was caused by Adnan Menderes and a group of deputies. A common feature of the deputies opposing this law is that they are all rich in land. For example, Adnan Menderes owned 30,000 acres of land in Aydin. The reasons why deputies oppose this law are listed as follows: it is that large lands are more productive in agriculture, rural residents do not have technical and financial equipment for cultivating land, and if this law is adopted, trust in land ownership will be shaken (Serysh, 2019: 217-219). Despite these arguments, the law became law on June 11, 1945. As a result of the adoption of this law, the land-rich part of the population experienced great dissatisfaction, and in the subsequent period, most of them opposed the Republican People's Party.

3. Social Transformation. Social transformations are another of the main actors in the transition to a multiparty life in Türkiye. The Republic of Türkiye is a state based on the legacy of the Ottoman Empire. In this regard, the first place to turn to in order to understand the transformation of Turkish society is the Ottoman Empire. First of all, it was a state where Ottoman subjects, Muslims and non-Muslims lived together. In this state, the Muslim community mainly made a living from agriculture and crafts, while non-Muslims mainly engaged in trade. For this reason, most of the rich people of the Ottoman Empire were non-Muslims. This situation began to change gradually with the creation of the republic. With the loss of land and the exchange during the Ottoman Empire, the number of the wealthy minority decreased. Thus, Turks became more actively involved in trade and professional life. The Turks, whose level of prosperity increased over time, created an efficient middle class. This middle class consisted of well-educated lawyers, doctors, bureaucrats, and merchants. This middle class, with its growing level of education and economic opportunities, did not want to simply belong to a controlled class. They believed that they should also have a share in the government of the country.

In addition to this developing middle class, the rich people of the republic will become the main supporting column in the transition to a multiparty life. Industrialists, landowners, and merchants,

along with a group that became rich through stockpiling and black market trading, especially during World War II, make up this class. Most of this wealthy group acquired their wealth during the one-party regime of the RPP. However, this situation is no longer enough for them. Features: This group, which did not like the statist policy that began with Inönü's coming to the head of the country, now wanted to have the right to vote in the country's administration (Eroglu, 2019: 5). This requirement will come to an end with the transition to a multiparty system and the creation of a Democratic Party.

4. Political Ideology and Center-Periphery Conflict. The opposition formed during the transition to a multiparty system was fed from many points. We have mentioned some of these resources in previous sections. So, has political ideology proved effective in the process of forming the opposition? Political ideologies and the resulting political parties have generally emerged in conflict. According to this point of view put forward by Lipset and Roccan, political parties claim that they arose as a result of four different social conflicts. They discussed these areas of social conflict in two groups. The first of these is the area of cultural conflict. The conflict zones forming this territory are conflicts between the "Center-Periphery" and the "State-Church". These areas of conflict arose as a result of the power struggles that arose as a result of the nationalist movements that arose in Europe. The second group is functional conflicts that arose under the influence of the industrial Revolution. This conflict zone consists of conflicts of interest that arise between the segments "Village-City" and "Employee-Employer" (Chelebi, 2019: 38-40).

So, were these conflict zones effective in forming a Democratic Party that emerged with the transition to a multiparty life? One of these areas, the conflict between state and religious institutions, was not questioned either in the Ottoman Empire or in Türkiye. Because there have never been strong religious institutions like in Europe, the Ottoman Empire and Türkiye. Religious institutions in both the Ottoman Empire and Türkiye were under the control of the state. For this reason, although the state-church conflict in Europe has a significant impact on the formation of political parties, such a situation has not been observed in Türkiye. The area of religious political conflict in Türkiye arose because of secularism, one of the fundamental principles of the republic. This conflict zone, of course, has proved effective in creating political parties, but it is not as important as in Europe.

The village-city and employee-employer conflicts, which are functional conflict zones, have not had the same impact in Türkiye as in Europe. The main factor why this situation did not occur is that the industrialization of Türkiye during this period was very limited. Although these conflict zones, which arose as a result of industrialization in Europe, were the main factor in the emergence of peasant-farmer parties and socialist parties, they had not yet been created in Türkiye at that time, but even if they were created, they did not create much potential. The functional areas of the conflict had a very limited impact on the process of creating a Democratic Party.

Another direction of the emergence of political parties is the conflict "Center-Periphery". This conflict zone arose as a result of the power struggle between the feudal principalities and the central government in Europe. Thanks to the nation-state approach that emerged in Europe, the central government no longer wanted to share power. Thanks to a strong army and an administrative system, feudal principalities were abolished and the central government was strengthened. The feudal principalities with local self-government that fueled this conflict did not exist either in the Ottoman Empire or in Türkiye, as in Europe. However, this does not prove that there was no Center-Periphery conflict in the Ottoman Empire and Türkiye.

The concept of "Center-Periphery" was first proposed by Edward Shiels. According to Shiels, every society has a center. This center has a certain sanctity and has the power to influence everyone. The environment is the part that is influenced by the decisions of the center (Gulener, 2007: 37-39). Sherif Mardin, who tried to explain the political life of the Ottoman Empire and Türkiye using the theory of the "center-periphery", put forward valuable ideas on this issue. Unlike Shiels, Mardin tried to explain political relations in both the Ottoman Empire and Türkiye by addressing this area of conflict centered on the ruler and the governed. In this regard, the "Center-Periphery" conflict of the Republican period was not accompanied by a power struggle between the central government and feudal governments, as previously stated. The source of this conflict in Türkiye was modernism and traditionalism. The wave of modernization (Westernization), which began with the creation of the

republic and increased its speed and intensity over the years, caused discontent among a certain part of society. The RPP cadres who managed this modernization process usually consisted of political elites trained within the military-civilian bureaucracy. The main purpose of the RPP created by these elites is to create a modern Türkiye. In accordance with this goal, the RPP recognized itself as identical to the Turkish nation and the state. For this reason, those who oppose the steps they have taken in the name of modernization have considered institutions and groups enemies of the state (Sanchaktar, 2012: 59). The main reason for the failure of attempts to transition to a multiparty life before 1946 was a problematic sense of belonging to the RPP. This problematic perspective caused the closure of both Progressive Republican Party (PRP) and Free Republican Party (FRP).

The identification of the RPP with the state and ignoring the voices of the opposition have become the main source of opposition movements in the Republic of Türkiye. This source, from which the PRP and the FRP draw their power, will also be the main source of power for the Democratic Party (DP). While the RPP, which forms the center of the Center-Periphery conflict, took steps to modernize from the top down and without taking into account the opinion of citizens, the periphery from a traditional point of view complained about these steps. This circle expanded over time and eventually seized power in the 1950 elections.

Although the DP came to power due to the power of the environment, its executive staff usually consisted of the political elite who left the RPP and the economic elite who slowly gained power. Despite the fact that the DP was a party founded by elites, it represented the environment in terms of the values it represented. The DP, which had more liberal economic prospects, managed to win over the bourgeoisie, which it opposed as a result of the statist policy of the RPP. In addition, the economic policies it pursued during World War II left workers, farmers and merchants in poverty. People who were looking for a way out of poverty saw salvation in a new party, the Democratic Party. Another important point that unites people around the DP is the new views it generates regarding religious freedom. Religion, which is one of the most important elements through which people define themselves, of course also has a great political influence. The steps taken by the RPP in relation to religion throughout its history have not received much response from the public and have often met with a reaction. The conservative circle, which could not express itself much in the face of the repressive policies of the one-party regime, thought that it could express itself together with the Democratic Party.

Conclusion. Although the Republic is a form of government in which the people are the sovereign power, Türkiye has not transferred this power to the people for many years. Ataturk was unable to fully realize the republic in the country, which was his goal when he set out and which he expressed in the words: "Sovereignty unconditionally belongs to the nation". Although Türkiye has been ruled by a one-party regime for many years, it has twice tried to create an opposition party, which is the main condition for becoming a real republic. However, some social events that occurred during these tests, and the idea that people in the administration of the RPP were not yet ready for this process, led to the failure of the process.

After these two unsuccessful attempts, the country was ruled by a one-party regime until 1946. After the death of Ataturk, Inönü, who became president of the country, will be able to make the transition to a multiparty life, which his colleague could not achieve, and all elections held from this date will be multiparty. Many factors forced Inönü to make this transition. First of all, the economic difficulties that arose during the Second World War caused great dissatisfaction among the people with the administration of the RPP. These economic difficulties have generally affected the veteran class. On the contrary, the bureaucratic, military and political elites lived in great prosperity, which further intensified the public reaction. In addition to this discontent, at the end of the war, authoritarian regimes lost and Western democracies won, as a result of which authoritarian regimes remained in the background in the world and a world dominated by Western democracies emerged. The desire to position themselves alongside the winning states will force authoritarian states, including Türkiye, to take steps towards democratization. Social transformation has become another important factor. During the Ottoman Empire, although Turks mainly earned their living from agriculture and crafts, they were not particularly active in trade and public administration. However, with the establishment of the republic, the majority of the minorities that dominated

commercial life decreased significantly as a result of land loss and exchange. Thus, the Turks became more actively involved in commercial life. As a result of the expansion of educational opportunities with the establishment of the Republic, more and more Turkish young people began to take part in the government of the country and occupy important public positions. Thanks to these changes, the Turks have created an influential middle class within the country. As their numbers and power increased over time, this middle class began to demand a greater share in the government. This aspiration reached its highest level as a result of the economic difficulties that arose at the end of the war.

Bibliography

Akkaya, Bülent. (2011). Iç ve Dış Gelişmeler Çerçevesinde Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş ve 1946 Seçimleri, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 1 Sayı:2 , 43-61.

Akıncı, A. ve Usta, S. (2015). Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Iç Faktörlerin Analizi, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt:17, Sayı:29, 41-52.

Akıncı, A. ve Usta, S. (2016). Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Dış Faktörlerin Değerlendirilmesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Iktisadi ve Idari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:21 Sayı:1, 275-288.

Arslan, Ali. (2005). Tek ve Çok Partili Dönemlerde Türk Siyasi Elitlerin Toplumsal Profillerinin Karşılaştırmalı Analizi, ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:1, Sayı:2, 53-66.

Arslan, D.A., Çağrıcı. A., ve Albayrak. M. (2017). Sosyolojik Açıdan Türk Siyasal Hayatında Demokrat Parti ve Adnan Menderes, Journal of Human Sciences, Cilt:14, Sayı:1, 820-856.

Arslan, A.A. ve Çağırcı A. (2017). Elit Teorisi Perspektifinden Demokrat Parti Milletvekillerinin Sosyolojik Analizi, Journal o f Human Sciences, Cilt:14 Sayı:1, 914-949.

Çelebi, Mustafa. Burak. (2019). Sosyal Bölünmeler Sonucu Ortaya Çıkan Siyasal Partiler ve Milli Görüş Hareketi, Iktisadi ve Idari Yaklaşımlar Dergisi, Cilt:1 Sayı:1, 34-53.

Eroğlu, Cem. (2019). Demokrat Parti Tarihi ve Ideolojisi, 3. Baskı, Istanbul, Yordam Kitap.

Gülener, Serdar. (2007). Türk Siyaseti'nde Merkez-Çevre Ilişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi, Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:1 Sayı:1, 36-66.

Haytoğlu, Ercan. (1997). Türkiye'de Demokratikleşme Süreci ve 1945'te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişin Nedenleri (1908-1945), Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:3 46-54.

Karadeniz, Yeşim. (2018). Çok Partili Siyasal Hayatın Dönüm Noktası: 1950 Seçimleri, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:8, Sayı:16, 637-648.

Özçelik, M. HAKAN. (2013). 1938-1960 Yılları Arasında Atatürk Devrimlerine KarşıI Faaliyetler, Istanbul Aydın Üniversitesi Dergisi, Cilt:3 Sayı:10, 93-114.

Sancaktar, Caner. (2012). Türkiye'de Çok Partili Rekabetçi Siyasetin Doğuşu: Siyasal Değişimin Iç ve Dış Dinamikleri, Bilge Strateji Dergisi, Cilt:4 Sayı:7 31-64

Salep, Mustafa. (2020). Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde CHP'nin Siyasal Politikası Üzerine Bir Değerlendirme (1938-1950), Insan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , Cilt:9, Sayı:2, 1092-1126.

Sıvış, Efe. (2019). Türk Demokrasisinin Sıfır Noktası: Amerikan Dışişleri Belgeleri Işığında Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, 1. Baskı, Istanbul, Ötüken Neşriyat.

Summary

Yunus Emre Aydin, Erkan Erturk. **Factors of transition to multiparty political life in Türkiye.** – Article.

In 1946, 23 years after its creation, a multiparty system emerged in the Republic of Türkiye. It can be said that various factors played a role in Türkiye's success in 1946, after the failure of two previous attempts. In this study, unlike the first two attempts, the main factors that led to Türkiye's transition to a multiparty system in 1946 were investigated. In this study, conducted using the method of descriptive literature review, a total of 4 factors were identified: external factors, economic reasons, social transformation and center-periphery conflict. These factors are the main factors in Türkiye's transition to a multiparty life.

The main source that ensures the transition to a multiparty system and fuels the opposition is the Center-Periphery conflict. Sheriff Mardin used Edward Shiels' Center-Periphery theory to explain the political relationship between the Ottoman Empire and Türkiye. Explaining this relationship, Mardin touches on the problem of the ruler and the governed. This conflict was the main argument that formed the opposition during the transition to republican and multiparty life. The main point of conflict in the Republican period was the traditionalist environment against the modernist RPP. While the RPP is taking steps to modernize with a Jacobin approach, citizens are very complaining about this situation. These complaints were not widely disseminated because the RPP considered itself identical to the State and considered any steps taken against it to be taken against the State. This understanding is the main reason for the closure of the PRP and the FRP, the first two

attempts to transition to a multiparty system. This management style of the RPP eventually reduced the number of supporters of the center and expanded the peripheral block. This expansion reached its peak at the end of the Second World War, and with the positive influence of the global conjuncture, the Inenu and the RPP had no choice but to switch, so to speak, to multiparty life. In politics, as in chemistry, the necessary conditions must be met for a reaction to occur. As can be seen here, the internal and external conditions became suitable for Türkiye's transition to a multiparty system, and as a result, the multiparty system was implemented in 1946.

Key words: Türkiye, multiparty system, party, RPP, Ataturk, political life.

Анотація

***Юнус Емре Айдін, Еркан Ертюрк.* Чинники переходу до багатопартійності в політичному житті Туреччини. –** Стаття.

У 1946 році, через 23 роки після її створення, в Турецькій Республіці виникла багатопартійна система. У цьому дослідженні були досліджені основні фактори, які призвели до переходу Туреччини до багатопартійної системи в 1946 році. За допомогою методу описового огляду літератури було визначено загалом 4 фактори: зовнішні фактори, економічні причини, соціальна трансформація та конфлікт центр-периферії. Ці фактори є основними чинниками переходу Туреччини до багатопартійного життя.

Основним джерелом, що забезпечує перехід до багатопартійності та підживлює опозицію, є конфлікт центр-периферія. Шериф Мардін використовував теорію центру-периферії Едварда Шилса, щоб пояснити політичні відносини між Османською імперією та Туреччиною. Пояснюючи це співвідношення, Мардін торкається проблеми правлячого і керованого. Цей конфлікт був головним аргументом, який формував опозицію під час переходу до республіканського та багатопартійного життя. Головною точкою конфлікту в республіканський період було традиціоналістське середовище проти модерністської РПП. Поки РПП робить кроки з модернізації якобінського підходу, громадяни дуже скаржаться на цю ситуацію. Ці скарги не набули широкого розповсюдження, оскільки РПП вважала себе тотожною державою та вважала будь-які кроки, вжиті проти неї, такими, що вживаються проти держави. Таке розуміння є основною причиною закриття ПРП і ФРП, перших двох спроб переходу до багатопартійності. Такий стиль управління РПП з часом зменшив кількість прихильників центру та розширив периферійний блок. Ця експансія досягла свого піку наприкінці Другої світової війни і під позитивним впливом світової кон'юнктури Інену та РПП не мали іншого виходу, як перейти до багатопартійності. У політиці, як і в хімії, для виникнення реакції мають бути дотримані необхідні умови. Як наслідок внутрішні та зовнішні умови стали вдалими для переходу Туреччини до багатопартійної системи і в результаті багатопартійна система була впроваджена в 1946 році.

Ключові слова: Туреччина, багатопартійність, партія, РНП, Ататюрк, політичне життя.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 344.13
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.21

С. В. Бабанін
orcid.org/0000-0002-8424-8825
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕДБАЛЕ СТАВЛЕННЯ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

В умовах введеного в Україні воєнного стану важливим напрямом кримінально-правової політики держави є запобігання кримінальним правопорушенням проти встановленого порядку несення військової служби, оскільки їх вчинення безпосередньо впливає на стан обороноздатності України. Запобігання злочинності відбувається в усіх державах за допомогою конкретних заходів, як профілактичних, так і запобіжних (Tudorică, 2021, с. 134). Одним зі шляхів такого запобігання є кримінально-правові засоби, які охоплюють, зокрема, розробку шляхів удосконалення вищезазначеної категорії кримінальних правопорушень.

Більшість військових кримінальних правопорушень, передбачених розділом XIX Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України), носять умисний характер. Проте частина з них характеризується необережною формою вини щодо настання передбачених диспозицією суспільно небезпечних наслідків.

Загалом, необережні кримінальні правопорушення становлять вагому частину у структурі злочинності України. За кількістю спричиненої шкоди вони не поступаються умисним кримінальним правопорушенням, а за окремими напрямами можуть їх перевищувати.

До необережних військових кримінальних правопорушень належить недбале ставлення до військової служби, відповідальність за яке передбачена ст. 425 КК України (Закон України, 2001, ст. 131). Дані статистичної звітності за останні шість років свідчать, що кількість облікованих за цією статтею правопорушень має сталу тенденцію до зростання. Разом з тим кількість повідомлень про підозру особам, винним у їх вчиненні, не перевищує 5 % від усього масиву цих кримінальних правопорушень. Так, 2018 року обліковано 138 недбалих ставлень до військової служби, з яких повідомлення про підозру вручене двом особам. 2019 року відповідні показники становили 193 та 4, 2020 року – 223 та 11, 2021 року – 192 та 7, 2022 року – 273 та 6, 2023 року – 377 та 12 (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення, 2018–2023).

Невеликий відсоток повідомлень про підозру за недбале ставлення до військової служби по відкритих кримінальних провадженнях за ст. 425 КК України свідчить, зокрема, про необхідність перегляду підходів до підстав та принципів криміналізації та пеналізації цього діяння, визначення його обов'язкових об'єктивних та суб'єктивних ознак, обтяжуючих обставин.

Проблемні аспекти відповідальності за військові кримінальні правопорушення досліджували вітчизняні вчені, зокрема, Г. Андрусів, П. Андрушко, Г. Бершов, В. Білоконєв, П. Богуцький, В. Бодаєвський, В. Бугаєв, О. Гритенко, В. Грищук, О. Дудоров, С. Дячук, М. Карпенко, М. Мельник, В. Навроцький, М. Панов, М. Туркот, М. Хавронюк, В. Хашев, М. Фіалка (Bershov, Hrytenko, Khashev, Fialka, 2022) та інші.

Однак дослідження напрямків удосконалення кримінальної відповідальності за недбале ставлення до військової служби в умовах воєнного стану потребують більш ширшого обговорення та впровадження у практичну правозастосовну діяльність, що обумовлює мету статті – формулювання та обґрунтування напрямків удосконалення кримінальної відповідальності за недбале ставлення до військової служби.

Аналіз об'єктивних та суб'єктивних ознак складу недбалого ставлення до військової служби дозволяє стверджувати, що ст. 425 КК України є спеціальною нормою по відношенню до норм, які передбачають кримінальну відповідальність за правопорушення у сфері службової діяльності, першою чергою, до службової недбалості (ст. 367 КК України).

І недбале ставлення до військової служби, і службова недбалість за конструкцією є матеріальними складами кримінальних правопорушень, оскільки передбачають обов'язкове настання суспільно небезпечних наслідків у виді істотної шкоди.

Діяння в обох складах цих кримінальних правопорушень полягає у тому чи іншому порушенні службових обов'язків, а основною їх відмінністю є суб'єкт: для службової недбалості це будь-яка службова особа, а для недбалого ставлення до військової служби – військова службова особа.

У теорії кримінального права під спеціальною кримінально-правовою нормою (спеціальною нормою кримінального права) мають на увазі охоронну (заборонну) кримінально-правову норму, яка є похідною від загальної та виокремлюється в результаті диференціації кримінальної відповідальності з метою зміни способу, а в окремих випадках і зміни меж, регулювання певного виду суспільних відносин (Сень, 2020, с. 88).

Отже, встановлення кримінальної відповідальності за недбале ставлення до військової служби є результатом законодавчої диференціації кримінальної відповідальності за службову недбалість.

З позицій формальної логіки при диференціації кримінальної відповідальності певного діяння окремі його форми повинні або пом'якшувати, або обтяжувати діяння, тобто бути його привілейованими або кваліфікованими формами.

Порівняння санкцій ч. 1 ст. 367 КК України та ч. 1 ст. 425 КК України свідчить, що недбале ставлення до військової служби є кваліфікованим складом службової недбалості, оскільки санкція ч. 1 ст. 367 КК України не містить такого виду покарання як позбавлення волі на певний строк. Санкція ж ч. 1 ст. 425 КК України містить максимальне покарання у виді трьох років позбавлення волі (Закон України, 2001, ст. 131).

Разом з тим, кримінальні правопорушення, передбачені ч. 1 ст. 367 та ч. 1 ст. 425 КК України, є нетяжкими злочинами, оскільки максимальний розмір штрафу за основний склад службової недбалості становить чотири тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Порівняння законодавчого визначення окремих об'єктивних та суб'єктивних ознак вищезазначених складів кримінальних правопорушень свідчить про неоднаковий підхід законодавця до цього питання.

Так, діяння як ознака службової недбалості виражене словами «невиконання або неналежне виконання своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них», а діяння як ознака недбалого ставлення до військової служби – «недбале ставлення до служби».

За своїм змістом обидва формулювання, фактично, описують однакові діяння, оскільки під поняттям «недбалий» мається на увазі особа, яка ставиться до своїх обов'язків байдуже, без належної старанності, не піклується, не турбується про кого-, що-небудь (Словник – портал української мови та культури, 2024), тобто або взагалі не виконує, або виконує не у повному обсязі свої обов'язки.

Про використання положень диспозиції ст. 367 КК України при формулюванні установчої частини вироків за ст. 425 КК України свідчать і матеріали судової практики.

Так, полковник В. 28.01.2016 р. у період з 14 год. до 15 год., перебуваючи у військовій частині, будучи військовою службовою особою, на яку покладались організаційно-розпорядчі функції командира військової частини, через *несумлінне ставлення до виконання своїх службових обов'язків* та злочинну недбалість, неналежно виконав вимоги ст. 19 Конституції України, ст.ст. 1, 3 Закону України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України»,

ст.ст. 11, 16, 58, 59, 66, 67 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, ст.ст. 1, 4, 6 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, п.п. 2.3, 3.1.1., 3.1.3, 3.1.9, 5.4.16 Положення про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України, затвердженого наказом Міністра оборони України № 300 від 16.07.1997 р., п.п. 1.2, 1.3, 1.23, 3.1.9, 3.1.14, 3.3.11 Тимчасового керівництва з обліку військового майна у Збройних Силах України, затвердженого наказом Міністра оборони України № 690 від 24.12.2010 р., хоча мав реальну можливість їх виконати належним чином, чим спричинив істотну шкоду у виді матеріальних збитків державі в сумі 49645,5 грн. та шкоди охоронюваним Законом державним інтересам у виді неможливості подальшого використання виробів БДЗ-УСК за призначенням, підриву боєздатності військової частини, авторитету і бойової готовності Збройних Сил України та обороноздатності держави (Архів Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області, 2016).

Вбачається, що при диференціації кримінальної відповідальності за тотожні діяння доцільним є використання тотожної термінології задля уникнення неоднозначного тлумачення кримінально-правових норм. Відмінними доцільно визначати лише ті ознаки складу, які безпосередньо диференціюють кримінальну відповідальність.

У випадку з недбалим ставленням до військової служби такими ознаками виступають ознаки суб'єкта цього кримінального правопорушення та передбачені диспозицією статті суспільно небезпечні наслідки. Ознаки ж діяння як зазначеного кримінального правопорушення, так і службової недбалості, на наш погляд, повинні визначатись однаково.

Оскільки ст. 367 КК України є загальною по відношенню до ст. 425 КК України нормою, а її диспозиція містить більш розгорнуті ознаки діяння, пропонуємо за основу взяти саме ці ознаки і сформулювати діяння, передбачене ч. 1 ст. 425 КК України, як невиконання або неналежне виконання своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них.

Що стосується суб'єкта недбалого ставлення до військової служби, то його ознаки визначені як самою статтею 425 КК України, так і ст. 401 КК України. Виходячи з положень цих норм суб'єктом зазначеного кримінального правопорушення є військові начальники Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші військовослужбовці цих органів та військових формувань, які обіймають постійно чи тимчасово посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним дорученням повноважного командування (Закон України, 2001, ст. 131).

Законодавство України містить кілька схожих понять, пов'язаних з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків військовослужбовцями.

Пункт 1 примітки до ст. 425 КК України та примітка до ст. 172-13 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КупАП) (Закон України, 1984, ст. 1122) надають визначення військової службової особи, яке не повною мірою узгоджується з загальним визначенням службової особи, наданим ч. 3 ст. 18 КК України. Також п. 12 ст. 6 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. (Закон України, 1992, ст. 385) надає поняття військової посадової особи, яке не повністю співпадає з визначенням військової службової особи, наданим у КК України та КУпАП, оскільки не включає військових начальників.

На сьогоднішній день поняття військового начальника нормативно не закріплене. Теорія кримінального права відносить до них військовослужбовців або військовозобов'язаних (резервістів) на час проходження зборів, що мають підлеглих за посадою або військовим званням, наділених правом пред'являти до них обов'язкові для виконання вимоги, пов'язані з проходженням, несенням військової служби або з виконанням процесуальних функцій під час досудового розслідування у кримінальному провадженні, а також застосовувати передбачені чинним законодавством заходи заохочення та стягнення (Туркот, Ганова, 2017, с. 46).

Вбачається зайвим, на наш погляд, виділяти військового начальника як окремий вид військової службової особи, оскільки це поняття цілком охоплюється поняттям військовослужбовця, який обіймає постійно чи тимчасово посади, пов'язані з виконанням організацій-

но-розпорядчих обов'язків. Крім того, доцільною вбачається уніфікація термінології у законодавстві України – як у КК, так і в інших законах. Пропонуємо у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» використовувати термін військова службова, а не посадова особа.

До ознак, які доцільно використовувати при диференціації кримінальної відповідальності за невиконання або неналежне виконання своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, слід віднести суспільно небезпечні наслідки такого діяння.

Диспозиції, які визначають основні склади службової недбалості та недбалого ставлення до військової служби, містять словосполучення «істотна шкода», яке визначає наслідки цих діянь.

Формальні визначення істотної шкоди для зазначених кримінальних правопорушень містяться у відповідних примітках (п. 3 примітки до ст. 364 та п. 2 примітки до ст. 425 КК України).

При цьому істотна шкода як ознака службової недбалості є формально визначеним поняттям, оскільки п. 3 примітки до ст. 364 КК України визначає її межі у матеріальному вимірі – шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (Закон України, 2001, ст. 131).

Натомість, істотною шкодою при недбалому ставленні до військової служби визнається як шкода матеріальна (яка в двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян), так і нематеріальна шкода (п. 2 примітки до ст. 425 КК України). В частині останньої істотна шкода є оціночним поняттям, оскільки встановлюється і визнається такою у кожному окремому випадку правозастосовною та судовою практикою.

Так, судом було визнано істотною шкодою недбалого ставлення до військової служби підривання авторитету Збройних Сил України за наступних обставин.

П., будучи військовою службовою особою, тобто особою, яка виконувала адміністративно-господарські обов'язки – заступника командира з озброєння військової частини, яка наділена правомочністю та обов'язком управляти та контролювати хід ремонтних робіт, під час проведення ремонтних робіт, відповідно договору, через недбалість, у порушення вимог ст.ст. 11, 16, 83, 93 Статуту внутрішньої служби Збройних сил України, п.п. 3.1.9, 3.2.16 «Положення про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України», затвердженого наказом Міністра оборони України від 16.07.1997 р. № 300 та наказу командира військової частини «Про проведення перевірки комплектності та технічного стану виробів 2С6М», не вів та не організував належний контроль за проведенням ремонтних робіт, не перевірив якість проведених ремонтних робіт, що об'єктивно сприяло бригадиру ремонтної бригади ДВТП «Граніт» К. умисно штучно завищити обсяг виконаних робіт на виробах 2С6М «Тунгуска» № 0783 та 0685 та привласнити комплектуючі до виробів 2С6М «Тунгуска» на загальну суму 125403,6 грн., тобто сприяло вчиненню останнім злочинів, передбачених ч. 4 ст. 191, ч. 2 ст. 366 КК України, що спричинило істотну шкоду, у виді підривання авторитету Збройних Сил України (порушення військовими службовими особами військової дисципліни та ігнорування військовими службовими особами наказу командира військової частини) (Архів Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області, 2013).

Використання оціночних понять при формулюванні ознак складів кримінальних правопорушень, на наш погляд, доцільно уникати, оскільки їх наявність сприяє неоднозначному тлумаченню положень кримінального законодавства, що може призводити як до судових помилок, так і до корупційних проявів при кваліфікації відповідних протиправних діянь.

Вбачається доцільним формалізувати всі види істотної шкоди (матеріальної і нематеріальної), спричиненої недбалим ставленням до військової служби. Крім того, оскільки ступінь суспільної небезпечності цього кримінального правопорушення є вищим за службову недбалість, логічним здається узгодження розмірів матеріальної істотної шкоди, яка, за чинними редакціями ст.ст. 367 та 425 КК України, суттєво різниться – сто та двісті п'ятдесят і більше неоподатковуваних мінімумів доходів громадян відповідно.

З урахуванням викладеного пропонуємо наступну редакцію диспозиції ч. 1 ст. 425 КК України: «Невиконання або неналежне виконання військовою службовою особою своїх службо-

вих обов'язків через несумлінне ставлення до них, що спричинило матеріальну або нематеріальну істотну шкоду».

У примітці до цієї статті визначити, що під військовими службовими особами розуміються військовослужбовці, які обіймають штатні посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або які спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків згідно із законодавством. Під істотною шкодою, якщо вона полягає у заподіянні матеріальних збитків, вважається шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Також пропонуємо узгодити положення КУпАП та Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» з КК України в частині визначення понять військової службової та посадової особи.

Література

Bershov H., Hrytenko O., Khashev V., Fialka M. Assessing and Evaluating the General Legal Characteristics of War Crimes: A Basic Necessity or a Confused Platform. *Ius Humani. Law Journal*. 2022. № 11(1). С. 43-60.

Tudorică A. Modern aspects of crime prevention. *Philosophy, economics and law review*. Volume 1, 2021. С. 134-139.

Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07 грудня 1984 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.

Кримінальна справа № 303/664/13-к // Архів Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області.

Кримінальна справа № 686/10033/16-к // Архів Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області.

Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

Недбалий. Тлумачення із «Словника української мови». URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B9.

Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text.

Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.

Сень І.З. Спеціальні норми у кримінальному праві України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2020. 268 с.

Туркот М., Ганова Г. Визначення поняття «військовий начальник» у законодавстві України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 3. С. 42-48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2017_3_9.

References

Bershov H., Hrytenko O., Khashev V., Fialka M. (2022) Assessing and Evaluating the General Legal Characteristics of War Crimes: A Basic Necessity or a Confused Platform. *Ius Humani. Law Journal*. № 11(1).

Tudorică A. (2021) Modern aspects of crime prevention. *Philosophy, economics and law review*. Volume 1.

Kodeks Ukrayiny pro administratyvni pravoporushennya: Zakon Ukrayiny vid 07 hrudnya 1984 r. [Code of Ukraine on Administrative Offenses: Law of Ukraine dated December 7, 1984]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text. [in Ukrainian].

Kryminalna sprava № 303/664/13-k // Arkhiv Mukachivskoho miskrayonnoho sudu Zakarpatskoyi oblasti [Criminal case No. 303/664/13-k // Archive of the Mukachevo City District Court of the Transcarpathian Region]. [in Ukrainian].

Kryminalna sprava № 686/10033/16-k // Arkhiv Khmelnytskoho miskrayonnoho sudu Khmelnytskoyi oblasti. [Criminal case No. 686/10033/16-k // Archive of the Khmelnytskyi City District Court of the Khmelnytskyi Region]. [in Ukrainian].

Kryminalnyy kodeks Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 05 kvitnya 2001 r. [Criminal Code of Ukraine: Law of Ukraine dated April 5, 2001]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text. [in Ukrainian].

Nedbalyy. Tlumachennya iz «Slovnyka ukrayinskoyi movy». [Careless. Interpretation from the «Dictionary of the Ukrainian Language»]. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B9. [in Ukrainian].

Pro viyskovyy obovyazok i viyskovu sluzhbu: Zakon Ukrayiny vid 25 bereznya 1992 r. [On military duty and military service: Law of Ukraine dated March 25, 1992]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text. [in Ukrainian].

Pro zareyestrovani kryminalni pravoporushennya ta rezultaty yikh dosudovoho rozsliduvannya [About registered criminal offenses and the results of their pre-trial investigation]. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2. [in Ukrainian].

Sen I.Z. (2020) Spetsialni normy u kryminalnomu pravi Ukrayiny: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Lviv [Special norms in the criminal law of Ukraine: dissertation. ... candidate law Sciences: 12.00.08. Lviv]. [in Ukrainian].

Turkot M., Hanova H. (2017) Vyznachennya ponyattya «viyskovyy nachalnyk» u zakonodavstvi Ukrayiny. [Definition of the concept of «military chief» in the legislation of Ukraine] Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine. №. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2017_3_9. [in Ukrainian].

Анотація

Бабанін С. В. **Удосконалення кримінальної відповідальності за недбале ставлення до військової служби: теорія та практика. –** Стаття.

У статті обґрунтовано, що ст. 425 КК України є спеціальною нормою по відношенню до службової недбалості (ст. 367 КК України). Встановлення кримінальної відповідальності за недбале ставлення до військової служби є результатом законодавчої диференціації кримінальної відповідальності за службову недбалість. Порівняння санкцій ч. 1 ст. 367 КК України та ч. 1 ст. 425 КК України свідчить, що недбале ставлення до військової служби є кваліфікованим складом службової недбалості, оскільки основний склад службової недбалості не містить такого виду покарання як позбавлення волі на певний строк. Наведено аргументи щодо недоцільності виокремлення військового начальника як окремого виду військової службової особи, оскільки це поняття цілком охоплюється поняттям військовослужбовця, який обіймає постійно чи тимчасово посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих обов'язків. Обґрунтована доцільність формалізації всіх видів істотної шкоди (матеріальної і нематеріальної), спричиненої недбалим ставленням до військової служби. Визначені окремі кримінально-правові засоби запобігання недбалому ставленню до військової служби. Запропонована нова редакція диспозиції ч. 1 ст. 425 КК України: «Невиконання або неналежне виконання військовою службовою особою своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, що спричинило матеріальну або нематеріальну істотну шкоду». У примітці до цієї статті запропоновано визначити військових службових осіб як військовослужбовців, які обіймають штатні посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або які спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків згідно із законодавством. Запропоновані узгодження у законодавстві України понять істотної шкоди при недбалому ставленні до військової служби, військової службової та військової посадової особи.

Ключові слова: недбале ставлення, військова служба, військова службова особа, службова недбалість, військові кримінальні правопорушення.

Summary

Babanin S. V. **Improving criminal responsibility for negligent military service: theory and practice. –** Article.

The article substantiates that Art. 425 of the Criminal Code of Ukraine is a special norm in relation to norms that provide for criminal liability for offenses in the field of official activity, first of all, for official negligence (Article 367 of the Criminal Code of Ukraine). The action in both forms of these criminal offenses consists in one or another violation of official duties, and their main difference is the subject: for official negligence, it is any official, and for negligent attitude to military service, it is a military official. Establishment of criminal liability for negligent attitude to military service is the result of legislative differentiation of criminal liability for official negligence. Negligent attitude to military service is a qualified component of official negligence, since the main component of official negligence does not include such a punishment as deprivation of liberty for a certain period. Separate criminal-legal means of preventing negligent attitude to military service are defined. The proposed new version of the disposition of Part 1 of Art. 425 of the Criminal Code of Ukraine: «Non-performance or improper performance by a military official of his official duties due to dishonesty towards them, which caused material or non-material material damage». In a note to this article, it is proposed to define military officials as military personnel who hold full-time positions related to the performance of organizational-administrative or administrative-economic duties, or who are specifically authorized to perform such duties in accordance with the law. Proposed harmonization in the legislation of Ukraine (Criminal Code, Code of Ukraine on Administrative Offenses, Law of Ukraine «On Military Obligation and Military Service») of the concepts of substantial damage in the case of negligent treatment of military service, military official and military official.

Key words: negligent attitude, military service, military official, official negligence, military criminal offenses.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.22

О. П. Бабіков
orcid.org/0000-0003-4003-5198
керуючий партнер АО «DEFENSORES»,
кандидат юридичних наук,
професор кафедри кримінального права та процесу
Київського авіаційного університету

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ФІКСАЦІЇ ВІДОМОСТЕЙ ПРО ВИКОРИСТАНІ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ТА НОСІЇ ІНФОРМАЦІЇ

Постановка проблеми. Серед гарантій, що забезпечують належність та допустимість доказів, одержаних під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій (в подальшому – НС(Р)Д) є належна процедура фіксації перебігу та результатів слідчої дії з урахуванням особливостей, притаманних цим слідчим діям. Зважаючи на те, що відповідно до ст. 246 КПК України, методи проведення НС(Р)Д є інформацією з обмеженим доступом і до них можуть застосовуватися особливий режим, передбачений Законом України «Про державну таємницю» (Верховна Рада України, 1994), розмежування відомостей що можуть і підлягають внесенню до протоколу, та тих, що не підлягають фіксації, – надзвичайно важливе. Адже приховування таких відомостей, що надають можливість у подальшому унікально ідентифікувати обладнання може стати істотною перешкодою для експертного дослідження носіїв інформації та здійснених записів на предмет їх можливої підробки, монтажу, інших форм спотворення. Поряд з цим, науковці та судові інстанції демонструють різні підходи до оцінки протоколів НС(Р)Д, що не містять відомостей про використані технічні засоби та носії інформації на предмет їх допустимості. Певною мірою це пов'язано з неврегульованістю таких понять як «методи НС(Р)Д», «засоби, що використовуються під час проведення НС(Р)Д», критеріїв віднесення технічних засобів до спеціальних технічних засобів, механізму фіксації інформації про спеціальні технічні засоби, що використовувалися під час проведення НС(Р)Д без розкриття відомостей про їх назви, виробника, технічних характеристики, умов та порядку використання, інших ознак, що становлять державну таємницю.

Вивчення наукових джерел вказує на те, що фахівці переважно досліджують питання організації та порядку проведення НС(Р)Д, використання їх результатів в доказуванні (Колесник В.А., Сергєєва Д.Б., Уваров В.Г., Шило А.В., Щадило А.А. та інші), проте питанням фіксації у протоколах відомостей щодо використаних спеціальних та інших технічних засобів (далі СТЗ), програмно-технічних комплексів та програмного забезпечення, уваги приділено надзвичайно мало.

Метою статті є дослідження правової регламентації вимог до фіксації у протоколах НС(Р)Д відомостей про використані технічні та спеціальні технічні засоби, а також матеріальні носії інформації з урахуванням їх особливостей, формування пропозицій до вдосконалення законодавства у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. Матеріали НС(Р)Д (протоколи та додатки до них) можуть виступати джерелами доказів у кримінальному провадженні, якщо фіксація їх перебігу (ходу) та результатів здійснена з дотриманням загальних правил фіксації, з урахуванням особливостей, передбачених Главою 21 КПК України.

Отже, надзвичайно важливим є питання, за яких умов загальні правила фіксації кримінального провадження конкурують з особливостями, притаманними НС(Р)Д, що випливають не лише з окремих норм Глави 21 КПК України, а й методів їх проведення, які не регламентуються КПК, а за своїм змістом становлять державну таємницю.

У судовій практиці спостерігається два основних підходи: 1) відсутність у протоколах НС(Р)Д відомостей про використані СТЗ, умов, порядку їх використання, зняття та копіюван-

ня інформації, – не впливають на допустимість одержаних внаслідок їх проведення доказів; 2) відсутність таких відомостей вказує на невиконання стороною обвинувачення вимог, встановлених для фіксації слідчих дій у кримінальному провадженні, що є наслідком визнання одержаних доказів недопустимими.

Основна аргументація прибічників першого підходу ґрунтується на таких тезах, сформульованих ВС у низці справ (Верховний Суд, 2023; Верховний Суд, 2020; Верховний Суд, 2020) і полягає в наступному. Відсутність у протоколах про проведення НС(Р)Д відомостей щодо ідентифікуючих ознак аудіо-, відеозаписувальних технічних засобів, їхніх характеристик, носіїв інформації, умов і порядку їх використання, обґрунтовується вимогами ч. 1 ст. 246 КПК, відповідно до яких відомості про факт та методи проведення НС(Р)Д не підлягають розголошенню. Вичерпний перелік відомостей (на час судового розгляду), що є державною таємницею, визначений Зводом відомостей, що становлять державну таємницю, затвердженим наказом голови Служби безпеки України від 12 серпня 2005 року № 440, за змістом пунктів 4.5.1, 4.5.6 якого до державної таємниці належать відомості про номенклатуру, фактичну наявність спеціальних технічних засобів чи спеціальної техніки устаткування, апаратури, приладів, пристроїв, програмного забезпечення, препаратів та інших виробів, призначених (спеціально розроблених, виготовлених, запрограмованих або пристосованих) для негласного отримання інформації, що розкривають найменування, принцип дії чи експлуатаційні характеристики технічних засобів розвідки, спеціальних технічних засобів чи спеціальної техніки, призначених для здійснення та забезпечення оперативно-розшукової, контррозвідувальної чи розвідувальної діяльності, володіння якими дає змогу зацікавленій стороні впливати на її результати, що створює загрозу національним інтересам і безпеці.

Обмеження щодо розкриття відомостей про використані СТЗ обумовлено віднесенням їх до державної таємниці та потребою зберігати таємні методи розслідування злочинів і тому не вважається порушенням вимог КПК, оскільки їх розголошення без належних і обґрунтованих підстав загрожує національним інтересам та безпеці, поняття й ознаки яких визначені в Законі України «Про національну безпеку України».

Друга позиція, щодо визнання недопустимими доказів, одержаних під час проведення негласних заходів у випадках, коли протоколи, складені за результатами їх проведення та додатки, не відповідають загальним вимогам фіксації у кримінальному провадженні і зокрема не містять відомостей про використані технічні засоби для зняття та фіксації інформації, носії інформації тощо, полягає у тому, що такі протоколи суперечать вимогам п. 1 ч. 3 ст. 104, ч. 2 ст. 266 КПК України, пунктам 4.1, 4.8 Інструкції (Генеральна прокуратура України, 2012). Зазначені порушення розглядаються як суттєві, оскільки унеможливлюють встановити технологічні властивості відеофонограми (чи є відеофонограма оригіналом або копією, ознаки монтажу, порушення безперервності запису, стирання, обрізання тощо). Крім того, це унеможливлює встановлення судом характеристик технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовувалися при проведенні цих НС(Р)Д, умови та порядок їх використання (Арцизький районний суд Одеської області, 2021). Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 105 КПК України додатки до протоколів, якими є носії інформації на які здійснювався запис, повинні бути, належним чином упаковані з метою надійного збереження, засвідчені підписами осіб, які брали участь у виготовленні та/або вилученні таких додатків і такі дії згідно з ч. 2 ст. 106 КПК України входять до складу слідчої дії та мають значення для перевірки результатів процесуальної дії.

Отже, в досліджуваному аспекті важливо виокремити наступні ключові питання, що впливають на визнання результатів НС(Р)Д допустимими доказами у кримінальному провадженні: 1) чи є обов'язковою вимога фіксації в протоколах НС(Р)Д відомостей про використані технічні засоби; 2) чи є обов'язковим фіксація у протоколі НС(Р)Д відомостей про використані носії інформації (далі – МНІ), на які здійснювався запис; 3) чи розглядаються такі МНІ як додатки у розумінні ст. ст. 105, 106 КПК України і підлягають опечатуванню з підписами осіб – учасників; 4) відображення у протоколі НС(Р)Д відомостей про первинність МНІ (оригінал, копія, дублікат).

Для відповіді на питання, чи є обов'язковою вимога фіксації в протоколах НС(Р)Д відомостей про використані технічні засоби необхідно з'ясувати які технічні засоби застосовуються під час їх проведення та відмінність режиму збереження відомостей про них.

У кримінальному проваджені використовуються різноманітні технічні засоби: фотокамери, диктофони, відеокамери тощо, і поряд з цим їх аналоги, пристосовані для негласного зняття і фіксації інформації. Технічні засоби можуть використовуватися не лише слідчими та прокурорами, а й потерпілим, підозрюваним та іншими учасниками кримінального провадження (Верховна Рада України, 2012). Проте СТЗ для негласного зняття та фіксації інформації можуть застосовуватися виключно слідчими та за дорученням оперативними підрозділами. Критерії належності спеціальних технічних засобів визначено Постановою КМУ від 22.09.2016 № 669 (Кабінет Міністрів України, 2016). До них належать технічні, апаратно-програмні, програмні та інші засоби, що містять сукупність таких критеріїв: 1) призначеність засобів для застосування у скритний спосіб, характерний для оперативно-розшукової, контррозвідувальної або розвідувальної діяльності; 2) придатність засобів для негласного отримання інформації.

Висновок щодо належності/неналежності засобів до спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації надає СБУ. При цьому, окремі ознаки виробів галузевого та побутового використання (мініатюрність, багатофункціональність, можливість негласного отримання інформації) не є підставами для визначення його належності до спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації (Кабінет Міністрів України, 2016).

Таким чином, з наведених положень законодавства, що регламентує використання СТЗ можливо зробити висновок, що під час проведення НС(Р)Д можуть використовуватися: 1) побутові технічні засоби (мобільний телефон, фотокамера, диктофон, відеокамера, комп'ютерне обладнання тощо; 2) мініатюрні, багатофункціональні засоби для зняття та фіксації інформації, що не визнані СТЗ; 3) спеціальні технічні засоби (СТЗ) визнані такими СБУ.

Заборона на відображення в протоколах НС(Р)Д відомостей про використані технічні засоби може стосуватися лише СТЗ і у випадках, коли розповсюдження такої інформації може загрожувати національним інтересам та безпеці, та за своїми критеріями вона відповідає ст. 1 Закону України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII «Про національну безпеку України» та пунктів 4.5.1, 4.5.6 Зводу відомостей, що становлять державну таємницю. В інших випадках, коли використовувалися технічні засоби, що не визнані СТЗ, відображення відомостей про їх назви, технічні характеристики в протоколі НС(Р)Д не суперечитиме положенням ст. 246 КПК України і слід розглядати як виконання вимог ст. ст. 104–105 КПК України.

Поряд з цим, віднесення певного засобу до СТЗ, поширення на нього режиму секретності, не виключає можливість його ідентифікації у протоколі зі збереженням інформації, що містить державну таємницю, шляхом фіксації інвентарного номеру чи іншого умовного позначення, що в майбутньому дозволить його унікально ідентифікувати.

Саме такий підхід надає можливість забезпечити гарантії захисту законних прав та інтересів у кримінальному провадженні сторони захисту, у випадках, коли піддаються сумніву зміст та обставини фіксації одержаної інформації. Підставою для наведеного висновку є вимоги ст. 266 КПК України, якою передбачено, що технічні засоби, застосовані під час проведення НС(Р)Д, а також (первинні) носії отриманої інформації повинні зберігатися до набрання законної сили вироком суду та вимоги п. 4.8 Інструкції, відповідно до яких фіксація результатів негласної слідчої (розшукової) дії повинна здійснюватися таким чином, щоб завжди була можливість експертним шляхом встановити достовірність цих результатів. Саме необхідність забезпечити можливість перевірити одержані докази експертним шляхом у даному аспекті є визначальною, оскільки для проведення експертизи відео-, звукозапису, експертам необхідно надати оригінальну відео-, фонограму та оригінальний пристрій, яким відео-, фонограма зафіксована (Міністерство юстиції України, 1998). Відсутність будь-яких даних про використані технічні, програмно-технічні засоби під час фіксації інформації, первинний (оригінальний) носій інформації, на який фіксувався запис призведе до неможливості унікально іденти-

фікувати та надати суду/експерту об'єкти, що підлягають експертному дослідженню, а отже одержані докази втрачають можливість бути перевіреними.

Щодо обов'язковості фіксації у протоколі НС(Р)Д відомостей про використані носії інформації (МНІ) на які здійснювався технічний запис, зазначене питання органічно пов'язане з попереднім, як в контексті можливості унікально ідентифікувати та надати для перевірки докази при проведення експертизи, так і необхідністю вчинення інших дій, пов'язаних з оформленням додатків з дотриманням вимог ст. ст. 105, 106 КПК України.

Поряд з цим, необхідно визначити дискусійне питання щодо оцінки МНІ як первинних (оригінальних), копій (вторинних носіїв інформації) та дублікатів.

Первинний носій інформації (оригінальний) може розглядатися і як електронний документ, оскільки відповідно до ст. 99 КПК документом є спеціально створений зметою збереження інформації матеріальний об`єкт, який містить зафіксовані задопомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, у тому числі матеріали звукозапису та електронні носії інформації, і як речовий доказ, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 98 КПК України є матеріальним об'єктом, що зберіг на собі та містить відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження.

Проте, як визначати вторинні носії інформації, питання залишається дискусійним. Розглядаючи аудіо-, відеозаписи як електронні документи в розумінні п.п. 1, 3 ч. 2 ст. 99 КПК, його копії визначаються як оригінал документу, вважаючи, що такий документ може існувати на різних носіях, кожен з яких визнається оригінальним (ККС ВС, 2021). В обґрунтування такої позиції здійснюється посилання на приписи ст. 7 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», що визначає як особливість електронного документу – відсутність його жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія.

Такий підхід, коли будь-яка копія аудіо-, відеозапису НС(Р)Д розглядається як оригінальна, критикується з посиланням на положення ст. ст. 5, 6, 7 цього ж Закону, якими визначено атрибути електронного документу, серед яких електронний цифровий підпис, застосування якого не притаманно під час здійснення запису на МНІ за результатами проведення НС(Р)Д. Дійсно, у випадках, коли документ містить електронний цифровий підпис, яким зафіксовано відомості про виконавця/підписанта документа, його спотворення унеможливлюється або стає надзвичайно складним. Особа, яка підписала такий документ (застосувала електронний цифровий підпис) несе відповідальність за його зміст і відомості цифрового підпису дозволяють її ідентифікувати. Ці ж вимоги щодо аудіо-, відеозаписів, одержаних під час проведення НС(Р)Д покликано забезпечити спеціальне обладнання/програмне забезпечення, що унеможливлює таке втручання та відтворення записів на іншому обладнанні, а розроблені алгоритми унеможливити копіювання на побутовому обладнанні.

Під час проведення негласних заходів фіксації інформації, з урахуванням особливості СТЗ, та зокрема їх компактності, прихованості, МНІ може бути вбудованим, а технічні характеристики не дозволяти його вилучення без пошкодження засобу. У таких випадках, первинним носієм інформації може виступає МНІ, на який переноситься інформація вже після проведення заходу. Це саме стосується і випадків, коли інформація про результати НС(Р)Д накопичується і зберігається в електронних інформаційних системах (ст. 263 КПК).

На нашу думку, більш правильним буде підхід, коли така інформація, що переноситься зі СТЗ чи електронної інформаційної системи, дублюється з оригінального носія, розглядається саме як дублікат документа, який ч. 4 ст. 99 КПК України визначено як: документ, виготовлений таким самим способом, як і його оригінал, а також копії інформації, у тому числі комп'ютерних даних, що міститься в інформаційних (автоматизованих) системах, електронних комунікаційних системах, інформаційно-комунікаційних системах, комп'ютерних системах, їх невід'ємних частинах, виготовлені слідчим, прокурором із залученням спеціаліста, визнаються судом як оригінал документа (Верховна Рада України, 2012).

Такий підхід передбачає обов'язок сторони обвинувачення забезпечити створення вторинних МНІ з фіксацією відомостей про осіб, які проводили процесуальну дію та умови її проведення.

Отже, достовірність та захист від спотворення інформації, одержаної під час НС(Р)Д може досягатися у різний спосіб, в залежності від способу зняття та фіксації інформації. У випадку, коли МНІ були використані для фіксації інформації під час проведення НС(Р)Д, – МНІ з аудіо-, відеозаписом відповідають ознаками, визначеним у ст. ст. 105, 106 КПК України як додатки до протоколу і підлягають опечатуванню з підписами осіб – учасників. Якщо запис було відтворено/скопійовано з технічного пристрою, електронної інформаційної системи, його створення необхідно розглядати як дублікат електронного документа, що прирівнюється до оригіналу.

Висновки та пропозиції. Забезпечення гарантій належності та допустимість доказів, одержаних під час проведення негласних заходів одержання інформації, зокрема в частині можливості у подальшому перевірити її достовірність обумовлюють необхідність вдосконалення кримінального процесуального законодавства в частині деталізації вимог до відображення в протоколах НС(Р)Д інформації про використані технічні та спеціальні технічні засоби, носії інформації, на які здійснювався аудіо-, відеозапис чи інша електронна інформація. Віднесення інформації про використані під час проведення НС(Р)Д СТЗ до державної таємниці не можу бути підставою ігнорувати вимоги ст. ст. 104–105 КПК України та перешкоджати в подальшому проведенню експертних досліджень на предмет достовірності аудіо-, відеозаписів. Передбачений КПК механізм використання цифрових записів, що накопичуються, обробляються та зберігаються в електронних інформаційних системах та на СТЗ, через створення дублікату зазначеної інформації, підлягає деталізації в Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні.

Література

Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 р. № 3855-XII : станом на 1 січ. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text(дата звернення: 09.04.2024).

Постанова Верховного суду від 16.11.2023 р. у справі № 629/4665/15-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115061801(дата звернення: 09.04.2024).

Постанова Верховного суду від 20.05.2020 р. у справі № 585/1899/17. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/89395920 (дата звернення: 09.04.2024).

Постанова Верховного суду від 07.10.2020 р. у справі № 725/1199/19. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/92173671 (дата звернення: 09.04.2024).

Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Наказ Ген. прокуратури України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12#Text(дата звернення: 09.04.2024).

Вирок Арцизького районного суду Одеської області від 15.09.2021 р. у справі № 513/1019/19. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/99705622/(дата звернення: 09.04.2024).

Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI : станом на 28 берез. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text(дата звернення: 09.04.2024).

Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ М-ва юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 : станом на 27 листоп. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text(дата звернення: 09.04.2024).

Постанова Об`єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29.03.2021 р. у справі № 554/5090/16-к.

References

Pro derzhavnu taiemnytsiu : Zakon Ukrainy vid 21.01.1994 r. № 3855-XII : stanom na 1 sich. 2024 r. [On state secrets: Law of Ukraine] URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text(дата zvernennia: 09.04.2024).

Postanova Verkhovnoho sudu vid 16.11.2023 r. u spravi № 629/4665/15-k. [Resolution of the Supreme Court] URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115061801 (data zvernennia: 09.04.2024).

Postanova Verkhovnoho sudu vid 20.05.2020 r. u spravi № 585/1899/17. [Resolution of the Supreme Court] URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/89395920 (data zvernennia: 09.04.2024).

Postanova Verkhovnoho sudu vid 07.10.2020 r. u spravi № 725/1199/19. [Resolution of the Supreme Court] URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/92173671 (data zvernennia: 09.04.2024).

Pro zatverdzhennia Instruktsii pro orhanizatsiiu provedennia nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) dii ta vykorystannia yikh rezultativ u kryminalnomu provadzhenni : Nakaz Hen. prokuratury Ukrainy vid 16.11.2012 r. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. [On the approval of the Instructions on the organization of secret investigative (research) activities and the use of their results in criminal proceedings: Order of Gen. Prosecutor's Office of Ukraine] URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12#Text (data zvernennia: 09.04.2024).

Vyrok Artsyzkoho raionnoho sudu Odeskoi oblasti vid 15.09.2021 r. u spravi № 513/1019/19. [Verdict of Artsyz district court of Odesa region] URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/99705622/ (data zvernennia: 09.04.2024).

Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI : stanom na 28 berez. 2024 r. [Criminal Procedure Code of Ukraine] URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (data zvernennia: 09.04.2024).

Pro zatverdzhennia Instruktsii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen : Nakaz M-va yustytsii Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 : stanom na 27 lystop. 2023 r. [On the approval of the Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert studies: Order of the Ministry of Justice of Ukraine] URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (data zvernennia: 09.04.2024).

Postanova Ob`iednanoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Joint Chamber of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court] vid 29.03.2021 r. u spravi № 554/5090/16-k.

Анотація

Бабіков О. П. **Проблемні питання фіксації відомостей про використані під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій технічні засоби та носії інформації.** – Стаття.

У статті проводиться аналіз кримінального процесуального законодавства та судової практики щодо вимог до фіксації в протоколах негласних слідчих (розшукових) дій відомостей про використані технічні засоби, у тому числі спеціальні технічні засоби, відомості про які становлять державну таємницю. Визначено підходи, що застосовуються під час оцінки та використання доказів, одержаних під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, протоколи яких не містять відомостей, що надають можливість ідентифікувати використані технічні засоби. У судовій практиці спостерігається два основних підходи: 1) відсутність у протоколах НС(Р)Д відомостей про використані СТЗ, умов, порядку їх використання, зняття та копіювання інформації, – не впливають на допустимість одержаних внаслідок їх проведення доказів; 2) відсутність таких відомостей вказує на невиконання стороною обвинувачення вимог, встановлених для фіксації слідчих дій у кримінальному провадженні, що є наслідком визнання одержаних доказів недопустимими. Зокрема, автором виокремлено ключові питання, що впливають на визнання результатів негласних слідчих (розшукових) дій допустимими доказами у кримінальному провадженні: 1) чи є обов'язковою вимога фіксації в протоколах негласних слідчих (розшукових) дій відомостей про використані технічні засоби; 2) чи є обов'язковим фіксація у протоколі негласних слідчих (розшукових) дій відомостей про використані носії інформації , на які здійснювався запис; 3) чи розглядаються такі носії інформації як додатки у розумінні ст. ст. 105, 106 КПК України і підлягають опечатуванню з підписами осіб – учасників; 4) відображення у протоколі негласних слідчих (розшукових) дій відомостей про первинність носії інформації (оригінал, копія, дублікат). Обґрунтовано необхідність законодавчого врегулювання та деталізації питань, пов'язаних з фіксацією інформації про використані засоби, можливістю їх подальшої ідентифікації для проведення експертних досліджень на предмет перевірки достовірності одержаних доказів.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, Кримінальний процесуальний кодекс України, технічні засоби, носії інформації, фіксація ходу негласних форм одержання інформації.

Summary

Babikov O. P. **Problematic issues of recording information about the technical means and media used during covert investigative (search) actions.** – Article.

The article analyzes the criminal procedural legislation and court practice regarding the requirements to record information about the technical means used, including special technical means, the information about which constitutes a state secret, in the protocols of secret investigative (search) actions. The approaches used during the assessment and use of evidence obtained during the conduct of covert investigative (search) actions, the protocols of which do not contain information that makes it possible to identify the technical means used, are defined. In judicial practice, two main approaches are observed: 1) the absence in the protocols of se-

cret investigative (search) actions of information about the used special and other technical means, conditions, the order of their use, removal and copying of information – do not affect the admissibility of the evidence obtained as a result of their conduct; 2) the absence of such information indicates the non-fulfillment by the prosecution of the requirements established for the recording of investigative actions in criminal proceedings, which is a consequence of the recognition of the received evidence as inadmissible. In particular, the author singled out the following key issues that affect the recognition of the results of covert investigative (search) actions as admissible evidence in criminal proceedings: 1) whether there is a mandatory requirement to record information about the technical means used in the protocols of secret investigative (search) actions; 2) whether it is mandatory to record in the protocol of covert investigative (research) actions information about the media used, on which the recording was made; 3) whether such media are considered as applications within the meaning of Art. Art. 105, 106 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and must be sealed with the signatures of the participants; 4) display in the protocol of confidential investigative (investigative) information about the primacy of the information carrier (original, copy, duplicate). The need for legislative regulation and detailing of issues related to the recording of information about the means used, the possibility of their further identification for conducting expert research on the subject of verification of the reliability of the received evidence.

Key words: covert investigative (detective) actions, the Criminal Procedure Code of Ukraine, technical means, data storage devices, recording the course of covert forms of obtaining information.

УДК 342.378
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.23

Н. В. Гавриленко
orcid.org/0000-0002-2043-3917
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економіки, обліку та підприємництва
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЦИФРОВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ І РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Сучасні дослідники культури електронних носіїв інформації відмічають певний профіцит спілкування, який виник завдячуючи цифровим і електронним медіа і породжує парадоксальним чином девальвацію близькості. Тисячі друзів в Instagram і Facebook надають відчуття перебування практично в постійному потоці спілкування, але при цьому у людей не формуються прихильності та втрачається істинна близькість. Цифровий простір, віртуальна реальність, мережева свідомість, мережева комунікація створюють нове проблемне поле для вивчення феномену ідентичності особистості в умовах цифрового суспільства (Magopets, 2022; Polishchuk, 2022; Гавриленко, 2022, 2023). В праві, філософії, економіці, культурології, психології, соціології розглядаються різні аспекти ідентичності в контексті усвідомлення особою її належності до тієї або іншої соціальної групи, професійної культури; проживання в ході життєвого циклу різних его-станів: асиміляції особистісного та соціального досвіду; підтримка особистістю своєї цілісності та суб'єктності в постійно мінливому світі.

Стрімко увірвавшись в повсякденне життя загальної більшості людей технології 4 промислової революції почали висвічувати нові ракурси проблеми формування ідентичності особистості, які з точки зору науки є зовсім не вивченими, тим паче, вони вже стали повсякденною реальністю кожної людини, полем для практичних експериментів.

В зв'язку з цим, дане дослідження являє собою спробу постановки проблемних питань, які в умовах сьогодення необхідно вирішувати не лише на рівні фундаментальних гуманітарних досліджень, але й в сфері права, державного управління, фінансів, економіки, освіти, технологій, оскільки цифрова ідентичність нині здійснює неабиякий вплив на життя людини.

В процесі проведення дослідження, на основі аналізу наявних підходів щодо формування цифрової ідентичності, виявлення деякі проблеми, що характеризують відповідні процеси цифровізації суспільства. Відразу слід зазначити, що донині поняття «цифрова ідентичність» не визначене і щоб його сформулювати, необхідно ретельне дослідження сутності цього рідкісного, незвичайного явища.

В умовах цифровізації майже всіх сфер життєдіяльності в Україні, яка припускає повсюдне використання big data, як і в усьому світі гостро постала проблема контролю над формуванням цифрової ідентичності громадянина. Україна стала однією з перших в світі країн, яка запровадила електронні паспорти. Застосунок «Дія» дозволяє перевірити та завантажити копії цілої низки документів, які посвідчують особу. Наразі продовжується курс на цифровізацію повсякденного життя, що стало особливо відчутним у часи пандемії і зараз – під час війни. Життя людей майже повністю перейшло в онлайн, всі ми збільшили свою присутність в інтернеті, а одночасно з тим – збільшилася й кількість інформації, яку ми там залишаємо. Проте ми не знаємо, хто має доступ до неї, хто її збирає і яким чином використовує.

Як офіційно заявив офіс Уповноваженого Верховної ради України з прав людини – виявив в інтернеті, на одному з сайтів базу даних, що може містити персональні дані майже жителів України, яка вміщувалася майже в 53 мільйони записів. Тобто, як висновок, цифровий світ створює людству не лише можливості для кожного, але й забагато ризиків.

Що ж таке цифрова ідентичність з юридичної точки зору спробуємо наразі розібратися. Для початку варто з'ясувати, що вмішує в собі поняття «цифрової ідентичності», з чого вона побудована і що саме варто розуміти, вживаючи цей термін. Так, наприклад, медіаюристка

Оксана Максименюк трактує цифрову ідентичність як всю інформацію про людину, яка існує в інформаційному просторі. Ця інформація включає не лише ті дані, які людина особисто публікує про себе в інтернеті, а ті, які збирають про неї сайти та програми, а також дані, які ніхто не збирає, але які існують у мережі (Максименюк, 2024).

Власну думку щодо цифрової ідентичності людини висловлює програмний директор Української Гельсінської спілки з прав людини Максим Щербатюк, який зауважує, що вона значною мірою складається з її персональних даних, які можуть бути зібрані без її відома (Щербатюк, 2024). Таким чином, цифрова ідентичність включає всю інформацію про людину, яка зберігається про неї в інтернеті та яка містить якісь дані про конкретну людину. І найближчим до цього визначення, як пояснює медіаюрист Лабораторії цифрової безпеки Максим Дворовий, є поняття «цифровий слід» (digital footprint). «Цифровий слід» – це те, що ми залишаємо в мережі, користуючись інтернетом: геомітки, фото, відео, повідомлення, пошукові запити, паролі, номери карток, пости у соціальних мережах тощо (Дворовий, 2024).

Як бачимо, цифрова ідентичність є доволі масштабним поняттям, яке включає і конфіденційну, і особисту інформацію, і персональні дані та дані про нашу взаємодію з онлайн-середовищем. Слід зауважити, що в українському законодавстві поки що відсутнє чітке визначення цього поняття, проте воно вже відіграє неабияку роль у нашому житті.

Далі зосередимося на тому, яким чином відбувається накопичення цифрового сліду, як ідентифікується особистість у цифровому середовищі та які наслідки цього процесу для реального життя та віртуального життя індивіда. Незалежно від того, подобається нам це чи не подобається, але вже зараз забагато комерційних структур схильні довіряти в більшій мірі інформації, яка є про нас в мережах, аніж тій, яку ми самі про себе розповідаємо. Так, наприклад, при поданні заявки на кредит кредитна історія буде розглядатися як більш надійний аргумент при прийнятті рішення про видачу кредиту, аніж та анкета, яку ми подаємо.

Цифровий слід, який ми залишаємо, умовно можна поділити на три рівні, які узагальнено в таблиці 1.

Таблиця 1

Структура цифрового сліду

Перший рівень	Дані (інформація), які ми розміщуємо самі про себе та можемо контролювати і управляти ними. Ці дані (інформація), які ми завантажуємо в соціальні мережі та мобільні додатки: інформація з нашого профіля в соціальних мережах (Telegram, YouTube, Facebook, Instagram, TikTok, Twitter, Viber), наші публічні та особисті повідомлення, пошукові запити, завантажені фотографії, відео, історії, тести та опитування, в яких ми прийняли участь, веб-сайти, які ми відвідали та інші результати усвідомлених взаємодій в мережі.
Другий рівень	Містять інформацію, якою людина, скоріше за все не завжди хоче з усіма ділитися, наприклад, про її місцерозташування в реальному часі (дивлячись на траєкторії місцерозташування, які показують пристрої, компанії можуть багато чого розповісти про те, з ким конкретна людина проводить свій час). Також відслідковується контент, який людина переглянула, час, який вона витратила на його читання, динаміка натискання клавіш, швидкість набору тексту і рух пальців на екрані. Це неабиякий ґрунт для аналізу людських емоцій і виявлення психологічних особливостей: характеру, темпераменту, схильностей, установок.
Третій рівень	Інтерпретація першого та другого рівнів. Людські інформаційні дані аналізуються різними алгоритмами та порівнюються з даними інших користувачів для виявлення значущих статистичних кореляцій. Тут формулюються висновки не лише про те, що людина робить, скільки про те, хто вона така. Мета цих алгоритмів – угадати те, що людина навряд чи добровільно висвітлить: це її психометричний профіль, рівень IQ, її слабкості, наміри, залежності, сімейна ситуація, хвороби, маленькі нав'язливі ідеї, (наприклад, шопінг, ігри, кредити) і серйозні зобов'язання (наприклад, інвестиції, бізнес-проекти).

Джерело: авторська розробка

Якщо проаналізувати кожен рівень, то щодо першого можна ствердити наступне:

– кожен індивід самостійно вирішує, якими світлинами він хоче поділитися, а які повинні залишатися приватними;

– кожен індивід приймає або відхиляє запрошення, теги управління і двічі подумає перед тим чи публікувати повідомлення або коментар;

– люди критичні та виборчі по відношенню контенту, який їм подобається або яким вони діляться.

Проблема полягає в тому, що інформаційні дані, з якими індивіди взаємодіють усвідомлено, – це лише верхівка айсбергу, оскільки вони не бачать іншого, того, що приховане під водою дружніх інтерфейсів мобільних додатків і онлайн-сервісів. Сама цінна інформація про людину потрапляє в мережу без її контролю та згоди. Саме ці більш глибокі рівні, які людина не може усвідомлено контролювати, визначають її цифрове «Я» та впливають на прийняття рішень щодо неї.

Другий рівень містить дані (інформацію) про нашу поведінку в мережі. Це не стільки вибір людини, який вона робить усвідомлено, скільки метадані, які надають контекст для цих виборів. Результати аналізу даних третього рівня, як приклад, є дуже корисними для рекламодавців, оскільки реклама покликана створювати потреби і спонукати людей приймати рішення, які вони ще не прийняли, маркетологи будуть намагатися використовувати наші підсвідомі механізми та автоматичні реакції. Вони збирають та накопичують дані про поведінку людей і використовують алгоритми для пошуку значущих кореляції в цьому хаосі.

Вже зараз деякі важливі рішення фінансово-кредитних установ, страхових компаній, роботодавців приймаються на підставі аналізу великих масивів даних алгоритмами, а не безпосередньо людьми, і людина не в змозі вплинути, а тим більше – керувати цією інформацію про саму себе. Слід зазначити, що в рекламній індустрії існує переконання, що великі дані не брешуть – що статистичні кореляції говорять правду про людей і їх поведінку та мотивації. Але чи так це насправді? Цифровий клон людини може виглядати емоційно нестійким і таким, що не заслуговує довіри в зв'язку із застосовуваних нею пошукових запитів. Але це може зовсім не співпадати з реальним життям, проте штучний інтелект буде відноситися до кожного з нас саме так, як позиціонує себе наш цифровий клон.

Відсутність визначеного в законодавстві поняття зовсім не вказує на те, що відсутні загрози, які можуть спіткати цифрову ідентичність будь-якої людини. Це зумовлено тим, що люди довіряють значний масив особистих даних, які можуть бути використані проти них самих своїм месенджерам, соціальним мережам, застосункам та інтернету взагалі.

Єдиний спосіб, який допоможе поновити повний контроль над цифровою проекцією людини, на нашу думку – це зробити всі дані про користувача відкритими для нього. Європейське законодавство вже вимагає від компаній, які займаються відслідковуванням і профілюванням, зробити ці процеси більш прозорими для користувача. Загальний регламент по захисту даних (General Data Protection Regulation, GDPR), який вступив у силу ще в травні 2018 року, дає європейським користувачам право перевіряти свої дані, включаючи маркетингові профілі, створені брокерами даних, інтернет-платформами або on-line ЗМІ. Хоча, слід зазначити, компанії все ще можуть захищати свої коди та алгоритми як бізнес-секрети, вони більше не можуть приховувати особисті дані, які вони генерують, від своїх користувачів. (Lahlou, 2008; Yang, 2010$ Birch, 2007).

GDPR з його логікою є доволі непоганим відправним пунктом для діалогу між усіма учасниками ринку. Поки користувачі відносяться до брокерів даних і маркетологів як до ворогів, а вони відносяться до людей як до експлуатованому ресурсу, для відкритої розмови місця немає. В Україні, де ринок великих інформаційних даних лише формується, є всі шанси врахувати міжнародний досвід і почати впроваджувати моделі маркетингу даних, які засновані на довірі і прозорості, а це дає конкурентні переваги компаніям, які працюють з big data.

Вищезазначене набуває особливої актуальності в зв'язку з активною розробкою в даний час деяких напрямків цифровізації України, зокрема цифрового застосунку Дія – цифрового профілю у смартфоні, в якому здійснюються автоматичні державні послуги, відкриваються рахунки, зберігаються всі дані про громадянина України: всі види реєстрації бізнесу, ФОП,

ТОВ, документи, посвідчення, інформація про володіння нерухомістю, переміщення по країні і за кордоном та багато іншого. Задача цієї платформи – забезпечити через портал держпослуг доступ до даних про громадянина або юридичну особу, що містяться в інших державних інформаційних системах.

Інфраструктура цифрового профілю має містити сервіс, через який громадяни можуть давати або відкликати згоду на отримання тієї або іншої інформації про себе. Юридичні особи отримають можливість через «єдине вікно» обмінюватися інформацією. Вважаємо, що це позитивно вплине на ефективність бізнес-процесів, знизить витрати, пов'язані з паперовим документообігом, а також підвисить якість надання державних послуг громадянам. Цифровий профіль стане одним з основних компонентів національної системи управління даними в Україні.

Якщо розглядати цифровий профіль як частину цифрової ідентичності, гостро постає питання про можливість управління ним. Виникає низка питань, типу: Яка думка склалася про мене в мережі? Чи можу я втручатися в цю ситуацію та змінити її? Але ж держава і компанії, які мають на меті використовувати дані цифрових профілей, також несуть певні ризики, наприклад: як вони можуть бути впевнені в тому, що користувач саме той, за кого себе видає? Чи можуть вони здійснювати безпечні транзакції з таким користувачем? Як вони можуть запропонувати користувачеві сервіси, які йому дійсно необхідні? Це державна платформа? Це платформа, створена бізнесом? (наприклад, фінансово-кредитні установи створюють власні платформи). Це регіонально-розподільчі моделі платформ, які мають якісь певні загальні правила формування цифрового профілю?(наприклад, платформи Миколаївської та Одеської областей)? Чи це рішення сформоване на базі блокчейн-технологій (децентралізована мережа чи децентралізований обмін даними)?

Слід зазначити, що деякі світові компанії в умовах сьогодення успішно розвиваються в напрямку створення системи цифрових ідентифікаторів користувачів. Civic надає фізичним особам комплекс сервісів ідентифікації, в яких користувачі з допомогою мобільних пристроїв або ПК проходять ідентифікацію, отримують цифровий ідентифікатор, а вже з його допомогою можуть здійснювати покупки, отримувати послуги, укладати угоди з іншими учасниками і юридичними особами.

Некомерційний фонд Sorvin розробляє стандарти цифрової ідентифікації і підтримує мережу Sorvin Network. Для ідентифікації користувачів використовуються інститути, в яких користувачі ідентифікуються в реальному житті: державні установи, офіси, підприємства. Людина, яка пройшла процедуру ідентифікації, отримує цифровий ідентифікатор DID, з допомогою якого вона може розпоряджатися своїми даними в мережі після того, як буде пройдено блокчейн-ідентифікацію. Схожі сервіси є у IBM і Microsoft, а також у громадських організацій. Наприклад, ООН застосовує свій власний проект системи цифрової ідентичності для застосування його в програмі допомоги голодуючим. Естонія є першою в світі країною, в якій запроваджена система цифрової ідентифікації e-identity. Цифрова ідентифікація з допомогою спеціальної карти або мобільного пристрою дозволяє вирішити майже будь-які питання з державними органами. Досвід застосування цифрових профілей призводить до нових ризиків: втрати цифрового ідентифікатора, високих затрат, відсутності масовості таких проектів через відсутність загальних стандартів.

Підбиваючи підсумки наших міркувань щодо проблем цифрової ідентичності, цифрової ідентифікації і цифрового профілю, потрібно відмітити, що це теми для доволі серйозного суспільно-професійного та наукового обговорення. Цифрова ідентичність здійснює все більш зростаючий вплив на життя кожної людини і суспільства в цілому. Враховуючи наслідки цього впливу, можна із впевненістю сказати, що формування цифрової ідентичності – це питання особистої, суспільної і національної безпеки. Як раніше ми вчилися читати і писати, так само зараз ми повинні вчитися формувати свою цифрову ідентичність.

Література

Magopets, O., Havrilenko, N., Yashchyshyna, I., Kobus, O., & Kononova, D. (2022)Strategic management accounting in the conditions of digitalization of the economy. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*. HhE Czech republic, Vol. 12, Iss. 1. P. 92–96. Retrieved from : http://eir.nuos.edu.ua/handle/123456789/5345

Polishchuk, O., Kulinich, T., Martynovych, N., & Popova, Y.(2022) Digitalization and Sustainable Development: the New COVID-19 Challenge Requires Non-standard Solutions. *Problemy Ekorozwoju*, 17(2), 69–79. Retrieved from: https://doi.org/10.35784/pe.2022.2.08

Гавриленко, Н., & Козіцька, Н. (2022). Аналітичне забезпечення цифрових трансформацій. *Економіка та суспільство*, (38). DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-38

Гавриленко, Н., Грищенко, О., & Козіцька, Н. (2022). Вплив цифрових трансформацій на зміст фіскального адміністрування. *Економіка та суспільство,* (41). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-38

Гавриленко, Н. В. (2023). Інформація в умовах цифровізації публічно-правового управління. Економічний простір, (187), 39-43. DOI: https://doi.org/10.32782/2224-6282/187-6

Гавриленко, Н. В. (2023). Роль цифровізації у правовому регулюванні окремих функцій органів державної влади і управління. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*, 1. DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.5/01.

Штучний інтелект в журналістиці: юридичний аспект та ризики використання. https://rayon.in.ua/topics/667586-shtuchniy-intelekt-v-zhurnalistitsi-yuridichniy-aspekt-ta-riziki-vikoristannya.

Цифрова ідентичність людини : як її захистити. Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3316842-cifrova-identicnist-ludini-ak-ii-zahistiti.html.

Lahlou S. (2008) Identity, Social Status, Privacy and Face-Keeping in Digital Society. *Social Sciences Information*. 2008. Vol. 47. No 3. Pp. 299–330.

Yang Y., Lewis E., Newmarch J.(2010) Profi le-Based Digital Identity Management – a Better Way to Combat Fraud. *Proceedings of 2010 IEEE International Symposium on Technology and Society*. Wollongong, NSW, Australia. Pp. 260–267. doi: 10.1109/ISTAS.2010.5514629

David Birch (2007). Digital Identity Management: Perspectives On The Technological, Business and Social Implications. Aldershot, Hants.

References

Magopets, O., Havrilenko, N., Yashchyshyna, I., Kobus, O., & Kononova, D. (2022)Strategic management accounting in the conditions of digitalization of the economy. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research* . HhеCzech republic, Vol. 12, Iss. 1 .P. 92–96. Retrieved from : http://eir.nuos.edu.ua/handle/123456789/5345

Polishchuk, O., Kulinich, T., Martynovych, N., & Popova, Y.(2022) Digitalization and Sustainable Development: the New COVID-19 Challenge Requires Non-standard Solutions. *Problemy Ekorozwoju*, 17(2), 69–79. Retrieved from: https://doi.org/10.35784/pe.2022.2.08.

Havrylenko, N., & Kozitska, N. (2022). Analitychne zabezpechennia tsyfrovykh transformatsii. Ekonomika ta suspilstvo, (38).[Analytical support of digital transformations]. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-38. [in Ukrainian].

Havrylenko, N., Hryshchenko, O., & Kozitska, N. (2022). Vplyv tsyfrovykh transformatsii na zmist fiskalnoho administruvannia. [The influence of digital transformations on the content of fiscal administration]. Ekonomika ta suspilstvo, (41) https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-38. [in Ukrainian].

Havrylenko, N. V. (2023). Informatsiia v umovakh tsyfrovizatsii publichno-pravovoho upravlinnia [Information in the conditions of digitization of public and legal administration] Ekonomichnyi prostir, (187), 39-43. DOI: https://doi.org/10.32782/2224-6282/187-6 [in Ukrainian].

Havrylenko, N. V. (2023). Rol tsyfrovizatsii u pravovomu rehuliuvanni okremykh funktsii orhaniv derzhavnoi vlady i upravlinnia.[The role of digitalization in legal regulation of certain functions of state authority and management bodies].Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: yurydychni nauky, 1 DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.5/01. [in Ukrainian].

Shtuchnyi intelekt v zhurnalistytsi: yurydychnyi aspekt ta ryzyky vykorystannia. [Artificial intelligence in journalism: legal aspect and risks of use]. https://rayon.in.ua/topics/667586-shtuchniy-intelekt-v-zhurnalistitsi-yuridichniy-aspekt-ta-riziki-vikoristannya.

Tsyfrova identychnist liudyny : yak yii zakhystyty. Ukrinform. [A person's digital identity: how to protect it. Ukrinform]. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3316842-cifrova-identicnist-ludini-ak-ii-zahistiti.html.

Lahlou S. (2008) Identity, Social Status, Privacy and Face-Keeping in Digital Society. *Social Sciences Information*. 2008. Vol. 47. No 3. Pp. 299–330.

Yang Y., Lewis E., Newmarch J.(2010) Profi le-Based Digital Identity Management – a Better Way to Combat Fraud. *Proceedings of 2010 IEEE International Symposium on Technology and Society*. Wollongong, NSW, Australia. Pp. 260–267. doi: 10.1109/ISTAS.2010.5514629

David Birch (2007). Digital Identity Management: Perspectives On The Technological, Business and Social Implications. Aldershot, Hants.

Анотація

Гавриленко Н. В. **Правові засади цифрової ідентифікації і репрезентації особистості. –** Стаття.

Стаття присвячена дослідженню деяких проблемних питань, які стосуються цифрової ідентичності, цифрової самоідентифікації особи та цифрового профілю. Пошуком відповідей на ці питання займаються не лише вчені гуманітарного спрямування, але й спеціалісти в сфері державного управління, фінансів, економіки, освіти, філософії і етики, високотехнологічних секторів економіки, оскільки формування цифрової ідентичності – це сфера особистої, корпоративної і національної безпеки. Завданнями дослідження, описаного в статті є визначення на підставі аналізу підходів до цифровізації суспільства, які склалися, можливих проблем в сфері формування цифрової ідентичності особи та виявлення основних шляхів вирішення таких проблем. Зауважено, що в українському законодавстві поки що відсутнє чітке визначення цього поняття, проте воно вже відіграє неабияку роль у всіх сферах життєдіяльності.

Проведене аналітичне дослідження по виявленню питань, які характеризують процеси цифровізації суспільства. В ході дослідження аргументовано, що в умовах цифрової економіки, яка припускає повсюдне використання великих масивів даних, особливого значення набуває рішення проблеми контролю над формуванням цифрової ідентичності громадянина. Вважаємо, що єдиний спосіб відновити повний контроль над цифровою проекцією людини – це зробити всі дані про користувача відкритими для нього. Досвід застосування відповідних цифрових профілей породжує нові ризики, які перераховані в представленій статті: втрати цифрового ідентифікатора, високих затрат, відсутності масовості таких проектів через відсутність загальних стандартів.

Проблеми цифрової ідентичності, цифрової ідентифікації і цифрового профілю є темами для подальшого серйозного суспільно-правового, професійного та наукового обговорення. Цифрова ідентичність здійснює все більший вплив на життя людини і суспільства. Формування цифрової ідентичності є питанням особистої, суспільної і національної безпеки.

Ключові слова: інформаційне право, цифровізація, цифровий профіль, ідентифікація, правове регулювання, закон.

Summary

Havrilenko N. V. **Legal principles of digital identification and representation of personality. –** Article.

The article is devoted to the study of some problematic issues related to digital identity, digital self-identification of a person and digital profile. The search for answers to these questions is not only conducted by humanitarian scientists, but also by specialists in the field of public administration, finance, economics, education, philosophy and ethics, high-tech sectors of the economy, since the formation of digital identity is a sphere of personal, corporate and national security. The tasks of the research described in the article are to determine, based on the analysis of existing approaches to digitalization of society, possible problems in the field of forming a person's digital identity and to identify the main ways to solve such problems. It is noted that the Ukrainian legislation does not yet have a clear definition of this concept, but it already plays a significant role in all spheres of life.

Analytical research was conducted to identify issues that characterize the processes of digitalization of society. In the course of the study, it is argued that in the conditions of the digital economy, which assumes the widespread use of large data sets, the solution to the problem of control over the formation of a citizen's digital identity is of particular importance. We believe that the only way to regain full control over the digital projection of a person is to make all data about the user open to him. The experience of using the appropriate digital profiles gives rise to new risks, which are listed in the presented article: loss of a digital identifier, high costs, lack of mass of such projects due to the lack of common standards. The problems of digital identity, digital identification and digital profile are topics for further serious socio-legal, professional and scientific discussion. Digital identity exerts an increasing influence on the life of a person and society. The formation of a digital identity is a matter of personal, public and national security.

Key words: information law, digitization, digital profile, identification, legal regulation, law.

УДК 342.951:351.713:339.543.66
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.24

В. В. Качан
orcid.org/0009-0007-0243-4872
кандидат юридичних наук,
начальник митного поста «Західний»
Київської митниці

ПРЕФЕРЕНЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ: ЗАГАЛЬНОПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Вступ. Постійна інтенсифікація зовнішньоекономічної діяльності, потреба у формуванні глобалізованої, ефективної та максимально лібералізованої системи міжнародних ланцюгів постачання обумовили запровадження та широке використання системи преференцій для переміщення товарів між окремими державами, всередині їх об'єднань і окремих територій. Тарифні та нетарифні преференції становлять базис лібералізованої торгівлі, але при цьому вимагають особливої уваги та контролю для попередження зловживань та порушень для уникнення негативного впливу на національних товаровиробників, економічні та інші стратегічні інтереси держав-учасниць. Вони відіграють значну роль у збалансованості митного регулювання через встановлення ставок імпортних та експортних мит, і, як наслідок, впливають на рівень надходжень до державного бюджету, а також виконують рятівну роль за недостатності окремих категорій товарів на ринку і формують особливий режим переміщення через кордони офіційних представників держав. За загальним правилом, сутність таких преференцій полягає у наданні більш вигідного конкурентного положення на внутрішніх ринках іноземним товарам, що походять з країн, що розвиваються, та найменш розвинених країн, порівняно з вітчизняними або походженням з розвинених країн, шляхом зменшення чи скасування мит. Крім того, їх може бути запроваджено з метою поліпшення умов для імпорту товарів, що відсутні або наявні в обмеженій кількості у певній державі (наприклад, товари медичного характеру для протидії захворюваності під час пандемії COVID-19), при створенні зон вільної торгівлі чи інших подібних за своїм призначенням утворень (вільних економічних зон), для окремих категорій посадових осіб (дипломатичний та консульський корпус). Надання та використання торговельних преференцій є ключовою метою Стамбульської програми дій, ухваленої на четвертій Конференція ООН з найменш розвинутих країн у 2013 р., що підтверджено в Цілі 17 сталого розвитку ООН – «Партнерство заради сталого розвитку» (UNCTAD, n.d. b; UN, 2015).

Преференційні механізми у митному регулюванні зовнішньоекономічної діяльності на теперішній час визнаються устояним стандартом, адже надають необхідне спрощення процедурам перетину митних кордонів, являють собою особливу систему виключень із загальних митних правил. Їх передбачено низкою міжнародних зобов'язань України, включаючи Угоду щодо спрощення процедур торгівлі СОТ, Міжнародну конвенцію щодо спрощення та гармонізації митних процедур ВМО, окремі положення Угоди про асоціацію України та ЄС, які містять вимоги щодо практичної реалізації заходів зы сприяння торгівлі, застосування преференційних механізмів у митному регулюванні зовнішньоекономічної діяльності.

Правовий напрямок наукових розробок у сфері преференційних механізмів у сфері зовнішньої торгівлі та зовнішньоекономічної діяльності представлений напрацюваннями представників науки митного права Є. Додіна, С. Ківалова, Б. Кормича, А. Мазура, О. Мальського, Т. Мармилової, М. Шульги та інших. Переважно вони мають прикладний характер, присвячені розгляду окремих видів преференційних режимів зовнішньої торгівлі, а загальнотеоретичні питання формування та застосування таких механізмів сприяння торгівлі, їх правової природи та напрямів розвитку у них наводяться оглядово. Це обумовлює обрання метою цієї статті означення базових теоретико-правових засад конституювання та динаміки преференційних механізмів у зовнішній торгівлі, їх суті та особливостей застосування та дієвості у мирний час, під час дії надзвичайного правового режиму воєнного стану в Україні.

Преференціями (від лат. praeferentia – перевага) є особливі пільги, пріоритети, сприятливі умови, привілеї та полегшення, що надаються державами одна одній на засадах взаємності або в односторонньому прядку для підтримки певних видів діяльності або з метою спрощення режимів перетину митних кордонів. Їх проявами можуть бути знижені податки, пільгові кредити, знижені тарифи та мито або їх скасування. Торговельні та митні преференції на теперішній час стали звичною практикою для подолання кризових тенденцій на ринках, підтримки економіки окремих держав, створення особливих режимів зовнішньої торгівлі усередині інтеграційних утворень, а також втіленням традицій дипломатичних зносин між державами. Такі преференції надають значних можливостей для широкого представлення товарів з країн, що розвиваються, та найменш розвинених країн, на внутрішніх ринках зарубіжних розвинених держав. Це зумовлює формування надійного механізму контролю за правильністю визначення країни походження товару. Крім того, отримання тарифних преференцій є інструментом зміни структури експорту для країн-бенефіціарів, а також орієнтація її на країни, що надають такі преференції. Також важливим є той факт, що розширення експорту є неможливим без збільшення виробництва, що сприяє не лише збільшенню кількісного складу товарів, а й створенню робочих місць та, як наслідок, підвищенню рівня життя населення і економічному зростанню таких країн у цілому. Система внутрішньодержавних преференцій може охоплювати схвалені державою переваги, пільги і пріоритети (списання боргів, зниження податків, пільг, кредити і митні платежі, прискорена амортизація основних фондів тощо) для окремих галузей національного господарства та вітчизняних підприємств, що мають стратегічне значення та у розвитку яких держави є особливо зацікавленими (Нагребельний, 1998).

Держави, що запроваджують митні преференції, розраховують на активізацію зовнішньоекономічних зв'язків, забезпечення результативної зовнішньоторговельної політики, і виконують у таких спосіб взяті на себе міжнародні зобов'язання. Фінансовим змістом преференційних механізмів є сприяння розширенню внутрішнього ринку розвиненої держави за рахунок економічно слабкішого торговельного партнера – з однієї сторони та надання допомоги вразливій державі – з іншої. Встановлені державою пільги зі сплати митних платежів заохочують зовнішньоторговельну співпрацю та сприяють залученню інвестицій та інших ресурсів, що активує міжнародне співробітництво. Зацікавленість держав у зниженні або скасуванні мита на товари, ввезення яких є необхідним для розвитку внутрішнього ринку, також є важливим фактором для запровадження митних преференцій. У Митному глосарії ЄС зазначається, що преференції у митній сфері є пільговим митним режимом для товарів на митну територію ЄС з певних країн або територій. ЄС уклав преференційні угоди з різними країнами чи групами країн, і вони є переважно двосторонніми. За допомогою преференцій звільняються від сплати митних зборів і податків товари, що надходять з країни, з якою була укладена така угода (Gerlach, n.d.).

Суть митних преференцій викладена у Принципах Женевської конференції ЮНКТАД 1964 р. (United Nations Conference on trade and development, 1964), зокрема у Принципі 8: «Міжнародна торгівля має бути взаємовигідною, базуватися на режимі найбільшого сприяння, і не чинити шкоди торговельним інтересам держав. Розвинені країни мають надавати поступки країнам, що розвиваються, і поширювати на них усі поступки, яких вони надають одна одній, і не повинні, надаючи такі поступки, вимагати від країн, що розвиваються, будь-яких поступок. Тарифні та нетарифні преференції мають запроваджуватися для країн, що розвиваються у цілому, без поширення на розвинені країни. Країни, що розвиваються, не повинні поширювати на розвинені країни преференційний режим, який діє між ними. Спеціальні преференції слід розглядати як перехідні та такі, що підлягають поступовому скороченню. Вони мають бути скасовані, коли ефективні міжнародні заходи, що гарантують принаймні еквівалентні переваги відповідним країнам, почнуть діяти» (p. 10–11).

Для визначення приналежності країни до тих, що розвиваються, необхідно звернутися до рекомендацій ООН, яка поділяє країни світу на дві основні категорії, а саме «розвинені країни» (Developed Countries, n.d.) та «країни, що розвиваються» (Developing Countries List, 2024; Developing Countries, n.d.). Ця класифікація базується на економічному статусі, зокре-

ма, показниках валового внутрішнього продукту (ВВП), валового національного продукту (ВНП), прибутку на душу населення, індустріалізації, рівня життя тощо (Bhwan, 2024). Також виокремлюються найменш розвинені країни, до яких належать 45 країн азійського (8), африканського (33), карибського (1) та тихоокеанського регіонів (3) (UN, n.d.).

Запровадження преференційних механізмів у зовнішній торгівлі та, зокрема, у обов'язковому її компоненті – переміщеннях через митні кордони держав – не передбачає повної відмови від стандартних митних формальностей, зокрема, митного контролю, митного огляду тощо. Вони здійснюються незалежно від того, застосовуються митні преференції або ні, адже виступають специфічним видом захисту держав та їх стратегічних (економічних, соціальних тощо) інтересів, а також втіленням здійснюваної державами зовнішньоторговельної політики. Як зазначається, у дослідницькій літературі, надання митних преференцій (взаємній чи невзаємній основі) при здійсненні торговельно-політичних відносин передбачає застосування наступних основних форм: 1) звільнення від сплати митних платежів за чинним в країні або митному союзі імпортним митним тарифом; 2) зниження ставок митних платежів; 3) встановлення тарифних квот на преференційне ввезення (вивезення) товарів (Ватагович, 2017).

Преференції є результатом співпраці країн, базованої на національних та взаємно погоджуваних підходах і традиціях товарообігу тощо. Для визначення таких преференцій UNCTAD було розроблено систему узагальнених преференцій, або Генеральну систему преференцій – тарифних пільг для країн, що розвиваються, які надаються на невзаємній основі розвиненими країнами (UNCTAD, n.d. a). Її базисними принципами є: добровільність надання розвиненими країнами односторонніх тарифних пільг на користь країн, що розвиваються, а також індивідуальність побудови національних схем преференцій. Вони використовуються при розробці національних систем преференцій окремих країн або регіональних інтеграційних об'єднань. Впровадженню цього механізму сприяє серія довідників UNCTAD щодо застосування системи преференції (UNCTAD, n.d. b), завдяки яким підвищується обізнаність експортерів та державних службовців у країнах, що розвиваються, щодо торговельних можливостей, доступних за цією системою та іншими преференційними торговельними угодами, а також кращому розумінню застосовних правил і норм з метою сприяння їх ефективній діяльності та якнайкращому використанню передбачених можливостей і поступок. Зокрема, відповідно до Довідника для ЄС (UNCTAD, 2022), кроками для використання преференційних механізмів є такі: 1. Перевірка покриття країни та визначення відповідної країни-бенефіціара; 2. Встановлення правильної тарифної класифікації товару, призначеного для експорту до ЄС у відповідності до комбінованої номенклатури; 3. Перевірка покриття продукту: визначення того, чи має продукт преференцію згідно зі схемою генеральної системи преференцій ЄС; 4. Оцінка преференційної маржі; 5. Дослідження можливостей отримання додаткових преференцій; 6. Встановлення відповідності критеріям походження, встановленим ЄС; 7. Перевірка умов доставки; 8. Підготовка документального підтвердження (р. 2–3).

Відповідно до Інструкції про порядок визначення країни походження товарів/послуг, оформлення та засвідчення сертифікатів відповідних форм, затвердженої Рішенням президії Торгово-промислової палати України від 27.02.2002 р., протокол № 21(5) (Президія Торгово-промислової палати України, 2002), «Генеральна система преференцій – система, яка визначає преференційні тарифні умови для окремих товарів, що експортуються з країн, які розвиваються (країни-бенефіціари), у розвинуті країни (країни-донори). Гарантовані цією системою пільги можуть виражатися у частковому або повному звільненні від ввізного мита» (п. 2.6).

У статті 281 Митного кодексу України (Верховна Рада України, 2012) відзначається, що «допускається встановлення тарифних пільг (тарифних преференцій) щодо ставок Митного тарифу України у вигляді звільнення від оподаткування ввізним митом, зниження ставок ввізного мита або встановлення тарифних квот відповідно до законодавства України та для ввезення товарів, що походять з держав, з якими укладено відповідні міжнародні договори».

Режим воєнного стану, введений Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» (Президент України, 2022), що затверджений Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX «Про затвердження Указу Пре-

зидента України «Про введення воєнного стану в Україні» (Верховна Рада України, 2022a), спричинив оновлення діючого законодавства і згадана ст. 281 Митного кодексу України була доповнена відповідно до Закону України від 21 червня 2022 р. «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо перегляду окремих пільг з оподаткування» (Верховна Рада України, 2022b) частиною шостою про встановлення тарифних преференцій у відповідь на дружні дії держав щодо реалізації законних прав та інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України. Подібних змін зазнав і Закон України від 16 квітня 1991 р. «Про зовнішньоекономічну діяльність» (Верховна Рада України, 1991). Крім того, у 2023 р. Перехідні положення Митного кодексу України було доповнено (Верховна Рада України, 2023) пунктом 9[29] щодо правил прямого транспортування товарів з країни походження та їх перебування під митним контролем країни транзиту (за умови наявності у преференційних правилах походження до міжнародних договорів про вільну торгівлю). Таке перебування має бути підтверджене наданням одного або декількох таких документів: сертифікати, митні декларації у митному режимі транзиту, книжка МДП (Carnet TIR), лист-підтвердження на офіційному бланку митних органів країн транзиту, єдиний транспортний документ, який регламентує перевезення товарів з країни експорту через країну (країни) транзиту; товаросупровідні документи, засвідчені митним органом країни експорту, з відомостями про накладення митного забезпечення.

Крім наведених нормативних документів, законодавством України передбачено низку інших преференцій – випадків звільнення від сплати мита, акцизного податку та податку на додану вартість під час ввезення товарів. Такі спрощення об'єднуються у наступні основні групи: ввезення товарів походженням з країн, до яких застосовується національний режим або режим найбільшого сприяння; ввезення товарів, що належать резиденту України чи вироблених ним за межами митної території України (раніше вивезених транспортних засобів; продукції морського промислу; повернення товарів українського походження; готової продукції з режиму переробки тощо); ввезення товарів для здійснення конкретних урядових програм (вільні економічні зони, гранти міжнародних фондів тощо); ввезення окремих товарів, визнаних законодавством України важливими для функціонування економіки України; ввезення товарів з країн, з якими укладені міждержавні угоди про вільну торгівлю, що передбачають взаємне звільнення від митних платежів. В останньому випадку умови звільнення від сплати ввізного мита встановлюються конкретними міждержавними угодами, які передбачають підтвердження країни походження товару сертифікатом про походження товару та сертифікатом з перевезення товару (Professional, n.d.).

Підсумовуючи, необхідно відзначити деякі характерні риси тарифних преференційних механізмів для розвитку зовнішньої торгівлі. Так, 1) їх застосування є можливим як на взаємній, так й на односторонній основі; 2) обмеженим є коло бенефіціарів – країни, що розвиваються, та найменш розвинені країни; 3) необхідність оформлення сертифікатів про підтвердження походження з країни цього пулу. У цілому, преференційні механізми, що забезпечують заходження на ринки розвинених країн товарів з країн, що розвиваються, не можна вважати абсолютно оптимальним інструментом зовнішньоторговельної діяльності у сучасних економічних реаліях, вони мають як позитивні, так й негативні сторони для країн, що їх надають та одержують. При їх запровадженні важливим є дотримання балансу та виваженості у формуванні митної політики держав з належним урахуванням усіх ризиків для соціального, економічного та політичного положення країн-донорів та країн-бенефіціарів.

Висновки. Преференційні механізми є важливим аспектом розвитку і лібералізації міжнародної торгівлі, окремим напрямком зовнішньоекономічної та митної політики держав. Охоплюючи тарифні та нетарифні заходи впливу, вони чинять рятівний вплив для економік країн-бенефіціарів, полегшують наслідки ризиків економічних навантажень та у цілому сприяють розвитку соціально-економічного стану таких країн. Проте поряд із цим важливим є встановлення такого збалансованого положення, за якого відбуватиметься й розвиток міждержавної торгівлі із забезпеченням підтримки країн, що розвиваються, та найменш розвинених країн, й захищатимуться національні інтереси країн-донорів і розвиватиметься взаємовигідний товарообмін, відбуватиметься зниження рівня економічної нерівності між країнами,

що розвиваються, найменш розвиненими та економічно розвиненими країнами. А зважаючи на можливі загрози правопорушень, важливим є удосконалення системи управління ризиками у митній справі для виявлення недостовірних відомостей про країну походження товарів.

Література

Ватагович, М. І. (2017). Сучасні теоретичні засади митного регулювання в контексті державного регулювання національної економіки: міжнародні аспекти. *Ефективна економіка*, 8. http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6933

Верховна Рада України. (1991, 16 квітня). Закон про зовнішньоекономічну діяльність № 959-XII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text

Верховна Рада України. (2012, 13 березня). Митний кодекс України № 4495-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text

Верховна Рада України. (2022a, 24 лютого). Закон про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 2102-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text

Верховна Рада України. (2022b, 21 червня). Закон про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо перегляду окремих пільг з оподаткування № 2325-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2325-20#n18

Верховна Рада України. (2023, 14 липня). Закон про внесення змін до Митного кодексу України щодо приведення порядку визначення країни походження товару у відповідність із Митним кодексом Європейського Союзу та забезпечення реалізації угод України про вільну торгівлю № 3261-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3261-20#Text

Нагребельний, В. (1998). Преференції. *Юридична енциклопедія*. Т. 5. К.: «Укр. енцикл.». https://leksika.com.ua/10150608/legal/preferentsiyi

Президент України. (2022, 24 лютого). Указ про введення воєнного стану в Україні № 64/2022. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text

Президія Торгово-промислової палати України. (2002, 27 лютого). Рішення про затвердження Інструкції про порядок визначення країни походження товарів/послуг, оформлення та засвідчення сертифікатів відповідних форм. Протокол № 21(5). https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0021571-02

Bhwan, P. (2024, January 7). List of Developed and Developing Countries in the World. *Tempo.co*. https://en.tempo.co/read/1818198/list-of-developed-and-developing-countries-in-the-world

Developed Countries. (n.d.). https://wisevoter.com/country-rankings/developed-countries/

Developing Countries List. (2024). https://cdn.ymaws.com/membership.globalfamilydoctor.com/resource/resmgr/documents/list_developing_countries_20.pdf

Developing Countries. (n.d.). https://www.worlddata.info/developing-countries.php

Gerlach. (n.d.). What are Preferences in customs? https://gerlach-customs.com/customs-glossary/preferences/

LexInform. (2022, 1 липня). Кабінет Міністрів надаватиме тарифні преференції у відповідь на дружні дії інших держав. https://lexinform.com.ua/zakonodavstvo/kabinet-ministriv-nadavatyme-taryfni-preferentsiyi-u-vidpovid-na-druzhni-diyi-inshyh-derzhav/

Professional. (n.d.). Пільги та преференції. https://qdpro.com.ua/uk/catalogue/16080000

UN. (2015). The 17 Goals. https://sdgs.un.org/goals

UN. (n.d.). UN list of least developed countries. https://unctad.org/topic/least-developed-countries/list

UNCTAD. (2022). Generalized System of Preferences. Handbook on the scheme of the european union united nations conference on trade and development. Fifth edition. https://unctad.org/system/files/official-document/itcdtsbmisc25rev5_en.pdf

UNCTAD. (n.d. a). Generalized System of Preferences. https://unctad.org/topic/trade-agreements/generalized-system-of-preferences

UNCTAD. (n.d. b). GSP – Handbooks. https://unctad.org/publications-search?f%5B0%5D=product%3A498

United Nations Conference on trade and development. (1964). Proceedings. https://unctad.org/en/Docs/econf46d141vol1_en.pdf

References

Vatahovych, M. I. (2017). Suchasni teoretychni zasady mytnoho rehuliuvannia v konteksti derzhavnoho rehuliuvannia natsionalnoi ekonomiky: mizhnarodni aspekty. *Efektyvna ekonomika*, 8. http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6933 [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. (1991, 16 kvitnia). Zakon pro zovnishnoekonomichnu diialnist № 959-XII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. (2012, 13 bereznia). Mytnyi kodeks Ukrainy № 4495-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. (2022a, 24 liutoho). Zakon pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini» № 2102-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. (2022b, 21 chervnia). Zakon pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo perehliadu okremykh pilh z opodatkuvannia № 2325-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2325-20#n18 [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. (2023, 14 lypnia). Zakon pro vnesennia zmin do Mytnoho kodeksu Ukrainy shchodo pryvedennia poriadku vyznachennia krainy pokhodzhennia tovaru u vidpovidnist iz Mytnym kodeksom Yevropeiskoho Soiuzu ta zabezpechennia realizatsii uhod Ukrainy pro vilnu torhivliu № 3261-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3261-20#Text [in Ukrainian].

Nahrebelnyi, V. (1998). Preferentsii. *Yurydychna entsyklopediia*. T. 5. K.: «Ukr. entsykl.». https://leksika.com.ua/10150608/legal/preferentsiyi [in Ukrainian].

Prezydent Ukrainy. (2022, 24 liutoho). Ukaz pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini № 64/2022. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text [in Ukrainian].

Prezydiia Torhovo-promyslovoi palaty Ukrainy. (2002, 27 liutoho). Rishennia pro zatverdzhennia Instruktsii pro poriadok vyznachennia krainy pokhodzhennia tovariv/posluh, oformlennia ta zasvidchennia sertyfikativ vidpovidnykh form. Protokol № 21(5). https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0021571-02 [in Ukrainian].

Bhwan, P. (2024, January 7). List of Developed and Developing Countries in the World. *Tempo.co*. https://en.tempo.co/read/1818198/list-of-developed-and-developing-countries-in-the-world

Developed Countries. (n.d.). https://wisevoter.com/country-rankings/developed-countries/

Developing Countries. (n.d.). https://www.worlddata.info/developing-countries.php

Developing Countries List. (2024). https://cdn.ymaws.com/membership.globalfamilydoctor.com/resource/resmgr/documents/list_developing_countries_20.pdf

Gerlach. (n.d.). What are Preferences in customs? https://gerlach-customs.com/customs-glossary/preferences/

LexInform. (2022, 1 lypnia). Kabinet Ministriv nadavatyme taryfni preferentsii u vidpovid na druzhni dii inshykh derzhav. https://lexinform.com.ua/zakonodavstvo/kabinet-ministriv-nadavatyme-taryfni-preferentsiyi-u-vidpovid-na-druzhni-diyi-inshyh-derzhav/ [in Ukrainian].

Professional. (n.d.). Pilhy ta preferentsii. https://qdpro.com.ua/uk/catalogue/16080000 [in Ukrainian].

UN. (2015). The 17 Goals. https://sdgs.un.org/goals

UN. (n.d.). UN list of least developed countries. https://unctad.org/topic/least-developed-countries/list

UNCTAD. (2022). Generalized System of Preferences. Handbook on the scheme of the european union united nations conference on trade and development. Fifth edition. https://unctad.org/system/files/official-document/itcdtsbmisc25rev5_en.pdf

UNCTAD. (n.d. a). Generalized System of Preferences. https://unctad.org/topic/trade-agreements/generalized-system-of-preferences

UNCTAD. (n.d. b). GSP – Handbooks. https://unctad.org/publications-search?f%5B0%5D=product%3A498

United Nations Conference on trade and development. (1964). Proceedings. https://unctad.org/en/Docs/econf46d141vol1_en.pdf

Анотація

Качан В. В. **Преференційні механізми у зовнішній торгівлі: загальноправовий аспект. –** Стаття.

У даній статті досліджено загальнотеоретичні правові аспекти функціонування преференційних механізмів у зовнішньоекономічній діяльності. Відзначено, що сутність преференцій полягає у наданні більш вигідного конкурентного положення на внутрішніх ринках іноземним товарам, що походять з країн, що розвиваються, та найменш розвинених країн, порівняно з вітчизняними або походженням з розвинених країн, шляхом зменшення чи скасування мит. Також їх може бути запроваджено з метою поліпшення умов для імпорту товарів, що відсутні або наявні в обмеженій кількості у певній державі, при створенні зон вільної торгівлі чи інших подібних за своїм призначенням утворень, для окремих категорій посадових осіб. Окреслено позитивні риси та можливі ризики запровадження преференційних механізмів у зовнішній торгівлі. Відзначено необхідність формування надійного механізму контролю за правильністю визначення країни походження товару, оскільки цей фактор визначає застосовність до переміщуваних товарів преференційного режиму. Охарактеризовано зміни до законодавства України у сфері застосування преференційного митного регулювання, що викликані впровадженням в Україні режиму воєнного стану. Характерними рисами тарифних преференційних механізмів для

розвитку зовнішньої торгівлі визначені наступні: їх застосування є можливим як на взаємній, так й на односторонній основі; обмеженим є коло бенефіціарів – країни, що розвиваються; необхідність оформлення сертифікатів про підтвердження походження з країни цього пулу. Відзначено, що преференційні механізми, які забезпечують заходження на ринки розвинених країн товарів з країн, що розвиваються, не можна вважати абсолютно оптимальним інструментом зовнішньоторговельної діяльності у сучасних економічних реаліях, вони мають як позитивні, так й негативні сторони для країн, що їх надають та одержують. При їх запровадженні важливим є дотримання балансу та виваженості у формуванні митної політики держав з належним урахуванням усіх ризиків для соціального, економічного та політичного положення країн-донорів та країн-бенефіціарів.

Ключові слова: зовнішньоекономічна діяльність, митна справа, тарифні та нетарифні заходи, лібералізація, країна походження.

Summary

Kachan V. V. **Preferential mechanisms in foreign trade: general legal aspect.** – Article.

This article examines the general theoretical legal aspects of functioning of preferential mechanisms in foreign economic activity. It is noted that the essence of preferences is to provide a more favorable competitive position for foreign goods, originating from developing countries in domestic markets and less developed countries, compared to domestic or origin from developed countries, by reducing or eliminating customs. They can also be introduced in order to improve the conditions for the import of goods that are absent or available in limited quantities in a certain state, when creating free trade zones or other entities similar in their purpose, for certain categories of officials. The positive features and possible risks are outlined of introduction of preferential mechanisms in foreign trade. It is noted that it is necessary to form a reliable mechanism for controlling the correctness of determining the country of origin of the goods, since this factor determines the applicability to the transferred goods of the preferential regime. The article characterizes the changes to the legislation of Ukraine in the sphere of application of preferential customs regulation caused by introduction of martial law in Ukraine. The characteristic features of tariff preferential mechanisms for the development of foreign trade are the following: their use is possible both on mutual and unilateral bases; the range of beneficiaries is limited – the developing countries; the need to issue certificates of proof of origin from the country of this pool. It is noted that the preferential mechanisms that ensure the entry of goods into the markets of developed countries from developing countries cannot be considered an absolutely optimal instrument of foreign trade activity in modern economic realities, they have both positive and negative aspects for the countries providing and receiving them. When introducing them, it is important to maintain balance and poiseness in the formation of customs policy of states with due regard to all risks to the social, economic and political situation of donor-countries and beneficiary-countries.

Key words: foreign economic activity, customs affairs, tariff and non-tariff measures, liberalization, country of origin.

УДК 340.5, 342.7, 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.25

Л. Л. Лабенська
orcid.org/0000-0003-2936-2024
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
Університету митної справи та фінансів

Д. О. Трескін
orcid.org/0000-0001-6614-4865
старший викладач кафедри міжнародного права
Університету митної справи та фінансів

ПІДСТАВИ ДИСКРИМІНАЦІЇ (ОЗНАКИ ОСОБОВОГО СТАТУСУ) НА ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ

Чинне національне законодавство на рівні Конституції України та відповідних профільних законів, а також міжнародно-правові акти в сфері прав людини містять положення про забезпечення рівності та заборону будь-якої дискримінації. Здавалося б, існуючих заборонних норм має бути достатньо для ефективного запобігання та протидії дискримінації. У той же час, реалії життя в Україні свідчать про зворотне – збільшення випадків дискримінації, в тому числі й на державній службі. Це зумовлено в також тим, що дискримінація має безліч форм вираження, а тому, необхідне здійснення їх класифікації для визначення сутності даного явища та в подальшому розробки дієвих превентивних заходів.

Визначення змісту дискримінації, її класифікація, основні підстави, а також виявлення та припинення випадків дискримінації на державній службі є предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Різні аспекти дискримінаційних студій є предметом дослідження у наукових роботах О.Р. Дашковської, Т.О. Коломоєць, А.М. Кучука, К.Б. Левченко, С.М. Перепьолкіна, Д.В. Приймаченка, Г.О. Христової, І.В. Янковець та інших. Разом з тим, аналіз вищезазначених робіт дозволяє зробити висновок, що переважно приділяється увага саме окремим видам дискримінації (наприклад, жінок в сфері праці) та механізмам її протидії (врегулювання складів адміністративних правопорушень, як приклад). Відповідно фундаментальні питання: визначення поняття, змісту, форм та підстав дискримінації в цілому та не державній службі, зокрема, потребують подальших наукових досліджень.

Основними джерелами нормативно-правової регламентації принципу рівності та антидискримінації на державній службі є: Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», Закон України «Про державну службу» та інші відповідні нормативні акти національного та міжнародного права.

На підтвердження значущості проблеми дискримінації та її поширеності в цілому та на державній службі, зокрема, виступають дослідження фахівців провідних наукових закладів, експертних установ та профільних громадських організацій, відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування. Варто відзначити активну роботу в цьому напрямку колективів Інституту держави та права імені В.М. Корецького НАНУ, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрНУ, Національного агентства України з питань державної служби, Державної регуляторної служби України, Центру адаптації державної служби до стандартів ЄС тощо.

Наприклад, Аналіз рівня задоволеності умовами державної служби в частині врахування у кадровій політиці принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків свідчить про поширеність дискримінації на різних етапах проходження державної служби, від прийняття – до припинення. Так, більше 60 % опитаних державних службовців зазначили,

що під час співбесіди при прийомі на державну службу мали місце дискримінаційні питання стосовно сімейного статусу, планів взяти шлюб, наявності дітей та планів щодо народження дітей (Аналіз рівня задоволеності умовами державної служби …, 2022).

Мета статті – здійснити аналіз змісту поняття «дискримінація», її форм та основних підстав; визначити закономірності та сформулювати авторські підходи/бачення щодо розуміння дискримінації, її підстав і засобів запобігання та протидії, зокрема й на державній службі.

Вивчення міжнародно-правових стандартів, закордонного законодавства та правозастосовної практики в порівняльній перспективі показало, що, незважаючи на положення про заборону дискримінації у всіх міжнародно-правових актах, прийнятих в рамках ООН (зокрема, у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., Міжнародному пакті про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р.), у спеціалізованих актах, спрямованих на запобігання дискримінації в певних сферах (Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р., Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р., Конвенції МОП № 111 про дискримінацію у сфері праці та занять від 25 червня 1958 р. та ін.), у Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1959 р., а також у конституціях та галузевому законодавстві демократичних країн, викорінити повністю дане явище з усіх сфер суспільного життя не вдалося жодній країні світу.

Стаття 1 Закону України «Про державну службу» регламентує, що державна служба – це публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави (ЗУ «Про державну службу», 2015).

Одним з базових принципів державної служби є принцип забезпечення рівного доступу до державної служби. Рівний доступ до державної служби передбачає право кожного громадянина на зайняття будь-якої державної посади без будь-якої дискримінації. Тобто йдеться не про те, що на першу вимогу громадянина йому буде надано посаду на державній службі, а про те, що за наявності вакансії у всіх громадян, які відповідають кваліфікаційним вимогам, є рівні можливості цю посаду отримати. Іншими словами, має бути виключена дискримінація будь-якого претендента з таких підстав, як: стать, раса, національність, мова, соціальне походження та майновий стан, місце проживання, переконання та ставлення до релігії та інше. На нашу думку, ці підстави, які характеризують особу та визначають її унікальні особливості (атрибутують їх) і є ознаками особового статусу.

Право рівного доступу до державної служби, встановлене у статті 21 Загальної декларації прав людини, відображено у більшості правових актів міжнародного рівня. В Європейській Конвенції про захист прав людини відсутні норми права громадян на доступ до державної служби, але воно закріплено конституціями більшості європейських держав.

Так, Т.О. Коломоєць, досліджуючи питання правового врегулювання попередження дискримінації в сфері публічної влади, зазначає, що: «умовно можна виділити два рівні «правової фільтрації» регулювання відносин у сфері публічної служби з урахуванням її антидискримінаційної спрямованості». До першого відповідно відносяться Конституція України та відповідне профільне законодавство, для другого – характерним є закріплення «фундаменту» для використання ресурсу «антидискримінаційних правових стандартів», зафіксованих в універсальних нормативно-правових актах (актах першого рівня), що застосовуються для сфери публічної служби.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» дискримінація визначається, як ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі - певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними (ЗУ «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», 2012).

Європейський Суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) послуговується визначенням дискримінації, відповідно до якого в поняття включено в цілому випадки, коли до якоїсь особи чи групи осіб без належних підстав ставляться менш сприятливо, ніж до іншої особи чи групи осіб, навіть якщо більш сприятливе ставлення не вимагається за Конвенцією, тобто, рівність є порушеною.

Наприклад, І.В. Янковець запропоновано авторське визначення дискримінації як «особливого порушення прав людини і громадянина, сутність якого полягає у запереченні свободи, рівності та гідності особи (групи осіб), або в унеможливленні втілити ці цінності у суспільних відносинах на власний розсуд у формах діяльності, які за змістом та наслідками не порушують прав інших осіб». Крім того, вона запропонувала п'ять основних періодів розвитку дискримінації, як правового явища нерівності в суспільстві (Янковець, 2020, с. 44).

Вважаємо, що заслуговує на увагу та підтримку позиція С.В. Ковбасюка, котрий звернув увагу, що визначити поняття дискримінації непросто з огляду на низку обставин. По-перше, дискримінація є ставленням до людини з порушенням принципу рівності, тому складність визначення дискримінації є наслідком проблем визначення концепту рівності. По-друге, критерії дискримінації не завжди є однозначними та можуть зумовлювати сумніви в їхній обґрунтованості (Ковбасюк, 2019, с. 260).

У своїх проявах дискримінація має дві основні форми: дискримінація de jure (або правова), закріплена в законах, і de facto (або не офіційна), що укорінилася в соціальних звичаях. На відміну від дискримінації de jure, яка може бути ліквідована через зміну законодавчої бази, дискримінацію de facto викорінити непросто, через те, що вона існує тривалий час на підставі певних негативних практик, стереотипів і забобонів, вибудуваних суспільством. Такі стереотипи, наприклад, стосуються працівників пенсійного віку, тобто більшість роботодавців не готові прийняти літнього працівника на вільне вакантне місце і надають перевагу працівникові молодшого віку (ейджизм).

Залежно від характеру форм зовнішнього прояву дискримінацію поділяють на активну та пасивну. Проявами пасивної форми дискримінації є утримання уповноважених суб'єктів від вжиття заходів щодо вирівнювання юридичних статусів, координації прав та обов'язків, розроблення заходів забезпечення, усунення порушень принципу рівності. Активні ж форми розрізняються за рівнем інтенсивності зовнішнього прояву і характером наслідків, що настали. Це можуть бути дискримінаційні цензи та необґрунтовані вимоги щодо відповідності професійного рівня певним посадам на державній службі.

Дискримінація також може мати пряму та непряму форми. За прямої дискримінації рівність порушується запереченням деяких прав, свобод, обов'язків певних осіб, а за непрямої створюються перешкоди у їх реалізації. Якщо пряма дискримінація може бути безпосередньо закріплена в законі або виражатися як відкрита перевага одних людей над іншим, то непряма швидше пов'язана зі стереотипами, що склалися в суспільстві.

Деякі дослідники поділяють дискримінацію за характером наслідків, на позитивну та негативну. Вони вважають, що негативна дискримінація є встановленням відмінностей однієї соціальної групи стосовно іншої, і це є очевидним. Однак, припускають те, що дискримінація (різне ставлення) є не лише негативним явищем, аргументуючи, що держави у своєму внутрішньому законодавстві закріплюють для певних груп населення норми-преференції, створені задля додаткового соціального захисту цих громадян. Як приклад, в багатьох державах існує практика квотування для певних уразливих категорій осіб (жінки, інваліди, меншини тощо).

На нашу думку, така позиція щодо існування саме позитивної дискримінації зумовлена специфікую перекладу відповідних першоджерел, де регламентовано це поняття.

Ми не вважаємо дискримінацією позитивні дії, які вживаються державами для вирівнювання статусу уразливих груп населення. Визначати такі дії як «позитивна дискримінація», є не зовсім коректо, оскільки відповідно до міжнародно-правових документів юридичне значення поняття «дискримінація» не дозволяє розглядати це явище як виправдане ні за яких обставин. Дії, які мають законну мету, носять необхідний та доцільний характер

не є дискримінацією, навіть якщо формально мають деякі її ознаки. Саме тому, доречніше говорити про позитивні дії та позитивні заходи. Не буде вважатися дискримінацією чоловіків прийом на роботу жінок чи інвалідів за встановленими законодавством квотами; не буде дискримінацією застосування особливих правил включення жінок до виборчих списків партії за встановленими квотами; не буде вважатися дискримінацією висування до кандидатів на виборчу посаду певних виборчих вимог (цензів) (Лабенська, Татарінов, 2021, с. 56).

Також не є дискримінаційними такі соціально-правові заходи, що спрямовані на встановлення фактичної рівності, наприклад, надання допомоги на дітей для малозабезпечених сімей, пенсійні доплати до рівня прожиткового мінімуму малозабезпеченим особам.

Вважається, що найчастіше підставами (ознаками особового статусу) дискримінації є: раса, колір шкіри, мова, громадянство, національне походження, соціальне походження, соціальний статус, стать, сімейний стан, шлюб, вагітність, ідеологічні погляди; політичні думки, релігія; приналежність до профспілок; стан здоров'я, наявність певних захворювань (ВІЛ), вік, непрацездатність, погашена судимість, особисте життя, сексуальна орієнтація, майновий стан, посада, місце проживання тощо.

Разом з тим, у науковій літературі досить часто зустрічаються такі визначення як «особовий статус», «індивідуальний статус особи» або «персональний статус особи». На нашу думку, вищезазначені поняття мають тотожне змістовне наповнення та застосовуються в однаковому розумінні.

Переважно, особа дискримінується одразу за декількома ознаками, тому можна стверджувати про існування множинної дискримінації, як її окремої форми. Ця форма пов'язана з дискримінацією особи за двома або декількома підставами чи в певних сферах життя. Найчастіше під множинну дискримінацію підпадають вразливі групи населення в найбільш значущих сферах життя: вагітні жінки при працевлаштуванні, представники етнічних меншин при доступі до освіти, жінки при призначенні на керівні посади в органах державної служби.

Держава повинна проводити послідовну політику щодо викорінення дискримінації у всіх сферах суспільного життя не лише з її окремих підстав, а й з урахуванням реальної ситуації в суспільстві, тим самим борючись із множинною дискримінацією.

Отже, дискримінація є складним соціальним явищем. Розуміння та знання її класифікації є необхідним для кожної держави з метою здійснення максимально дієвої антидискримінаційної політики з метою забезпечення принципу рівності.

Недостатній рівень професійної кваліфікації співробітників відповідних правоохоронних органів та уповноважених посадових осіб, до яких звертаються заявники з-приводу встановлення, попередження та розслідування фактів дискримінації, а також відсутність ефективних національних засобів правового захисту, змушує українських громадян звертатися за захистом порушених прав до ЄСПЛ та інших універсальних договірних органів з захисту прав людини.

На підставі проведеного дослідження автори дійшли наступних висновків:

– по-перше, щодо термінологічного різнотлумачення «статусу особи» можна зазначити, що такі поняття як: особовий статус, індивідуальний, персональний статус є тотожними за правовим наповненням;

– по-друге, найпоширенішими серед підстав дискримінації, в тому числі на державній службі, є різниця у ставленні за ознаками: статі, віку, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних, ідеологічних поглядів або інших переконань, народження, громадянства, місця проживання, приналежності до національних меншин, соціального походження, соціального статусу, майнового стану, сімейного стану, шлюбу, вагітності, особистого життя, сексуальної орієнтації, стану здоров'я, наявності певних захворювань (ВІЛ), непрацездатності, посади, приналежності до профспілок, погашеної судимості або за будь-якими іншими ознаками;

– по-третє, досить поширеними є прояви дискримінації за декількома ознаками особового статусу, що дає підстави стверджувати про наявність множинної дискримінації, зокрема на державній службі.

Література

Аналіз рівня задоволеності умовами державної служби в частині врахування у кадровій політиці принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків. Державна регуляторна служба України. К. 2022. URL: https://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Rezultatamy_opytuvannya_Gender_v_detalyah.pdf

Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII/ Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text

Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 вересня 2012 року: із змін., внес. Законом №1263-VII від 275 13.05.2014 р. Законодавство України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17

Янковець І. В. Дискримінація та інституційний механізм подолання її в Україні : дис. … доктора філософії з права. URL: http:// dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/14440/Дисертація%20 Янковець.pdf?sequence=4&isAllowed=y

Ковбасюк С. В. Напрями інституалізації недискримінації в Україні. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 12. С. 259–265.

Лабенська Л. Л., Татарінов В. І. Регламентація виборчих цензів при формуванні органів місцевого самоврядування: історія та сучасність. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 53-56

Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8 вересня 2005 р. №2866-IV: із змінами, внес. Законом №2229-VIII від 07.12.2017. Законодавство України: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15/

References

Derzhavna reghuljatorna sluzhba Ukrajiny (2022) *Analiz rivnja zadovolenosti umovamy derzhavnoji sluzhby v chastyni vrakhuvannja u kadrovij polityci pryncypu zabezpechennja rivnykh prav ta mozhlyvostej zhinok ta cholovikiv* [Analysis of the level of satisfaction with the conditions of civil service in terms of the principle of ensuring equal rights and opportunities for women and men in the personnel policy], Kyiv https://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Rezultatamy_opytuvannya_Gender_v_detalyah.pdf [in Ukrainian]

Pro derzhavnu sluzhbu (2015): Zakon Ukrajiny vid 10 ghrudnja 2015 r. # 889-VIII/ Verkhovna Rada Ukrajiny. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text

Pro zasady zapobighannja ta protydiji dyskryminaciji v Ukrajini (2014): Zakon Ukrajiny vid 6 veresnja 2012 roku. Zakonodavstvo Ukrajiny: veb-sajt. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17

Jankovecj I. V. (2020) *Dyskryminacija ta instytucijnyj mekhanizm podolannja jiji v Ukrajini* [Discrimination and the institutional mechanism for overcoming it in Ukraine] (PhD Thesis) http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/14440/Dysertacija%20Jankovecj.pdf?sequence=4&isAllowed=y [in Ukrainian]

Kovbasjuk S. V. (2019) Naprjamy instytualizaciji nedyskryminaciji v Ukrajini [Directions of institutionalization of non-discrimination in Ukraine]. *Entrepreneurship, economy and law*, # 12, pp. 259–265. [in Ukrainian]

Labensjka L. L., Tatarinov V. I. Reghlamentacija vyborchykh cenziv pry formuvanni orghaniv miscevogho samovrjaduvannja: istorija ta suchasnistj [Regulation of electoral qualifications in the formation of local self-government bodies: history and modernity], *Legal scientific electronic journal*, # 9. pp. 53-56 [in Ukrainian]

Pro zabezpechennja rivnykh prav ta mozhlyvostej zhinok i cholovikiv (2005): Zakon Ukrajiny vid 8 veresnja 2005 r. #2866-IV. Zakonodavstvo Ukrajiny: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15/

Анотація

Лабенська Л. Л., Трескін Д. О. **Підстави дискримінації (ознаки особового статусу) на державній службі. –** Стаття.

Статтю присвячено аналізу основних положень різновекторного дослідження щодо визначення змісту дискримінації, критеріїв її класифікації, поділу на певні види та підстави (за ознаками особового статусу), удосконаленню механізму адміністративної відповідальності за порушення принципу рівності. Термін «дискримінація» може застосовуватись по відношенню до різних соціальних, політичних, вікових, гендерних, етнічних, національних, релігійних, мовних та інших груп. Також він має тісний зв'язок з реалізацією принципу рівності всіх перед законом, оскільки припускає неправомірний відступ від останнього. Заборона дискримінації є загальновизнаним принципом міжнародного права, що підтверджується нормами значної кількості міжнародно-правових актів універсального та регіонального рівнів.

Автори статті аналізують положення основних міжнародних, регіональних та національних правових актів, котрі закріплюють та регламентують поняття «дискримінація», її ознаки та підстави. В свою чергу, дискримінація є вкрай небезпечним явищем, яке, нажаль в умовах сьогодення, набуває значних масштабів та несе великі ризики сучасному суспільству. Викликає занепокоєння поява значної

кількості випадків дискримінації за множинними підставами. Правова концепція міжсекторної, тобто множинної дискримінації, нажаль поки що не працює в повній мірі, тобто не імплементована до норм відповідного антидискримінаційного законодавства а ні на міжнародному, а ні на національному рівнях, що тягне за собою збільшення випадків розгляду судами позовів виключно за одиночними підставами (за ознаками особового статусу). Про це свідчить наведена статистика зафіксованих випадків дискримінації, зокрема й на державній службі.

Окремі положення статті стосуються пропозицій авторів щодо необхідності запровадження дієвого механізму притягнення до адміністративної відповідальності за порушення принципу рівності (як результат дискримінації). Проаналізовавши положення відповідного законодавства, автори статті наполягають на необхідності внесення змін до відповідного нього, з метою удосконалення механізму адміністративної відповідальності, щоб якомога більше можна було гарантувати дотримання принципу рівності, тобто унеможливлення будь-якої дискримінації.

Ключові слова: дискримінація, підстави дискримінації, види дискримінації, особовий статус, принцип рівності, державна служба.

Summary

Labenska L. L., Treskin D. O. **Discrimination grounds (personal status characteristics) in public service. –** Article.

The article analyzes the main provisions of a multidisciplinary study on defining the content of discrimination, the criteria for its classification, division into certain types and grounds (based on personal status), and improvement of the mechanism of administrative liability for violation of the principle of equality. The term "discrimination" can be applied to various social, political, age, gender, ethnic, national, religious, linguistic and other groups.

The authors of the article analyze the provisions of the main international, regional and national legal acts that enshrine and regulate the concept of "discrimination", its signs and grounds. In turn, discrimination is an extremely dangerous phenomenon, which, unfortunately, is gaining significant proportions and poses great risks to modern society. The emergence of a significant number of cases of discrimination on multiple grounds is a cause for concern. Unfortunately, the legal concept of multiple discrimination is not yet fully operational, i.e. it has not been implemented in the relevant anti-discrimination legislation either at the international or national level, which leads to an increase in cases of court consideration of claims based solely on single grounds (personal status). This is evidenced by the statistics of recorded cases of discrimination, including in the civil service.

Certain provisions of the article relate to the authors' proposals regarding the need to introduce an effective mechanism for bringing to administrative liability for violation of the principle of equality (as a result of discrimination). The analysis of the provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offenses gives grounds to assert that such offenses are not mentioned, nor is it established to what extent the perpetrators should be held administratively liable in such cases, there is no procedure for bringing to administrative responsibility in such cases, and the subjects authorized to take such actions and to file cases of administrative offenses are not defined. The authors of the article insist on the need to amend the relevant legislation in order to improve the mechanism of administrative liability so that the principle of equality, i.e., the prevention of any discrimination, can be guaranteed as much as possible.

Key words: discrimination, grounds for discrimination, types of discrimination, personal status, principle of equality, public service.

УДК 349.41
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.26

В. В. Нежевело
orcid.org/0000-0003-4596-4818
доктор філософії спеціальності 081 «Право»,
доцент кафедри приватного та соціального права
Сумського національного аграрного університету

О. В. Урютін
orcid.org/0009-0006-8373-1168
здобувач вищої освіти юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ «МОВЧАЗНОЇ ЗГОДИ» ЯК КОНСТРУКТИВНОГО ЕЛЕМЕНТУ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА БЕЗОПЛАТНУ ПРИВАТИЗАЦІЮ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК

Право на землю має бути забезпечено не лише шляхом банального закріплення прав та гарантій в нормативно правових актах, але й через призму можливості чинення реальних, спрямованих на досягнення результату, дій.

Доволі тривалий період часу національним земельним законодавством закріплено право на безоплатну приватизацію земельних ділянок громадянами.

Так, частиною 6 статті 118 Земельного кодексу (Земельний кодекс, 2002) відображено, що громадяни, зацікавлені в одержанні безоплатно у власність земельної ділянки із земель державної або комунальної власності для ведення фермерського господарства, ведення особистого селянського господарства, ведення садівництва, будівництва та обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибної ділянки), індивідуального дачного будівництва, будівництва індивідуальних гаражів у межах норм безоплатної приватизації, подають згідно читко визначеній даною нормою процедурі клопотання до відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповідно до повноважень, визначених статтею 122 Земельного кодексу.

Вимоги до клопотання також встановленні даною нормою законодавства.

Частиною 7 статті 118 Земельного кодексу (Земельний кодекс, 2002) регламентовано, що відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповідно до повноважень, визначених статтею 122 Зеиельного Кодексу, розглядає клопотання у місячний строк і дає дозвіл на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки або надає мотивовану відмову у його наданні. Підставою відмови у наданні такого дозволу може бути лише невідповідність місця розташування об'єкта вимогам законів, прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів, генеральних планів населених пунктів та іншої містобудівної документації, схем землеустрою і техніко-економічних обґрунтувань використання та охорони земель адміністративно-територіальних одиниць, проектів землеустрою щодо впорядкування територій населених пунктів, затверджених у встановленому законом порядку.

У разі якщо у місячний строк з дня реєстрації клопотання відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповідно до повноважень не надав дозволу на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки у власність особи, якій належить право власності на об'єкт нерухомості (жилий будинок, іншу будівлю, споруду), розташований на такій земельній ділянці, або мотивовану відмову у його наданні, то особа, зацікавлена в одержанні безоплатно у власність земельної ділянки із земель державної або комунальної

власності, у місячний строк з дня закінчення зазначеного строку має право замовити розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки без надання такого дозволу, про що письмово повідомляє відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування. До письмового повідомлення додається договір на виконання робіт із землеустрою щодо відведення земельної ділянки (Земельний кодекс, 2002).

Таким чином, вбачається прояв одного з ключових принципів земельного законодавства, такого як принцип правової визначеності при врегулюванні земельних правовідносин, на чому доречно акцентувати особливу увагу.

Але ж, на практиці громадяни стикаються з низкою проблем у реалізації даного права на безоплатну приватизацію ділянок, що обумовлено в тому числі можливістю органами влади спекулювати наданими повноваженнями, зокрема і в аспекті поняття дискреційних повноважень.

В свою чергу, не є усталеною точка зору, чи мають у цьому випадку повноваження органу-розпорядника дискреційний характер.

Так, при реалізації процедури безоплатної приватизації ділянок, в першу чергу необхідно чітко усвідомлювати який саме суб'єкт є розпорядником земельної ділянки, яку громадяни мають намір відчужити у особисту власність, адже від даного нюансу залежить процедура та покроковість дій щодо реалізації наданого земельним законодавством права.

У науковій літературі визначаються різні підстави для класифікації суб'єктів публічного адміністрування, зокрема за структурними елементами системи суб'єктів публічного адміністрування (Piddubnyi O.Yu., Rudenko L.D., Hbur L.V., Nezhevelo V.V., Oleksiuk V.P., 2021, с. 26–32).

Доречно звернути одразу увагу і на тому факті, що законодавче розмежування земель державної та комунальної власності без належного механізму адміністрування призводить до істотних корупційних ризиків у сфері використання таких земель, втрат грошових надходжень до державного та місцевого бюджетів. Для прикладу, за офіційними даними, Держгеокадастр на початок 2020 року вважався розпорядником більш ніж 10,4 млн. га державних земель сільськогосподарського призначення, проте після проведення аудиту з'ясувалося, що у державній власності реально тільки близько 3 млн. га (Інтернет-ресурс).

Наявність ефективної системи публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної форм власності не лише сприяє одержанню матеріальних благ, зокрема надходженням коштів до бюджетів відповідних рівнів, економічній вигоді землекористувачів, але й забезпечує раціональне використання земель з метою недопущення погіршення їхнього якісного (Нежевело В.В., Піддубний О.Ю., 2020, с. 167).

Принцип правової визначеності, про який вже було зазначено, не виключає наявність дискреційних повноважень у розпорядників земель державної, комунальної форми власності. Проте така дискреція не має супроводжуватися зловживанням наданими повноваженнями. У законодавстві повинні бути визначені обсяги такої дискреції з достатньою чіткістю для захисту від свавілля органів державної влади. Держава має дотримуватись взятих на себе певних зобов'язань, виконувати покладені на неї певні функції чи виголошені нею перед людьми певні обіцянки («легітимні очікування») (Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні, 2011, с. 179).

Порушує принцип правової визначеності також звуження застосування механізму «мовчазної згоди». Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» (Закон, 2021) було внесено зміни до ч. 7 ст. 118 ЗК України. Відповідно до останніх змін принципом «мовчазної згоди» можуть скористатися тільки особи, яким належить на праві власності об'єкт нерухомості (жилий будинок, іншу будівлю, споруду), для безоплатного одержання земельної ділянки під таким об'єктом нерухомості. Якщо протягом місяця такій особі не надали дозвіл чи відмову, вона має право самостійно без дозволу замовляти розроблення проєкту землеустрою (Закон, 2021). Проте, виходячи з принципів легітимних очікувань та правової визначеності, доцільним є повернути застосування принципу «мовчазної згоди» і на безоплатне одержання будь-якої земельної ділянки державної або комунальної власності у приватну власність.

Таким чином, доречно конкретно закріпити норму законодавства таким чином, щоб в першу чергу наданими правами громадян не можливо було маніпулювати. Для прикладу: якщо у місячний строк з дня реєстрації клопотання відповідний орган, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповідно до повноважень, не надав дозволу на розроблення проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки або мотивовану відмову у його наданні, то особа, зацікавлена в одержанні безоплатно у власність земельної ділянки із земель державної або комунальної власності, у місячний строк з дня закінчення зазначеного строку замовляє розроблення проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки без надання такого дозволу, про що письмово повідомляє даний орган.

Адже звуження застосування принципу «мовчазної згоди» призводить до затягування органами-розпорядниками земельних ділянок у розгляді клопотань про розроблення проєкту землеустрою. При цьому, судова форма захисту, яка надається в даному випадку особам для захисту своїх порушених прав, є достатньо розтягнутою у часі, потребує судових витрат. Крім того, не є усталеною судова практика щодо належного способу захисту: або зобов'язати орган-розпорядник розглянути клопотання у встановлені законодавством строки, або надати дозвіл на розробку проєкту землеустрою.

На сьогодні при практичному втіленні даний принцип нажаль не працює та не можливий до реалізації, адже закріплений в земельному законодавстві таким чином, що реалізація даного принципу в більшості випадків не матиме для заявника бажаного результату, бо складаються обставини, що суб'єкт господарської діяльності уповноважений розробити землевпорядну документацію, або просто відмовляється розробляти проєкт землеустрою в межах «мовчазної згоди», або потім дану документацію не реально затвердити у визначеному законом порядку, відповідно з неможливістю подальшої реєстрації земельної ділянки та речового права на земельну ділянку.

Таким чином, відповідно до усталених у практиці Європейського суду з прав людини та регламентованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод принципів правової визначеності та легітимних очікувань, є вдалим запропонувати повернути реальне застосування принципу «мовчазної згоди» при реалізації права на безоплатне одержання земельної ділянки державної або комунальної власності у приватну власність згідно з передбаченою чинним земельним законодавством процедурою, шляхом реалізації даного принципу не як формального права громадян, а як юридичного факту на основі якого виникає право на здійснення подальших правовідносин.

Доречно внести зміни до Земельного кодексу України в аспекті реалізації дієвості застосування принципу «мовчазної згоди» на безоплатне одержання у власність земельної ділянки державної або комунальної власності, виклавши абзац 2 частини 7 статті 118 Земельного кодексу України в наступній редакції: «У разі якщо у місячний строк з дня реєстрації клопотання Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповідно до повноважень, визначених статтею 122 цього Кодексу, не надав дозволу на розроблення проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки у власність особи, якій належить право власності на об'єкт нерухомості (жилий будинок, іншу будівлю, споруду), розташований на такій земельній ділянці, або мотивовану відмову у його наданні, то особа, зацікавлена в одержанні безоплатно у власність земельної ділянки із земель державної або комунальної власності, у місячний строк з дня закінчення зазначеного строку замовляє розроблення проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки без надання такого дозволу, про що письмово повідомляє Верховну Раду Автономної Республіки Крим, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування. До письмового повідомлення додається договір на виконання робіт із землеустрою щодо відведення земельної ділянки.

Розроблений проєкт землеустрою щодо відведення земельної ділянки без надання такого дозволу від уповноваженої особи має містити відмітку про розроблення на підставі даної норми».

Саме така редакція норми статті 118 Земельного кодексу міститиме забезпечення гарантії на дієву реалізацію права на безоплатну приватизацію землі.

Література

Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року), Європейська комісія «за демократію через право» (Венеційська комісія). Право України. 2011. № 10. С. 168–184.

Держгеокадастр підбив підсумки 100 днів після відкриття ринку земель в Україні. URL: https://land.gov.ua/derzhheokadastr-pidbyv-pidsumky-100-dniv-pislia-vidkryttia-rynku-zemel-v-ukraini/

Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

Нежевело В.В., Піддубний О.Ю. Публічне адміністрування у сфері землекористування та охорони земель: поняття, зарубіжний досвід та сучасний стан в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 9. С. 164–167. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2020/41.pdf

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин: Закон України від 27.05.2021 року № 1423-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#Text.

Piddubnyi O.Yu., Rudenko L.D., Hbur L.V., Nezhevelo V.V., Oleksiuk V.P. Legislative support for expanding the land powers of local self-government bodies in Ukraine. International Journal of Agricultural Extension. 2021, 9 (Special Issue), P. 55–63.

References

Yevropeiska komisiia «za demokratiiu cherez pravo» (Venetsiiska komisiia) (2011) Verkhovenstvo prava. Dopovid, skhvalena Venetsiiskoiu Komisiieiu na 86-mu plenarnomu zasidanni (Venetsiia, 25–26 bereznia 2011 roku), Ukrainy: Pravo, no. 10, pp. 168–184.

Derzhheokadastr pidbyv pidsumky 100 dniv pislia vidkryttia rynku zemel v Ukraini. Retrieved from: https://land.gov.ua/derzhheokadastr-pidbyv-pidsumky-100-dniv-pislia-vidkryttia-rynku-zemel-v-ukraini/

Zemelnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 25 zhovtnia 2001 roku # 2768-III. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

Nezhevelo V.V., Piddubnyj O.Ju. (2020) Publichne administruvannja u sferi zemlekorystuvannja ta okhorony zemelj: ponjattja, zarubizhnyj dosvid ta suchasnyj stan v Ukrajini [Public administration in the field of land use and land protection: concepts, foreign experience and current state in Ukraine]. *Jurydychnyj naukovyj elektronnyj zhurnal* (electronic journal), no. 9, pp. 164–167. Retrieved from: ghttp://www.lsej.org.ua/9_2020/41.pdf (accessed 20 March 2024).

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vdoskonalennia systemy upravlinnia ta derehuliatsii u sferi zemelnykh vidnosyn: Zakon Ukrainy vid 27.05.2021 roku # 1423-IX. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#Text.

Piddubnyi O.Yu., Rudenko L.D., Hbur L.V., Nezhevelo V.V., Oleksiuk V.P. (2021) Legislative support for expanding the land powers of local self-government bodies in Ukraine. *International Journal of Agricultural Extension* (electronic journal), no. 9 (Special Issue), pp. 55–63.

Анотація

Нежевело В. В., Урютін О. В. **Особливості застосування «мовчазної згоди» як конструктивного елементу принципу правової визначеності при реалізації права на безоплатну приватизацію земельних ділянок. –** Стаття.

У статті проаналізовано окремі можливості реалізації наданих чинним національним законодавством прав на земельні ресурси України. Проведено огляд регулювання питання забезпечення права на безоплатну приватизацію земельних ділянок. Розглянуто сутність принципу правової визначеності в сфері земельних правовідносин при реалізації права на безоплатну приватизацію земельних ділянок. Відокремлено бачення існування та відтворення механізму «мовчазної згоди», як конструктивного елементу принципу правової визначеності при реалізації права на безоплатну приватизацію земельних ділянок. Розкрито реальне застосування принципу «мовчазної згоди» при реалізації права на безоплатне одержання земельної ділянки державної або комунальної власності у приватну власність згідно передбаченої чинним земельним законодавством процедури, шляхом реалізації даного принципу не як формального права громадян, а як юридичного факту на основі якого виникає право на здійснення подальших правовідносин. Акцентовано на необхідності врахування суб'єктного складу при врегулюванні земельних правовідносин, особливо в аспекті розпорядників земельних ділянок в Україні, які уособлені органах місцевої та державної влади. Виокремлено питання зловживання прав при механізмі безоплатної приватизації земель з ресурсів державної та комунальної власності, зокрема окреслено проблемність питання дискреційних повноважень у даному процесі. Сфокусовано увагу на практичних проблемах захисту прав для учасників земельних правовідносин у разі неналежного забезпечення для них гарантованого права органами влади. Запропоновано внести реальні зміни до

Земельного кодексу України в аспекті реалізації дієвості застосування принципу «мовчазної згоди» на безоплатне одержання у власність земельної ділянки державної або комунальної власності, виклавши абзац 2 частини 7 статті 118 Земельного кодексу України в певній редакції.

Ключові слова: земельна ділянка, гарантії прав на землю, безоплатна приватизація земельних ділянок, принцип правової визначеності, «мовчазна згода».

Summary

Nezhevelo V. V., Uryutin O. V. **Peculiarities of the application of "tacit consent" as a constructive element of the principle of legal certainty in the implementation of the right to free privatization of land plots. –** Article.

The article analyzes individual possibilities of realizing the rights to land resources of Ukraine granted by the current national legislation. A review of the regulation of the issue of ensuring the right to free privatization of land plots was conducted. The essence of the principle of legal certainty in the field of land legal relations in the implementation of the right to free privatization of land plots is considered. The vision of the existence and reproduction of the mechanism of "tacit consent" as a constructive element of the principle of legal certainty in the implementation of the right to free privatization of land plots is separated. The real application of the principle of "tacit consent" in the realization of the right to free acquisition of a land plot of state or communal property into private ownership in accordance with the procedure provided for by the current land legislation is revealed, through the implementation of this principle not as a formal right of citizens, but as a legal fact on the basis of which the right to implementation of further legal relations. Emphasis is placed on the need to take into account the composition of subjects in the settlement of land legal relations, especially in the aspect of managers of land plots in Ukraine, who are represented by local and state authorities. The issue of abuse of rights in the mechanism of free privatization of land from state and communal property resources is singled out, in particular, the problematic issue of discretionary powers in this process is outlined. Attention is focused on the practical problems of protecting the rights of participants in land legal relations in case of improper provision of guaranteed rights for them by authorities. It is proposed to make real changes to the Land Code of Ukraine in the aspect of implementation of the effectiveness of the application of the principle of "tacit consent" to the free acquisition of a plot of land of state or communal property, by setting out paragraph 2 of part 7 of Article 118 of the Land Code of Ukraine in a certain version.

Key words: land plot, guarantees of land rights, free privatization of land plots, principle of legal certainty, "tacit consent".

УДК 342.95:627.21
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.27

А. О. Панчук
orcid.org/0000-0002-7386-0672
начальник сектору нормативно-правової роботи
та міжнародного супроводу юридичної служби
Апарату управління ДП «АМПУ»

ПЕРСПЕКТИВИ ОНОВЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ ПОРТАМИ

Вступ. Триваюче та плановане повоєнне відновлення портової галузі України викликає сподівання на вирішення проблем, що гальмували її розвиток та стримували впровадження кращих світових практик адміністрування. На теперішній час зацікавленість держав світу та бізнесу у розширенні економічної співпраці з Україною, її зручне логістичне розташування, висококваліфікована та освічена робоча сила, розгалужена транспортна та енергетична інфраструктура, а також угоди з лібералізації торговельних відносин з провідними країнами світу формують необхідний базис взаємовигідної співпраці та наближення вітчизняної портової галузі до провідних глобальних і регіональних стандартів управління. Указом Президента України від 21 квітня 2022 р. № 266 утворено Національну раду з відновлення України від наслідків війни (Президент України, 2022), основними напрямками діяльності якої визначено розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, зокрема щодо відновлення і розбудови транспортної та виробничої інфраструктури, структурної модернізації та перезапуску економіки, розробки заходів з подолання безробіття тощо. Під час слухань «План відновлення України від наслідків війни» у Комітеті з питань економічного розвитку Верховної Ради України 24 березня 2023 р. було підкреслено, що стале відновлення України має грунтуватися на таких ключових елементах: інтеграція в ЄС і доступ до європейських ринків та ринків G7; національна безпека; макрофінансова стабільність; сприятливе середовище для бізнесу; трансформація пріоритетних секторів; міцний людський капітал; ефективна інфраструктура (Голос України, 2023). На початку лютого 2024 р. Світовим банком було оприлюднено результати оновленого звіту «Швидка оцінка шкоди та потреб в Україні» (World Bank Group, 2024), які засвідчили, що станом на 31 грудня 2023 р. загальна вартість відбудови та відновлення в Україні становить 486 млрд дол. США упродовж наступного десятиліття. Найбільші потреби у відновленні та відбудові спостерігаються у житловому секторі (17%), транспортній галузі (15%), торгівлі і промисловості (14%), енергетиці (10%) (р. 16). Крім того, з метою підготовки до масштабного відновлення Мінінфрастуктури презентувало Електронну систему управління відбудовою, яка дозволить міжнародним партнерам та громадськості відстежувати кожен етап реалізації проєктів відновлення для забезпечення прозорості та відкритості (Центр політико-правових реформ, 2023). Таким чином, відновлення охопить багато сфер, і однією з них очікувано стане портова інфраструктура та механізм публічного адміністрування портової діяльності, що вимагатиме розробки та схвалення оновленої нормативної бази.

Питання реформування галузевого законодавства та системи управління портами порушуються у працях представників правничої (Т. Аверочкіна, Л. Валуєва, Г. Дудар, С. Ківалов, Б. Кормич, В. Серафімов, А. Сурілова та ін.) та економічної (О. Кібік, В. Котлубай, Ю. Хаймінова та ін.) наук. Все частіше у наукових розробках розглядається проблематика повоєнного відновлення та збереження досвіду вдалих організаційних рішень, що були запроваджені під час дії режиму воєнного стану, та засвідчили свою ефективність в умовах обмеженого морського трафіку. Це дослідження має на меті доповнення існуючих пропозицій, звернення уваги на окремі вади публічного адміністрування портової діяльності і його правового забезпечення з виробленням пропозицій щодо їх подолання.

У рамках сприяння реформам сектору державних підприємств у протокольному рішенні Кабінету Міністрів України від 18.12.2019 р. № 26 було відзначено необхідність покращення

практики корпоративного управління у важливих для економіки державних підприємствах для приведення перших за розмірами десяти державних підприємств у відповідність до Керівних принципів Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD, 2015). Це передбачало створення наглядових рад із незалежною більшістю в державних підприємствах, де їх ще не було створено. Таким чином Уряд намагався покращити практику корпоративного управління на десяти державних підприємствах: НАК «Нафтогаз», АТ «Укрзалізниця», «Державна продовольчо-зернова корпорація України», «Укргідроенерго», «Укренерго», ДП «Укроборонпром», «Укрпошта», «Енергоатом», державні підприємства «Адміністрація морських портів України» та «Аеропорт «Бориспіль» (НАЗК, 2023). За даними Фонду державного майна України (далі – ФДМУ), станом на 01.10.2023 р. в Україні налічується 3179 підприємств державного сектору економіки (Фонд державного майна України, 2023a). Суб'єктами управління об'єктами державної власності відповідно до ст. 4 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» (Верховна Рада України, 2006) є Кабінет Міністрів України, Мінекономіки України, ФДМУ, загалом понад 80 різних суб'єктів управління об'єктами державної власності. Міністерство економіки України провело моніторинг ефективності цього управління і виявило, що майже кожне друге таке підприємство не працює або є збитковим. З наведених даних, 2364 підприємств, які перебувають в управлінні ФДМУ, 82% – це непродуктивні активи, які існують лише на папері та мають мільйони накопичених боргів (Фонд державного майна України. (2023b).

До червня 2024 р. очікується, що Уряд затвердить План заходів щодо приведення системи корпоративного управління у суб'єктах господарювання, які мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави, найвищий рівень корупційних ризиків або належать до найбільш важливих суб'єктів господарювання оборонно-промислового комплексу у відповідність до стандартів корпоративного управління ОЕСР. Цьому передуватиме актуалізація переліків таких підприємств. До кінця 2025 р. наглядові ради повинні бути сформовані на усіх підприємствах державної форми власності, для яких їх створення буде визначене обов'язковим. Однак, на теперішній час існує низка проблем, пов'язаних із діяльністю таких рад: 1) підходи до визначення критеріїв їх утворення є застарілими; 2) члени наглядових рад є незалежними лише номінально; 3) відсутні чіткі, об'єктивні критерії звільнення з посад членів наглядових рад (Швадчак, 2023).

В країнах-членах ОЕСР обґрунтування запровадження чи підтримання державної форми власності підприємства передбачає: 1) надання суспільству товарів чи суспільних послуг там, де державна форма власності вважається більш ефективною або більш надійною, ніж залучення приватних операторів; 2) функціонування природних монополій у випадках неможливості чи неефективності регулювання ринку; а також 3) підтримка більш широких економічних і стратегічних цілей у національних інтересах, таких як утримання певних секторів у сфері державної власності, або допомога значущим для системи компаніям уникнути провалу. Необхідно звернути увагу, що Керівні принципи ОЕСР востаннє оновлювались у 2015 р., окрім того, реалії воєнного часу вносять свої корективи у проблеми, які потребують розв'язання. Тому для їх реалізації у портовій галузі України важливим є перегляд діючої редакції з урахуванням майже десятирічної практики реалізації закріплених принципів та можливим формулюванням окремих положень, що присвячені функціонуванню таких підприємств у надзвичайних умовах, якими стали пандемія та воєнні дії на території України.

З набуттям чинності Закону України «Про морські порти України» (Верховна Рада України, 2012b) портова галузь перебуває у процесі масштабних реформ. Наступним кроком розвитку портової галузі мало стати прийняття Закону України «Про копоратизацію Адміністрації морських портів України» (Кабінет Міністрів України, 2019). Аналіз відповідного законопроєкту свідчить про відсутність спрощення багатьох процедур організації роботи як портової галузі у цілому, так й в окремих портах. Концепція впровадження моделі управління Landlord Ports знову відкладається, оскільки питання власника землі у порту та формування ефективного механізму управління земельними ділянками у морських портах (передачі в оренду земельних ділянок тощо) законопроєктом не вирішуються. Слід розуміти, що відкладення впровадження концепції управління портом Landlord Ports ускладнюється

з кожним роком через збільшення кількості приватних об'єктів у морських портах та розширення ними господарської діяльності, за якої економічні інтереси держави та безпекові питання практично не беруться до уваги. Крім того, норми зазначеного законопроєкту закладають правовий базис для зміни організаційно-правової форми ДП «АМПУ» на акціонерне товариство, при цьому, вони також мають врегулювати питання управління ним, визначити особливості дворівневої структури управління та повноваження Загальних зборів та Наглядової ради.

Законом України «Про акціонерні товариства» (Верховна Рада України, 2022), визначено, що Загальні збори акціонерів можуть вирішувати будь-які питання діяльності акціонерного товариства, крім тих, що віднесені до компетенції наглядової ради або ради директорів законом або статутом акціонерного товариства та несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, лише в межах номінальної вартості належних їм акцій. Саме у контексті «визначення особливостей законом» представляється можливість формування незалежної моделі управління основного підприємства портової галузі, коли із запозиченням бізнес-практики приватного сектора з'являється шанс створити інноваційну, комерційно орієнтовану бізнес-модель, що буде позбавлена корисливих політичних обмежень.

При перетворенні ДП «АМПУ» на акціонерне товариство необхідно враховувати умови режиму воєнного стану. Це потребуватиме перегляду раніше задекларованих у програмних документах цілей, спрямованих на модернізацію інфраструктури та оптимізацію діяльності державних транспортних компаній. На теперішній час зазначений проєкт не відповідає державній політиці, сформованій в умовах воєнного стану, та законодавчим змінам, впровадженим у цей період: проєкт не корелює з положеннями Закону України «Про критичну інфраструктуру» (Верховна Рада України, 2021), постановами Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 р. № 1109 «Деякі питання об'єктів критичної інфраструктури» (Кабінет Міністрів України, 2020), від 31.05.2022 р. № 643 «Деякі питання управління об'єктами державної власності на період воєнного стану» (Кабінет Міністрів України, 2022) тощо. Законопроєктом має бути продовжено запровадження підходів, закладених у стратегічних програмних документах морської галузі, зокрема в частині збереження задекларованих концептуальних підходів до впровадження європейської моделі управління «порт-лендлорд». Також слід відзначити, що за правовою природою корпоратизація державних підприємств представляє собою певну процедуру реорганізації державного підприємства шляхом перетворення. Таку процедуру врегульовано як нормами Господарського (Верховна Рада України, 2003a) та Цивільного (Верховна Рада України, 2003b) кодексів України, так й нормами спеціального законодавства, зокрема, Указом Президента України від 15.06.93 р. № 210 «Про корпоратизацію підприємств» (Президент України, 1993) та Положенням про корпоратизацію підприємств, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 05.07.93 № 508 (Кабінет Міністрів України, 1993). Практика реалізації цих норм є різною: від створення нового нормативно-правового акта [Закону України «Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування» (Верховна Рада України, 2012a)] до прямого застосування наявних нормативних приписів (корпоратизація ДП «Укрпошта»). Однак, як свідчить практика, розробка особливої процедури корпоратизації (на прикладі АТ «Укрзалізниця») є значно складнішою та негнучкою, оскільки у подальшому потребуватиме коригування шляхом прийняття відповідного законодавчого акту, що потребує врахування під час прийняття відповідного управлінського рішення.

Принципами корпоративного управління ОЕСР передбачено, що органи державної влади повинні спростити і стандартизувати організаційно-правові форми діяльності державних підприємств, а їх діяльність має відповідати загальноприйнятим корпоративним нормам. Держава повинна дозволити державним підприємствам бути повністю автономними в їх операційній діяльності для досягнення визначених цілей, та має утримуватися від втручання в управління державним підприємством. Принципи корпоративного управління ОЕСР, які передбачають конструкції «повинна дозволити» та «повинна поважати незалежність наглядових рад», не мають на теперішній час практичного застосування, адже наглядові ради є фінансово залежними від підприємства, а за призначенням та зняттям з посади – від Уряду.

Автономність підприємства від держави не забезпечується, а у проєкті органом управління підприємства все ж залишається центральний орган виконавчої влади, проте з ширшими повноваженнями стосовно питань діяльності підприємства. Право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених Господарським кодексом. У цьому контексті, на нашу думку, держава відходить від принципів, закладених основами господарського урядування та норм законів щодо заборони на втручання в оперативну-господарську діяльність власника майна (держави). На практиці часто функції контролю власника через уповноважений ним орган за збереженням належному йому майна переходять у цілковиту оперативну залежність підприємства. А тому унормування Принципами корпоративного управління ОЕСР того, що ці принципи є застосовними до всіх державних підприємств – суб'єктів господарської діяльності, і проблем, які має розв'язати підприємство, є досить сумнівним, оскільки не залежить від волі та головне – спроможностей підприємства.

Крім того, задекларований в Україні перехід до моделі «порт-лендлорд» потребуватиме децентралізації, оскільки для якісного виконання функцій є необхідними чіткі повноваження, які наразі розподілені між обласними адміністраціями, Мінінфраструктури, урядом. Передбачається, що модель управління портом має бути такою, в якій політичні цілі не можуть переважати над комерційними; стратегія не може визначатись бюрократичною елітою, а повноваження зможуть здійснюватися загальними зборами, радою директорів та наглядовою радою відповідно до статутних повноважень і спеціального закону про корпоратизацію. На теперішній час порт є набагато складнішим ніж був раніше, у ньому співіснують різні види діяльності, які доповнюють одна одну використовуючи все менший простір для своєї діяльності, перебуваючи в умовах жорсткої конкуренції. Формування моделі управління портом є комплексним завданням, адже на нього впливають історичні процеси, промислова політика, регіональний розвиток, глобалізація ринків, зміни технологій та дерегуляція монопольних ринків, правовий режим, і у сукупності ці питання потребують різних механізмів реалізації. Таким чином, морський порт – це простір суші та моря, який може використовуватися для антропогенної діяльності, що відповідає конкретній меті. Контроль за цією діяльністю покладається на адміністрацію порту, яка надає портові послуги самостійно або на підставі договорів з суб'єктами, які мають відповідні кваліфікації та обладнання. Це простір для вільної конкуренції, основа для організації ринку та захист його учасників.

8 березня 2024 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління» (Верховна Рада України, 2024), розроблений з метою впровадження найкращих практик корпоративного управління в українське законодавство, збільшення інвестиційної привабливості підприємств державного сектору економіки, організації більш прозорого та ефективного управління державними компаніями, гармонізації українського законодавство із законодавством ЄС. Відповідно до цього Закону вносяться зміни до низки нормативних актів та покращуються умови корпоративного управління, посилюється роль і відповідальність наглядових рад, що сприяє наближенню законодавства України до стандартів ОЕСР, враховуючи умови воєнного стану. Зокрема передбачаються зміни стосовно розширення повноважень наглядових рад щодо затвердження стратегічних планів розвитку, а також річних фінансових та інвестиційних планів, забезпечення проведення щорічних незалежних аудиторських перевірок фінансової звітності; оплати праці і винагороди керівникам державних підприємств; призначення та звільнення з посад керівників господарських структур тощо; відповідальності наглядових рад за затвердження фінансових планів для всіх без винятку державних компаній, в яких передбачено створення такої ради; віднесення до виключної компетенції наглядової ради питань призначення та звільнення керівника державних компаній. Передбачається, що Кабінет Міністрів України погоджуватиме рішення наглядової ради про призначення та звільнення з посад керівників державних господарських об'єднань, підприємств, господарських товариств, функції з управління якими він здійснює. Дивіденди мають затверджуватися суб'єктом

управління на підставі пропозиції наглядової ради, наданої на основі державної дивідендної політики. Також Кабінету Міністрів України надаються повноваження з визначення порядку оцінки роботи наглядових рад державних компаній та затвердження Політики винагороди керівників державних компаній.

Важливим зрушенням є внесені відповідно до цього Закону зміни до ст. 75 «Особливості господарської діяльності державних комерційних підприємств» ГК України, яку викладено у новій редакції. Тут прослідковується зміщення пріоритетів розвитку державних комерційних підприємств та відведення ролі розробки та затвердження не лише фінансових, а й стратегічних планів розвитку, і складання та виконання річних інвестиційних планів на рік та на середньострокову перспективу (три – п'ять років) у встановлені строки. Таким чином відбувається наближення до структурного планування, визначення, прогнозування та проєктування розвитку морського порту. При цьому, для формування нової концепції ефективного управління у морському порту необхідно вносити ще багато законодавчих змін та гармонізувати законодавство України з міжнародними стандартами корпоративного управління юридичних осіб щодо спрощення та модернізації процесів фінансового планування, розширення повноважень наглядових рад, врегулювання інших проблемних питань управління. Крім того, у попередній редакції ст. 92 ЦК України орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана була діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень, а відповідно до внесених змін було розширено норму, якою встановлено, що члени наглядової ради або ради директорів юридичної особи мають такі самі обов'язки щодо відповідної юридичної особи та повинні діяти в інтересах цієї юридичної особи та всіх її власників (акціонерів, учасників). Тобто цивільні права, обов'язки та відповідальність за підприємство відтепер також поширюються на членів наглядової ради або ради директорів юридичної особи.

Світовий банк визначає два варіанти реформи для підвищення незалежності управління портами: корпоратизація та приватизація. Завдяки корпоратизації, власність портової адміністрації по суті залишається у руках уряду, який стає акціонером. З іншого боку, приватизація передає фактичну власність приватному підприємству або у формі повної власності на портове майно, або через довгострокову основну концесію. Також Світовий банк прогнозує кластеризацію у якості неминучого шляху для розвитку українських портів. Її суть полягає у розширенні сфери впливу порту у логістичному ланцюзі. Кластирезація забезпечує оптимальне використання обмежених земельних ресурсів та зменшує скупченість. Ця нова тенденція співпраці між морськими портами, включаючи класичні та сухі порти у вигляді злиття та поглинання, останнім часом широко застосовується у світі (Італія, Нідерланди, Японія, Канада, США тощо) (World Bank Group, 2020). Воєнні дії та повоєнне відновлення мають вчинити значний вплив на оновлення механізмів управління морськими портами в Україні з урахуванням регіонального контексту, вироблених антикризових рішень та найбільш вдалих протоколів роботи. Вони можуть спровокувати трансформацію моделі управління та організації портів, винесення їх потужностей за межі міст, що сприятиме екологізації узбережжя та його визнання суспільним надбанням, розвитку туризму у містах та відкриттю нових можливостей для економічного процвітання держави з наданням можливостей для розвитку морських портів.

Також до питань, які мають бути вирішені через оновлення публічного адміністрування морської та, зокрема портової, галузі, необхідно зарахувати: 1) удосконалення експортної логістики; 2) створення умов для безперешкодного сполучення між портами залізничними шляхами; 3) відновлення пошкодженої портової інфраструктури; 4) земельні питання; 5) затвердження Порядку та умов укладання договорів, на підставі яких здійснюється компенсація інвестицій, внесених суб'єктами господарювання у стратегічні об'єкти портової інфраструктури; 6) спрощення дозвільної процедури для виконання будівельних робіт в акваторіях морських портів та на землях водного транспорту; 7) зменшення дивідендної політики щодо зниження відсотка відрахування частини чистого прибутку з ДП «АМПУ» до бюджету; 8) вдосконалення законодавства про приватизацію та оренду державного майна; 9) перегляд та узгодження чинних нормативно-правових актів з метою приведення їх у відповідність до

Закону України «Про внутрішній водний транспорт»; 10) досягнення домовленостей з іноземними партнерами щодо розвитку торговельного судноплавства для збільшення кількості суднозаходжень. Окремим напрямком необхідно визначити вирішення екологічних проблем, оскільки відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС (European Union and Ukraine, 2014). Україна має імплементувати положення Директиви 2010/75/ЄС про промислові викиди та запровадити інтегрований дозвіл з метою запобігання перенесення забруднення з одних джерел на інші, здійснити поступовий перехід на найкращі доступні технології та методи управління (European Parliament and Council, 2010), а також забезпечити достатню кількістю належних портових споруд для складування та обробки екологічно небезпечних вантажів, з метою зменшення забруднення морських акваторій.

Висновки. Отже, оновлення публічного адміністрування морської та портової галузі триває і супроводжується поступовим оновленням нормативної бази. Більш ніж десятирічний досвід роботи державного підприємства «Адміністрація морських портів України» формує напрямки подальших законотворчих робіт та обумовлює вжиття заходів з впровадження кращих практик управління галуззю. Нові управлінські рішення, модернізовані механізми співпраці, набутий досвід управління у воєнний час та невирішені до 2022 р. питання функціонування портової сфери мають бути враховані при побудові оновленої моделі управління портами в України з приділенням особливої уваги корпоратизації та впровадженню ефективних механізмів діяльності наглядових рад.

Література

Верховна Рада України. (2003a, 16 січня). Господарський кодекс України № 436-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text

Верховна Рада України. (2003b, 16 січня). Цивільний кодекс України № 435-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

Верховна Рада України. (2006, 21 вересня). Закон про управління об'єктами державної власності № 185-V. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text

Верховна Рада України. (2012a, 23 лютого). Закон про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування № 4442-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4442-17#Text

Верховна Рада України. (2012b, 17 травня). Закон про морські порти України № 4709-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4709-17#Text

Верховна Рада України. (2021, 16 листопада). Закон про критичну інфраструктуру № 1882-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text

Верховна Рада України. (2022, 27 липня). Закон про акціонерні товариства № 2465-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text

Верховна Рада України. (2024, 22 лютого). Закон про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління» № 3587-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3587-20#Text

Голос України. (2023, 24 березня). Відбулися слухання на тему: «План відновлення України від наслідків війни». http://www.golos.com.ua/article/369447

Кабінет Міністрів України. (1993, 5 липня). Постанова про затвердження Положення про порядок корпоратизації підприємств № 508. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/508-93-п#Text

Кабінет Міністрів України. (2019). Проект Закону «Про корпоратизацію Адміністрації морських портів України». https://mtu.gov.ua/projects/246/

Кабінет Міністрів України. (2020, 9 жовтня). Деякі питання об'єктів критичної інфраструктури № 1109. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1109-2020-п#Text

Кабінет Міністрів України. (2022, 31 травня). Деякі питання управління об'єктами державної власності на період воєнного стану № 643. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643-2022-п#Text

НАЗК. (2023). Аналітичний звіт щодо стратегічної оцінки корупційних ризиків у діяльності підприємств державної форми власності та визначення підприємств з найвищим рівнем корупційних ризиків. http://surl.li/npbrl

Президент України. (1993, 15 червня). Указ про корпоратизацію підприємств № 210. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/210/93#Text

Президент України. (2022, 21 квітня). Указ про питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни № 266/2022. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text

Фонд державного майна України. (2023a). Суб'єкти господарювання державного сектору економіки (державних підприємств, їх об'єднань, дочірніх підприємств та господарських товариств, державна частка у статутному капіталі яких перевищує 50 відсотків), станом на 01.10.2023. https://www.spfu.gov.ua/ua/content/spf-subekti-gospodaruvannya.html

Фонд державного майна України. (2023b).У ФДМУ залишилося для приватизації лише 288 підприємств. https://www.spfu.gov.ua/ua/news/9778.html

Центр політико-правових реформ. (2023, 23 березня). Зміни у системі надання адмінпослуг та інших питань зі сфери публічного адміністрування. http://surl.li/sezct

Швадчак А. (2023). Антикорупційна політика у сфері управління держвласністю: що планують зробити до 2025-го. http://surl.li/sezcx

European Parliament and Council. (2010, 24 November). Directive on industrial emissions (integrated pollution prevention and control) (Recast) (Text with EEA relevance) No. 2010/75/EU. http://surl.li/sezdc

European Union and Ukraine. (2014). Association Agreement. http://surl.li/sezdi

OECD. (2015). State-Owned Enterprise Governance A Stocktaking of Government Rationales for Enterprise Ownership. OECD Publishing, Paris. https://doi.org/10.1787/9789264239944-en

World Bank Group. (2020). Вдосконалення управління портовою галуззю України. 74 с. https://cutt.ly/kWpTD1k

World Bank Group. (2024). Ukraine. Third Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3). February 2022 – December 2023. 191 p. http://surl.li/qnfgg

References

Verkhovna Rada Ukrainy. (2003a, 16 sichnia). Hospodarskyi kodeks Ukrainy № 436-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. (2003b, 16 sichnia). Tsyvilnyi kodeks Ukrainy № 435-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. (2006, 21 veresnia). Zakon pro upravlinnia obiektamy derzhavnoi vlasnosti № 185-V. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. (2012a, 23 liutoho). Zakon pro osoblyvosti utvorennia aktsionernoho tovarystva zaliznychnoho transportu zahalnoho korystuvannia № 4442-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4442-17#Text [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. (2012b, 17 travnia). Zakon pro morski porty Ukrainy № 4709-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4709-17#Text [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. (2021, 16 lystopada). Zakon pro krytychnu infrastrukturu № 1882-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. (2022, 27 lypnia). Zakon pro aktsionerni tovarystva № 2465-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. (2024, 22 liutoho). Zakon pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vdoskonalennia korporatyvnoho upravlinnia № 3587-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3587-20#Text [in Ukrainian].

Holos Ukrainy. (2023, 24 bereznia). Vidbulysia slukhannia na temu: «Plan vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny». http://www.golos.com.ua/article/369447 [in Ukrainian].

Kabinet Ministriv Ukrainy. (1993, 5 lypnia). Postanova pro zatverdzhennia Polozhennia pro poriadok korporatyzatsii pidpryiemstv № 508. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/508-93-п#Text [in Ukrainian].

Kabinet Ministriv Ukrainy. (2019). Proiekt Zakonu «Pro korporatyzatsiiu Administratsii morskykh portiv Ukrainy». https://mtu.gov.ua/projects/246/ [in Ukrainian].

Kabinet Ministriv Ukrainy. (2020, 9 zhovtnia). Deiaki pytannia obiektiv krytychnoi infrastruktury № 1109. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1109-2020-п#Text [in Ukrainian].

Kabinet Ministriv Ukrainy. (2022, 31 travnia). Deiaki pytannia upravlinnia obiektamy derzhavnoi vlasnosti na period voiennoho stanu № 643. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643-2022-п#Text [in Ukrainian].

NAZK. (2023). Analitychnyi zvit shchodo stratehichnoi otsinky koruptsiinykh ryzykiv u diialnosti pidpryiemstv derzhavnoi formy vlasnosti ta vyznachennia pidpryiemstv z naivyshchym rivnem koruptsiinykh ryzykiv. http://surl.li/npbrl [in Ukrainian].

Prezydent Ukrainy. (1993, 15 chervnia). Ukaz pro korporatyzatsiiu pidpryiemstv № 210. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/210/93#Text [in Ukrainian].

Prezydent Ukrainy. (2022, 21 kvitnia). Ukaz pro pytannia Natsionalnoi rady z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny № 266/2022. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text [in Ukrainian].

Fond derzhavnoho maina Ukrainy. (2023a). Subiekty hospodariuvannia derzhavnoho sektoru ekonomiky (derzhavnykh pidpryiemstv, yikh obiednan, dochirnikh pidpryiemstv ta hospodarskykh tovarystv, derzhavna chastka u statutnomu kapitali yakykh perevyshchuie 50 vidsotkiv), stanom na 01.10.2023. https://www.spfu.gov.ua/ua/content/spf-subekti-gospodaruvannya.html [in Ukrainian].

Fond derzhavnoho maina Ukrainy. (2023b). U FDMU zalyshylosia dlia pryvatyzatsii lyshe 288 pidpryiemstv. https://www.spfu.gov.ua/ua/news/9778.html [in Ukrainian].

Tsentr polityko-pravovykh reform. (2023, 23 bereznia). Zminy u systemi nadannia adminposluh ta inshykh pytan zi sfery publichnoho administruvannia. http://surl.li/sezct [in Ukrainian].

Shvadchak A. (2023). Antykoruptsiina polityka u sferi upravlinnia derzhvlasnistiu: shcho planuiut zrobyty do 2025-ho. http://surl.li/sezcx [in Ukrainian].

European Parliament and Council. (2010, 24 November). Directive on industrial emissions (integrated pollution prevention and control) (Recast) (Text with EEA relevance) No. 2010/75/EU. http://surl.li/sezdc

European Union and Ukraine. (2014). Association Agreement. http://surl.li/sezdi

OECD. (2015). State-Owned Enterprise Governance A Stocktaking of Government Rationales for Enterprise Ownership. OECD Publishing, Paris. https://doi.org/10.1787/9789264239944-en

World Bank Group. (2020). Vdoskonalennia upravlinnia portovoiu haluzziu Ukrainy. 74 c. https://cutt.ly/kWpTD1k [in Ukrainian].

World Bank Group. (2024). Ukraine. Third Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3). February 2022 – December 2023. 191 p. http://surl.li/qnfgg

Анотація

Панчук А. О. **Перспективи оновлення організаційно-правового механізму управління портами.** – Стаття.

Статтю присвячено характеристиці сучасного етапу оновлення правового базису адміністрування портової галузі України. Авторкою проаналізовано «дорожню карту» повоєнної відбудови держави – План відновлення України. Зазначено, що у контексті майбутньої відбудови позитивний ефект матиме запровадження механізму аудиту і моніторингу використання коштів. Це сприятиме визначенню напрямків подальшої мобілізації ресурсів на підтримку України. Оцінюється практика корпоратизації державних підприємств в Україні. Відзначається необхідність підвищення ефективності управління державними підприємствами відповідно до Керівних принципів корпоративного управління Організації економічного співробітництва та розвитку. Наголошується на необхідності перегляду цих принципів з урахуванням майже 10-річного досвіду реалізації. Авторка підкреслює, що ефективна корпоратизація є продуктом дієвого законодавства, яке через наслідування кращих бізнес-практик приватного сектора може створити інноваційну, комерційно орієнтовану бізнес-модель, вільну від корисливих політичних обмежень. Оцінюються перспективи прийняття Закону України «Про копоратизацію Адміністрації морських портів України» та відзначається закладення відповідним проєктом Закону правового базису для зміни організаційно-правової форми державного підприємства «Адміністрація морських портів України» на акціонерне товариство. Аналізується Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління» та відзначаються позитивні зрушення у напрямку впровадження кращих практик корпоратизації. Акцентується увага на проблематиці впровадження моделі «порт-лендлорд» у систему публічного управління морськими портами в Україні. Підсумовується, що модель управління портом має бути такою, в якій політичні цілі не переважатимуть над комерційними; стратегія не буде визначатись бюрократичною елітою, а повноваження з управління зможуть здійснюватися загальними зборами, радою директорів та наглядовою радою відповідно до статутних повноважень і спеціального закону про корпоратизацію.

Ключові слова: модель управління портами, корпоратизація, порт-лендлорд, Адміністрація морських портів України, режим воєнного стану.

Summary

Panchuk A. O. **Prospects for updating the organizationally-legal mechanism of management of ports.** – Article.

The article is devoted to the characteristics of the modern stage of updating the legal basis of administration of the port industry of Ukraine. The author analyzed the "road map" of the post-war reconstruction of the state – the Plan for the reconstruction of Ukraine. It is noted that in the context of future reconstruction, the introduction of an audit and monitoring mechanism for the use of funds will have a positive effect. This will help to determine the directions for further mobilization of resources in support of Ukraine. The practice of corporatization is evaluated of state-owned enterprises in Ukraine. There is a need to improve the efficiency of management of state enterprises in accordance with the Corporate Governance Principles of the Organization

for Economic Cooperation and Development. It is noted that the need to revise these principles taking into account almost 10 years of experience in implementation. The author emphasizes that effective corporatization is a product of effective legislation, which, through succeeding best business practices of the private sector, can create an innovative, commercially oriented business-model, free from mercenary political restrictions. The prospects are appraised for the adoption of the Law of Ukraine "On Coporatization of Ukrainian Sea Ports Authority" and it is noted, the corresponding draft of Law is the legal basis for changing the organizationally-legal form of the state enterprise "Ukrainian Sea Ports Authority" to a joint-stock company. The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improvement of Corporate Governance" is analyzed and positive developments are noted in the direction of implementation of best practices of corporatization. The attention is paid to the problems of introduction of the "port-landlord" model into the system of public management of seaports in Ukraine. It is concluded that the port governance model should be one in which political goals will not prevail over commercial ones; the strategy will not be determined by the bureaucratic elite, and management powers will be able to be exercised by the general assembly, the board of directors and the supervisory board in accordance with the statutory powers and the special law on corporatization.

Key words: model of management of a port, corporatization, port-landlord, Ukrainian Sea Ports Authority, martial law regime.

УДК 341.4
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.28

О. В. Поштаренко
orcid.org/0000-0003-2242-961X
доктор філософії права, суддя
Самарського районного суду міста Дніпра

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ ЯК КРИМІНАЛЬНОГО ЗЛОЧИНУ

Факти прояву такого ганебного явища, як сексуальне насильство під час війні, існували завжди. Насильство різних форм та видів не тільки супроводжує будь-яку війну, а й тільки посилює і збільшує факти прояву цього огидного явища. Так, за даними управління Верховного комісара ООН з прав людини, станом на 21 лютого 2023 року, кількість постраждалих серед цивільних осіб в Україні сягнула 21 293 особи, зокрема 8 006 людей загинули (Гелюх, 2023). Ще важче назвати кількість постраждалих від сексуального насильства в умовах війни. Станом на грудень 2023 року Офіс Генерального прокурора зафіксував 257 фактів вчинення сексуального насильства пов'язаного з конфліктом, повідомлено про підозру 35 військовослужбовцям рф та скеровано 22 обвинувальних акти до суду (Росохата, Шуневич, 2023). Серед постраждалих не тільки жінки, а й 39 чоловіків, з яких 13 — неповнолітніх, серед них — хлопчик. Ці постраждалі знайшли у собі сили проінформувати про скоєні щодо них факти насильства правоохоронні органи, а скільки жертв насильства мовчать, особливо на окупованих територіях – невідомо (Зеленська, 2023).

Органами Міністерства внутрішніх справ з початку широкомасштабного вторгнення і на кінець 2023 року розпочате 71 кримінальне провадження щодо вчинення російськими загарбниками сексуальних насильств, причому наймолодшій жертві було лише 4 роки, а найстаршій – 82. На той час виявлено щонайменше 89 постраждалих унаслідок сексуального насильства з боку окупантів, серед яких не тільки жінки, а й чоловіки та діти. Органами МВД зафіксовано 10 фактів вчинення сексуального насильства щодо дітей (Потика, 2023).

Безумовно, реальна кількість фактів насильства з боку російських окупантів набагато більше, що зумовлено тим, що, не всі потерпілі з різних причин наважуються інформувати про ці факти правоохоронні органи, деякі території України досі не деокуповані. Однак сексуальне насильство в умовах війни – це брутальне порушення прав людини, злочин, який підпадає під дію норм як національного права, так і міжнародного гуманітарного права. Такі злочини не мають терміну давності, вони розслідуються, а особи, що їх скоїли, будуть переслідуватися десятиріччами, і нести відповідальність як на міжнародному, так і національному рівнях.

Стан дослідження. Науковим вивченням кримінально-правових аспектів сексуального насильства, у тому числі й вчиненого під час збройних конфліктів, займалися такі вчені, як: Л.О. Андрєєва, В.П. Базов, І.В. Берднік, І.В. Гловюк, А.П. Дьяченко, О.В. Дроздова, О.Ю. Дроздов, О.О. Дудоров, М.І. Мельник, В.О. Миронова, М.І. Хавронюк, К.О. Черевко, С.В. Якимова та багато інших. Однак, незважаючи на важливість проведених досліджень, правова характеристика сексуального насильства в умовах війни як кримінального злочину потребує сучасного змістовного наповнення. Зокрема, з огляду на те, що до сексуальних злочинів у мирний та воєнний час застосовуються різні стандарти, злочинцями частіше виступають військові, проти яких цивільне населення є беззахисним.

Постановка завдання. Завданням даної статті є вивчення правової характеристики сексуального насильства під час війни, висвітлення його особливостей і надання пропозицій щодо удосконалення правових методів протидії цьому злочину.

Виклад основного матеріалу. Сексуальне насильство в умовах війни – це навмисні дії сексуального характеру або спроба їх вчинити з використанням примусу, які здійснюються під час війни або військового конфлікту будь-якою особою проти іншої особи без її згоди, незалежно від її віку та статі. Сексуальне насильство, пов'язане із збройним конфліктом – це

злочин в обставинах примусу, адже людина не завжди у данних обставинах може чинити фізичний опір озброєному ворогу, оскільки зброя наділяє злочинця додатковою владою, а для постраждалої людини мова йде про виживання. Тому, відповідно до міжнародної кримінальної практики, доводити про відсутність згоди постраждалим не потрібно і свідчення однієї жертви вважаються достатніми, якщо вони надійні і заслуговують на довіру.

Сексуальне насильство, пов'язане із збройним конфліктом, є грубим порушенням норм Женевської конвенції «Про захист цивільного населення під час війни» від 12 серпня 1949 року (Женевська Конвенція, 1949), наруга над правами людини на життя, здоров'я, особисту недоторканість честь і гідність, її основоположними свободами, в умовах яких людина може реалізовувати свої права.

У Міжнародному протоколі із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті (далі — Міжнародний протокол) – комплексі керівних вказівок, що визначають кращу світову практику документування і розслідування сексуального насильства як порушення міжнародного права, запровадженого у червні 2014 року, зазначається, що «Сексуальне насильство насильство є особливо огидною формою насильства. Воно означає зґвалтування або будь-який інший напад сексуального характеру, вчинений стосовно жінок, дівчат, чоловіків або хлопчиків. Його наслідки можуть бути жорстокими та полягати у сильному фізичному та психологічному впливі на жертв та інших свідків. Сексуальне насильство може спричинювати глибокий дестабілізуючий ефект на громади та населення в цілому». Сексуальне насильство у військовому конфлікті треба розглядати у більш широкому розумінні, воно також охоплює надзвичайно високі рівні насильства як з боку інтимних партнерів, так і військових та не-комбатантів (Міжнародний протокол, 2017, с. 17, 21).

В умовах війни поширені різні форми сексуального насильства і вони не обмежуються тільки згвалтуванням. Так, у Міжнародному протоколі, який розроблений завдяки досвіду сотен людей по всьому світу із залученням міжнародних і національних організацій, експертного співтовариства, зазначаються наступні найпоширеніші форми сексуального насильства, перелік яких не є вичерпним:

– зґвалтування, зокрема вагінальне та анальне проникнення частиною тіла або об'єктом, або оральне проникнення статевим органом як порушника, так і жертви;

– погрози та спроби будь-якої форми зґвалтування або погрози та спроби інших сексуальних нападів;

– каліцтво жіночих геніталій, зокрема каліцтво піхви, статевих губ, клітора, каліцтво грудей та сосків, каліцтво або відсікання чоловічих геніталій, або інші типи насильства проти статевих органів;

– сексуальне рабство, зокрема шлюбне рабство або позашлюбне співжиття;

– сексуальне катування, зокрема ураження геніталій електричним струмом або стискання сосків, або примус дивитися на сексуальну наругу над партнером чи дитиною;

– примусова проституція;

– примусова вагітність;

– примусова стерилізація та примусовий аборт;

– примусове оголенння (Міжнародний протокол, 2017, с. 18).

Цей, на жаль, невичерпний список свідчить про широке коло проявів цього ганебного злочину.

Суб'єктами сексуальних злочинів під час війни можуть бути будь-які особи, зокрема: військовослужбовці окупаційних військ, члени недержавних воєнізованих формувань, добровольчих батальонів, співробітники правоохоронних органів, інші державні службовці, миротворці, представники гуманітарних організацій та цивільні особи. Переважну більшість актів сексуального насильства здійснюють чоловіки, однак встановлено, що жінки також можуть бути виконавцями, співвиконавцями або підбурювачами скоєння сексуального насильства (Міжнародний протокол, 2017, с. 22; Доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини, 2017, с. 18–31). Безумовно, до відповідальності, у першу чергу, притягаються безпосередні виконавці таких злочинів, наприклад, військовослужбовці окупаційних віськ. Однак,

до відповідальності можуть бути притягнуті й особи, які віддавали накази на вчинення сексуального насильства, або знали про те, що відбувається, але не запобігли цьому.

Аналіз повідомлень про підозру російським військовослужбовцям, які вчинили факти сексуального насильства проти жителів України на тимчасово окупованих територіях свідчить, що сексуальне насильство найчастіше застосовувалось з метою:

– отримання від потерпілої особи відомостей щодо проукраїнсько налаштованих жителів тимчасово окупованих територій;

– отримання інформації, необхідної представникам російських збройних та силових структур;

– залякування потерпілої особи (наприклад, у зв'язку із відмовою співпрацювати з окупаційною владою, виявленням в телефоні інформації українського контексту);

– отримання інформації про можливе зберігання зброї;

– отримання інформації про можливі зв'язки потерпілої особи з українськими правоохоронцями;

– отримання інформації стосовно місцеперебування членів сім'ї потерпілої особи, які служать у Збройних Силах України;

– задоволення потреб сексуального характеру (Росохата, Шуневич, 2023).

Як ми бачимо, серед переліку цілей здійснення цього злочину на тимчасово окупованих територіях України, задоволення потреб сексуального характеру стоїть на останньому місці. У зв'язку з цим, ми вважаємо цілком слушним усе частішого застосування експертами замість терміну «сексуальне насильство», термін «сексуалізоване насильство», який дає можливість точніше описати мотив, яким керується злочинець – не отримання сексуального задоволення, у першу чергу, а демонстрація влади та контролю. До прикладів сексуалізованого насильства можна віднести: дії, що калічать статеві органи, примус до оголення, запис відео або розповсюдження інтимних фотографій, сексуальне приниження, сексуальні домагання тощо (Сабадос, 2023).

У Міжнародному протоколі визначають такі основні мотиви агресора:

– сексуальне насильство може скоюватися проти багатьох осіб, будучи стратегією досягнення військових цілей;

– сексуальне насильство можуть застосовувати з метою послаблення громади та отримання контролю над нею;

– сексуальне насильство може виступати як форма катувань у місцях тримання під вартою, в'язницях та слідчих ізоляторах з метою покарання, приниження, залякування постраждалих;

– сексуальне насильство може виступати як спроба вплинути на окремих людей через їхні конкретні функції, роль або посаду в громаді;

– до сексуального насильства можуть вдаватися з метою об'єднання солдатів та бійців, коли вони стають співучасниками злочинів;

– сексуальне насильство може здійснюватися як частина ритуальних або шкідливих колективних практик, наприклад, у віруваннях, що статеві зносини — часто з незайманими та/або дітьми — наділяють бійців особливою силою, непереможністю тощо (Міжнародний протокол, 2017, с. 19–20).

Відповідальність за сексуальне насильство скоєне під час війни або збройного конфлікту, призначають за результатами розгляду судових справ у Міжнародному кримінальному суді в Гаазі або у національних судах України.

Міжнародний кримінальний суд (надалі – МКС) був створений на підставі договору, відомому як Римський Статут Міжнародного кримінального суду (Rome Statute of the International Criminal Court, надалі – Римський статут), який був укладений 17 липня 1998 року на дипломатичній конференції у Римі представниками 60 держав з метою розслідування і кримінального переслідування та притягнення до відповідальності осіб яких звинувачують у скоєнні найбільш тяжких злочинів, а саме: злочинів геноциду, злочинів проти людства, воєнних злочинів та злочину агресії (Міжнародний кримінальний суд, 2023, с. 10; Римський Статут, 1998). Станом на листопад 2023 року Римський статут підписали всього 137 держав (Україна — 20 січня 2000 р.), але ратифікували лише 124 держави (Україна не ратифікувала).

Юрисдикція МКС обмежується найбільш тяжкими злочинами, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства, а саме таких злочинів, як: злочин геноциду; злочини проти людяності; воєнні злочини (п. 1 ст. 5 Римського статуту). Такі форми сексуального насильства, як: зґвалтування, сексуальне рабство, примушення до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація та інші форми подібни за тяжкістю, кваліфікуються як злочини проти людяності (п.п. g, п. 1, ст. 7 Римського статуту) і воєнні злочини (п.п. xxii, ст. 8 Римського статуту). До военних злочинів, відповідно до пп. а п. 2 ст. 8 Римського статуту, відносяться також грубі порушення Женевської конвенції «Про захист цивільного населення під час війни» від 12 серпня 1949 року, яка ратифікована Україною 3 липня 1954 року, а саме вчинення проти осіб, що охороняються згідно з положеннями відповідної Женевської конвенції ряду діянь, у тому числі й наступних: насилля над життям й особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури; наруга над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження (п.п. а, с п. 1 ст. 3 Женевської конвенції). Щодо цих злочинів, відповідно до ст. 29 Римського статуту, як і інших, що підпадають під юрисдикцію МКС, не застосовуються будь-які строки давності. Війна може тривати роками, а постраждалі з різних причин можуть наважитися звернутися до правоохоронних органів не зразу, а навіть і через роки, все одно правосуддя буде здійснено не зважаючи на строки давності, злочинець повинен понести заслужене покарання.

Судді МКС можуть призначити тюремне покарання у вигляді позбавлення волі до 30 років. МКС не має права призначати смертну кару, однак у крайніх випадках, може призначити довічне позбавлення волі. До основного покарання може бути додано штраф або конфіскацію доходів, майна або активів, отриманих безпосередньо або опосередковано в результаті скоєного злочину (Міжнародний кримінальний суд, 2023, с. 46).

Римський статут передбачає можливість визнання юрисдикції МКС державою, яка не ратифікувала цей договір, але подала про це належним чином оформлену заяву. Так, Україна визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду з двох питань двома заявами Міністерства закордонних справ – від 17 квітня 2014 року щодо справ Майдану та від 8 вересня 2015 року щодо воєнних злочинів і злочинів проти людяності, вчинених на території України (Назарчук, 2022). 11 грудня 2020 року Канцелярія прокурора МКС в Гаазі повідомила про завершення попереднього вивчення ситуації в Україні (конфлікту на Донбасі й анексії Криму), в результаті чого дійшла висновку про те, що діяння, скоєних в контексті ситуації в Україні, становлять воєнні злочини і злочини проти людяності в межах юрисдикції МКС. Наступним кроком має бути звернення до суддів Палати попереднього провадження суду за дозволом на розслідування після чого Судова палата Офісу прокурора МКС має ухвалити рішення про відкриття повноцінного кримінального розслідування фактів вчинення воєнних злочинів і злочинів проти людяності в умовах збройного конфлікту в Україні (Радіо Свобода, 2020).

28 лютого 2022 року прокурор МКС в Гаазі заявив, що його офіс визначив наявність «достатніх підстав» для початку розслідування можливих воєнних злочинів в Україні. Він доручив своїй команді вивчити всі можливості збереження доказів. Наступним кроком є продовження процесу пошуку та отримання дозволу від Досудової палати МКС на відкриття розслідування, активно й негайно продовжити незалежне та об'єктивне розслідування (Statement of ICC Prosecutor, 2022).

Однак першочергове зобов'язання та право розслідувати злочини та переслідувати в судовому порядку злочинців, з точки зору міжнародного права, несуть держави на території яких скоєно злочин (принцип територіальності), а Міжнародний кримінальний суд доповнює систему національної юрисдикції та може приймати до свого провадження справи не тільки за зверненням держави-учасниці, а й з власної ініціативи. Важливо також зауважити, що обов'язки держави притягати до відповідальності винних у зґвалтуванні та сексуальному насильстві та забезпечення права постраждалих на правовий захист і відшкодування є двома сукупностями норм міжнародного права, що доповнюють одна одну. Держави несуть основний обов'язок розслідування та в судовому порядку переслідування винних в актах сексуального насильства, які становлять злочини з точки зору міжнародного або національного права, незалежно від того, де ці злочини було скоєно, та незалежно від місця проживання

постраждалих чи підозрюваних осіб. Держава здійснює кримінальне переслідування підозрюваного порушника(ів), і, за умови підтвердження факту злочину, порушника(-ів) засуджують та виносять судовий вирок. У Преамбулі до Римського статуту також зазначається, що «обов'язком кожної держави є здійснення її кримінальної юрисдикції стосовно осіб, які несуть відповідальність за вчинення міжнародних злочинів».

До національних правоохоронних органів, які розслідують і переслідують у судовому порядку осіб у скоєнні сексуального насильства під час війни, відносяться поліцейські слідчі та прокурори, які розслідують випадки сексуального насильства, судді, які виносять судові рішення у цих справах. Так, у травні 2022 року українськими правоохоронцями була оголошена перша підозра російському військовослужбовцю, який зґвалтував мешканку тимчасово окупованої території України. Факти вчинення сексуального насильства в умовах війни, фіксуються на всіх деокупованих територіях, зокрема у Херсонській, Київській, Чернігівській, Харківській областях. Станом на грудень 2023 року Офіс Генерального прокурора зафіксував 257 фактів вчинення сексуального насильства в умовах війни, повідомлено про підозру 35 військовослужбовцям рф та скеровано 22 обвинувальних акти до суду (Росохата, Шуневич, 2023).

Для розслідування воєнних злочинів, пов'язаних з насильством, у вересні 2022 року у Департаменті протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту Офісу Генерального прокурора, було створене Управління процесуального керівництва досудовим розслідуванням і підтримання публічного обвинувачення у кримінальних провадженнях щодо злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством.

Діюче українське законодавство також передбачає можливість розгляду справ про вчинення сексуального насильства пов'язаного з насильством, за відсутності підозрюваного, а оголошення повідомлення про підозру здійснюється шляхом опублікування такого документа на офіційному сайті Офісу Генерального прокурора. Навіть за умов, якщо військовослужбовець рф, який вчинив такий злочин, повернувся в рф або перебуває на тимчасово окупованій території України, або іншим способом переховується від правоохоронних органів України, факт здійснення повідомлення про підозру є надзвичайно важливим для притягнення його до відповідальності. Це пов'язано з тим, що в українському законодавстві передбачена спеціальна процедура проведення спеціального досудового розслідування, тобто існує шлях до притягнення винних до відповідальності за вчинення сексуального насильства під час війни навіть за умов їхньої тимчасової фізичної відсутності в Україні.

Дії військовослужбовців рф, які вчиняють сексуальне насильство під час війни, кваліфікуються національними правоохоронними органами за статтею 438 Кримінального кодексу України «Порушення законів та звичаїв війни», яка за зґвалтування, як воєнний злочин, передбачає відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк від 8 до 12 років, а якщо зґвалтування поєднане з умисним вбивством – позбавлення волі на строк від 10 до 15 років або довічне позбавленням волі (Кримінальний кодекс України, 2001).

Відповідно до закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», Офіс Генпрокурора співпрацює з МКС і передає всі матеріали щодо воєнних злочинів, які фіксуються за ст. 438 Кримінального кодексу України.

Висновки. Незважаючи на те, що в умовах російсько-української війни наша держава тісно взаємодіє і співпрацює з Міжнародним кримінальний судом в Гаазі, існує нагальна потреба ратифікації Україною Римського статуту, на підставі якого створений Міжнародний кримінальний суд. Суд доповнює національні судові системи, коли винних не карають з різних причин національні суди, і може приймати справи до свого провадження з власної ініціативи, а не тільки за зверненням держави. Ратифікація Римського статуту надасть Україні статус учасника Міжнародного кримінального суду, що розширить можливості нашої країни по використанню міжнародних механізмів притягнення до відповідальності осіб, які вчинили сексуальне насильство в умовах війни, оскільки ці злочини, що вчинені на нашій території, стають також підсудними Міжнародному кримінальному суду в Гаазі.

Національний державно-правововий механізм протидії і боротьбі з сексуальним насильством в умовах війни потребує вдосконалення, а саме: законодавчого визначення «сексуальне насильство в умовах війни», причин і умов, які сприяють вчиненню сексуального насильства під час війни, напрями і систему забезпечення протидії таким злочинам. Впровадженню таких заходів буде сприяти прийняття Верховною Радою України таких важливих, із практичної точки зору, розроблених законопроектів, як: «Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією рф проти України, членів сімей загиблих осіб та невідкладні проміжні репарації», «Про облік осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії рф проти України та відшкодування шкоди завданої життю і здоров'ю».

Література

Гелюх О. Що таке сексуальне насильство, пов'язане з війною, та як працювати із його наслідками? UNFPA Україна. 11.09.2023. URL: https://ukraine.unfpa.org/uk/crsv_general (дата звернення: 09.02.2024).

Росохата Д., Шуневич К. Особливості досудового розслідування сексуального насильства під час війни. *Юридична газета*. 14 грудня 2023. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/osoblivosti-dosudovogo-rozsliduvannya-seksualnogo-nasilstva-pid-chas-viyni.html (дата звернення: 24.02.2024).

Зеленська О. Генпрокуратура розслідує 171 випадок сексуального насильства проти українців військовими рф. 04.03.2023. URL: https://konkurent.ua/publication/112819/genprokuratura-rozslidue-171-vipadok-seksualnogo-nasilstva-proti-ukraintsiv-viyskovimi-rf/ (дата звернення: 09.02.2024).

Потика М. «Невидимий злочин»: скільки випадків сексуального насильства з боку окупантів зафіксовано в Україні. 27.12.2023. URL: https://socportal.info/ua/news/nevidimii-zlochin-skilki-vipadkiv-seksualnogo-nasilstva-z-boku-okupantiv-zafiksovano-v-ukraini/ (дата звернення: 10.02.2024).

Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 20.02.2024).

Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті. Краща практика документування сексуального насильства як злочину або порушення міжнародного права. Березень 2017 р. 283 с. URL: https://ngu.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/37-international_protocol_2017_2nd_edition_ukr.pdf (дата звернення: 16.02.2024).

Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом в Україні 14 березня 2014 р. – 31 січня 2017 р. Доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/ReportCRSV_UA.pdf (дата звернення: 20.02.2024).

Сабадос К. Розслідування сексуального насильства в умовах конфлікту: Поради журналістам. 2023 р. 27 квітня. URL: https://gijn.org/ua/resurs-ua/rozsliduvanna-seksualnogo-nasilstva-v-umovah-konfliktu-poradi-zurnalistam/ (дата звернення: 18.02.2024).

Міжнародний кримінальний суд. Зрозуміти Міжнародний кримінальний суд. 2023. Номер ISBN 92-9227-365-5. 68 с. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2023-06/UICC-UKR-rgb.pdf (дата звернення: 12.02.2024).

Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. № 995_588. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#n1085 (дата звернення: 12.02.2024).

Назарчук І. 20 років набуття чинності Римського статуту. Чи є проблемою, що Україна досі його не ратифікувала? 03.07.2022 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/rome-statute-ukraine/31923517.html (дата звернення 14.02.2024).

Радіо Свобода. В МЗС привітали висновок Міжнародного кримінального суду у справі щодо ситуації в Україні. 12.12.2020 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-mks-vysnovok-mzs/30997138.html (дата звернення 15.02.2024).

Statement of ICC Prosecutor, Karim A.A. Khan QC, on the Situation in Ukraine: «I have decided to proceed with opening an investigation." 28 February 2022. URL: https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-i-have-decided-proceed-opening (дата звернення: 23.02.2024).

Кримінальний кодес України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 27.02.2024).

References

Heliukh, O. (2023, September 11). Shcho take seksualne nasylstvo, poviazane z viinoiu, ta yak pratsiuvaty iz yoho naslidkamy? UNFPA Ukraina. https://ukraine.unfpa.org/uk/crsv_general

Rosokhata, D., Shunevych, K. (2023, December 14). Osoblyvosti dosudovoho rozsliduvannia seksualnoho nasylstva pid chas viiny. *Yurydychna hazeta.* https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/osoblivosti-dosudovogo-rozsliduvannya-seksualnogo-nasilstva-pid-chas-viyni.html

Zelenska, O. (2023, March 4). Henprokuratura rozsliduie 171 vypadok seksualnoho nasylstva proty ukraintsiv viiskovymy rf. 04.03.2023. https://konkurent.ua/publication/112819/genprokuratura-rozslidue-171-vipadok-seksualnogo-nasilstva-proti-ukraintsiv-viyskovimi-rf/

Potyka, M. (2023, December 27). «Nevydymyi zlochyn»: skilky vypadkiv seksualnoho nasylstva z boku okupantiv zafiksovano v Ukraini. https://socportal.info/ua/news/nevidimii-zlochin-skilki-vipadkiv-seksualnogo-nasilstva-z-boku-okupantiv-zafiksovano-v-ukraini/

Zhenevska Konventsiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny vid 12 serpnia 1949 roku. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

Mizhnarodnyi protokol iz dokumentuvannia ta rozsliduvannia seksualnoho nasylstva v konflikti. Krashcha praktyka dokumentuvannia seksualnoho nasylstva yak zlochynu abo porushennia mizhnarodnoho prava. (2017, Berezen). 17-22, 283. https://ngu.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/37-international_protocol_2017_2nd_edition_ukr.pdf

Seksualne nasylstvo, poviazane z konfliktom v Ukraini. (2014, March 14 – 2017, January 31). Dopovid Upravlinnia Verkhovnoho komisara OON z prav liudyny. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/ReportCRSV_UA.pdf.

Sabados, K. (2023, April 27). Rozsliduvannia seksualnoho nasylstva v umovakh konfliktu: Porady zhurnalistam. https://gijn.org/ua/resurs-ua/rozsliduvanna-seksualnogo-nasilstva-v-umovah-konfliktu-poradi-zurnalistam/

Mizhnarodnyi kryminalnyi sud. Zrozumity Mizhnarodnyi kryminalnyi sud. (2023). Nomer ISBN 92-9227-365-5. 10, 46 68. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2023-06/UICC-UKR-rgb.pdf

Rymskyi Statut Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu. (1998, July 17). № 995_588. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#n1085

Nazarchuk, I. (2022, July 3). 20 rokiv nabuttia chynnosti Rymskoho statutu. Chy ye problemoiu, shcho Ukraina dosi yoho ne ratyfikuvala? https://www.radiosvoboda.org/a/rome-statute-ukraine/31923517.html

Radio Svoboda. V MZS pryvitaly vysnovok Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu u spravi shchodo sytuatsii v Ukraini. (2020, December 12). [Radio Svoboda]. https://www.radiosvoboda.org/a/news-mks-vysnovok-mzs/30997138.html

Statement of ICC Prosecutor, Karim A.A. Khan QC, on the Situation in Ukraine: «I have decided to proceed with opening an investigation." (2022, February 28). https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-i-have-decided-proceed-opening

Kryminalnyi kodes Ukrainy. (2001, April 5). № 2341-III / Verkhovna Rada Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

Анотація

Поштаренко О. В. **Правова характеристика сексуального насильства в умовах війни як кримінального злочину.** – Стаття.

У статті досліджується правова характеристика фактів прояву сексуального насильства в Україні з початком повномасштабного вторгнення російських окупаційних військ на територію нашої країни. Зазначено, що сексуальне насильство в умовах війни – це злочин, який порушує права людини, підпадає під дію норм як національного права, так і міжнародного гуманітарного права. Сексуальне насильство – це не тільки згвалтування, а будь-які дії сексуально-інтимного характеру, до яких людину примушують без її згоди, проти її волі, це навмисні дії сексуального характеру або спроба їх вчинити з використанням примусу, які здійснюються під час війни або військового конфлікту будь-якою особою проти іншої особи без її згоди, незалежно від її віку та статі. Такі форми сексуального насильства, як: згвалтування, сексуальне рабство, примушення до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація та інші форми подібни за тяжкістю, кваліфікуються як злочини проти людяності. Щодо цих злочинів не застосовуються будь-які строки давності.

Суб'єктами сексуальних злочинів під час війни можуть бути будь-які особи, зокрема: військовослужбовці окупаційних військ, члени недержавних воєнізованих формувань, добровольчих батальонів, співробітники правоохоронних органів, інші державні службовці, миротворці, представники гуманітарних організацій та цивільні особи.

Відповідальність за сексуальне насильство скоєне під час війни, призначають за результатами розгляду судових справ у Міжнародному кримінальному суді в Гаазі або у національних судах України, причому первинну відповідальність за здійснення судочинства несуть держави на території яких скоєний злочин. Міжнародний кримінальний суд доповнює систему національної юрисдикції та може приймати до свого провадження справи не тільки за зверненням держави-учасниці, а й з власної ініціативи.

Авторка вважає, що, незважаючи на те, що наша держава тісно взаємодіє і співпрацює з Міжнародним кримінальний судом в Гаазі, існує нагальна потреба ратифікації Україною Римського статуту, на

підставі якого створений Міжнародний кримінальний суд. Потребує також удосконалення національного державно-правововового механізму протидії і боротьбі з сексуальним насильством в умовах війни, а саме: законодавчого визначення «сексуальне насильство в умовах війни», причин і умов, які сприяють вчиненню сексуального насильства під час війни, напрями і систему забезпечення протидії таким злочинам.

Ключові слова: сексуальне насильство під час війни, Міжнародний кримінальний суд, Римський Статут Міжнародного кримінального суду.

Summary

Poshtarenko O. V. **Legal characterization of sexual violence in the conditions of war as a criminal offense. –** Article.

The article examines the legal characteristics of the facts of sexual violence in Ukraine with the beginning of the full-scale invasion of the Russian occupation forces on the territory of our country. It is noted that sexual violence in the conditions of war is a crime that violates human rights, subject to the norms of both national law and international humanitarian law. Sexual violence is not only rape, but any act of a sexual-intimate nature, to which a person is forced without his consent, against his will, is an intentional act of a sexual nature or an attempt to commit it with the use of coercion, carried out during war or military conflict by any person against another person without their consent, regardless of their age and gender. Such forms of sexual violence as: rape, sexual slavery, forced prostitution, forced pregnancy, forced sterilization and other forms of similar severity are classified as crimes against humanity. No statute of limitations applies to these crimes.

Subjects of sexual crimes during wartime can be any person, in particular: servicemen of occupation forces, members of non-state paramilitary formations, volunteer battalions, law enforcement officers, other government officials, peacekeepers, representatives of humanitarian organizations, and civilians.

Responsibility for sexual violence committed during the war is assigned based on the results of the consideration of court cases at the International Criminal Court in The Hague or in the national courts of Ukraine, and the primary responsibility for the implementation of judicial proceedings rests with the states on the territory of which the crime was committed. The International Criminal Court complements the system of national jurisdiction and can accept cases not only at the request of a participating state, but also on its own initiative.

The author believes that, despite the fact that our state closely interacts and cooperates with the International Criminal Court in The Hague, there is an urgent need for Ukraine to ratify the Rome Statute, on the basis of which the International Criminal Court was created. It also requires the improvement of the national state-legal mechanism for combating and combating sexual violence in wartime, namely: the legislative definition of "sexual violence in wartime", the reasons and conditions that contribute to the commission of sexual violence during wartime, directions and a system for countering such crimes

Key words: sexual violence during war, International Criminal Court, Rome Statute of the International Criminal Court.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.29

О. О. Сластьоненко
orcid.org/0000-0002-7582-574X
кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри фінансового та податкового права
Державного податкового університету

З. Н. Гулієва
orcid.org/0009-0009-2617-4766
здобувач вищої освіти
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету

Т. С. Корж
orcid.org/0009-0003-8610-6163
здобувач вищої освіти
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МИТНОГО ОФОРМЛЕННЯ ЕКСПОРТУ ЗЕРНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Експорт зернових культур завжди визначав економічну динаміку країни, забезпечуючи її важливий ресурс для міжнародного ринку та підтримуючи аграрний сектор. В умовах воєнного стану в Україні це завдання набуває особливого значення та вимагає комплексного підходу щодо правового забезпечення митного оформлення експорту зерна. Сучасна політична та соціальна обстановка ставить перед країною низку викликів у сфері зовнішньоекономічних відносин, зокрема в контексті торгівлі сільськогосподарською продукцією. Правове забезпечення митного оформлення експорту зерна стає ключовим інструментом для забезпечення стабільності та ефективності аграрного сектору в умовах невизначеності та безпосередньо впливає на економічну безпеку нашої держави. У даному контексті, ця тема привертає увагу вчених, практиків та громадськості, оскільки вона не тільки визначає стратегічний розвиток аграрного сектору, але й має важливе значення для забезпечення продовольчої безпеки та національної економічної стабільності держави.

Сьогодні контроль за надходженням митних платежів є лише одним із обов'язків митних адміністрацій. Їхня роль розширилася до економічних та соціальних вимірів, включаючи допомогу у вирішенні глобальних викликів, таких як боротьба з пандеміями, стихійними лихами та сприяння у вирішенні глобальних поставок (Azcarraga, P., 2022, p. 6).

Сучасні дослідження у галузі правової науки України розглядають різні аспекти правового регулювання виробництва, реалізації та укладення аграрно-правових договорів, включаючи зернові культури. Різні автори, такі як С.М. Садовий, І.І. Якубович, В.П. Станіславський та інші, досліджують ці аспекти з погляду їхньої специфіки та правового регулювання в Україні. Зокрема є науковці, які досліджують аспекти правового забезпечення митного оформлення в умовах воєнного стану: Т.О. Коваленко, Т.В. Курман, О.М. Пащенко та інші. Однак, у зв'язку з постійними змінами ці аспекти потребують окремих нових наукових досліджень на цю тему. Особливо важливими є аспекти правового регулювання митного оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану в Україні, а також можливі шляхи оптимізації та підвищення ефективності цього процесу. Це необхідно для збалансованого розвитку сільськогосподарського виробництва, що в свою чергу забезпечить вихід з кризових ситуацій та стабілізацію економічної безпеки держави.

Метою даної статті є внесення пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення митного оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану в Україні.

Україна є одним зі світових лідерів з експорту зерна. Однак, російська війна проти України спричинила значні проблеми з логістикою та експортом українського зерна. У зв'язку з цим, 22 липня 2022 року було підписано «Ініціативу щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів». Це дало можливість відновити експорт зерна, але виникають нові правові виклики, які пов'язані з експортом зерна в умовах воєнного стану (Про делегацію Уряду України для участі у багатосторонніх переговорах з підготовки та узгодження проекту «Ініціативи щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів», 2022).

На думку науковців причиною проблем з експортом зерна в Україні є «…військова агресія російської федерації, окупація частини території України, забруднення сільськогосподарських земель вибухонебезпечними предметами та токсичними речовинами від артилерійських мін і снарядів, захоплення та блокування українських портів зумовили необхідність розробки спеціальних економіко-правових механізмів, спрямованих на забезпечення виробництва, транспортування, зберігання та реалізацію зерна в умовах воєнного стану…» (Коваленко Т.О, 2023, с. 157). Зокрема, Т.В. Курман констатує, що «…нормативне регулювання у цій сфері не може бути фрагментарним, уривчастим і науково не обґрунтованим, оскільки мова йде про гарантування природного права людини на життя в частині права на достатнє для підтримання нормальної життєдіяльності, а також безпечне та якісне харчування. З огляду на це, існує нагальна потреба у прийнятті спеціального Закону «Про продовольчу безпеку України» як основи національного механізму забезпечення продовольчої безпеки…» (Курман Т.В., 2018, с. 118; Курман Т.В., 2023, с. 125). Підримуємо позицію О.М. Пащенко, що рекомендує «…розроблення комплексної державної програми забезпечення продовольчої безпеки, яка має одночасно містити як заходи негайного реагування на поточну продовольчу кризу, так і заходи, спрямовані на подолання наслідків бойових дій …» (Пащенко О.М., 2022, с. 289).

Митне оформлення експорту зернових культур є складним та важливим етапом у зовнішньоекономічних відносинах країни, особливо в умовах воєнного стану. Цей процес визначається рядом понять та аспектів, які варто ретельно розглянути для забезпечення митного оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану в Україні. Митне оформлення – це система правових, економічних та адміністративних заходів, спрямованих на регулювання переміщення товарів через митний кордон. У контексті експорту зерна з України, цей процес передбачає виконання процедури оформлення, відповідність встановленим нормам і вимогам для забезпечення легальності та безпеки міжнародних торгівельних операцій. Сутність митного оформлення полягає в контролі за вивезенням зернових культур за межі країни та визначенні відповідності цих операцій законодавчим та міжнародним нормам. Це включає в себе оцінку митної вартості товарів, визначення митних платежів та податків, а також дотримання стандартів якості та безпеки продукції. Одним із ключових понять є «експорт», який визначається як вивезення товарів за межі країни для подальшого використання або продажу на міжнародному ринку. У випадку з експортом зерна, це означає вивезення сільськогосподарської продукції з України з метою задоволення попиту світового ринку та забезпечення економічної стійкості країни. Необхідно також враховувати поняття «мито», яке представляє собою обов'язковий платіж, який здійснюється при ввезенні чи вивезенні товарів через митний кордон. Визначення цього поняття важливо для коректного розрахунку митних обов'язків та підтримання економічної діяльності на міжнародному ринку. Таким чином, розуміння основних понять та сутності митного оформлення експорту зерна з України є ключовим елементом для розвитку ефективних стратегій та політик, спрямованих на забезпечення митного оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану. Правові засади митного оформлення експорту зерна визначаються комплексом нормативно-правових актів, які регулюють вивезення сільськогосподарської продукції через митний кордон. У контексті України, ці засади включають в себе ряд законодавчих актів та міжнародних угод, спрямованих на забезпечення легальності, безпеки та ефективності митного оформлення. Митний

кодекс України є основним нормативно-правовим актом, що регулює митне оформлення. Він визначає загальні принципи митного регулювання та митного контролю, включаючи правила і порядок оформлення митних декларацій, розрахунку мита та інших митних платежів (Митний кодекс України, 2012).

Питання забезпечення експорту зерна також підпорядковані відповідному законодавству на період дії воєнного стану, яке включає в себе нормативні акти щодо культур, які підпадають під експорт, а також встановлює вимоги до якості та стандартів ДСТУ, ISO (Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо застосування режиму експортного забезпечення на період дії воєнного, надзвичайного стану, 2023; Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану, 2022). Деякі аспекти митного оформлення можуть бути визначені законами та постановами, що регулюють зовнішньоекономічну діяльність та торгівлю (Про затвердження переліків товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, та квот на 2024 рік, 2023).

Провівши детальний аналіз нормативно-правової бази, можемо констатувати, що діяльність митних органів регулюється спеціальними актами, в яких визначаються порядок та правила здійснення митного контролю та оформлення документів. Розуміння та дотримання цих правових засад є важливим для бізнесу та аграрних підприємств, що здійснюють експорт зернових культур. Дотримання відповідних норм і правил сприяє не тільки легальності, але й забезпечує ефективність та безпеку міжнародних торгівельних операцій в умовах воєнного стану. Тому, вважаємо, що митне оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану в Україні включає в себе ряд важливих аспектів, які варто розглянути з урахуванням особливостей сучасної політично-економічної ситуації:

1. В умовах воєнного стану забезпечення безпеки стає пріоритетним завданням. Митні органи мають посилити контроль за рухом зернових культур через митний кордон, щоб уникнути можливого використання експортних каналів для незаконного переміщення товарів чи ресурсів, які можуть використовуватися в воєнних діях.

2. З урахуванням непередбачуваності ситуації важливо вдосконалити процес оформлення необхідних документів та митних декларацій. Це дозволить забезпечити швидкі та ефективні процеси, враховуючи можливі зміни в регулятивному середовищі.

3. У воєнний період може бути введено додаткові обмеження на обсяги експорту зернових культур. Отже, важливо враховувати і реагувати на зміни в експортних квотах та регулюванні обсягів, щоб уникнути порушень та оптимізувати діяльність підприємств.

4. Враховуючи воєнний стан, необхідно вивчати міжнародні угоди та санкції, які можуть впливати на експорт зернових культур. Важливо дотримуватися умов міжнародних домовленостей та вчасно адаптуватися до можливих змін.

5. В умовах воєнного стану може змінюватися податкова політика, включаючи митні ставки та інші податкові обов'язки. Підприємства повинні враховувати ці аспекти при плануванні експортних операцій.

6. Забезпечення стабільності та прозорості в процесі митного оформлення важливо для підприємств. Це допомагає зменшити ризики та стимулює довіру взаємодії з митними органами та іншими учасниками процесу.

Аналіз особливостей митного оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану вимагає системного підходу та постійного моніторингу змін у правовому та економічному середовищі. Гнучкість та швидке реагування на зміни допоможуть забезпечити стійкість експортних операцій та мінімізувати ризики для аграрного сектору в цих складних умовах. На сучасному етапі важливо звернути увагу на розробку спеціальних нормативно-правових актів. Зокрема, рекомендується розробити чіткі та конкретні нормативно-правові акти, спеціально адаптовані до умов воєнного стану. Ці акти повинні враховувати особливості митного оформлення експорту зерна, забезпечуючи стабільність та ефективність процесу. На сучасному етапі важливо створити ефективний механізм взаємодії між митними органами, силовими структурами, та іншими відомствами у сфері зовнішньоекономічних відносин. Це дозволить оперативно реагувати на можливі загрози та забезпечить високий рівень безпеки експортних операцій.

Вдосконалення правового забезпечення митного оформлення може включати в себе широкомасштабну автоматизацію та електронізацію процесів. Це сприятиме швидкості та прозорості у вирішенні формальностей, а також дозволить враховувати можливі зміни в реальному часі. Також, важливим аспектом забезпечення високого рівня кваліфікації працівників митних органів в умовах війни є підготовка персоналу до дії в екстремальних ситуаціях та проведення регулярних тренінгів, що допоможе забезпечити ефективне та безпечне митне оформлення. Важливо, щоб систематичний моніторинг та аналіз ризиків в умовах війни був обов'язковим етапом. Використання сучасних аналітичних інструментів та систем дозволить вчасно визначати можливі загрози та адаптувати стратегії митного оформлення. Правові норми повинні бути достатньо гнучкими для швидкої реакції на зміни в ситуації. Можливість внесення зміни правил на короткостроковий період допоможе уникнути затримок та проблем при митному оформленні. Важливо включити галузевих експертів та представників бізнесу до процесу розробки і вдосконалення правового регулювання. Це дозволить враховувати практичний досвід та потреби підприємств у сфері експорту зерна.

В результаті проведеного дослідження можемо констатувати, що вдосконалення правового забезпечення митного оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану в Україні вимагає комплексного та системного підходу з урахуванням особливостей ситуації та міжнародних відносин. Сучасна геополітична обстановка створює низку викликів для зовнішньоекономічних відносин на законодавчому рівні та нормативно-правовому забезпеченні митного оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану в Україні. Воєнний стан вимагає не лише військових заходів, але й ретельного підходу до врегулювання та контролю за експортом зерна через митний кордон. Було проаналізовано основні поняття та сутність митного оформлення експорту зерна, визначено важливість правового забезпечення цього процесу в умовах воєнного стану. Виявлено, що ефективне митне оформлення вимагає не лише дотримання загальних правил і норм, але й адаптації до конкретних умов військового конфлікту. В результаті запропоновано ряд заходів для вдосконалення правового забезпечення митного оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану в Україні. Зокрема, створення спеціальних нормативно-правових актів, підготовка персоналу та використання сучасних технологій для полегшення і прискорення процесів. Завдяки врахуванню особливостей воєнного стану та шляхів адаптації митного оформлення до них, можна підтримати стабільність аграрного сектору, забезпечити безпеку експортних операцій та сприяти ефективному функціонуванню експортної діяльності в умовах воєнного стану російської агресії. Це стане важливим фундаментом для формування економічної безпеки держави.

Література

Azcarraga, P., Azael, A., Matsudaira, T., Montagnat-Rentier, G., Nagy Ja., & Clark, R. Ja. (2022). Customs issues : Strengthening Customs Administration in a Changing World 2022. *Customs Affairs: Strengthening Customs Administration in a Changing World.* Washington, DC: International Monetary Fund. 2022. 319 p.

Коваленко Т. О. Правове забезпечення виробництва, зберігання та реалізації зерна в умовах воєнного стану в Україні. *Проблеми цивільного та господарського права.* 2023, Вип. 1. С. 153–158.

Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: монографія. Х.: Юрайт, 2018. 376 с.

Курман Т. В. Агробізнес та продовольча безпека: загрози та проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 3. С. 122–126.

Митний кодекс України : Із змінами і доповненнями, внесеними законами України: Кодекс митний від 13.03.2012 № 4495-VI. *Ліга 360.* URL: https://ips.ligazakon.net/document/T124495 (дата звернення: 26.03.2024).

Пащенко О. М. Проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2022. № 1–2. С. 283–291.

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24.03.2022. № 2145-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text (дата звернення: 26.03.2024).

Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо застосування режиму експортного забезпечення на період дії воєнного, надзвичайного стану: Закон

України від 12.01.2023 № 2881-IX / Верховна Рада України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T232881?an=1 (дата звернення: 26.03.2024).

Про делегацію Уряду України для участі у багатосторонніх переговорах з підготовки та узгодження проекту Ініціативи щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.07.2022 № 626-р. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/626-2022-p#Text (дата звернення: 26.03.2024).

Про затвердження переліків товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, та квот на 2024 рік: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 р. № 1402 / Кабінет Міністрів України. *Урядовий портал*. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-perelikiv-tovariv-eksport-ta-import-iakykh-pidliahaie-litsenzuvanniu-ta-kvot-na-2024-t271223 (дата звернення: 26.03.2024).

References

Azcarraga, P., Azael, A., Matsudaira, T., Montagnat-Rentier, G., Nagy Ja., & Clark, R. Ja. (2022). Customs issues: Strengthening Customs Administration in a Changing World 2022. *Customs Affairs: Strengthening Customs Administration in a Changing World.* Washington, DC: International Monetary Fund. 319.

Kovalenko, T. O. (2023). Legal support for the production, storage and sale of grain in the conditions of martial law in Ukraine. *Problems of civil and economic la w, 1,* 153-158 [in Ukrainian]

Kurman, T. V. (2018). *Sustainable development of agricultural production: problems of legal support [Monograph]* Kharkiv: Yuright, 376 [in Ukrainian]

Kurman, T. V. (2023). Agribusiness and food security: threats and problems of legal protection under martial law. *Analytical and comparative jurisprudence, 3,* 122-126 [in Ukrainian]

Customs Code of Ukraine: With changes and additions introduced by the laws of Ukraine: Customs Code dated 03.13.2012 No. 4495-VI. *League 360.* https://ips.ligazakon.net/document/T124495 [in Ukrainian]

Pashchenko, O. M. (2022). Problems of legal provision of food security in the conditions of martial law. *South Ukrainian legal journal, 1–2,* 283–291. [in Ukrainian]

On making changes to some legislative acts of Ukraine regarding the creation of conditions for ensuring food security under martial law: Law of Ukraine dated 03/24/2022. No. 2145-IX. *Verkhovna Rada of Ukraine.* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text [in Ukrainian]

On amendments to the Tax Code of Ukraine and some legislative acts of Ukraine regarding the application of the export support regime during the period of martial law and state of emergency: Law of Ukraine dated January 12, 2023 No. 2881-IX. *Verkhovna Rada of Ukraine.* https://ips.ligazakon.net/document/T232881?an=1 [in Ukrainian]

On the delegation of the Government of Ukraine to participate in multilateral negotiations on the preparation and coordination of the draft Initiative for the safe transportation of grain and food products from Ukrainian ports: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 07/22/2022 No. 626-r. *Verkhovna Rada of Ukraine.* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/626-2022-p#Text [in Ukrainian]

On the approval of lists of goods whose export and import are subject to licensing, and quotas for 2024: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 27, 2023 No. 1402. *Cabinet of Ministers of Ukraine. Government portal.* https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-perelikiv-tovariv-eksport-ta-import-iakykh-pidliahaie-litsenzuvanniu-ta-kvot-na-2024-t271223 [in Ukrainian].

Анотація

Сластьоненко О. О., Гулієва З. Н., Корж Т. С. **Правове забезпечення митного оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану в Україні. –** Стаття.

У статті розглянуто питання, що стосуються правового забезпечення митного оформлення експорту зерна в контексті воєнного стану в Україні. Детально проаналізовано нормативно-правову базу, яка забезпечує митне оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану в Україні. В результаті проведеного дослідження визначено, що вдосконалення правового забезпечення митного оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану в Україні вимагає комплексного та системного підходу з урахуванням особливостей конфліктної ситуації та міжнародних відносин. Також визначено, що сучасна геополітична обстановка створює низку викликів для зовнішньоекономічних відносин на законодавчому рівні та нормативно-правовому забезпеченні щодо митного оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану в Україні. Воєнний стан вимагає не лише військових заходів, але й ретельного підходу до регулювання та контролю за експортом зерна через митний кордон. Проаналізовано основні поняття та сутність митного оформлення експорту зерна, визначено важливість правового забезпечення цього процесу в умовах війни. Виявлено, що ефективне митне оформлення вимагає не лише дотримання загальних правил і норм, але й адаптації до конкретних умов військового конфлікту. В результаті дослідження запропоновано ряд заходів для вдосконалення правового забезпечення митного оформлення експорту зерна в умовах війни в Україні. Зокрема, створення спеціальних нормативно-правових актів;

удосконалення підготовки персоналу; використання сучасних технологій для полегшення і прискорення процесів митного оформлення. Завдяки врахуванню особливостей воєнного стану та шляхів адаптації митного оформлення до них, можна підтримати стабільність аграрного сектору, забезпечити безпеку експортних операцій та сприяти ефективному функціонуванню експортної діяльності в умовах воєнного стану проти російської агресії. Це стане важливим фундаментом для формування економічної безпеки держави.

Ключові слова: митне оформлення, мито, експорт, правове забезпечення, законодавство, зернові культури, воєнний стан.

Summary

Slastonenko O. O., Huliieva Z. N., Korzh T. S. **Legal support for customs clearance of grain exports under martial law in Ukraine. –** Article.

The article deals with issues related to legal support for customs clearance of grain exports in the context of the martial law in Ukraine. The regulatory and legal framework, which ensures customs clearance of grain export in the conditions of martial law in Ukraine, is analysed in detail. As a result of the conducted research, it was established that the improvement of legal support for customs clearance of grain export in the conditions of martial law in Ukraine requires a complex and systematic approach, taking into account the specifics of the conflict situation and international relations. It is also determined that the current geopolitical situation creates a number of challenges for foreign economic relations at the legislative level and regulatory legal support for customs clearance of grain exports under martial law conditions in Ukraine. Martial law requires not only military measures, but also a careful approach to the regulation and control of grain exports across the customs border. The main concepts and essence of customs clearance of grain export are analyzed, the importance of legal support for this process in wartime conditions is determined. It was found that effective customs clearance requires not only compliance with general rules and regulations, but also adaptation to the specific conditions of a military conflict. As a result of the study, a number of measures were proposed to improve the legal support for customs clearance of grain export in the conditions of the war in Ukraine. In particular, the creation of special legal acts; improvement of personnel training; use of modern technologies to facilitate and speed up customs clearance processes. By taking into account the features of martial law and ways of adapting customs clearance to them, it is possible to support the stability of the agricultural sector, ensure the safety of export operations, and promote the effective functioning of export activities in the conditions of martial law against Russian aggression. This will become an important foundation for the formation of the economic security of the state.

Key words: customs clearance, duty, export, legal support, legislation, grain crops, martial law.

УДК 347.61/.64(477)
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.30

Д. М. Шебаніц
orcid.org/0000-0002-8897-9721
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Маріупольського державного університету

В. Ф. Шебаніц
orcid.org/0009-0001-3699-9974
здобувач ІІ курсу спеціальності 081 «Право»
Маріупольського державного університету

НАЦІОНАЛЬНЕ СІМЕЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО: СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Існування суспільства без впорядкування та правової регламентації сімейних відносин не можливо як у сучасних умовах так і у минулому.

В різні періоди часу саме сім'я відігравала суттєву роль у розвитку суспільства. За своєю сутністю сім'я є однією з найголовніших форм організації суспільства, яка в свою чергу має фундаментальне значення як для окремого індивіда, так і для суспільства в цілому. Саме родина найбільшою мірою впливає на розвиток, моральний стан, здоров'я людини, забезпечує певного роду накопичення і передачу інформації: досвіду, знань, навичок наступним поколінням. Сімейні відносини з прадавніх часів потребували правового врегулювання, тому звичаї, а також писані та неписані закони мали за мету стабілізувати їх та спрямувати в русло, що в свою чергу відповідає рівню державної політики, національної свідомості та розвитку суспільства у конкретний часовий проміжок. Тому, вважаємо доречним навести короткий ретроспективний огляд становлення та розвитку сімейних правовідносин, історії шлюбно-сімейного права в Україні. Такий огляд надасть змогу осягнути процес формування та розвитку інституту сім'ї, охарактеризувати його місце в сучасному суспільстві та значення для української держави.

Становлення та розвиток сімейного законодавства досліджувалося багатьма вченими-дослідниками, серед яких, зокрема, варто згадати таких як Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Давидова І. В., Сафончик О. І., Розгон О. І., Антонюк С.Л., Корман О. С. та інші.

Історія становлення та розвитку національного сімейного права сягає давніх часів, коли на теренах України дохристиянського періоду провідним інструментом врегулювання суспільних відносин виступало звичаєве право, джерелом якого насамперед виступали звичаї та традиції. Розглядаючи зазначене питання, слід згадати літописи, що в свою чергу є єдиними документами, на яких базуються історично-правові дослідження звичаєвого права східних слов'ян у сфері шлюбно-родинних відносин. Такі літописи свідчать про те, що в давні часи шлюб вже існував як окрема інституція у суспільних відносинах та виступав об'єктом правового регулювання. Найвидатнішою тогочасною пам'яткою є «Повість минулих літ», яка стала базисом для наступного літописання Київської Русі. Джерелами таких літописів стала усна народна творчість, а саме – легенди, перекази, письмові пам'ятки та авторські свідчення літописців і очевидців (Парнета, 2020).

В процесі становлення Київської Русі як самостійної держави виникла необхідність проведення релігійного реформування суспільства, яка в свою чергу посприяла політичній консолідації. Після прийняття християнства сімейне право на теренах сучасної України розвивалося під впливом візантійського канонічного права, а джерелом новоприйнятих законів стали візантійські церковні акти. Тож, варто констатувати, що разом із новою вірою по-новому сформувалися та затвердилися поняття про шлюб та сім'ю у тогочасному суспільстві.

Наступний етап розвитку українського сімейного права охоплює період другої половини чотирнадцятого – середини сімнадцятого століть та характеризується добою польсько-ли-

товського панування у правовій сфері, зокрема й у галузі сімейного права. Варто згадати Литовські статути, які тоді діяли на українських землях та закріплювали собою водночас як домінування прав чоловіка, так і ефективний захист інтересів жінок та дітей. До того ж, такий нормативно-правовий акт детально регламентував оформлення шлюбних договорів та наслідки їх невиконання. Отож, Литовські статути стали збірками високорозвиненого права, з виданням яких і закінчився процес уніфікації різноманітних джерел права і різних правових систем (Парнета, 2020).

Наступний період розвитку українського права, зокрема сімейного права, припадає на період Гетьманщини. Відтак, у зазначений період шлюбні правовідносини регулювалися у більшості випадків церковним правом та нормами звичаєвого права. Сімейне право Гетьманської держави регулювало порядок, умови укладення та розірвання шлюбу, особисті та майнові права і обов'язки подружжя, батьків і дітей, порядок усиновлення та опікунства тощо. Водночас не можна не згадати таку історично-правову пам'ятку як «Права, за якими судиться малоросійський народ». Незважаючи на те, що зазначений звід законів не було офіційно визнано тогочасною владою, ця робота українських правників мала неабиякий вплив на подальший розвиток української правової думки.

Новий етап в історії розвитку шлюбного законодавства на теренах нашої країни розпочався одночасно зі встановлення радянської влади. Так, у 1923 році виникла нагальна необхідність у перегляді врегулювання деяких питань шлюбно-сімейних відносин, через що було прийнято рішення підготовки та подальшого видання нового Сімейного кодексу. Результатом стало прийняття Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР. Назва згаданого Кодексу повністю відображала його систему та структуру, яка в свою чергу була досить незвичною та складалася з п'яти основних розділів, зокрема про сім'ю, про опіку та піклування, про шлюб, про зміну громадянами своїх прізвищ та імен, про визнання особи безвісно відсутньою або померлою. Таким чином, сімейне законодавство часів радянського панування на українських землях змінило уявлення про традиційні шлюбно-сімейні відносини. У тогочасних профільних нормативно-правових актах було відображено рівноправ'я між чоловіками та жінками, визначено і закріплено права дітей, соціальні гарантії забезпечення материнства тощо. Проте, не можна не згадати і тотальне втручання органів державної влади у приватне життя особи, що перекреслювало значні досягнення у розвитку тогочасного сімейного законодавства (Парнета, 2020).

Разом із проголошенням незалежності України для розвитку сімейного національного законодавства склалися нові умови. Відтак, на початковому етапі продовжували діяти радянські нормативно-правові акти, які пристосували до тогочасних умов, проте разом із цим розпочали активну роботу з підготовки нового демократичного національного законодавства. Наголосимо, що сьогодні норми, які в свою чергу регулюють сімейні правовідносини закріплені в різних нормативно-правових актах, зокрема різної юридичної сили (мова йде про Конституцію України, Сімейний кодекс України та інших окремих законах, які в сукупності і становлять національну систему сімейного законодавства).

Базисом сімейного законодавства, як власне і базисом будь-якої іншої галузі права, є Конституція України, яка як Основний Закон держави містить в собі ряд норм, що визначають зміст національного сімейного законодавства. Мова йде про другий розділ Конституції.

Говорячи про систему сімейного законодавства слід зазначити, що до її основи також входять міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, які є частиною українського національного законодавства. До того ж, варто наголосити на тому, що у випадку невідповідності норм чинного українського законодавства та міжнародного договору, укладеного в установленому порядку, застосовуються норми відповідного міжнародного договору.

Серед ратифікованих Україною міжнародних конвенцій варто згадати:

- Конвенцію ООН про права дитини;
- Конвенцію про юрисдикцію і право, що застосовується щодо захисту неповнолітніх;
- Конвенцію про визнання розлучень та про судове розлучення подружжя;
- Конвенцію про право, що застосовується до аліментних зобов'язань;
- Конвенцію про укладення шлюбу і визнання його недійсним;

- Конвенцію про право, що застосовується до режимів власності подружжя;
- Конвенцію про згоду на укладення шлюбу, шлюбний вік і реєстрацію шлюбів;
- Європейську конвенцію про усиновлення дітей та інші.

На сьогодні безперечно основним джерелом врегулювання спорів у сімейних правовідносинах є Сімейний кодекс України, який має за мету реалізацію сімейної політики держави та визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права та обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Чинний Сімейний кодекс України був прийнятий 10 січня 2002 року, а набрав чинності з 1 січня 2004 року і є четвертою кодифікацією сімейного законодавства. Зазначений Кодекс складається з семи розділів, які містять двадцять дві глави і двісті дев'яносто дві статті (розділи шостий та сьомий не мають глав).

Прийняття Сімейного кодексу України стало об'єктивною необхідністю у світлі як теоретичної, так і практичної проблеми співвідношення цивільного та сімейного законодавства, адже раніше сімейне право було лише частиною Цивільного кодексу України. А проблема визначення співвідношення цивільного та сімейного права довго опрацьовувалася багатьма національними представниками як теоретичної, так і практичної цивілістики. Провідним питанням такої дискусії стала подібність предмету правового регулювання цих двох галузей права, а саме немайнові та майнові відносини між юридично рівними суб'єктами. При цьому, декотрі науковці наголошують, що між цивільними та сімейними правовідносинами немає принципово сутнісних відмінностей, а виокремити самостійний сімейно-правовий метод правового регулювання досить складно (Харитонов, 2022).

Повертаючись до питання прийняття Сімейного кодексу України, варто зазначити, що процес підготовчих законопроектних робіт у перші роки проголошення незалежності України відображав описані нами вище розбіжності. Через що національний законодавець досить довго не міг визначитися куди віднести норми, метою яких було врегулювання сімейних правовідносин. Відтак згадані норми то відносили до Кодексу про шлюб та сім'ю, то включали в окремий розділ сімейного права діючого Цивільного кодексу. Врешті-решт зазначене спірне питання створило усі необхідні умови задля прийняття національним законодавцем окремого Сімейного кодексу України, який був прийнятий навіть раніше, аніж Цивільний кодекс України і став основним нормативно-правовим актом в системі законодавства України, що регулює сімейні правовідносини (Ромовська, 2018). Вважаємо доречним наголосити на тому, що не вдаючись у подробиці значної кількості тогочасних новел Сімейного кодексу України, варто зауважити, що його прийняття не створило значних перешкод задля належної та ефективної реалізації засад цивільного права на практиці, що в свою чергу дуже непокоїло супротивників існування Сімейного кодексу як окремого та самостійного нормативно-правового акту (Шевченко, 2003).

Отож, оскільки Сімейний кодекс є базовим і спеціальним джерелом сімейного законодавства, то справедливим буде зазначити, що на практиці, коли мова йде про відносини, що пов'язані з укладанням або розірвання шлюбу, стосунки між подружжям, батьками та/або дітьми, іншими членами родини, коло яких в свою чергу регулюється чинним сімейним законодавством України, керуватися передусім необхідно нормами саме Сімейного кодексу України. При цьому, на ряду із цим, оскільки за своєю правовою природою та сутністю сімейні правовідносини є цивільно-правовими, зазначене припускає застосування до їх регулювання і норм національного цивільного законодавства України. Таке твердження має не лише теоретичне підґрунтя, але і практичну основу, яка відображається у нормах статті 8 Сімейного кодексу України, яка в свою чергу встановлює, що у випадку неможливості врегулювання майнових відносин між подружжям, батьками та дітьми або іншими членами сім'ї та родичами Сімейним кодексом України, варто застосовувати норми цивільного законодавства, якщо це не суперечить сутності сімейних відносин. Отож, така норма у Сімейному кодексі визначає собою принцип субсидіарного застосування норм цивільного права до врегулювання сімейних правовідносин (Сімейний кодекс України, 2002).

Відтак, може здатися, що зі змісту вищезгаданої норми випливає, що головними умовами для застосування норм Цивільного кодексу України до врегулювання сімейних правовідносин є три складові, а саме:

– майновий характер сімейних відносин;
– неврегульованість їх чинним сімейним законодавством України;
– відповідність такого врегулювання сутності цих правовідносин.

Проте такий висновок є поспішним та водночас суперечить принципу субсидіарного застосування Цивільного кодексу, що встановлено статтею 9 зазначеного кодексу, яка встановлює, що положення останнього застосовуються до сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства (Цивільний кодекс України, 2003). Відтак, загалом, за біля 20 років співіснування Цивільного та Сімейного кодексів України, серед юридичної наукової спільноти та практикуючих юристів у сфері сімейних правовідносин вже виробився певний ефективний механізм застосування норм цих двох нормативно-правових актів, що доповнюють один одного та влаштовують широкий загал.

Незважаючи на всі вищенаведені позиції серед науковців і наразі точаться спори про доцільність виокремлення норм, що регулюють сімейне законодавство в окремий кодекс. Так, наприклад декотрі дослідники вказують на те, що кодифіковані акти сімейного законодавства є рудиментом радянського та соціалістичного світогляду і тому активно обстоюють ідею включення норм, що регулюють сімейні відносини, до складу Цивільного кодексу. Інші національні науковці зважено зазначають необхідність у проведенні комплексного обговорення щодо того, чи залишатися йому окремим актом, чи все ж бути частиною Цивільного кодексу, і при цьому слушно наголошують на тому, що провідним завданням тут є «просто провести гармонізацію в плані відповідності Сімейного кодексу Цивільному та основним його положенням. А далі – визначатися: чи буде він інтегрований, чи залишатиметься окремим» (Стефанчук, 2021).

Не вдаючись до детального аналізу цих двох полярних за своєю сутністю наукових поглядів, вважаємо доречним наголосити на тому, що попри всі наявні обґрунтування твердження про те, що при наявності окремого та самостійного Сімейного кодексу України, наша правова система ніколи не зможе наблизитися до правової системи країн європейського співтовариства є несправедливим та некоректним, адже практика показує, що Сімейні кодекси та спеціальні закони у сфері сімейного права (або ж інші кодифіковані акти сімейного законодавства) вдало та ефективно застосовуються у багатьох країнах європейського співтовариства, зокрема таких як Данія, Естонія, Словаччина, Польща, Угорщина та інші (Менджул, 2021). До того ж, вважаємо доречним підкреслити, що наразі серед країн Європейського Союзу у тренді є не включення сімейного законодавства у цивільне право, а навпаки уніфікація європейського сімейного права (Менджул, 2019, с. 188–189).

Ми підтримуємо думку окремих науковців про те, що у такому проблемному та спірному питанні, необхідно зважати на думку практикуючих юристів. Відтак, необхідно згадати той факт, що у 2020 році була проведена онлайн-дискусія Національною асоціацією адвокатів України за ініціативи Комітету сімейного права на тему: «Скасування Сімейного кодексу України. За чи проти?». За результатами проведеної дискусії була сформульована експертна думка Національної асоціації адвокатів України щодо проблемного питання та ініціативи скасування Сімейного кодексу України. Провідною ідеєю якої є висновок, що модернізація сімейного законодавства України має відбуватися одночасно з рекодифікацією Цивільного кодексу України зі збереженням самостійності Сімейного кодексу, як законодавчого акту, котрий засвідчив ефективність правового регулювання сімейних відносин. Не заперечуючи приватноправової природи сімейного права та концепції цивільного права як галузі, що охоплює всі приватноправові відносини, сімейне право необхідно розглядати як самостійну галузь законодавства. На думку членів Національної асоціації адвокатів України, сфера сімейних правовідносин потребує дуже обережного і зваженого регулювання (ставлення) з боку держави і суспільства, яке б не допускало безпідставного втручання в особисті справи подружжя, батьків та дітей, інших членів родини. Водночас чинне законодавче регулювання сімейних відносин нормами Сімейного кодексу забезпечує їхню охорону і належну реалізацію. Через кодифікацію сімейних норм формуються та зберігаються певні усталені правові традиції. Саме тому представники вищезгаданої нами Асоціації переконані, що Сімейний кодекс України як окремий акт приватноправового регулювання суспільних відносин довів

свою ефективність регламентації. Як підсумок експерти-члени Асоціації адвокатів України чітко визначили, що: «Зважаючи на все вищезазначене, наразі не вбачаємо об'єктивних вагомих причин руйнувати наявну на сьогодні систему правового регулювання сімейних відносин в Україні. Водночас уважаємо за доцільне наразі сфокусувати увагу на вдосконаленні та доповненні вже наявного кодифікованого акту новими нормами, які будуть узгоджуватися з суспільними відносинами, що розвиваються, та змінюються, при цьому сімейно-правові норми доцільно все ж таки розглядати як самостійну галузь законодавства» (Харитонов, 2022).

Отож, підсумовуючи, варто констатувати, що становлення сімейних правовідносин на територіях сучасної України розпочалося ще з давніх часів. До хрещення Київської Русі суспільство керувалося звичаями при вирішенні сімейних спорів, після введення християнства сімейне законодавство зазнало неабияких змін і розвивалося комплексно на базі візантійського права, язичницьких обрядів та народних звичаїв. До того ж, варто згадати, що найвизначнішим кодифікованим джерелом права часів Київської Русі є «Руська правда», яка вплинула на подальший розвиток сучасного українського сімейного законодавства. Разом із здобуттям незалежності в Україні розпочалася робота над систематизацією та кодифікацією сімейного права. При створенні такого національний законодавець спирався на позитивний міжнародний досвід та українські звичаї.

Література

Менджул М.В. Перспективи уніфікації європейського сімейного права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. №. 3. Vol. 1. С. 188-189.

Менджул М.В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород: РІК-У, 2021. 296 с.

Парнета О. Й. Становлення та розвиток сімейного законодавства України. Проблеми сучасного сімейного права: моногр. / за наук. ред. док. юрид. наук І.С. Лукасевич-Крутник. Тернопіль: ЗУНУ, 2020. 208 с.

Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: важка дорога до людей. Київ: Прецедент, 2018. 496 с.

Руслан Стефанчук: Цивільний кодекс – це супермаркет правових можливостей. 27.01.2021. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric- polytics/3179079-ruslan-stefancuk-civilnij-kodeks-ce-supermarket-pravovih-mozlivostej.html

Сімейний кодекс України: Закон України №2947-III від 10.01.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n46 (дата звернення 14.03.2024).

Харитонов Є. О. Сімейному кодексу України 20 років: здобутки і проблеми. *Сучасний стан і перспективи розвитку сімейного права України в умовах адаптації до європейського права : матер. II Всеукр. кругл. столу* (Одеса, 25 листоп. 2022 р.) [Електронне видання] / за заг. ред.: д. ю. н., проф. Є. Харитонова, к. ю. н., доц. К. Спасової ; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса, 2022. 116 с.

Цивільний кодекс України: Закон України №435-IV від 16.01.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 14.03.2024).

Шевченко Я.М. Проблеми нового Сімейного кодексу України. Респуб. Міжвідомч. наук. зб.. Харків, 2003. Вип.63. С. 4-10.

References

Menjul M.V. (2019) Prospects for the unification of European family law. *Visegrad Journal on Human Rights*. №. 3. Vol. 1. [in Ukrainian]

Menjul M.V. (2021) Comparative family law: a study guide. Uzhhorod: RIK-U. [in Ukrainian]

Parneta O.Y. (2020) Formation and development of family legislation of Ukraine. Problems of modern family law: monogr. / for sciences ed. dock. law of Sciences I.S. Lukasevich-Krutnyk. Ternopil: ZUNU. [in Ukrainian]

Romovska Z.V. (2018) The Family Code of Ukraine: a difficult road to people. Kyiv: Precedent. [in Ukrainian]

Ruslan Stefanchuk (27.01.2021) The Civil Code is a supermarket of legal possibilities URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3179079-ruslan-stefancuk-civilnij-kodeks-ce-supermarket-pravovih-mozlivostej.html

Family Code of Ukraine: Law of Ukraine No. 2947-III dated January 10, 2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n46 (date of application 14.03.2024) [in Ukrainian]

Kharitonov E. O. (2022) The Family Code of Ukraine is 20 years old: achievements and problems. The current state and prospects for the development of family law of Ukraine in the conditions of adaptation to European law: Mater. II All-Ukrainian round table (Odesa, November 25, 2022) [Electronic edition] / by general ed.: D. Yu. n., prof. E. Kharitonova, PhD. Ph.D., Assoc. K. Spasova; National Odesa University of Law. academy". Odesa. [in Ukrainian]

Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine No. 435-IV dated January 16, 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (date of application 14.03.2024) [in Ukrainian]

Shevchenko Y.M. (2003) Problems of the new Family Code of Ukraine. Republic Interdepartmental of science Coll.. Kharkiv. Issue 63. [in Ukrainian]

Анотація

Шебаніц Д. М., Шебаніц В. Ф. **Національне сімейне законодавство: становлення, розвиток та сучасний стан. –** Стаття.

У зазначеній науковій роботі за допомогою ретроспективного огляду надано характеристику появлення та розвитку сімейного права на теренах сучасної України, описано право часів язичества, Київської Русі, Литовського князівства, Гетьманщини, Радянського періоду та сучасної України.

Розглянуто історію становлення шлюбно-сімейного права в Україні, зокрема вплив християнства та візантійського канонічного права на сімейне право України, вплив періоду польсько-литовського панування на правову сферу, Литовські статути, які тоді діяли на українських землях та закріплювали собою водночас як домінування прав чоловіка, так і ефективний захист інтересів жінок та дітей, звичаєве право періоду Гетьманщини та законодавство часів радянського панування на українських землях.

Автором проаналізовано чинні норми сімейного законодавства як України, так і окремих провідних країн Європейського Союзу. У роботі зроблені акценти на сучасні норми, які в свою чергу регулюють сімейні правовідносини закріплені в різних нормативно-правових актах, зокрема різної юридичної сили (Конституції України, Сімейному кодексі України та інших окремих законах). Досліджено міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, які є частиною українського національного законодавства.

У статті розглянуто проблему визначення співвідношення цивільного та сімейного права, яке довго опрацьовувалася багатьма національними представниками як теоретичної, так і практичної цивілістики.

Наукове дослідження виконано із застосуванням провідних методів наукового пізнання, а саме із використанням методів аналізу, синтезу, індукції, системного підходу, історичного методу тощо.

Ключові слова: сімейне законодавство, шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, Сімейний кодекс.

Summary

Shebanits D. M., Shebanits V. F. **National family law: formation, development and current state. –** Article.

This research article provides a retrospective overview of the emergence and development of family law in modern Ukraine, describes the law of pagan times, Kyivan Rus, the Principality of Lithuania, the Hetmanate, the Soviet period and modern Ukraine.

The author examines the history of the development of marriage and family law in Ukraine, in particular, the influence of Christianity and Byzantine canon law on family law in Ukraine, the impact of the period of Polish-Lithuanian rule on the legal sphere, the Lithuanian statutes that were then in force in the Ukrainian lands and enshrined both the dominance of men's rights and effective protection of the interests of women and children, the customary law of the Hetmanate and the legislation of the Soviet period in the Ukrainian lands.

The author analyses the working rules of family law of both Ukraine and some of the leading countries of the European Union. The work focuses on modern norms which, in turn, regulate family legal relations enshrined in various legal acts, including those of different legal force (the Constitution of Ukraine, the Family Code of Ukraine and other specific laws). The article also examines international treaties ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine which are part of Ukrainian national legislation.

The article deals with the problem of determining the correlation between civil and family law, which has been studied for a long time by many national representatives of both theoretical and practical civil law.

The scientific research was carried out using the leading methods of scientific knowledge, namely, the methods of analysis, synthesis, induction, systematic approach, historical method, etc.

Key words: family law, marriage, family, marriage and family relations, Family Code.

УДК 341.49:343.13
DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.31

Є. В. Якових
orcid.org/0009-0000-2670-6501
аспірант кафедри кримінального процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

КОНВЕНЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСІБ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ

Головним результатом довготривалого історичного розвитку суспільно-політичної думки є закріплення в міжнародно-правових актах прав і свобод людини. Одним з таких актів є Конвенція про захист прав і основоположних свобод 1950 року, відповідно до якої держави-учасниці Ради Європи взяли на себе зобов'язання гарантувати основні права не лише своїм громадянам, а й будь-якій особі, яка в той чи інший період часу знаходиться під їх юрисдикцією. Гарантовані Конвенцією права й свободи охоплюють найважливіші сторони життя особи і несуть в собі соціально-економічну, громадянську та політичну спрямованість.

З часу набрання чинності Конвенцією було прийнято 11 Протоколів, які стали її невід'ємною частиною. Головним завданням таких Протоколів було розширення діапазону гарантованих Конвенцією прав і свобод людини, а також удосконалення механізму їх захисту (2). Одним з найефективніших способів забезпечення прав особи стало нормативне закріплення права на індивідуальне звернення за захистом порушених прав. Саме такий правовий механізм захисту зробив Конвенцію першим (і фактично ключовим) міжнародно-правовим документом, зміст та суть якого спрямована на охорону широкого спектру громадянських та політичних прав особи.

Сама Конвенція, її Протоколи та створені на їх основі конвенційні органи захисту прав особи належать до так званого «механізму міжнародного захисту прав людини». Більшість науковців та правників під поняттям «механізм міжнародного захисту прав людини» розуміють цілісну систему міжнародних (міждержавних) органів та організацій, а також форми і методи, які вони використовують у створенні та реалізації міжнародних стандартів прав і свобод людини та їх поновлення у разі порушення з боку держав (Онишко, 2018, с. 114). Наведене визначення є досить узагальненим та включає в себе усі елементи міжнародного захисту прав особи.

Втім, у теорії права механізм міжнародного захисту прав людини прийнято умовно поділяти на конвенційний (матеріально-правовий) та інституційний (процесуально-правовий). Так, матеріально-правовий механізм фактично включає в себе сукупність норм міжнародних договорів, які регламентують зобов'язання держав (як позитивні, так і негативні) щодо визнаних ними за відповідними міжнародно-правовими актами прав і свобод людини. Основними елементами цього механізму прийнято вважати міжнародний договір (Конвенція та її Протоколи, Загальна Декларація з прав людини, Пакт про громадянські та політичні права тощо), міжнародний орган (комітети та комісії ООН) і відповідна процедура розгляду цим органом скарг щодо порушень прав людини (тобто, порядок звернення). До ознак конвенційного механізму захисту прав відносять: створення шляхом укладення (підписання) відповідного міжнародного договору; дія лише в системі ООН на універсальному рівні; застосування несудової процедури розгляду скарг та факультативність рішень (Онишко, 2018, с. 115).

Практичне використання цього механізму передбачає наявність певного алгоритму дій, які повинен вчинити заявник і які має здійснити конвенційний орган при розгляді відповідної скарги чи повідомлення. Так, наразі, існує вісім конвенційних органів, до яких заявник має право звернутися у разі порушення його прав. Серед них: Комітет ООН з прав людини, Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав, Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації, Комітет ООН проти катувань, Комітет ООН з прав дитини, Комітет ООН з прав трудящих-мігрантів, Комітет ООН з прав людей з інвалідністю та Комісія з насиль-

ницьких зникнень (Онишко, 2018, с. 117). Рішення зазначених органів зазвичай є офіційним тлумаченням відповідного договору та містять необхідні заявнику рекомендації, однак вони не є юридично обов'язковим для держави-порушника, що робить даний спосіб захисту прав більш теоретичним, ніж практично дієвим.

В свою чергу, процесуально-правовий механізм захисту прав стосується правової регламентації (порядок функціонування, організаційна структура тощо) контрольних та імплементаційних механізмів, які забезпечують виконання державами взятих на себе за Конвенцією та іншими міжнародними актами зобов'язань (Онишко, 2018, с. 115). Фактично, мова йде про діяльність усіх конвенційних органів, які були створені з метою здійснення контрольних функцій щодо дотримання державами-членами Ради Європи положень міжнародних договорів в сфері захисту прав людини. Серед них: Генеральна Асамблея ООН, ЕКОСОР, Рада безпеки ООН, Верховний комісар ООН з прав людини, МОП, ЮНЕСКО, спеціалізовані судові установи тощо.

В даному випадку, найбільш дієвим механізмом реалізації контролю над захистом конвенційних прав і свобод людини у державах-членах Ради Європи прийнято вважати Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) (Шуміло, 2018, с. 48). Ще у 1950 році було визначено, що метою діяльності Суду є необхідність забезпечити дотримання конвенційних зобов'язань державами, які вже ратифікували або у майбутньому ратифікують Конвенцію та її Протоколи. До компетенції ЄСПЛ, яка, в першу чергу, обумовлена метою його діяльності, відносять: розгляд індивідуальних та міждержавних скарг на порушення прав і свобод людини; визнання факту наявності порушення Конвенції та присудження у зв'язку з цим справедливої сатисфакції; офіційне тлумачення положень Конвенції та її Протоколів; розгляд запитів Комітету Міністрів Ради Європи з питань виконання державами-членами конвенційних зобов'язань та підготовка відповідних консультативних висновків.

За останні десятиліття Європейський суд став наднаціональною міжнародною судовою установою, яка розглядає скарги фізичних та юридичних осіб щодо порушення їхніх прав державами – сторонами Конвенції (5) та за результатами розгляду таких скарг виносить вмотивоване рішення, яке є обов'язковим для виконання державою-порушником.

Умови прийнятності заяви до Суду визначені статтею 35 Конвенції, згідно з якою заявник має право звернутися до ЄСПЛ виключно у разі, коли ним було вичерпано всі засоби національного правового захисту, та лише протягом чотирьох місяців з дня постановлення остаточного судового рішення на національному рівні. Хоча такі процесуальні фільтри були встановлені з метою розвантаження діяльності Суду для забезпечення ефективності конвенційного судочинства, однак на практиці такі обмеження дуже часто стають перешкодою для захисту прав особи від недосконалої національної правової системи.

Насправді, тривалий розгляд справ національною судовою системою в багатьох випадках є обтяжливим та не завжди сприяє справедливому захисту порушених прав особи, а неможливість звернутися до міжнародної установи до моменту вичерпання всіх національних способів захисту прав ставить особу, права якої порушені, у безвихідний стан «очікування». Вказана проблема найбільш гостро лежить в площині здійснення кримінальних проваджень – як на досудовому розслідуванні, так і під час судового розгляду. У зв'язку з цим, вважаємо, що найбільш оптимальним та дієвим способом вирішення згаданої проблеми є адаптація «міжнародного механізму захисту прав» до системи засобів національного правового захисту. В даному випадку, мова йде про необхідність законодавчого визначення конвенційного механізму захисту прав особи під час здійснення кримінального провадження.

Так, одним із ключових принципів кримінального процесу є верховенство права. Стаття 8 КПК України гарантує здійснення кримінального провадження з обов'язковим дотриманням принципу верховенства права, зміст якого полягає у визнанні людини, її прав і свобод найвищими цінностями, які, в свою чергу, визначають зміст і спрямованість діяльності держави в цілому (Закон України, 2012). Під час прийняття у 2012 році нового КПК України до значення принципу верховенства права було додано важливий компонент – необхідність врахування практики Європейського суду з прав людини у кримінальному провадженні. За словами О.В. Пчеліна, у такий спосіб відбулася зміна усталеної моделі завдань кримінального прова-

дження з необхідності «контролю за злочинністю» та «розвитку кримінального правосуддя» саме у напрям моделі «захисту конвенційних прав людини» (Пчеліна, 2020, с. 163).

Однак, незважаючи на імперативну вказівку законодавця щодо застосування принципу верховенства права разом із актуальною судовою практикою ЄСПЛ, за останні дванадцять років правоохоронні органи практично не змінили свого зневажливого ставлення до необхідності дотримання конвенційних прав і свобод людини у кримінальному провадженні. Саме через це система правосуддя в Україні щодня стикається із сотнями заяв/скарг на протиправність дій слідчих, прокурорів, які, ігноруючи загальновизнані стандарти забезпечення прав і свобод людини, вдаються до їх грубого порушення: невнесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань за наявності обґрунтованих підстав щодо вчинення кримінального правопорушення; ненадання підозрюваному та його захиснику права ознайомлюватися з матеріалами/документами кримінального провадження, якими обґрунтовано повідомлення про підозру; безпідставне обмеження права власності особи, яке виражається у недотриманні строків повернення тимчасово вилученого майна, пошкодженні або псуванні арештованого майна, яке було визнано речовим доказом у кримінальному провадженні тощо.

Звичайно, процесуальне законодавство України визначає засоби і способи оскарження протиправних рішень/дій/бездіяльності правоохоронних органів, проте існуючі наразі правові механізми захисту, на жаль, не забезпечують в повному обсязі дотримання конвенційних гарантій щодо прав і свобод особи. Так, КПК України фактично передбачає лише два способи такого оскарження: в порядку ст. 303 та в порядку ст. 308 згаданого Кодексу.

У першому випадку законодавець передбачив вичерпний перелік підстав для оскарження діяльності слідчих органів на стадії досудового розслідування, а саме: надав учасникам кримінального провадження право оскаржувати окремі рішення, дії та бездіяльність слідчих і прокурорів шляхом звернення до слідчого судді із відповідною скаргою. В теорії, даний спосіб захисту порушених прав особи є дієвим, адже за результатами розгляду відповідної скарги суд виносить вмотивовану ухвалу, яка є обов'язковою до виконання слідчими органами. Проте вичерпність переліку підстав оскарження на практиці позбавляє особу, права якої порушено, ефективного захисту до моменту передачі кримінального провадження до суду.

У другому випадку учасники кримінального провадження мають право звернутися до прокурора вищого рівня у разі недотримання слідчим, дізнавачем, прокурором розумних строків під час досудового розслідування. Прокурор вищого рівня зобов'язаний розглянути відповідну скаргу та вжити заходів щодо усунення процесуальних порушень в рамках певного кримінального провадження. Однак, так само як і з першим способом оскарження, даний механізм захисту порушених прав особи на практиці фактично не працює. Зазвичай, посадові особи прокуратури вищого рівня реагують на такі скарги формальними відповідями та не здійснюють необхідного втручання у процес здійснення кримінального провадження з метою відновлення порушених прав його учасників та попередження майбутніх звернень.

Причиною описаної проблеми в обох випадках є ілюзорність значення практики Європейського суду з прав людини саме у кримінальному провадженні. Правоохоронні органи вдаються до необґрунтованого обмеження конвенційних прав особи, в основному, через безкарність такої діяльності та розуміння, що в подальшому за наявності підстав національна судова система відновить порушені права особи. На жаль, така позиція не відповідає рівню правової держави та має бути змінена шляхом законодавчого регламентування.

На нашу думку, саме адаптація «міжнародного механізму захисту прав особи» до національного законодавства України сприятиме усуненню більшості порушень конвенційних прав особи під час здійснення кримінального провадження. У зв'язку з цим та враховуючи чинне кримінальне законодавство України та державні органи влади, які опираються на нього в процесі реалізації покладених на них функцій, конвенційний механізм захисту прав осіб у кримінальному провадженні має складатися з наступних елементів:

- ***матеріально-правова складова***, яка по своїй суті є сукупністю норм чинного законодавства України, на основі якого держава в особі державних та правоохоронних органів зобов'язана забезпечувати дотримання конвенційних прав кожної особи під час здійснення кри-

мінального провадження, а учасники кримінального провадження, в свою чергу, матимуть змогу оскаржувати дії/бездіяльність таких органів та відновлювати свої порушені права.

Матеріальною базою є всі нормативно-правові акти, які гарантують дотримання прав та свобод людини, а також визначають механізм їх захисту. Серед них: Конституція України, міжнародні договори, ратифіковані у визначеному законом порядку, кодифіковані акти (якот, Кримінальний процесуальний кодекс України), закони України, підзаконні акти, актуальна судова практика національних судів та Європейського суду з прав людини. Доречно відмітити, що саме судова практика виступатиме своєрідним тлумаченням («живим» роз'ясненням) усіх згаданих вище нормативно-правових актів, адже лише в процесі здійснення правосуддя «буква закону» з урахуванням обставин конкретної справи адаптується до викликів сьогодення;

- ***процесуально-правова складова.*** Матеріальне право об'єктивно не може існувати без його практичного застосування – державних органів, які неухильно здійснюватимуть контроль за дотриманням прав і свобод людини під час здійснення кримінального провадження. Наразі в Україні функціонує не один десяток різних державних і недержавних структур, які у визначеній мірі можуть здійснювати захист порушених прав осіб, проте їх безсистемна розгалуженість є неефективною у зв'язку з чим відповідна діяльність часто залишається поза увагою.

На нашу думку, важливим елементом у процесі поновлення порушених конвенційних прав особи є поетапність та доступність звернення до відповідних органів влади. Умовно їх можна розділити на такі групи: 1) правоохоронні органи (в тому числі органи досудового розслідування (наприклад, Державне бюро розслідувань), обласні прокуратури, Спеціалізована антикорупційна прокуратура тощо); 2) судові органи (суди загальної юрисдикції, апеляційної та касаційної інстанцій); 3) інституційні органи (Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Всеукраїнський комітет захисту прав людини тощо). Хоча кожна із наведених груп має абсолютно різні цілі і завдання, їх об'єднує спільна мета діяльності – запобігання порушенню конвенційних прав осіб у кримінальному провадженні та сприяння їх відновленню у разі допущення відповідного порушення.

Процедура звернення до зазначених вище органів є невід'ємною складовою конвенційного механізму захисту прав особи у кримінальному провадженні. Так, як вже було зазначено вище, КПК України в ст.ст. 303, 308 передбачає вичерпний перелік випадків, коли учасники кримінального провадження можуть звернутися до прокурора вищого рівня чи суду із скаргами на рішення/дії/бездіяльність слідчого, прокурора, дізнавача. За загальним правилом, такі скарги можуть бути подані особою, права та законні інтереси якої порушено, до суду (слідчому судді) протягом десяти днів з моменту прийняття відповідного рішення, вчинення дії або бездіяльності. У випадку, якщо рішення слідчого, дізнавача чи прокурора оформлюється постановою, то строк звернення із скаргою починається з дня отримання особою відповідної копії (Закон України, 2012). Для звернення зі скаргою до прокурора вищого рівня строк не передбачено, що свідчить про можливість вчинення вказаної процесуальної дії протягом всього часу досудового розслідування.

Однак, вичерпність підстав оскарження у ст. 303 КПК України та визначення єдиної підстави (недотримання розумних строків) у ст. 308 КПК України фактично перешкоджає особам, права яких було порушено у кримінальному провадженні, здійснити належний захист прав, які гарантовані Конвенцією. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне доповнити згадані положення КПК України більш розширеним переліком підстав оскарження протиправної діяльності слідчих органів, виходячи з найбільш поширених порушень прав та свобод людини у кримінальному провадженні, яка лежить в основі актуальної судової практики. Наприклад, доповнити ст. 303 КПК України можливістю на досудовому провадженні оскаржити наступні рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора:

- бездіяльність слідчого щодо ненадання для ознайомлення матеріалів кримінального провадження, якими обґрунтовано повідомлення про підозру, в порядку ст. 221 КПК України;
- рішення слідчого щодо ненадання для ознайомлення матеріалів кримінального провадження учасникам дорожньо-транспортної пригоди, процесуальний статус яких ще не було визначено;

- рішення слідчого, прокурора про оголошення підозрюваного в розшук;
- рішення слідчого, прокурора про початок досудового розслідування, прийнятого в формі внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань за відсутності належних правових підстав;
- бездіяльність прокурора, яка полягає у не зверненні до суду з клопотанням про закриття кримінального провадження за наявності підстав, передбачених статтею 284 КПК, тощо.

Детальна регламентація підстав оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого, дізнавача та прокурора дозволить учасникам кримінального провадження ефективно здійснювати захист порушених конвенційних прав ще на етапі досудового розслідування.

Разом з тим, КПК України не встановлює імперативних вимог щодо форми і змісту скарги на рішення/дії/бездіяльність слідчого, прокурора, що дає учасникам кримінального провадження, права яких було необґрунтовано порушено, можливість у довільній формі здійснювати оскарження. За результатами розгляду відповідних скарг слідчий суддя чи інший уповноважений орган приймають рішення, яким порушені права можуть бути відновлені або навпаки, буде констатовано відсутність порушення. Тут важливо відмітити, що не всі рішення компетентних органів є обов'язковими до виконання, через що в дійсності можуть виникати труднощі.

Так, реагування прокурора вищого рівня на бездіяльність слідчого/прокурора, хоч і передбачене КПК України, та не завжди виконується на практиці. В основному, учасники кримінального провадження звертаються до різних інституцій, оскаржуючи протиправну діяльність слідчих органів, не з метою негайного захисту порушених прав, а для того, аби в подальшому під час розгляду справи у суді мати важіль впливу на сторону обвинувачення у вигляді купи процесуальних помилок, в процесі здійснення яких було порушено конвенційні права особи. Така форма захисту не передбачена законодавством та не має бути єдиною дієвою на етапі досудового розслідування у зв'язку з чим питання захисту конвенційних прав у кримінальному провадженні ще довго не втрачатиме своєї актуальності. Більш того, на нашу думку, саме доступність оскарження бездіяльності слідчих органів у кримінальному провадженні є запорукою здійснення ефективного та неупередженого розслідування.

Отже, з урахування викладеного можна стверджувати, що «конвенційний механізм захисту прав особи у кримінальному провадженні» – це система національних органів та організацій, а також форми, методи і способи, які вони використовують у своїй діяльності, з метою належного захисту конвенційних прав особи під час здійснення кримінального провадження.

Таким чином, з огляду на те, що кримінальному процесуальному законодавству належить одне з ключових місць у забезпечення прав і свобод людини, останнім часом наука приділяє все більше уваги питанням несуперечності українського законодавства загальновизнаним міжнародним принципам і стандартам забезпечення прав і свобод людини і громадянина. У зв'язку з цим визначення на законодавчому рівні поняття «конвенційний механізм захисту прав особи у кримінальному провадженні» та деталізація в КПК України підстав оскарження рішень/дій/бездіяльності слідчих органів в рамках цього механізму є надзвичайно важливими, оскільки такий механізм є невід'ємним правовим інструментом, здатний невідкладно вирішувати питання, пов'язані із захистом порушених конвенційних прав особи, та сприяти вдосконаленню національного законодавства відповідно до міжнародних стандартів дотримання прав і свобод людини у кримінальному провадженні.

Література

Європейська конвенція з прав людини (1950) з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів №11, 14 та 15, з Протоколами №1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr /convention_ENG (дата звернення: 27.03.2024р.).

Конвенція про захист прав людини основоположних свобод та Європейський суд з прав людини: *Міністерство юстиції* : веб-сайт. URL: https://minjust.gov.ua/m/konventsiya-pro-zahist-prav-lyudini-i-osnovopolojnih-svobod-ta-evropeyskiy-sud-z-prav-lyudini (дата звернення: 27.03.2024р.).

Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ. 2018. 166 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc _1_copy-1.pdf (дата звернення: 27.03.2024р.).

Онишко О.Ю. Міжнародний захист прав людини : навчальний посібник. Львів. 2022. 539 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream /1234567890/521 5/1/Онишко%20О.Б.%20--%20Міжнародний%20захист.pdf (дата звернення: 27.03.2024р.).

Порядок звернення до Євросуду з прав людини: *Міністерство юстиції* : веб-сайт. URL: https://minjust.gov.ua/m/poryadok-zvernennya-do-evrosudu-z-prav-lyudini (дата звернення: 27.03.2024р.).

Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 року №4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n1703 (дата звернення: 27.03.2024).

Пчеліна О.В. Застосування практики Європейського суду з прав людини у вітчизняному кримінальному провадженні. *Південноукраїнськиий правничий часопис.* 2020. №1. С.160-164.

References

European Convention of Human Rights (1950) with amendments introduced in accordance with the provisions of Protocols No. 11, 14 and 15, with Protocols No. 1, 4, 6, 7, 12, 13 and 16. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr /convention_ENG

The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the European Court of Human Rights: Ministry of Justice: website. URL: https://minjust.gov.ua/m/konventsiya-pro-zahist-prav-lyudini-i-osnovopolojnih-svobod-ta-evropeyskiy-sud-z-prav-lyudini [in Ukrainian]

Shumilo I.A. (2018). The international system of human rights protection: a study guide. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_1_copy-1.pdf [in Ukrainian]

Onishko O.Y. (2022). International protection of human rights: a study guide. Lviv. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5215/1/Onysh ko%20О.Б.%20--%20International%20zakhist.pdf [in Ukrainian]

The procedure for applying to the European Court of Human Rights: Ministry of Justice: URL: https://minjust.gov.ua/m/poryadok-zvernennya-do-evrosudu-z-prav-lyudini [in Ukrainian]

Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine, 2012 №4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n1703 [in Ukrainian]

Pchelina O.V. (2020). Application of the practice of the European Court of Human Rights in domestic criminal proceedings. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2020/1/35.pdf [in Ukrainian]

Анотація

Якових Є. В. **Конвенційний механізм захисту прав осіб у кримінальному провадженні: загальні питання. –** Стаття.

Впровадження стандартів забезпечення прав людини, визнаних міжнародною спільнотою, в процесі здійснення кримінальної процесуальної діяльності є об'єктивною необхідністю на шляху кожної правової держави. Не винятком є і Україна. Ще з часів прийняття Конвенції про захист прав та основоположних свобод (1950 р.) міжнародним співтовариством було розроблено дієвий механізм міжнародного захисту прав людини, зміст якого полягає у забезпеченні дотримання державами-членами Ради Європи своїх зобов'язань щодо охорони широкого спектру прав та свобод людини і громадянина. Однак, практичне застосування даного правового механізму не в усіх випадках вбачається можливим, зокрема через недосконаліть національних правових систем у забезпеченні належного захисту прав і свобод особи, що гарантовані Конвенцією. У зв'язку з чим в даній статті мова йде про необхідність адаптації українського кримінального процесуального законодавства до усталених міжнародних стандартів в частині захисту конвенційних прав особи під час здійснення кримінального провадження. Зокрема, в кримінальному процесуальному праві наразі відсутнє єдине нормативне визначення та правове регулювання конвенційного механізму захисту прав особи у кримінальному провадженні. Тому, з метою дотримання загальновизнаних стандартів захисту прав осіб та приведення української правової системи до європейського рівня автором статті проводиться порівняльно-аналітичне дослідження механізму міжнародного захисту прав людини крізь призму національного законодавства України, здійснюється правовий аналіз ключових елементів конвенційного механізму захисту прав (матеріальний та процесуальний аспекти) та пропонується теоретичне визначення «конвенційного механізму захисту прав у кримінальному провадженні», який фактично в практичній площині вже давно функціонує.

Ключові слова: міжнародний механізм захисту прав, конвенційний механізм захисту прав, інституційний механізм захисту прав, верховенство права, поняття «конвенційний механізм захисту прав у кримінальному провадженні», елементи конвенційного механізму захисту прав.

Summary

Yakovyh Ye. V. **Convention mechanism for the protection of the rights of individuals in criminal proceedings: general issues. –** Article.

The implementation of human rights standards, recognized by the international community, in the process of carrying out criminal procedural activities is an objective necessity on the path of every rule of law state. Ukraine is no exception. Ever since the adoption of the Convention on the Protection of Rights and Fundamental Freedoms (1950), the international community has developed an effective mechanism for the international protection of human rights, the purpose of which is to ensure that member states of the Council of Europe comply with their obligations to protect a wide range of human rights and freedoms and citizen However, the practical application of this legal mechanism is not considered possible in all cases, in particular due to the imperfection of national legal systems in ensuring proper protection of the rights and freedoms of a person guaranteed by the Convention. In connection with this, this article is about the need to adapt Ukrainian criminal procedural legislation to established international standards in terms of the protection of conventional rights of a person during criminal proceedings. In particular, criminal procedural law currently lacks a single normative definition and legal regulation of the conventional mechanism for the protection of individual rights in criminal proceedings. Therefore, in order to comply with the generally recognized standards of protection of the rights of individuals and to bring the Ukrainian legal system to the European level, the author of the article conducts a comparative and analytical study of the mechanism of international protection of human rights through the prism of the national legislation of Ukraine, conducts a legal analysis of the key elements of the convention mechanism for the protection of rights (material and procedural aspects) and a theoretical definition of the "conventional mechanism for the protection of rights in criminal proceedings" is offered, which has actually been functioning for a long time in practice.

Key words: international mechanism for the protection of rights, conventional mechanism for the protection of rights, institutional mechanism for the protection of rights, rule of law, the concept of "conventional mechanism for the protection of rights in criminal proceedings", elements of the conventional mechanism for the protection of rights.

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Л. І. Кормич, Т. М. Краснопольська, Ю. В. Завгородня
Конструктивізм та деструктивність суспільних змін у Східній та Центрально-Східній Європі в усвідомленні українського соціуму 5

В. А. Войтович
Предметні сфери дослідження та методологічні підходи до концептуалізації регіонального політичного процесу 16

О. С. Волохов
До питання визначення поняття «ефективність законодавства» та його використання 25

О. І. Косілова, І. П. Федірко
Універсальність політичних прав і свобод 31

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

С. В. Балан
Виникнення та основні ознаки інформаційної держави 38

Л. В. Возненко
Виклики та проблеми європейської інтеграції місцевого самоврядування в Україні 44

І. Є. Ворчакова
Гендерне квотування: забезпечення дескриптивного чи субстантивного представництва? 49

В. Ф. Красилюк
Концепти «smart-місто» та «smart-громада»: зміст та особливості впровадження 54

С. М. Матвієнків, Т. В. Лушагіна
Етнонаціональна політика у країнах Вишеградської групи 62

А. С. Міщенко
Особливості розвитку політичних процесів на субнаціональному рівні: аналіз експертної думки 71

А. М. Прохоренко
Політико-правові шляхи імплементації процесів лобізму в Україні 79

Г. М. Редькіна
Політичні цінності молоді в Україні: чи є трансформація? 84

О. М. Стойко
Вплив війни на становлення і розвиток соціальної держави 89

Н. М. Хома
Перспективи соціальної держави: вплив пандемії Covid-19 99

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ТА БЕЗПЕКИ

А. А. Гриценко
Теорія хаосу у зовнішньополітичному плануванні 107

Д. В. Денищенко
Вплив збройного насилля на інформаційну складову політичного простору 114

С. Ю. Джевага-Третьякова
Соціально-правові підстави криміналізації відмивання грошей на міжнародному рівні 120

Е. В. Мамонтова, А. І. Кормич
Співпраця України з міжнародними організаціями в умовах російської агресії: проблеми, напрямки, завдання 126

О. В. Меженська
Російсько-українська війна – війна дипломатії 134

Yunus Emre Aydin, Erkan Erturk
Factors of transition to multiparty political life in Türkiye 142

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

С. В. Бабанін
Удосконалення кримінальної відповідальності за недбале ставлення до військової служби: теорія та практика 149

О. П. Бабіков
Проблемні питання фіксації відомостей про використані під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій технічні засоби та носії інформації 155

Н. В. Гавриленко
Правові засади цифрової ідентифікації і репрезентації особистості 162

В. В. Качан
Преференційні механізми у зовнішній торгівлі: загальноправовий аспект 168

Л. Л. Лабенська, Д. О. Трескін
Підстави дискримінації (ознаки особового статусу) на державній службі 175

В. В. Нежевело, О. В. Урютін
Особливості застосування «мовчазної згоди» як конструктивного елементу принципу правової визначеності при реалізації права на безоплатну приватизацію земельних ділянок 181

А. О. Панчук
Перспективи оновлення організаційно-правового механізму управління портами 186

О. В. Поштаренко
Правова характеристика сексуального насильства в умовах війни як кримінального злочину 195

О. О. Сластьоненко, З. Н. Гулієва, Т. С. Корж
Правове забезпечення митного оформлення експорту зерна в умовах воєнного стану в Україні 203

Д. М. Шебаніц, В. Ф. Шебаніц
Національне сімейне законодавство: становлення, розвиток та сучасний стан 209

Є. В. Якових
Конвенційний механізм захисту прав осіб у кримінальному провадженні: загальні питання 215

CONTENTS

THEORETICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF LAW AND POLITICS

Kormych L. I., Krasnopolska T. M., Zavhorodnia Yu. V.
Constructivism and destructiveness of social changes in Eastern and Central-Eastern Europe in the perception of Ukrainian society 5

Voitovych V. A.
Subject areas of research and methodological approaches to the conceptualization of the regional political process 16

Volokhov O. S.
On the question of defining the concept "effectiveness of legislation" and its use 25

Kosilova O. I., Fedirko I. P.
Universality of political rights and freedoms 31

ACTUAL PROBLEMS OF FUNCTIONING OF SOCIAL AND POLITICAL INSTITUTIONS

Balan S. V.
The emergence and main features of the informational state 38

Voznenko L. V.
Challenges and problems of the European integration of local self-government in Ukraine 44

Vorchakova I. E.
Gender quotas: ensuring descriptive or substantive representation? 49

Krasyliuk V. F.
The concepts of "smart cities" and "smart community": content and features of implementation 54

Matviyenkiv S. M., Lushahina T. V.
Ethnonational policy in the Visegrad Group countries 62

Mishchenko A. S.
Features of the development of political processes at the subnational level: analysis of expert opinion 71

Prokhorenko A. M.
Political and legal paths to the implementation of lobbying processes in Ukraine 79

Redkina H. M.
Political values of youth in Ukraine: is there a transformation? 84

Stoiko O. M.
The impact of war on the formation and development of the welfare state 89

Khoma N. M.
Prospects for the welfare state: the impact of the Covid-19 pandemic 99

ACTUAL PROBLEMS INTERNATIONAL RELATIONS AND SECURITY

Hrytsenko A. A.
Chaos theory in foreign policy planning 107

Denyshchenko D. V.
The impact of armed violence on the information component of the political space 114

Dzhevaga-Tretiakova S. Yu.
Social and legal foundations of criminalization of money laundering on the international level 120

Mamontova E. V., Kormych A. I.
Cooperation of Ukraine with international organizations in the conditions of russian aggression: problems, directions, tasks..... 126

Mezhenska O. V.
The Russian-Ukrainian war – a war of diplomacy 134

Yunus Emre Aydin, Erkan Erturk
Factors of transition to multiparty political life in Türkiye..... 142

CURRENT ISSUES PUBLIC AND PRIVATE LAW

Babanin S. V.
Improving criminal responsibility for negligent military service: theory and practice..... 149

Babikov O. P.
Problematic issues of recording information about the technical means and media used during covert investigative (search) actions 155

Havrilenko N. V.
Legal principles of digital identification and representation of personality..... 162

Kachan V. V.
Preferential mechanisms in foreign trade: general legal aspect 168

Labenska L. L., Treskin D. O.
Discrimination grounds (personal status characteristics) in public service 175

Nezhevelo V. V., Uryutin O. V.
Peculiarities of the application of "tacit consent" as a constructive element of the principle of legal certainty in the implementation of the right to free privatization of land plots..... 181

Panchuk A. O.
Prospects for updating the organizationally-legal mechanism of management of ports 186

Poshtarenko O. V.
Legal characterization of sexual violence in the conditions of war as a criminal offense..... 195

Slastonenko O. O., Huliieva Z. N., Korzh T. S.
Legal support for customs clearance of grain exports under martial law in Ukraine 203

Shebanits D. M., Shebanits V. F.
National family law: formation, development and current state..... 209

Yakovyh Ye. V.
Convention mechanism for the protection of the rights of individuals in criminal proceedings: general issues.....215

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 73

Коректор – *В. В. Ізак*

Верстка – *Ю. В. Ковальчук*

Підписано до друку 28.05.2024
Формат 60x84/8. Гарнітура Book Antiqua.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 26,27.
Замов. № 0524/385. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.